

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Θ'

1961

ΤΕΥΧΟΣ 1.

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ,"

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

1) Ο ΕΝ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ

Τεσσαράκοντα περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Καρπενησίου, πρωτευούσης τῆς Εὐρυτανίας, εὐρίσκεται, παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τῆς Μέγδοβας (ἀρχαίου Ταυρωποῦ, παραποτάμου τοῦ Ἀχελώου) τὸ ἀραιοκατφκημένον χωρίον Ἐπισκοπή¹, τοῦ τέως δήμου Ἀγραίων. Τὸ ὄνομά του ὀφείλει τὸ χωρίον αὐτὸ προφανῶς, ὅπως τόσα ἄλλα ὁμώνυμα εἰς τὴν Ἑλλάδα², εἰς τὴν κάποτε ἐντὸς αὐτοῦ ἢ παρ' αὐτὸ ἐδρεύουσιν ἐκκλησιαστικὴν ἐπισκοπὴν, ἥτις ὁμως παραμένει ἄγνωστος μέχρι τοῦδε³. Ὁ καθεδρικός ναὸς τῆς

¹ Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ χωρίου σημειοῦται σαφῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς Ἑλλάδος τῶν Kierpert-Melhing, ὃν ἐξέδωκεν ὁ Ἐλευθερουδάκης, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ προσηρτημένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου Aetolia τοῦ Woodhouse (Oxford, 1896).

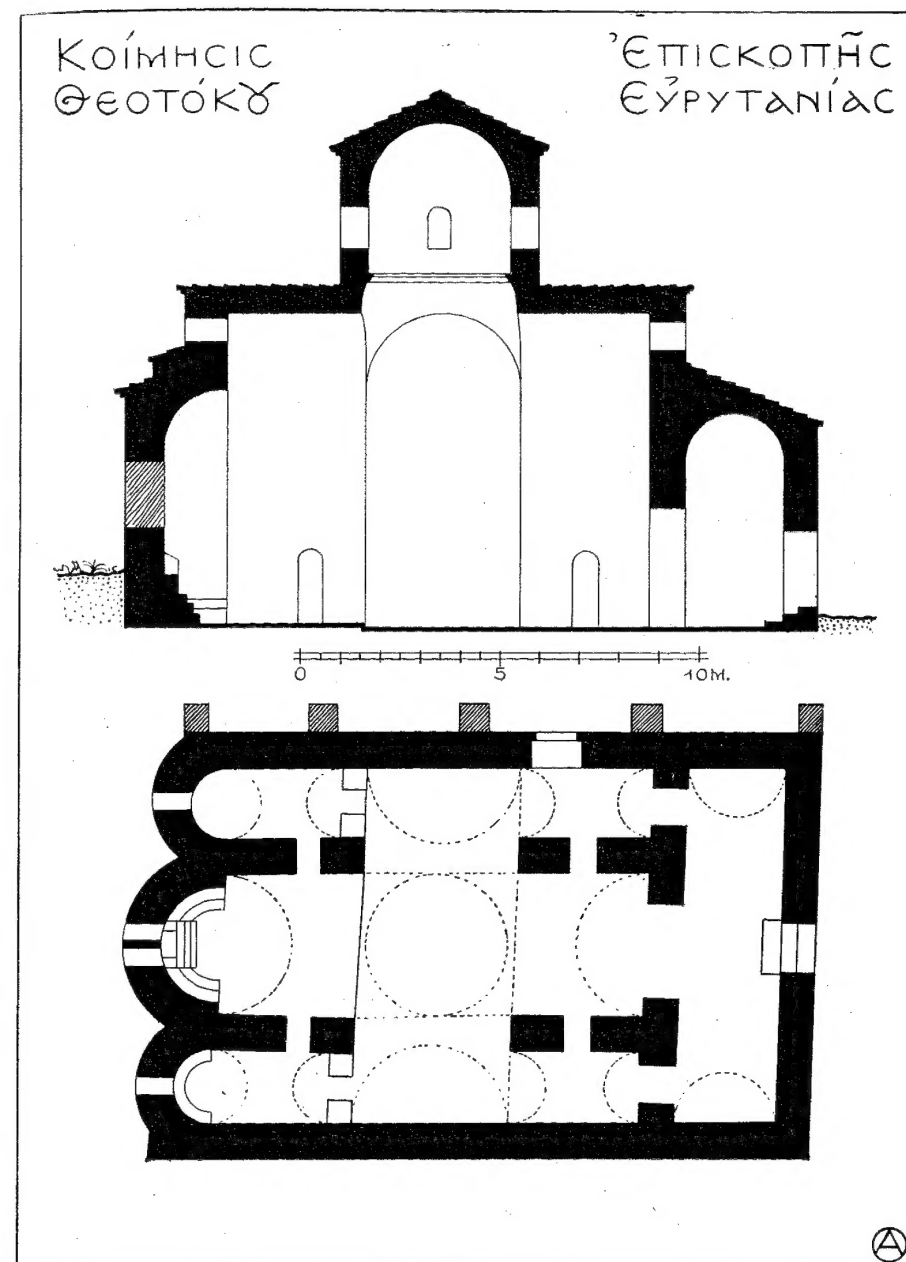
² Βλέπε τὸν σχετικὸν κατάλογον εἰς τὸ Ἀλφαριθμητικὸν Εὐρετήριο Συναγισμῶν καὶ τόπων τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ὑπουργείου Ἐθν. Οἰκονομίας, Ἀθῆναι 1948, σ. 112.

³ Ὁ Εὐρυτὰν ἱστοριοδίφης κ. Π. Ἰ. Βασιλείου, ἀσχολούμενος περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος του, γράφει ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ Ἐπισκοπῇ, ὅπερ θὰ διετελέσεν ἀναμφισβητήτως ἐδρὰ ἐπισκόπου μεταξὺ τοῦ 10ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος, θὰ ἤδρευε βεβαίως ἐπισκοπὴ, δὲν γνωρίζομεν ὁμως ποία, ἢ τῆς Λιτῆς καὶ Ἀγραίων (ὅπερ εἶναι τὸ πιθανώτερον) ἢ τῆς Ραδοβισδίου ἢ ἄλλης τινός; (Π. Ἰ. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτῆς καὶ Ἀγραίων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1960, σ. 119 σημ. 173).

Ἐπισκοπῆς αὐτῆς (εἰκ. 1) ὁρθοῦται κατὰ τὴν νοτίαν παρυφὴν τοῦ χωρίου, πλησιέστερα τοῦ ρεύματος τῆς Μέγδοβας, ἀκέραιος εἰσέτι, πλὴν ἐξ ὀλοκλήρου ἀσβεστόχριστος. Ὁ ναὸς αὐτὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπολαύει, λόγῳ τῆς παλαιότητός του, μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν κατοίκων τῶν γύρω χωρίων, οἵτινες ἀφθονοὶ συρρέουν κατὰ τὴν ἐτησίαν πανήγυριν τῆς 15ης Αὐγούστου. Ὁ ὑπὸ οὐδεμιᾶς γραπτῆς πηγῆς μνημονευόμενος καὶ ἄγνωστος μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἐπιστήμην ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς, ἐκινδύνευσεν ἐπ' ἐσχάτων σοβαρῶς νὰ καταστραφῇ, λόγῳ διαβρώσεως τῶν χωμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι θεμελιωμένος, ὑπὸ τῶν ὀρυκτικῶν ὑδάτων τῆς παραρρεούσης Μέγδοβας. Τὸν κίνδυνον τοῦτον ἐπεσήμανε πρὸ πενταετίας εἰς τὴν Διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, τῆς ὁποίας τότε προϊστάμην, ὁ πρὸ ὀλίγου προώρως ἀποθανών, ἐνθουσιώδης Εὐρυτὰν θεολόγος καθηγητῆς καὶ Δ/τῆς τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας Λάμπρος Καρασμάνης, εἰς τὰς ἐπανειλημμένας ἐκκλήσεις τοῦ ὁποίου ἀνταπεκρίθησαν ἡ Ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, κατασκευάσασαι ἰσχυρότατον ἀναλημματικὸν τοῖχον¹, δι' οὗ ἐξησφαλίσθη τὸ μνημεῖον ἀπὸ ἐνδεχομένης διαβρώσεως τῶν θεμελίων του. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ λοιπὸν τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου τούτου ἐπεσκέφθην τὸ μνημεῖον καὶ ἐμελέτησα αὐτὸ λεπτομερῶς, συντάξας καὶ τὰ παρατιθέμενα (εἰκ. 2) διαγράμματα κατόψεως καὶ κατὰ μῆκος τομῆς αὐτοῦ. Τῆς μελέτης μου δὲ ταύτης τὰ πορίσματα ἐκθέτω κατωτέρω, ὡς εὐλαβὲς μνημόσυνον τοῦ μακαρίτου συναδέλφου Α. Καρασμάνη.

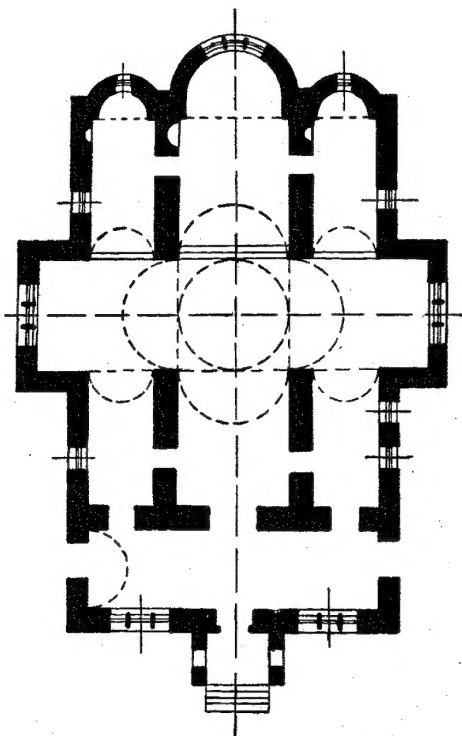
Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθέμενης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2), ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἔχει τὸ σχῆμα ἐπιμήκους, ἐλαφρῶς ἀκανονίστου ὁρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 10.70 × 16.60 μ. (βόρειος πλευρὰ) καὶ 16.00 μ. (νοτία πλευρὰ). Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τὰς δύο ἀνέκαθεν ἐφαρμοζόμενας θεμελιώδεις διαιρέσεις ἥτοι 1) εἰς στενομήκη νάρθηκα, φέροντα πρὸς δυσμὰς μίαν μόνην θύραν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξωτερικῆς του παρειᾶς, καὶ καλυπτόμενον δι' ὑψηλῆς, συνεχοῦς κυλινδρικής καμάρας στεγαζομένης διὰ μονοκλινοῦς πρὸς δυσμὰς νενούσης στέγης (εἰκ. 2 τομή) καὶ 2) εἰς κυρίως ναόν. Οὗτος, καταλήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἀψίδας ἱεροῦ, ἥτοι μίαν μέσσην μεγαλύτεραν καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικροτέρας, παρουσιάζει ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ τὸ σχέδιον ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, διαμέτρου 3.60 μ. ἱσταμένου ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ

¹ Πβλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1958, σ. 187 καὶ 1959, σ. 178.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας.

μικροτέρων καμαρών, αΐτινες, βαίνουνσαι παραλλήλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀφίνουσιν οὕτω νὰ διαγράφεται ἀνάγλυφος ὁ σταυρὸς εἰς τὸ διάστημα. Τὸ σχέδιον τοῦτο προήλθεν ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τοῦ ἐλευθέρου παλαιοχριστιανικοῦ σταυροῦ καὶ τῆς τρικλίτου, θολοσκεποῦς, ἀνατολικῆς βασιλικῆς. Τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα τῆς συγχωνεύσεως ταύτης

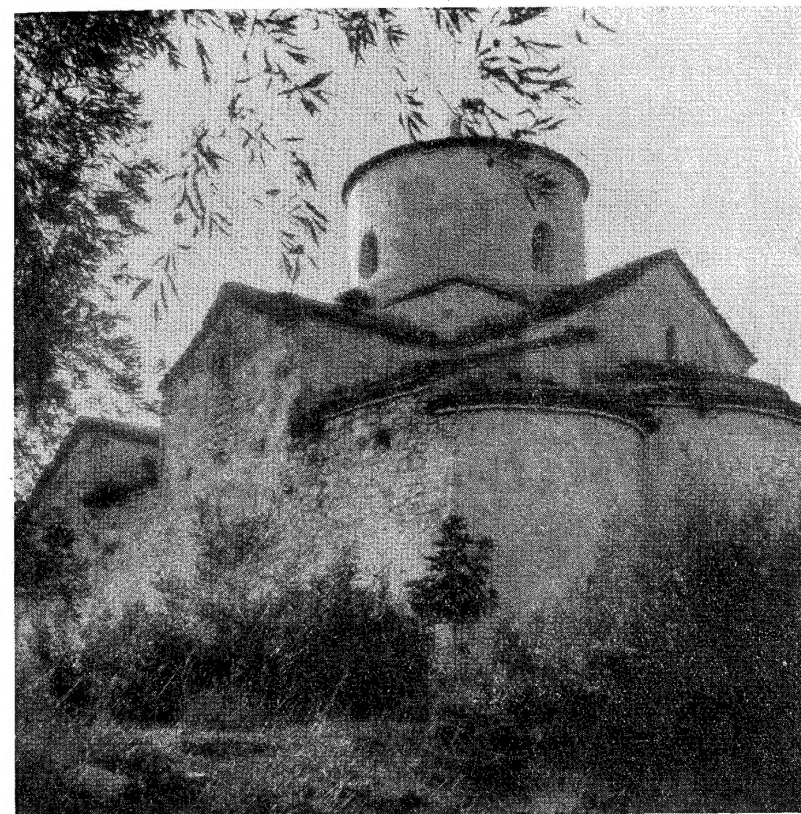

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς.

παρέχει ὁ ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (873/74 μ.Χ.) (εἰκ. 3), ἔνθα ἀκόμη τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξέχουσι πέραν τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Εἰς τὸν ἡμέτερον ναὸν ἡ ἐξοχή αὕτη κατηργήθη, παρῆμεινεν ὁμως τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τῆς γενικῆς διατάξεως, οἷον παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ εὐρυτανικὸς παρουσιάζει καὶ τὰς ἐξῆς ἀκόμη ὁμοιότητας α) ὁ νάρθηξ του καλύπτεται διὰ συνεχοῦς ἐγκαρσίας καμάρας β) τὰ κλίτη του χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ συμπαγῶν τοίχων, διατυπωμένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους των, τόσον κατὰ τὸ ἱερόν, ὅσον καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, ὑπὸ μιᾶς μόνης στενῆς, τοξωτῆς θύρας γ) καὶ τὰ τρία κλίτη του καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἀψίδας (ιεροῦ δ) τὰ πλάγια κλίτη ἦτοι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἅτινα, σημειωτέον, εἶναι ἰσομήκη, καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι βαίνουν παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ε) τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται διὰ μονοκλινῶν στεγῶν πολὺ χαμηλοτέρων ἀπὸ τὰς στέγας τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 1 καὶ 3). Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κοινῶν μετὰ τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς στοιχείων παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τὰ ἐξῆς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά: α) ἡ τοιχοποιία τῶν τε ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν ἄλλων τοίχων ἀποτελεῖται ἐκ μικρῶν σχετικῶς, ἀκανονίστων λίθων ἐκτισμένων διὰ κονιάματος μὲ ἐλαχίστην χρῆσιν τεμαχίων ξυθιῶν πλίνθων. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι παρουσιάζουσι μέγα πάχος προφανῶς ἵνα ἀνθέξουν

παρέχει ὁ ἐν Σκριποῦ τῆς Βοιωτίας ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (873/74 μ.Χ.) (εἰκ. 3), ἔνθα ἀκόμη τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξέχουσι πέραν τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Εἰς τὸν ἡμέτερον ναὸν ἡ ἐξοχή αὕτη κατηργήθη, παρῆμεινεν ὁμως τὸ ἐπίμηκες σχῆμα τῆς γενικῆς διατάξεως, οἷον παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ εὐρυτανικὸς παρουσιάζει καὶ τὰς ἐξῆς ἀκόμη ὁμοιότητας α) ὁ νάρθηξ του καλύπτεται διὰ συνεχοῦς ἐγκαρσίας καμάρας β) τὰ κλίτη του χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ συμπαγῶν τοίχων, διατυπωμένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους των, τόσον κατὰ τὸ ἱερόν, ὅσον καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα, ὑπὸ μιᾶς μόνης στενῆς, τοξωτῆς θύρας γ) καὶ τὰ τρία κλίτη του καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς

εἰς τὰς ὠθήσεις τῶν ἐσωτερικῶν καμαρῶν. Φαίνεται δὲ μάλιστα ὅτι καὶ ἤρχισαν ἀργότερον νὰ ὑποχωροῦν, δι' ὃ καὶ κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν πρόσθετοι ἐξωτερικαὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2). Ὡς γείσον τῶν τε ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν μακρῶν τοίχων ἐτοποθετήθη ὀδοντωτὴ ταινία

Εἰκ. 4. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ.

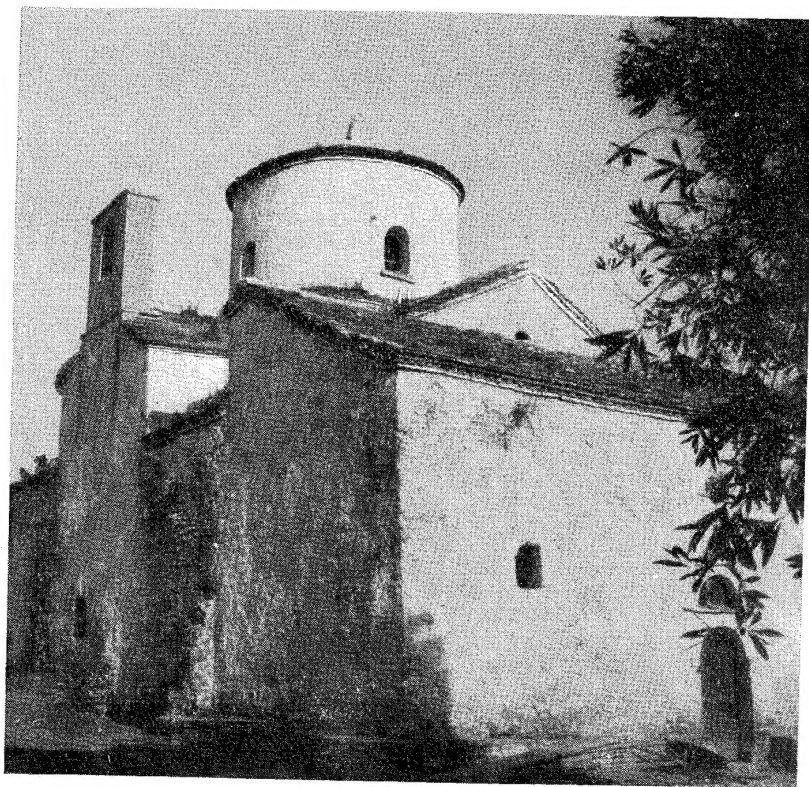
ἐκ χονδρῶν πλίνθων, οἷαι συνηθίζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν. Ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία παραθύρων εἰς τὸ ἰσόγειον. Μόνον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ἀκριβῶς κάτωθεν τῶν ἀετωμάτων ὑπάρχει ἀνὰ ἓν μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον (εἰκ. 4, 5, 7). Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ βαθμιδωτὴ διάταξις τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἡ στέγη τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, 4 καὶ 5), παρεμφερῆς πρὸς τὴν συναντωμένην εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς¹.

¹ Ὡς π.χ. τῆς Ἀχειροποιήτου καὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης. Ὅρα

(είκ. 11) 5) τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὸ χωρίον Κοροπὶ τῆς Ἀττικῆς¹ (είκ. 9) 6) τοὺς Ἀσωμάτους εἰς Κακὸ Βουνὸ τῆς Μάνης² (είκ. 14) καὶ 7) Ἁγ. Ἰωάννην τὸν Λαμπαδιστὴν εἰς Μαραθάσαν τῆς Κύπρου³ (είκ. 12). Ὡς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης ὁ τύπος οὗτος ναοῦ δὲν ἐπιχωριάζει εἰς μίαν

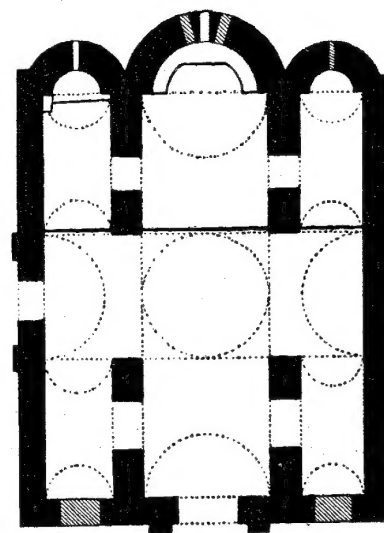
Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΒΑ. Ὑπὲρ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον.

ὠρισμένην περιοχὴν ἀλλ' ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου σχεδὸν μέχρι τοῦ

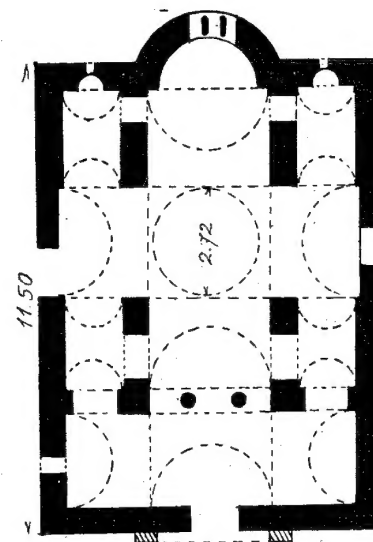
¹ Ἀδημοσιεύτος εἰσέτι. Τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένετο πρὸ τινων ἐτῶν καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν ὑπὸ Φ. Ζαχαρίου, ἐποπτεία τοῦ ἐφόρου Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Μαν. Χατζηδάκη, ὅστις καὶ πρόκειται νὰ τὰς δημοσιεύσῃ.

² Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ R. Traquair ἐν Annual of the British School at Athens τ. XV (1908-9), πίν. XI, ὅθεν ἡ ἡμετέρα ὑπ' ἀριθμ. 14 εἰκόν.

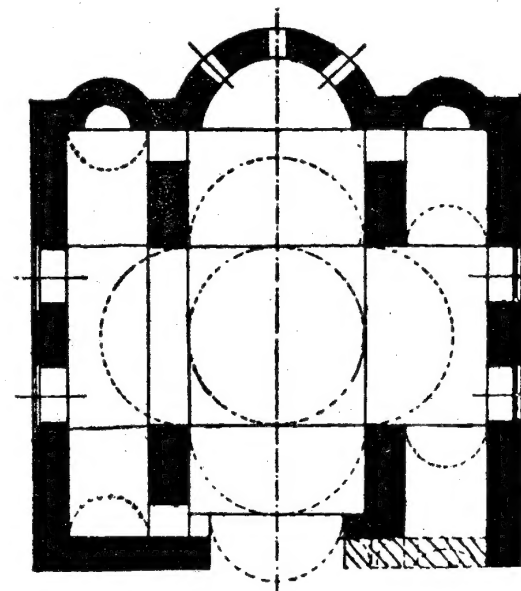
³ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου (Λεύκωμα, 1935, εἰκ. 17 σ. 27, ἔνθα φέρεται ὑπάρχων εἰς τὸ χωρίον Καλοπαναγιώτη, εἶτα δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐν Χριστιανικῇ καὶ βυζαντινῇ ἀρχαιολογίᾳ, Ἀθήναι 1942, σ. 444 εἰκ. 289, ἔνθα φέρεται ὑπάρχων εἰς Μαραθάσαν).

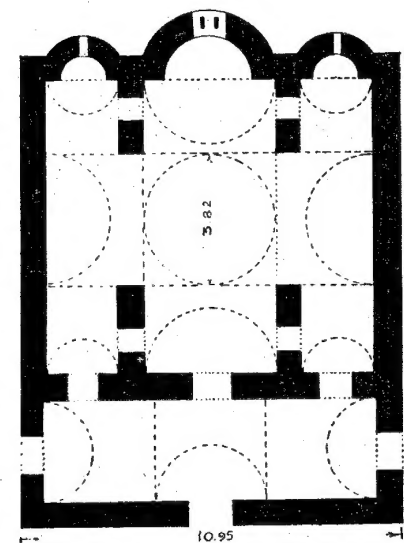
Εἰκ. 8. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας (Rachenov).

Εἰκ. 9. Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου (Ὁρλάνδος).

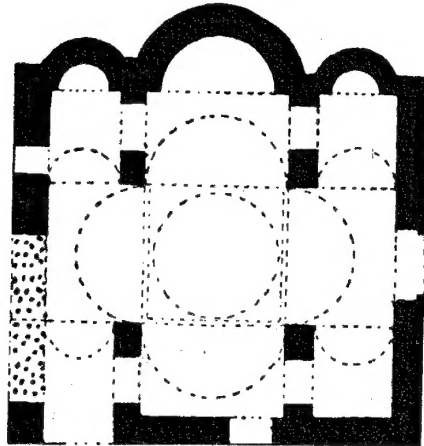

Εἰκ. 10. Ὁ Ἁγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (Tatiž).

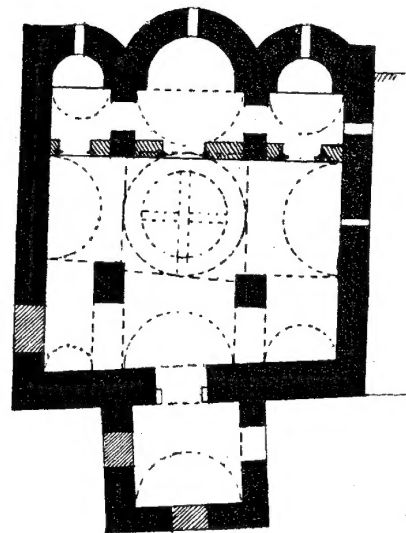

Εἰκ. 11. Ἡ Παναγιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης (Ὁρλάνδος).

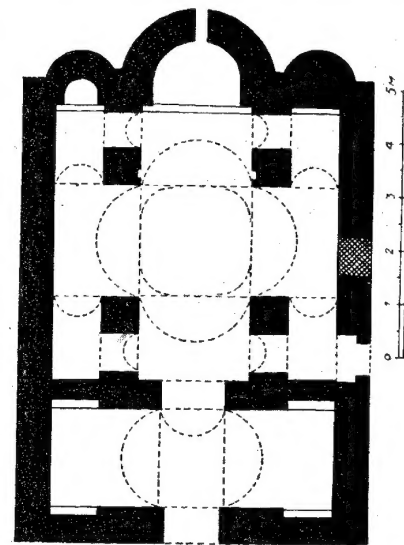
νοτιωτάτου ἄκρου τῆς Ἑλλάδος καὶ περαιτέρω εἰς τὴν Κύπρον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἑπτὰ παραδειγμάτων τὸ μὲν πρῶτον χρονολογεῖται ὑπὸ τῶν δημοσιευσάντων αὐτὸ ἢ ἄλλων μελετητῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰ-ῶνος¹, τὸ δεύτερον, ἐξ ἐπιγραφῆς εὗρισκομένης ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του², εἰς τὰ 1006 μ.Χ. τὸ τρίτον, τέταρτον, πέμπτον καὶ

Εἰκ. 12. Ὁ Λαμπαδιστὴς τῆς Κύπρου.
(Σωτηρίου)

Εἰκ. 14. Ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης (Traquair).

Εἰκ. 13. Ὁ Ἅγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας (Πελεκανίδης).

ἕκτον εἰς τὸν 10ον αἰ.³ καὶ τὸ τε-

¹ N. Mavrodinov ἐν Atti del V Congr. τ. II σ. 249. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας σ. 18.

² Vera Ivanova, ἐν Annuaire du Musée National de Sofia, 1922-25, σ. 554.

³ Διὰ τὸν ναὸν τῆς Μεσημβρίας βλέπε Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare, Sofia 1934, σ. 76 καὶ Γ. Σωτηρίου, παρὰ Μ. Κωνσταντινίδη: Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1946, ἔκδ. Γ. Μέγα, σ. 166. Διὰ τὴν

λευταῖον δὲν ἔχει χρονολογηθῆ¹.

Οἱ ναοὶ τῆς ομάδος μας ἔχουσι πλὴν τῆς ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου των — σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μετὰ τρουύλλου με κλίτη χωριζόμενα διὰ τοιχωμάτων μετὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων — καὶ τὰ ἐξῆς ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικά: α) ἡ τοιχοποιία των ἀποτελεῖται ἀπὸ κοινούς, ἀκανονίστους λίθους, μικρῶν μᾶλλον διαστάσεων ἢ ἀπὸ κροκάλας τοῦ ποταμοῦ, με ἐλαχίστην

Εἰκ. 15. Ὁ παρὰ τὸ Κοροπὶ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος.
(Φωτογρ. Α. Ὁρλάνδου)

χρήσιν πλίνθων β) τὰ στέφοντα τοὺς τοίχους των γείσα ἀποτελοῦνται ἐξ ὀδοντωτῆς ταινίας γ) αἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ των εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαὶ καὶ ὀγκώδεις, διατρυπῶνται δὲ ἢ μὲν μέσῃ ὑπὸ διλόβου ἢ τριλόβου παραθύρου με ἰσοῦψεῖς λοβούς, αἱ δὲ ἄκραι ὑπὸ στενῶν

Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης, Ἄ. Ὁρλάνδου, ἔ.δ. σ. 124, διὰ τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοροπίου, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ μελετήσαντος αὐτὰς κ. Μ. Χατζηδάκη, αἱ τοιχογραφίαι του ἀνήκουν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης ὁ H. Megaw, ἐχρονολόγησε μεταξὺ τοῦ 900 καὶ τοῦ 1000 (BSA XXXIII, σ. 162).

¹ Διὰ τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου ὁ Γ. Σωτηρίου (Βυζ. Μνημεῖα τῆς Κύπρου, ἐναντι πίνακος 108), χαρακτηρίζει τὰς τοιχογραφίας του ὡς φραγκοβυζαντινάς. Αὗται ὅμως θὰ κατεσκευάσθησαν βεβαίως εἰς πολὺ μεταγενεστέραν τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ ἐποχὴν.

μονολόβων παραθύρων δ) οἱ τροῦλλοί των εἶναι κυλινδρικοί καὶ ὑψηλοὶ διατρυπώμενοι ὑπὸ τεσσάρων στεγῶν καὶ χαμηλῶν παραθύρων τοποθετημένων ὑπεράνω ἐκάστου τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ¹ 3) ἔχουσι κατ' ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν ὀλίγα καὶ μικρὰ φωτιστικὰ παράθυρα ἀνοιγόμενα εἰς τὸ τύμπανον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος 4) δσάκις ὑπάρχει νάρθηξ οὗτος στεγάζεται εἴτε διὰ συνεχοῦς μονοκλινοῦς στέγης, κλινούσης ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ στηριζομένης ὀπισθεν ἐπὶ τοίχου ἐξέχοντος τῶν στεγῶν τῶν πλαγίων διαμερισμάτων (Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (εἰκ. 1, 5 καὶ 7), εἴτε διὰ τριμεροῦς στέγης ἣτις καταλήγει κατὰ μὲν τὸ μέσον εἰς ἀέτωμα (Κοροπὶ, Γαυρολίμνη, Πρέσπας) κατὰ δὲ τὰ πλάγια ἄλλοτε εἰς μονοκλινεῖς πρὸς δυσμὰς κλινούσας στέγας (Κοροπὶ εἰκ. 15) ἢ εἰς ἀέτωματα ἅτινα βλέπουσι πρὸς Β. καὶ Ν. (Γαυρολίμνη).

Στεροούμενοι γραπτῶν χρονολογικῶν μαρτυριῶν² θὰ προσπαθήσωμεν κατωτέρω, κρίνοντας μόνον ἐκ μορφολογικῶν ἐνδείξεων, νὰ τοποθετήσωμεν τὰ σωζόμενα παραδείγματα κατὰ τὴν χρονολογικὴν των σειρὰν ἐντὸς τοῦ 10ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου μ.Χ. αἰῶνος.

Συγκρίνοντας τὰς ἀναλογίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν αἱ κατόψεις τῶν ἐπὶ μνημονευθέντων παραδειγμάτων τῆς ομάδος καὶ τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς, συνάγομεν τὸν ἐξῆς πίνακα σχέσεως τοῦ μήκους (Α) πρὸς τὸ πλάτος (Β) τοῦ κυρίως ναοῦ³ των:

Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	$A : B = 1.24$
Ἀγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας	$A : B = 1.22$
Μεταμόρφωσις Κοροπίου	$A : B = 1.03$
Ἀγ. Λεόντιος Βόδοτσας	$A : B = 0.98$
Ἀσώματος Μάνης	$A : B = 0.98$
Ἀγ. Γερμανὸς Πρέσπας	$A : B = 0.938$
Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης	$A : B = 0.90$
Λαμπαδιστὴς Κύπρου	$A : B = 0.90$

Συμφώνως πρὸς τὸν ἀνωτέρω πίνακα ἐκ πάντων τῶν παραδειγμάτων ἡ Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας παρουσιάζει τὸ ἐπιμηκέστερον ἦτοι τὸ μᾶλλον

¹ Δύο μὴ ἐπιχειρισμένοι τροῦλλοι: οἱ τῶν Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας (Α. Rachenov, ἐ.δ. σ. 97 εἰκ. 53) καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κοροπίου (εἰκ. 15) φέρουν προσθέτως εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ τροῦλλου των, κατὰ τὰ μεταξὺ των παραθύρων διαστήματα, τέσσαρας διακοσμητικὰς κόγχας, ὁμοίων πρὸς τὰ παράθυρα διαστάσεων (δρα εἰκ. 15).

² Ἐξαιρέσει περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Πρέσπας, ὅστις, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, φέρει ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του τὴν χρονολογίαν 1006 μ.Χ.

³ Ἐξετάζομεν ἐνταῦθα τὰς ἀναλογίας μόνον τοῦ κυρίως ναοῦ ἦτοι ἄνευ τοῦ νάρθηκος, ἵνα ἔχωμεν τὸ αὐτὸ μέτρον συγκρίσεως, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν ὅλα τὰ παραδείγματα νάρθηκα.

πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν¹ καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 3 ἀναλογίαι κυρίως ναοῦ $A : B = 1 : 1.30$) προσεγγίζον ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ. Πολὺ πλησίον πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν ἔρχονται αἱ ἀναλογίαι τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας (1.22), ἐν ᾧ ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου, ὁ Ἀγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας καὶ ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης ἔχουν ἤδη τετράγωνον τὸν κυρίως ναὸν των ($A : B = 1.00$ καὶ 0.98), οἷος θὰ ἐπικρατήσῃ ὀριστικῶς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Τέλος ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης, ὁ Ἀγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας καὶ ὁ Λαμπαδιστὴς τῆς Κύπρου παρουσιάζουν τὸν κυρίως ναὸν αὐτῶν μὲ σχῆμα ἐλαφρῶς πεπλατυσμένου τετραγώνου ($A : B = 0.90$). Κατὰ ταῦτα ἂν δεχθῶμεν ὁμαλήν τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ὀρθογωνίου πρὸς τὸ τετράγωνον τοῦ κυρίως ναοῦ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν μὲν Ἐπισκοπὴν καὶ τὸν Ἀγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας εἰς τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ 10ου αἰῶνος, τὴν δὲ Μεταμόρφωσιν τοῦ Κοροπίου, τὸν Ἀγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας καὶ τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης εἰς τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ 10ου τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος τὸν Ἀγ. Γερμανὸν τῆς Πρέσπας καὶ τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου.

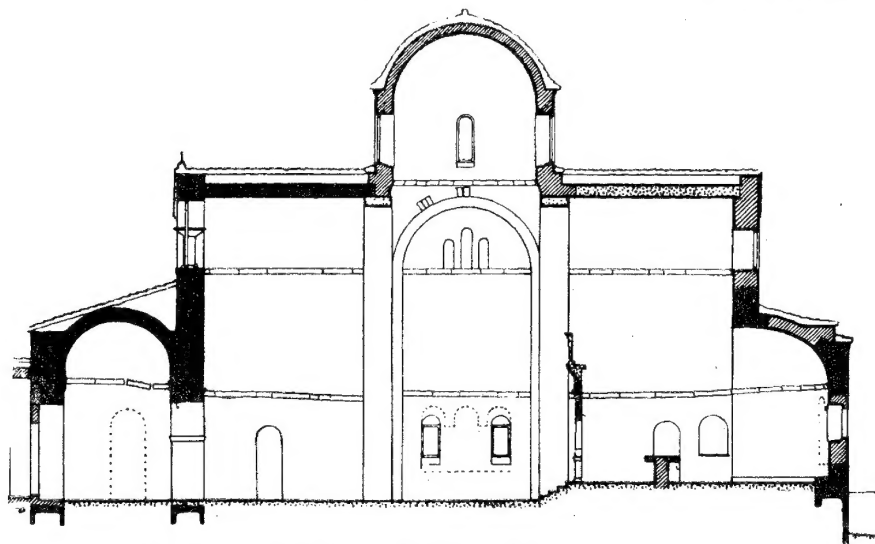
Ἄς ἴδωμεν τώρα ἂν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἰδίᾳ τῆς διαπλάσεως τῶν διαχωριστικῶν τοίχων ἐν ὀρθώσει καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων, συντρέχουσιν εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀναλογίας τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ συναχθεῖσαν ἀνωτέρω χρονολογικὴν σειρὰν τῶν μνημείων τῆς ἐξεταζομένης ομάδος.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατὰ μήκος τομῆς τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 16) οἱ χωρίζοντες τὰ κλίτη τοῖχοι εἶναι ὑψηλοὶ καὶ συμπαγεῖς, διατρυπώμενοι ἐκάτερος ὑπὸ ἐνὸς μόνον πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἐνὸς πρὸς Δυσμὰς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Τοῦτ' αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 2), ἐνθα οἱ διαχωριστικοὶ τῶν κλιτῶν τοῖχοι, οἱ σχηματίζοντες τὰ στηρίγματα τοῦ τροῦλλου, εἶναι ὀλόσωμοι καὶ συμπαγεῖς, διατρυπώμενοι ἐκάτερος ὑπὸ ἐνὸς μόνον πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐνὸς πρὸς δυσμὰς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ τελεῖται ἡ μεταξὺ τῶν πλαγίων καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἐπικοινωνία. Ὅπως δ' εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, οὕτω καὶ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τὰ πλάγια διαμερίσματα εἶναι πάντα (Ἀνατολικά καὶ Δυτικά) ἰσομήκη, ἐπιμήκη καὶ στενὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέσον (ἀναλογίαι: Σκριποῦς 1 : 1.65, Ἐπισκοπῆς 1 : 2.00).

Πολὺ ὀλιγώτερον μακροὶ καὶ ὀγκώδεις παρουσιάζονται οἱ διαχωριστι-

¹ Βλέπε περὶ τῶν ἀναλογιῶν ταύτης Α. Ὁρλόγιον, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήναι 1952, σ. 202 ἐξ.

κοὶ τοῖχοι εἰς τὸν ἡρειωμένον δυστυχῶς σήμερον ναὸν τοῦ Ἁγ. Λεοντίου τῆς Βόδοτσας, τὸν ὁποῖον ὁ Μανροδίνον¹ καὶ ὁ Πελεκανίδης² χρονολογοῦσιν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰῶνος. Τοῦ ναοῦ τούτου δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς πλέον νὰ ἔχωμεν τὴν κατὰ μῆκος τομήν, ἥτις θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ κρίνωμεν κατὰ πόσον τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τοῦ ἀνήρχοντο ὑψηλὰ ἢ ὄχι. Λόγω τῶν γενικῶν ὅμως ἀναλογιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.98) ὥς καὶ τῶν ἀναλογιῶν τῶν τεσσάρων γωνιαίων

Εἰκ. 16. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Σκριποῦς (Μ. Σωτηρίου).

διαμερισμάτων του, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι τόσον ἐπιμήκη, εἶναι ἀδύνατον οὗτος νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 9ον αἰῶνα ἀλλὰ μᾶλλον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10ου.

Ἀντιθέτως ὁ Ἁγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας μὲ τοὺς μακροὺς διαχωριστικοὺς τοίχους του καὶ τὰ ἐπιμήκη καὶ ἰσομήκη γωνιαῖα διαμερίσματά του ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς. Ἐχει ἐντούτοις ὁ ναὸς οὗτος πλέον ἐξελιγμένους τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους του· διότι τὰ τοξωτὰ τῶν ἀνοίγματα δὲν εἶναι πλέον χαμηλὰ ἀλλ' ὑψηλότερα (εἰκ. 17), εἰς δὲ τὸ δυτικὸν σκέλος καὶ πλατύτερα, ἀφαιρουμένης οὕτω μάζης ἐκ τοῦ τοίχου. Παρὰ τὸ ὕψος ὅμως τῶν σχετικῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμήμα τῶν τοίχων δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμη τετράγωνον ἀλλ' ὀρθογώνιον πεσσόν (εἰκ. 8). Πρέπει πρὸς τούτοις νὰ σημειωθῇ

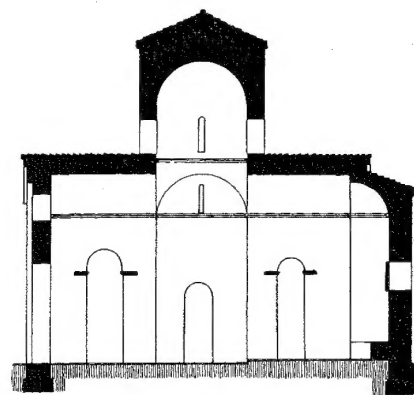
¹ Atti del V Congresso intern. di Studi Bizantini 1936, t. II Roma 1940, σ. 249.

² Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 18.

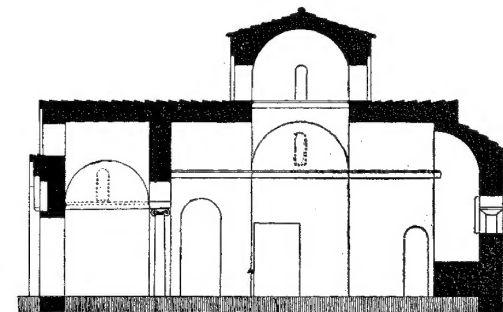
καὶ ὅτι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματά του εἶναι ἐπιμήκη καὶ ἰσομήκη.

Εἰς τὸν τρίτον κατὰ σειρὰν ἀναλογίας κατόψεως ναὸν ἦτοι τὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κοροπίου — ὅστις σημειωτέον διετήρησε καὶ τὸ παλαιο-χριστιανικὸν τρίβηλον (εἰκ. 9) — ὁ μὲν κυρίως ναὸς ἔχει πλέον τετραγωνισθῇ, τὰ δὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τοῦ ἔχουν ἤδη ἀρκετὰ ὑψωθῇ (2.70) (εἰκ. 18) χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀκόμη τετραγωνισθῇ καὶ τὰ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμήματα τῶν διαχωριστικῶν τοῦ τοίχων (0.66 × 0.85 μ.). Πλὴν δὲ τούτου καὶ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματά του εἶναι ἀκόμη ἰσομήκη καὶ μᾶλλον ἐπιμήκη.

Συμπαγεῖς ἀκόμη καὶ διατρυπωμένοις ἀπὸ στενὰ μᾶλλον καὶ χαμηλὰ

Εἰκ. 17. Ἁγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας.
(Rachenov)

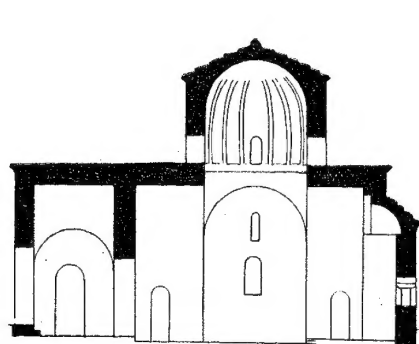
Εἰκ. 18. Μεταμόρφωσις Κοροπίου.
(Ὁρλάνδος)

τοξωτὰ ἀνοίγματα διαχωριστικῶν τοίχους παρουσιάζει καὶ ὁ Ἁγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (εἰκ. 10) παρὰ τὸ ἐλαφρῶς πεπλατυσμένον ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.98). Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης, ἔνθα μάλιστα οἱ συμπαγεῖς διαχωριστικοὶ τῶν κλιτῶν τοῖχοι διατρυπῶνται ὑπὸ στενῶν καὶ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 19). Παρὰ τὸ ἀρχαϊκὸν ἐντούτοις στοιχεῖον τοῦτο ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης παρουσιάζει, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ, τὰ ὁποῖα τὸν τάσσουν χρονολογικῶς μετὰ τὸν Ἁγ. Λεόντιον. Εἶναι δὲ ταῦτα ἢ ἐν σχήματι ἐλαφρῶς πλαγιαστοῦ ὀρθογωνίου κάτοψις τοῦ κυρίως ναοῦ του (0.90), β) τὸ οὐχὶ στενόμενες σχῆμα τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων του — ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Βόδοτσας — καὶ γ) τὸ μὴ ἰσομήκες τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα, ἅτινα εἶναι ἐπιμηκέστερα ἐν ᾧ τὰ ἀνατολικά ἔχουσιν ἀποβῇ τετράγωνα (εἰκ. 11). Ἡ σημαντικὴ αὕτη λεπτομέρεια — ἥτις δὲν παρατηρεῖται ἀκόμη εἰς τὸν ναὸν τῆς Βόδοτσας — δηλοῖ ὅτι ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ ἀρχίζει πλέον νὰ ἐλαττοῦται εἰς ἐμβαδὸν ἔναντι τοῦ

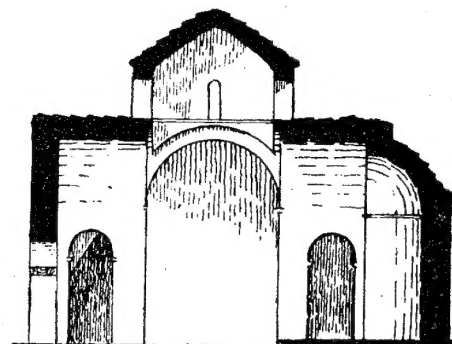

διὰ τὸ ἐκκλησίασμα προοριζομένου χώρου τοῦ κυρίως ναοῦ. Διὰ πάντας τοὺς ἀνωτέρω λόγους νομίζω, ὅτι ὁ μὲν Ἁγ. Λεόντιος πρέπει νὰ τοποθετηθῇ 4ος κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἢ δὲ Παναξιώτισσα 5η.

Ἐκ τῶν τριῶν ὑπολοίπων ναῶν (Λαμπαδιστοῦ, Ἁγ. Γερμανοῦ καὶ

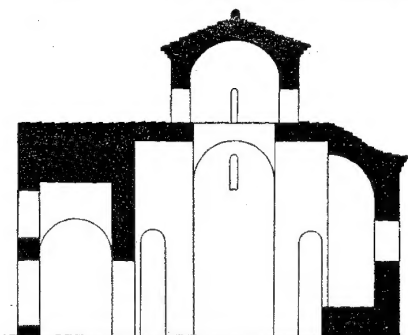

Εἰκ. 19. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης.
(Ὁρλάνδος)

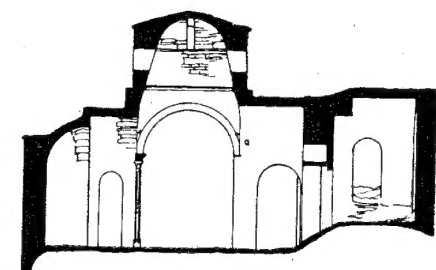

Εἰκ. 20. Λαμπαδιστὴς Κύπρου.
(Γ. Σωτηρίου)

Ἀσωμάτου Μάνης) ὁ μὲν Λαμπαδιστὴς (εἰκ. 20) παρουσιάζει ἰσομήκη τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά γωνιαία δια-

Εἰκ. 21. Ἁγ. Γερμανὸς Πρέσπας.
(Πελεκανίδης)

Εἰκ. 22. Ἀσώματος Μάνης.
(Traquair)

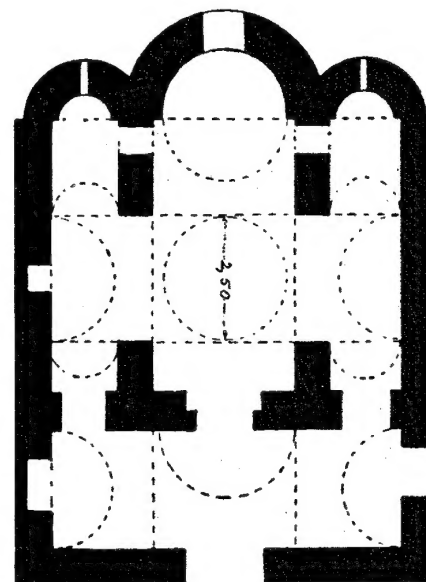
μερίσματα (εἰκ. 12), σχεδὸν τετραγώνους τοὺς πεσσούς καὶ ὁποσδήποτε ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν διαχωριστικῶν του τοίχων. Ὁ Ἁγ. Γερμανὸς τῆς Πρέσπας (εἰκ. 21), ἐλαφρῶς βραχύτερα τῶν δυτικῶν τὰ ἀνατολικά γωνιαία διαμερίσματά του, τετραγωνισμένους τοὺς πεσσούς, στενὰ δὲ καὶ ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ του ἀνοίγματα. Τέλος ὁ Ἀσώματος τῆς Μάνης (εἰκ. 22) παρουσιάζει πολὺ βραχύτερα τῶν δυτικῶν τὰ ἀνατολικά του γωνιαία διαμερίσματα (εἰκ. 14), τετράγωνον τὸν ἓνα τῶν πεσσῶν του καὶ μεγάλα καὶ

ὑψηλὰ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ δύναται ἐπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ τελευταῖος κρίκος τῆς ὅλης σειρᾶς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων προκύπτει ὅτι ἡ ἐξέτασις τῶν ὑπολοίπων (πλὴν τῶν τῆς κατόψεως) στοιχείων δὲν μετέβαλεν τὴν σειρὰν, ἥτις συνήχθη ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀναλογιῶν τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ εἰμὴ μόνον ὡς πρὸς τοὺς τέσσαρας τελευταίους.

Ἐν συμπεράσματι δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἡ μὲν Ἐπισκοπὴ τῆς Εὐρυτανίας θὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὸ 1ον τέταρτον τοῦ 10ου αἰῶνος, ὁ Ἁγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας κατὰ τὸ 2ον τέταρτον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Κοροπίου καὶ ὁ Ἁγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας κατὰ τὸ 3ον τέταρτον, καὶ ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης¹ περὶ τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἐκ δὲ τῶν τριῶν ὑπολοίπων ναῶν ὁ μὲν Λαμπαδιστὴς καὶ ὁ Ἁγ. Γερμανὸς θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὸ 1ον τέταρτον τοῦ 11ου αἰ., ὁ δὲ Ἀσώματος τῆς Μάνης εἰς τὸ 2ον τέταρτον τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ὅτε πλέον εἶχε τελείως διαμορφωθῇ ὁ τύπος τοῦ τετρακονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ.

Παραθέτω κατωτέρω τοὺς δύο πίνακας χάριν συγκρίσεως:

Εἰκ. 23. Ἡ παρὰ τὸ Βαγιατί τῆς Ἀττικῆς
Φραγκλησιά (Ὁρλάνδος).

Κατάταξις λόγῳ ἀναλογιῶν κατόψεως

1. Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας
2. Ἁγ. Ἰω. Μεσημβρίας
3. Μεταμόρφωσις Κοροπίου
4. Ἁγ. Λεόντιος Βόδοτσας
5. Ἀσώματος Μάνης
6. Ἁγ. Γερμανὸς Πρέσπας
7. Παναξιώτισσα Γαυρολίμ.
8. Λαμπαδιστὴς Κύπρου

Τελικὴ κατάταξις τῶν ναῶν τῆς ὁμάδος

1. Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας	α' τέταρτον 10ου αἰ.
2. Ἁγ. Ἰω. Μεσημβρίας	β' τέταρτον 10ου αἰ.
3. Μεταμόρφωσις Κοροπίου	γ' τέταρτον 10ου αἰ.
4. Ἁγ. Λεόντιος Βόδοτσας	δ' τέταρτον 10ου αἰ.
5. Παναξιώτισσα Γαυρολίμ. ¹	α' τέταρτον 11ου αἰ.
6. Λαμπαδιστὴς Κύπρου	α' τέταρτον 11ου αἰ.
7. Ἁγ. Γερμανὸς Πρέσπας	β' τέταρτον 11ου αἰ.
8. Ἀσώματος Μάνης	β' τέταρτον 11ου αἰ.

¹ Δημοσιεύων τὸ πρῶτον τὴν Παναξιώτισσαν ἐν τῷ Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935), σ. 124, εἶχον ἄδρομερῶς χρονολογήσει αὐτὴν εἰς τὸ δεύτερον

Ὡς περαιτέρω εξέλιξιν τοῦ ἐξετασθέντος τύπου δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ἐκείνην, καθ' ἣν οἱ τοῖχοι τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ συστέλλονται, μὴ διατρυπώμενοι πλέον ὑπὸ ἀνοίγματος, ἀλλ' ἀποτελοῦντες τρόπον τινα μίαν πολὺ ἐξέχονσαν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδα.

Παραδείγματα τῆς ἐξειλιγμένης ταύτης μορφῆς, ἣτις πρέπει πλέον νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα καὶ ἐξῆς, παρέχουσιν ἡ παρὰ τὸ Βαγιάτι (πρὸς ἀνατολὰς τῆς Μ. Πεντέλης) κειμένη Φραγκοκκλησιά¹ (εἰκ. 23) ἣτις παρουσιάζει κατὰ τὰ λοιπὰ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ομάδος (τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας, ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν κλπ.) καὶ ἄλλοι².

Σημείωσις. Εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσαν ομάδα ναῶν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ δι' ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 895 μ.Χ. χρονολογούμενη Ἐπισκοπὴ τῆς Σκύρου. Ἐπειδὴ ἐν τούτοις αἱ δημοσιευθεῖσαι κατόψεις αὐτῆς τὴν φέρουν ἄλλοτε ὡς τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικήν³ καὶ ἄλλοτε ὡς ναὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον μετὰ τρουλλοῦ⁴, οἷαν καὶ ἐγὼ ἄλλοτε τὴν παρεδέχθην⁵, ἐπέχω νὰ τὴν περιλάβω εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν ομάδα μέχρι νεωτέρας ἀκριβεστερας μελέτης τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς της.

ἡμῖς τοῦ 10ου αἰ. Ἦδη, καθορίζων λεπτομερέστερον τὴν χρονολογίαν της, τάσσω αὐτὴν εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰῶνος.

¹ Εὐρετήριο των Μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος τεύχος Γ' ὑπὸ 'Α. Ὁρλάνδου, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 194 εἰκ. 259, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 23.

² Εἰς τὴν ἐξειλιγμένην ταύτην ομάδα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐνταχθῇ λόγῳ τῆς κατόψεως αὐτοῦ καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις ναὸς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων (ὄρα κάτοψιν αὐτοῦ ἐν τῷ Εὐρετηρίῳ τῶν Μεσ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχος Β', ὑπὸ 'Α. Συγγροπούλου, σ. 73 εἰκ. 62). Ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἔχω τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι τὰ δύο σκέλη τῶν δυτικῶν τοίχων εἶναι μεταγενεστέρᾳ προσθήκη, γενομένη χάριν ἐνισχύσεως τῆς εὐσταθείας τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῦ οὗτος θὰ ἦτο νομιζῶ ἀρχικῶς δικλῆς. Ἀποκλείεται ἄλλως τε νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐξειλιγμένην ομάδα καὶ διότι δὲν παρουσιάζει τὰ ἄλλα κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς ἥτοι ἡμικυκλικὰς ἀψίδας ἱεροῦ, κυλινδρικὸν τρουλλὸν καὶ ἀκανόνιστον τοιχοδομίαν, ἀντὶ τῶν ὁποίων παρουσιάζει ἡμεξαγώνους ἀψίδας ἱεροῦ, ὀκτάγωνον τρουλλὸν καὶ ἰσοδόμον πλινθοπερίκλειστον τοιχοδομίαν, στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, εἰς οὓς καὶ τοποθετεῖται ὁ ναὸς (Μ. Σωτηρίου, 11ου αἰ. ΑΕ 1931, 137—Α. Συγγροπούλου, Εὐρετήριο Ι, 74, πιθανῶς 12ου αἰ).

³ Σχέδιον R. M. Dawkins, ἐν BSA XI (1904/5) σ. 76 εἰκ. 2, ὅθεν καὶ Μ. Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1931, σ. 139 εἰκ. 16.

⁴ Σχέδιον C. Friedrich ἐν Α.Μ. 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6.

⁵ Ἡ ἐυλόστερος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ II σ. 493.

2) Ο ΕΝ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΚΑΤΟΥΝΑΣ

Τὸ μικρὸν χωρίον Παλαιοκατούνα¹ κεῖται βορειοδυτικῶς τοῦ τόσον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀκμάσαντος καὶ δρᾶσαντος Αἰτωλικοῦ ἢ Ἀνατολικοῦ². Διὰ νὰ μεταβῇ τις ὁμοῦ εἰς αὐτὸ ἐξ Αἰτωλικοῦ πρέπει νὰ πορευθῇ πρὸς Δυσμὰς καὶ νὰ διέλθῃ τὴν παρὰ τὸ Νεοχώριον καὶ τὴν Κατοχὴν γέφυραν τοῦ Ἀγελώου, ν' ἀνέλθῃ δ' ἔπειτα πρὸς βορρᾶν ἐπὶ ἀρκετὸν διάστημα.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τοῦ χωρίου καὶ εἰς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν οἰκιῶν τῆς Παλαιοκατούνας ὑφύεται βυζαντινὸς ναὸς (εἰκ. 1), χρησιμεύων νῦν ὡς ἐνοριακὸς τοῦ χωρίου, τιμώμενος δ' εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου. Ὅταν ἐπεσκέφθην τὸ χωρίον, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1958, οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ, διαλαθόντες τὴν προσοχὴν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, εἶχον ἤδη καταστρέψει τὸν ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανῶς κατασκευασθέντα νάρθηκα

¹ Τὸ χωρίον ὀνομάζεται οὕτω ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ νεώτερον, ὅπερ ὀνομάζεται ἀπλῶς Κατούνα, καὶ κεῖται ἐπίσης ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἀλλὰ πολὺ βορειότερον. Ἡ λέξις Κατούνα εἶναι βυζαντινὴ σημαίνει δὲ κάστρον ἢ κατοικίαν (Du Cange, Gl. Gr. ἐν λ.). Ἡ θέσις τῆς Παλαιοκατούνας σημειοῦται ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ τὸ 1838 συνταχθέντος ὑπὸ Ferd. Aldenhoven χάρτου τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ κλίμακα 1:400.000.

² Ὅρα περὶ τούτου Μητροπ. Ἀθηναγόραν ἐν Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας Νέα σειρά τ. Α' (1928) σ. 129-134 καὶ Κ. Σ. Κώνσταν, ἐφημ. Ἀθηνῶν Ἐλεύθερος Λόγος 24-26 Μαρτ. 1954.

τοῦ παλαιοῦ ναοῦ χάριν τῆς πρὸς δυσμὰς ἐπεκτάσεως αὐτοῦ, εἶχον δὲ μάλιστα ἀνεγείρει παρὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ τὸν πύργον νεωτέρου κωδωνοστασίου, τοῦ ὁποῖου ἡ σκιὰ εἶναι ὁρατὴ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς εἰκόνης 1. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ παλαιοῦ ναοῦ εἶχεν ἀρχίσει ἤδη παλαιότερον, διὰ τῆς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ διανοίξεως δύο τοξωτῶν μονολόβων παραθύρων καὶ μιᾶς τοξωτῆς θύρας κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν (εἰκ. 1). Ἔσπευσα ἀμέσως, φυσικά, νὰ ἐμποδίσω κατὰ τὸ δυνατόν τὰς περαιτέρω καταστροφὰς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ εἰδοποίησα σχετικῶς τὴν οἰκίαν διεύθυνσιν τοῦ Ὑπουργείου, ἵνα λάβῃ τὰ κατάλληλα μέτρα ἐναντίον τῶν ἐπιτροπῶν πρὸς ἀποσόβησιν περαιτέρω καταστροφῶν.

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς, ὥς ἐξεπόνησα (εἰκ. 2), ὁ μέχρι τοῦδε ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας ἔχει τὸ σχέδιον τρικλίτου βασιλικῆς, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 11.50×13.50 μ., μὴ συννυπολογιζομένης τῆς ἐσοχῆς τοῦ ἱεροῦ. Τὸ μέσον κλίτος της, πολὺ εὐρύτερον (4.43), τῶν ἀνίσου πλάτους πλαγίων (τὸ βόρειον φθάνει πρὸς Δ. τὰ 2.30 μ., ἐν ᾧ τὸ νότιον εἶναι μόνον 1.60) χωρίζεται ἀπ' αὐτῶν κατὰ μὲν τὸ ἱερὸν διὰ παχέος τοίχου διατρυπωμένου ὑπὸ χαμηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον τμήμα δι' ἐνὸς τετραγώνου πεσσοῦ (0.94×0.94 μ.), ἐνὸς χονδροῦ στρογγύλου κίονος, διαμέτρου 0.51 μ., στερουμένου κιονοκράνου (εἰκ. 2) καὶ μιᾶς πρὸς δυσμὰς παραστάδος. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανῶς εἶχε προστεθῇ καὶ νάρθηξ πλάτους περίπου 3.50 μ., ὅστις ὅμως, ὥς καὶ ἀνωτέρω εἶπον, κατηδαφίσθη ἐσχάτως, ἵνα ἐπεκταθῇ ὁ ναὸς πρὸς δυσμὰς. Πάντως ἀρκετὰ ἴχνη τοῦ τοίχου, ὅστις τὸν ἐχώριζεν ἀπὸ τοῦ κυρίου ναοῦ διετηρήθησαν ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων¹ καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν παραστάδων, κατὰ πληροφορίας δὲ τῶν γηραιότερων χωρικῶν θύραι ἐπικοινωνίας τῶν πλαγίων κλιτῶν πρὸς τὸν νάρθηκα δὲν ὑπῆρχον.

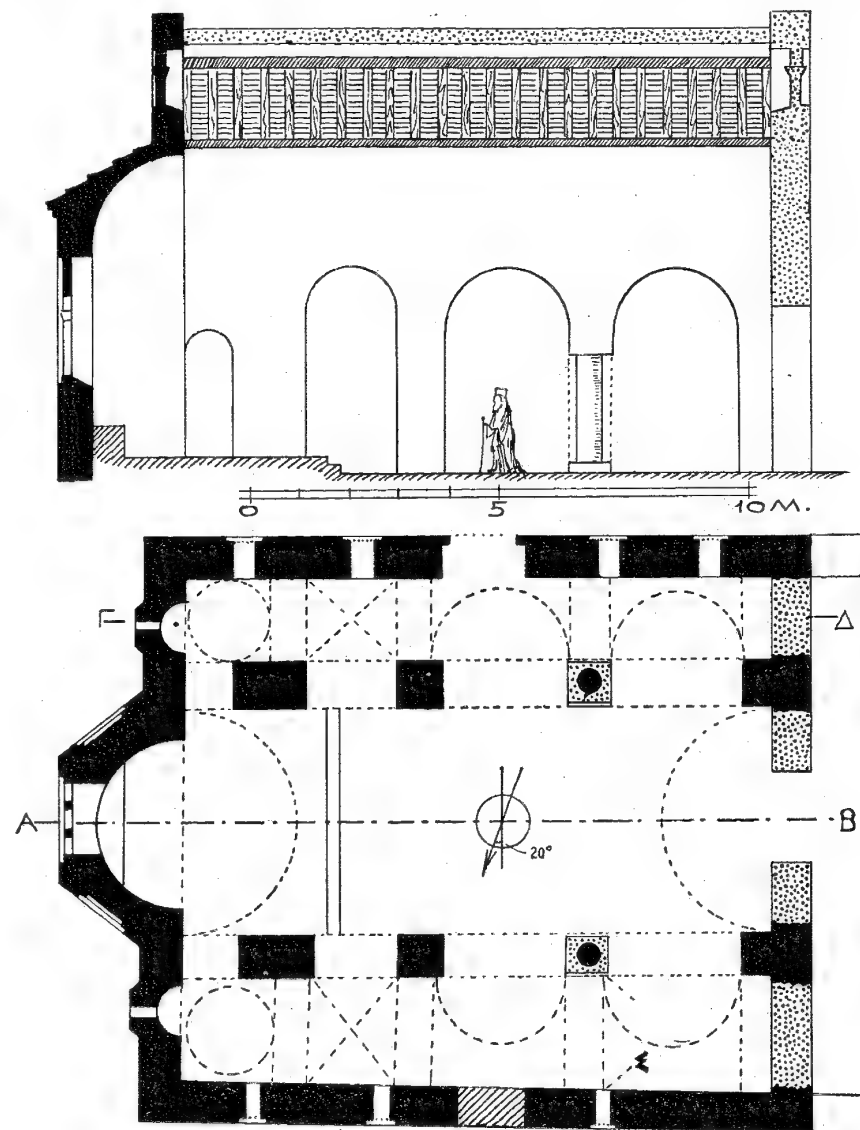
Ἐν κατόψει ἕκαστον κλίτος κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, ἐξ ᾧν ἡ μέση, ἐξέχουσα κατὰ πολὺ, εἶναι ἐξωτερικῶς τριπλευρος, ἐν ᾧ αἱ δύο ἄκραι, ἥτοι ἡ τῆς προθέσεως καὶ ἡ τοῦ διακονικοῦ, ἐλάχιστα ἐξέχουσαι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ μὴ διήκουσαι μέχρι τοῦ ἐδάφους ἀλλ' ἐπὶ ἐξεχούσης ὀριζοντίας πλακὸς στηριζόμεναι, ἔχουσι τὸ σχῆμα πεπλατυσμένου τραπεζίου (εἰκ. 2).

Ἐκ τῶν κλιτῶν τὸ μὲν μέσον καλύπτεται σήμερον—οὐχὶ ὅμως καὶ ἀρχικῶς²—διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης, ἥτις δὲν ἦτο ὁρατὴ, διότι ἐπὶ

¹ Ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς εἰκ. 2 ὁ κατεδαφισθεὶς τοίχος οὗτος δηλοῦται διὰ κοκκίδων, τὸ δὲ πλάτος τῆς ἀνοιγομένης εἰς αὐτὸν θύρας εἶναι ὑποθετικόν.

² Τὸ μέγα πάχος (0.95 μ.) τῶν χωρίζοντων τὰ κλίτη τοίχων εἶναι δηλωτικὸν τῆς ὑπάρξεως κτιστῆς καμάρας.

Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἐφωδιάσθη διὰ ξυλίνης ὀροφῆς, τὰ δὲ

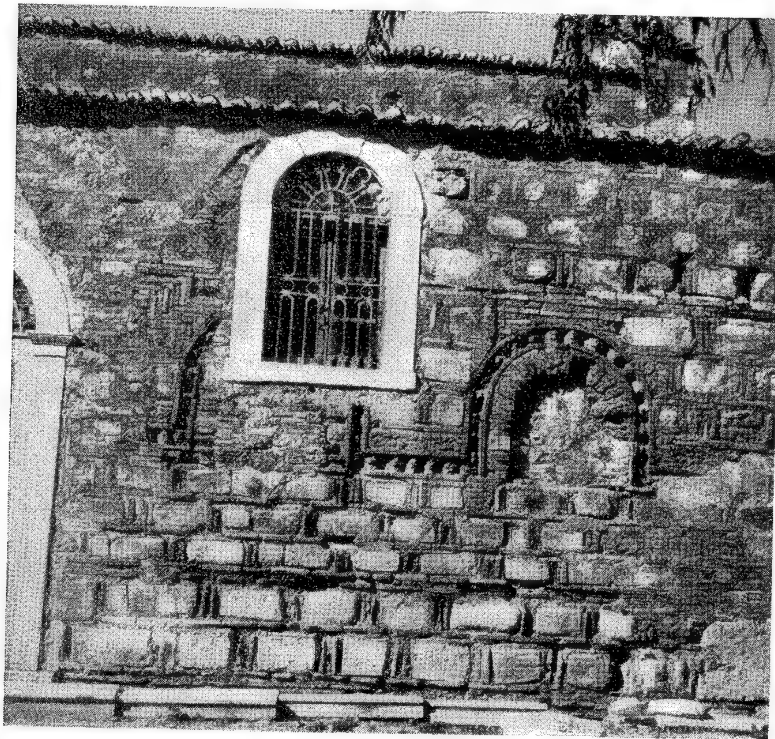

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιοκατούνας (σημερινὴ κατάσταση).

ἄκρα, διαιρούμενα εἰς τέσσαρα διαμερίσματα, καλύπτονται διὰ διαφόρων εἰδῶν κτιστῶν θολωτῶν ὀροφῶν, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐκτείνεται σήμερον

μονόρριτος ξυλίνη στέγη (εἰκ. 1, 7, 12). Καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἡ στέγη κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς ὑπερυψωμένον ἀέτωμα, τῶν δὲ πλαγίων κλιτῶν ἄλλοτε μὲν εἰς κατεδαφισθέντας ἀργότερον τρουλλίσκους σήμερον δὲ εἰς ἡμιαετώματα (εἰκ. 7, 12).

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα κάτοψις καὶ στέγαις τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ δὲν εἶναι κατὰ πάντα αἱ ἀρχικαί· διότι ἐπηνέχθησαν εἰς αὐτὰς πολλαὶ καὶ

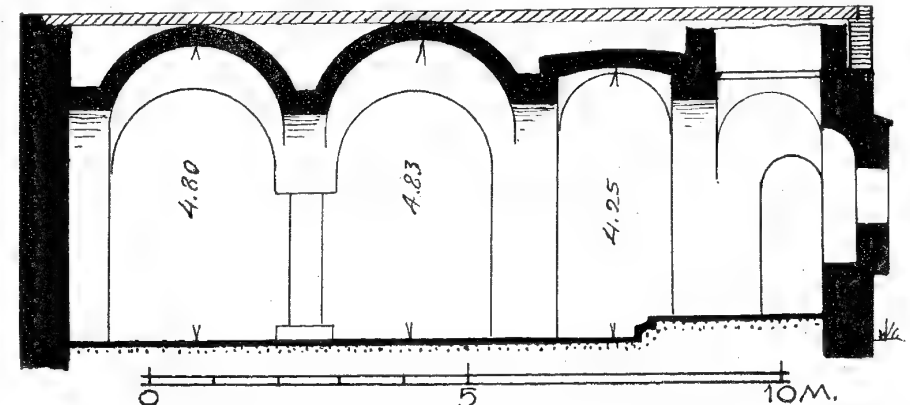
Εἰκ. 3. Τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

σημαντικαὶ μεταβολαί. Οὕτω οἱ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους δύο χονδροὶ κίονες (εἰκ. 2), οἱ στερούμενοι κιονοκρανῶν, πρέπει νὰ κατεσκευάσθῃσαν μεταγενεστέρως, ἀντικαταστήσαντες, χάριν περισσοτέρας εὐρυχωρίας καὶ δρατότητος, τετραγώνους πεσσούς ὁμοίους πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ὅχι τόσο ἐκ τῆς ἐλλείψεως κιονοκρανῶν, ὅσον ἐκ τῆς κάτωθεν αὐτῶν ὑπάρξεως τμημάτων τῶν κατεδαφισθέντων πεσσῶν, ὕψους σήμερον 0.21 μ., ἅτινα οὐδένα λόγον θὰ εἶχον νὰ γίνουν τόσο μεγάλα (0.85 × 0.85) καὶ ὑψηλὰ ἂν ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσουν ἀπλῶς ὡς βάσεις τῶν 0.51 διάμετρον ἔχόντων κίωνων.

Ἀκόμη μεγαλύτεραι μεταβολαὶ ἐπῆλθον εἰς τὴν στέγασιν. Οὕτω τὸ

μέσον κλίτος θὰ ἐστεγάζετο πιθανώτατα ἀρχικῶς διὰ συνεχοῦς κτιστῆς καμάρας, πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ὠθήσεων τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν τόσον παχεῖαι (0.95 μ.) αἱ κάτωθεν πεσσοστοιχίαι. Πότε ἀκριβῶς κατέπεσεν ἡ καμάρα αὕτη δὲν γνωρίζομεν. Πάντως ἡ κλεῖς αὐτῆς θὰ εὐρίσκετο ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ τυμπάνου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἵνα τοῦτο φωτίζει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ.

Συγχρόνως πρὸς τὴν διὰ κίωνων ἀντικατάστασιν τῶν δυτικῶν πεσσῶν, περὶ τῆς ὁποίας εἵπομεν ἀνωτέρω, ἐγένετο μεταβολὴ καὶ εἰς τὸ εἶδος καλύψεως

Εἰκ. 4. Κατακόρυφος τομὴ (Γ-Δ) κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ νοτίου κλίτους μετ' ὅψιν πρὸς βορρᾶν.

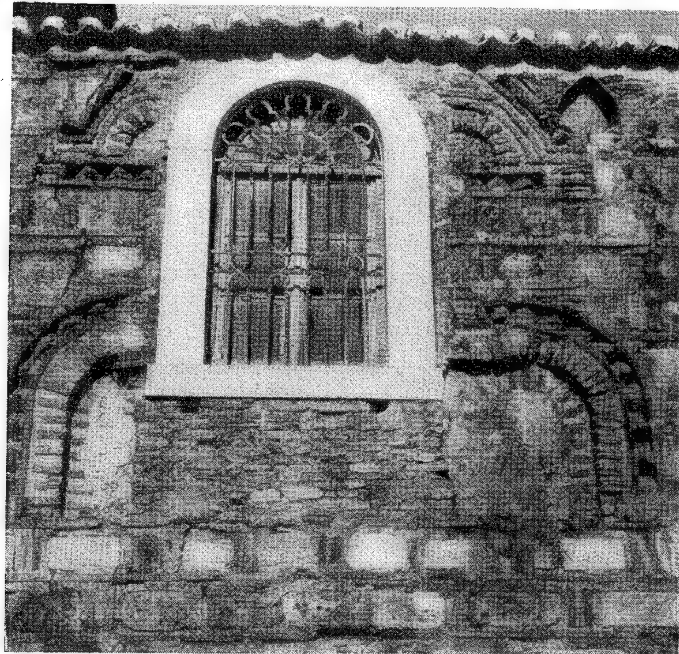
τῶν δύο δυτικῶν διαμερισμάτων τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἅτινα τότε ἐκαλύφθησαν διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, τῶν ὁποίων αἱ γενέτεραι διευθύνονται καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 4). Ἀρχικῶς τὰ διαμερίσματα ταῦτα (ἀμφοτέρων τῶν κλιτῶν) θὰ πρέπει νὰ ἐστεγάζοντο διὰ σταυροθολίων, ὡς τὸ γειτονικὸν αὐτῶν, δεύτερον ἐξ ἀνατολῶν διαμέρισμα (εἰκ. 2). Τοῦτο συνάγεται ὅχι μόνον ἐκ τοῦ πολὺ μεγαλυτέρου ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθη ἡ κλεῖς τῶν καμαρῶν αὐτῶν (4.83) (εἰκ. 4) ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῆς κλειδὸς τοῦ γειτονικοῦ σταυροθολίου (4.25) καὶ πρὸ πάντων πρὸς τὸ τῆς κλειδὸς τῶν τόξων τῶν πεσσοστοιχιῶν (4.20 - 4.00) ἀλλὰ κυρίως ἐκ τμήματος σταυροθολίου διατηροῦντος εἰσέτι τὰς διαγωνίους ἀκμᾶς του καὶ διασωθέντος κάτωθεν τῆς μεταγενεστέρως ἐκτελεσθείσης καμάρας τοῦ δυτικωτάτου διαμερίσματος τοῦ βορείου πλαγίου κλίτους (σημειούμενου διὰ τοῦ γραμματος Σ ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνης 2). ;

Τελευταία δὲ τις μεταβολὴ ἐπῆλθεν εἰς τὴν στέγασιν τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ κατασκευῆς ὑπεράνω αὐτῶν συνεχοῦς μονοκλινοῦς ξυλίνης στέγης, οἷα μέχρι σήμερον ὑπάρχει, διὰ καταργήσεως δηλαδὴ τῶν ἄνω ἀετωματοει-

δῶν ἀπολήξεων τῶν δύο δυτικῶν διαμερισμάτων αὐτῶν καὶ τῶν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τρουλλίσκων, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξὶς διεπιστώθη ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς κενῆς εἰσέτι παραμενούσης στεφάνης τῆς βάσεώς των ὑπὲρ τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς ἐντὸς τῆς σημερινῆς μονορρύτου στέγης διατηρήσεως τοῦ ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου των μέχρις ὕψους 0.60 μ. (εἰκ. 4).

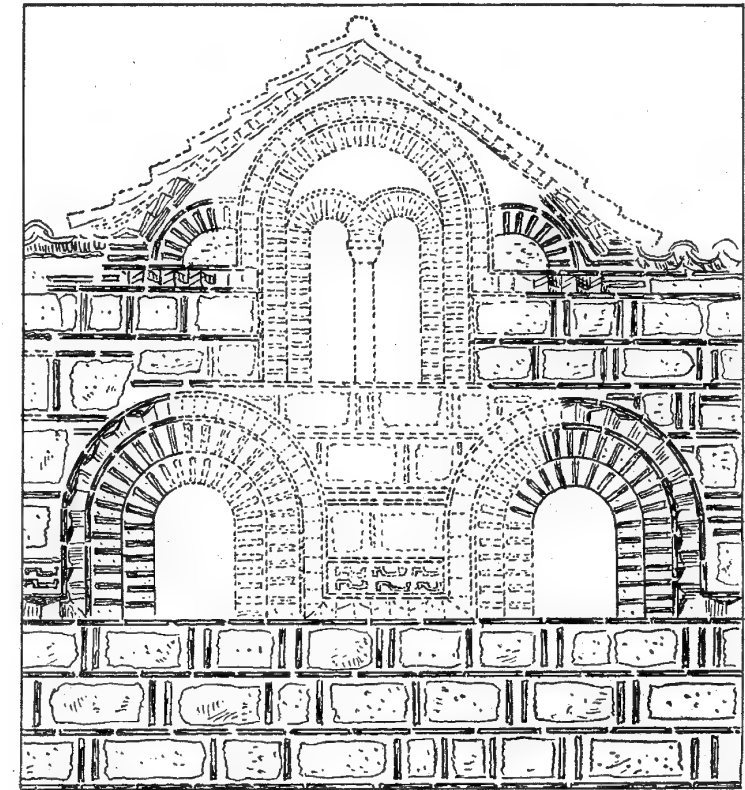
Φωτισμός. Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ ἐπετυγχάνετο ἀφ' ἐνὸς διὰ στενῶν

Εἰκ. 5. Λείψανα ἀετώματος καὶ διακοσμητικῶν τεταρτοκυκλίων ὑπὲρ τὸ 3ον καὶ 4ον τὸ ἐξ ἀνατολῶν παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων.

(Ν. πλευρᾶς 0.40—Β. πλευρᾶς 0.30 μ.) μονολόβων παραθύρων ἀνοιγομένων, κάπως ἀσυμμέτρως, ἐπὶ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ εἰς ὕψος 1.85 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 2, 4 καὶ 5), ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἐπὶ τῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ ἀνοιγομένων παραθύρων, ἐξ ὧν τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον μὲ ἰσοῦψεις τοὺς τρεῖς αὐτοῦ λοβούς (εἰκ. 7 καὶ 8), τὰ δὲ τῶν παραβημάτων στενά (0.17) καὶ μονόλοβα (εἰκ. 7). Πλὴν δὲ τῶν χαμηλὰ τοποθετημένων τούτων παραθύρων ἠνοίγοντο ὑψηλὰ ἀνὰ ἓν μὲν στενὸν δίλοβον εἰς τὸ μέσον τῶν ἀετωμάτων εἰς τὰ ὁποῖα κατέληγε πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς

δυσμὰς ἢ στέγη τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 7, 8), μικρὰ-δὲ μονόλοβα εἰς τοὺς τρουλλίσκους τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 13). Τέλος ἐν δίλοβον παραθύρῳ, φαίνεται ὅτι ἠνοίγετο κάτωθεν ἀετώματος ὀρθονομένου ὑπεράνω τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τετάρτου ἀπ' ἀνατολῶν μονολόβου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς ἥτοι ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς ἐσωτερικῆς καμάρας (εἰκ. 6). Ἡ ὑπαρξὶς

Εἰκ. 6. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐν τῇ εἰκόνι 5 διαφανομένου ἀετώματος. Τὰ σωζόμενα τμήματα δηλοῦνται διὰ πλήρων γραμμῶν τὰ δὲ ἀποκαθιστάμενα δι' ἐστιγμένων.

τοῦ παραθύρου τούτου συνάγεται ἀσφαλῶς ἐκ δύο σωζομένων τεταρτοκυκλικῶν πλαισίων (εἰκ. 5), σχηματιζομένων ἀνωθεν ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ συμμετρικῶς διατεταγμένων ἑκατέρωθεν τοῦ μεταγενεστέρου μονολόβου τοξοῦ τοῦ παραθύρου (εἰκ. 1 καὶ 5). Τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα τεταρτοκυκλικά πλαίσια ὑποθέτω ὅτι θὰ ἦσαν τεθειμένα ἑκατέρωθεν διλόβου παραθύρου, ἀνοιγομένου κάτωθεν ἀετώματος, ὥς τὰ συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ

μνημεῖα, π.χ. εἰς τοὺς Ἀγ. Θεοδώρους¹ καὶ τὴν Καπνικαρέαν τῶν Ἀθηνῶν², ὥς τοιαῦτα δὲ τὰ ἀναπαρέστησα εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 6) δεχθεῖς, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ἐγκαρσίως βαίνουσα καμάρα θὰ κατέληγεν ἐξωτερικῶς εἰς ἀέτωμα. Τοῦτ' αὐτὸ πιθανῶς θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ γειτονικὸν πρὸς ἀνατολὰς δια-

Εἰκ. 7. Ἀποψὶς τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Σημερινὴ κατάστασις.

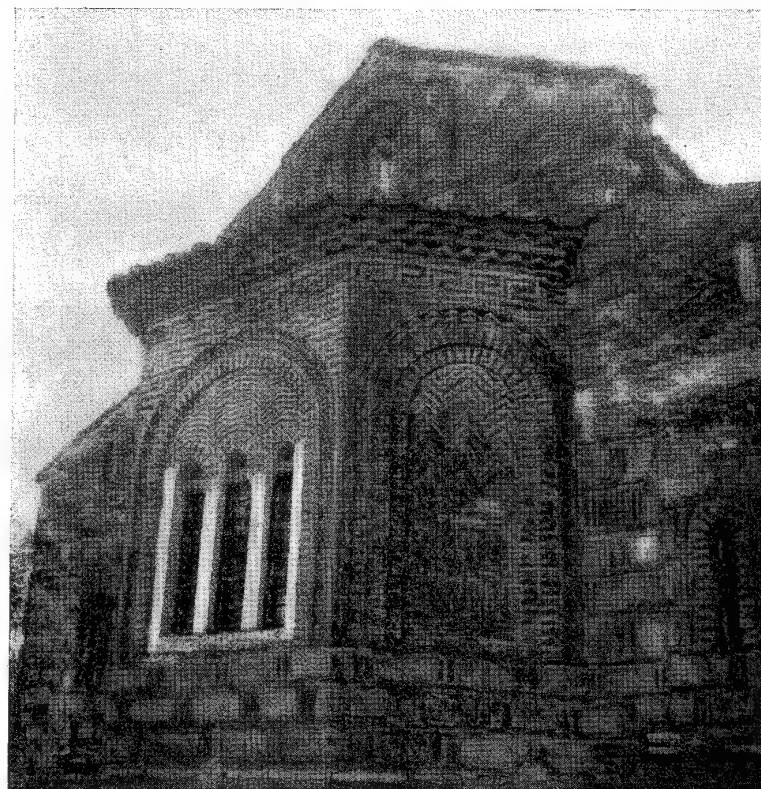
μέρισμα τοῦ νοτίου κλίτους, ἃν καὶ τούτου δὲν διετηρήθησαν δυστυχῶς αἱ σχετικαὶ ἐνδείξεις ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου.

Τοιχοδομία. Αἱ ἐπιφάνειαι τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἶναι τελείως ἐπίπεδοι διατηρούμεναι μόνον ὑπὸ τῶν στενῶν μονολόβων παραθύρων, τὰ ὅποια σήμερον ἔχουσι φραχθῇ (εἰκ. 1, 3, 5) διανοιχθέντων πρὸς φωτισμὸν μεγάλων μονολόβων παραθύρων εὐθὺς ὑπὸ τὴν στέγην τῶν πλαγίων

¹ H. Megaw, BSA XXXII πίν. 31, 3. Πτερύγια εἰς τὸ ἄνω μέρος διλόβου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων.

² H. Megaw, ἔ.δ. πίν. 31, 1. 2. Πτερύγια εἰς τὸ κάτω μέρος μονολόβου τυφλῆς ἀψίδος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Καπνικαρέας.

κλιτῶν (εἰκ. 1, 3, 5). Ἡ τοιχοδομία των ἀκολουθεῖ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα μὲ ὀριζοντίας μὲν τὰς στρώσεις αὐτοῦ ἀλλ' οὐχὶ πάσας ἰσοῦψεις (εἰκ. 3). Συνίστανται δ' αἱ στρώσεις αὗται ἐξ ὀρθογωνίων μὲν ἀλλ' οὐχὶ τελείως γωνιασμένων λίθων, οἵτινες ὀριζοντίως μὲν χωρίζονται διὰ μιᾶς σειρᾶς πλίνθων, κατακορύφως δὲ διὰ δύο πλίνθων τῇ μεσολαβῇ παχέος

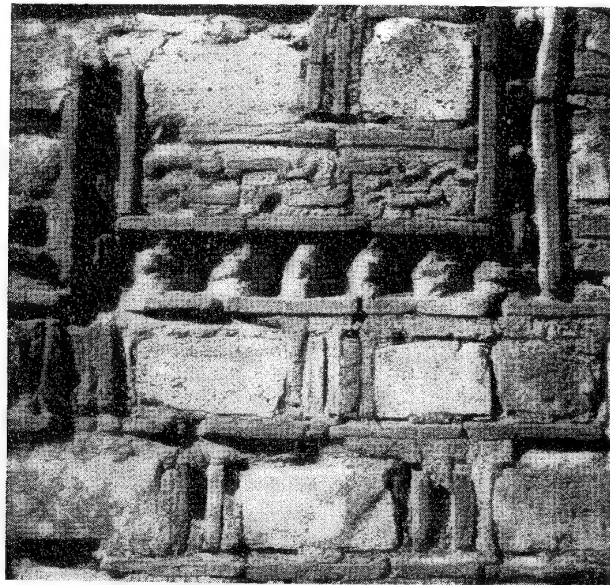

Εἰκ. 8. Πλαγία ἀποψὶς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μὲ τὰς τυφλὰς ἀψίδας αὐτῆς.

ὕδραυλικοῦ κονιάματος (εἰκ. 3). Τὴν αὐτὴν τοιχοδομίαν παρουσιάζουν καὶ οἱ δύο μικροὶ τοῖχοι, εἰς τοὺς ὁποίους καταλήγουν πρὸς ἀνατολὰς τὰ πλάγια κλίτη (εἰκ. 7). Τοῦναντίον ἡ μέση κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατεσκευασμένη ἀπὸ ὕψους 1,90 μ. καὶ ἄνω ἐξ ὀλοκλήρου διὰ πλίνθων (εἰκ. 7), ἐμφανίζει εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τῆς πλαστικότητα, διότι ἀνοίγονται εἰς αὐτὰς τυφλαὶ ἀψίδες εἰς δύο βαθμίδας διατεταγμέναι καὶ ἰσοῦψεις πρὸς τὸ περιβάλλον τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης πλευρᾶς ἀψίδα (εἰκ. 8). Πλαστικότητα παρουσιάζει ὡσαύτως καὶ τὸ στέφον τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀέτωμα μὲ τὸ δίλο-

βόν του παραθύρου και τὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τεταρτοκύκλια βαθμιδωτὰ περὺγια (εἰκ. 7 καὶ 12).

Κεραμίνη καὶ ἄλλη διακόσμησης. Αἱ τε μακρὰι πλευραὶ καὶ τὸ ἱερὸν δὲν παρουσιάζουν γυμνὸν τὸ πλινθοπερίκλειστον ἢ τὸ ἐξ ὁλοκλήρου πλίνθινον σύστημα τῆς τοιχοδομίας των ἀλλὰ φαιδρύνονται καὶ μὲ τὸν ἐξῆς πρόσθετον πλίνθινον διάκοσμον ἥτοι:

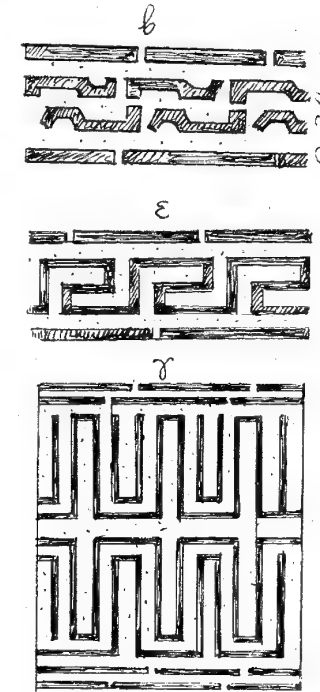

Εἰκ. 9. Κλειδόμορφα κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

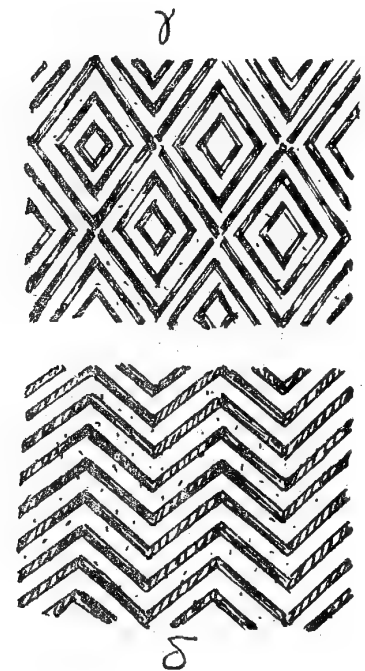
- α) μὲ ἐπιπέδους λώρους ἐξ ὀπτοπλίνθων περιβάλλοντας, εἰς δύο διαδοχικὰς βαθμίδας, πάντα τὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 3, 5, 6).
- β) μὲ ὀδοντωτὰς ταινίας περιβαλλούσας ἑξωτερικῶς τοὺς ἐπιπέδους λώρους τῶν παραθύρων, συνενουμένας δ' ὀριζοντίως εἰς τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων (εἰκ. 3, 9).
- γ) μὲ ὁμοκέντρους πλινθίνας καμπύλας (εἰκ. 7, 8) πληρούσας τὸ ὑπεράνω τῶν λοβῶν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τύμπανον.
- δ) μὲ πλίνθινα «βαθμιδωτὰ» ἢ κλειδόμορφα κοσμήματα παρεμβalλόμενα εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν μεταξὺ τῶν μονολόβων παραθύρων τῶν μακρῶν πλευρῶν διαστημάτων (εἰκ. 9), ὡς καὶ εἰς τμήμα τοῦ ἄνω μέρους τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8 καὶ 10, β).
- ε) μὲ ὕψηλους ὀρθοὺς μαιάνδρους σύντεθειμένους, ὥστε νὰ σχηματίζωσι

συνεχομένους σταυρούς (εἰκ. 10, γ) συμπληροῦντας δὲ τὰ κάτω μέρη τοῦ τυμπάνου τῶν δύο τυφλῶν ἀψίδων τῆς μέσης κόγχης.

- ς) μὲ ρομβόσχημα κοσμήματα (εἰκ. 11, γ) πληροῦντα τὸ ἄνω μέρος τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 10. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα τῶν τυφλῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

- ζ) μὲ κόσμημα ἐξ ἐπαλλήλων τεθλασμένων γραμμῶν (ζίγκ-ζάγκ) (εἰκ. 11, δ) πληροῦν τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου τυφλῆς ἀψίδος (εἰκ. 8).
  - η) μὲ ζωφόρον ἐκ χαμηλῶν, ἀπλῶν μαιάνδρων, τοποθετημένων εὐθύς ὑπὸ τὸ γείσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 10, ε).
- Πάντα τ' ἀνωτέρω — ὧν τὰ πλεῖστα κοσμοῦσι τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ — ζωντανεύουν τὸ μνημεῖον· διότι τοῦ προσδίδουν χρῶμα καὶ γραφικότητα.
- Εἰς τὰ πλίνθινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὀδοντωτῶν ταινιῶν γείσον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἢ ἄνω ἐξέχει ὑπὲρ τὴν κάτω (εἰκ. 7, 8).
- Πλὴν ὁμως τῶν πλινθίνων κοσμημάτων ὁ ναὸς ἐκαλλύνετο καὶ διὰ τῶν λεγομένων *σκυφίων*, ἥτοι μικρῶν ἀγγείων, περίπου ἡμισφαιρικῶν, κα-

θαρῶς διακοσμητικοῦ προορισμοῦ. Τοιαῦτα ἀγγεῖα — τῶν ὁποίων δυστυχῶς σήμερον ἐλάχιστα μόνον λείψανα καὶ αἱ σχετικαὶ κοιλότητες διατηροῦνται — σώζονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκατέρωθεν τῶν πτερυγίων τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 7), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ τῶν τοίχων, οἵτινες ὀρθοῦνται ὑπεράνω τῶν πλαγίων κλιτῶν βαστάζοντες τὴν στέγην τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 12). Τὰ τελευταῖα ταῦτα δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχονται καὶ

Εἰκ. 12. Ἀποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ἐκ προσθηκῶν γενομένων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὁπότε εἰς τὸν βόρειον τοῖχον κατεσκευάσθη καὶ κογχάριον καλυπτόμενον διὰ πωρίνου τόξου διπλῆς καμπυλότητος, βαίνοντος ἐπὶ πλινθίων κιονίσκων, χαρακτηριστικοῦ δὲ διὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, καθ' οὓς, ὡς ἤδη εἵπομεν, προσετέθη εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ εὐρύχωρος νάρθηξ. Τὸ μνημονευθὲν κογχάριον ἐχρησίμευσεν ὡς πλαίσιον σκυφίου.

Χρονολογία κατασκευῆς. Μὴ ὑπαρχούσης οὐδεμιᾶς γραπτῆς ἢ ἐπιγραφικῆς περὶ τοῦ ναοῦ μαρτυρίας θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν τοὺς χρόνους κατασκευῆς αὐτοῦ στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν κριτηρίων.

Ἄς διερευνήσωμεν κατ' ἀρχάς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ.

Ὁ G. Millet μελετῶν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι βυζαντινῶν βασιλικῶν κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα¹, ὅτι ἀπὸ Μακεδονίας μέχρι Πελοποννήσου ἐφηροδόσθη κυρίως ἢ μετὰ κτιστῆς τῆς μέσης καμάρας βασιλική, οὐχὶ ὅμως τυφλῆς, ὡς ἡ ἀνατολική, ἀλλὰ μεθ' ὑψηλοῦ φωταγωγοῦ, διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων, ὡς οὗτος συνειθίζετο εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ὁ σοφὸς Γάλλος βυζαντινολόγος, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἀκόμη ὑπ' ὄψιν του τὸ ὑλικόν, ὅπερ ἐδημοσιεύθη μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1916 γενομένην ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἔργου του. Ἄν ἤδη λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ νεώτερον τοῦτο ὑλικόν θὰ ἴδωμεν ὅτι ἄλλοῖον πρέπει νὰ εἶναι τὸ συμπέρασμα. Δυνάμεθα πράγματι νὰ διακρίνωμεν τὰς ἐξῆς τρεῖς κατηγορίας βυζαντινῶν βασιλικῶν, αἵτινες ἐφηροδόσθησαν εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους:

1η Κατηγορία.

Ἑλληνιστικαὶ βασιλικαὶ ἦτοι καλυπτόμεναι διὰ ξυλίνων στεγῶν καὶ φέρουσαι ὑπερυψωμένον φωταγωγὸν διατρυπώμενον ὑπὸ μεγάλων παραθύρων. Τῆς κατηγορίας ταύτης διακρίνομεν δύο παραλλαγὰς ἥτοι

- α) τὴν μεθ' ὑπερώων (γυναικωνίτου) (εἰκ. 13) καὶ
- β) τὴν ἀνευ ὑπερώων (εἰκ. 14).

Παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς παρέχουσιν:

- 1 Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀχιλλεῖου τῆς Πρέσπας² (1ου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰ.).
- 2 Ἡ μητρόπολις τῶν Σερρών³ (11ου ἢ ἀρχῶν 12ου αἰ.).

Τῆς δὲ δευτέρας παραλλαγῆς παραδείγματα παρέχουσιν:

- 3 Ἡ παλαιότερα μητρόπολις τῆς Μεσημβρίας τοῦ Εὐξείνου⁴ (10ου ἢ 11ου αἰ.)⁵.

¹ L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 21, 34, 36.

² Κάτοψις καὶ ἀπόψεις τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσιεύθησαν παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Miljukof ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κ/πόλεως τ. 4, Σόφια 1899, σ. 48 εἰκ. 11 καὶ ἐξ. ἔπειτα ὑπὸ Jord. Ivanof ἐν Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχ. Ἰνστιτούτου τ. Α' (1910) σ. 67, εἰκ. 9, ἀργότερον δὲ ὑπὸ Γ. Σωτηρίου, (Byz. Zeitschr. 30, 1930, πίν. X εἰκ. 4 καὶ Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τοῦ 1945, σ. 10 εἰκ. 2 καὶ 3) καὶ τελευταῖον ὑπὸ Στ. Πελεκανίδου (Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Ἀθῆναι 1960, σ. 73), ὅστις καὶ τὸν χρονολογεῖ περὶ τὸ 1020 (ἐ.δ. σ. 78).

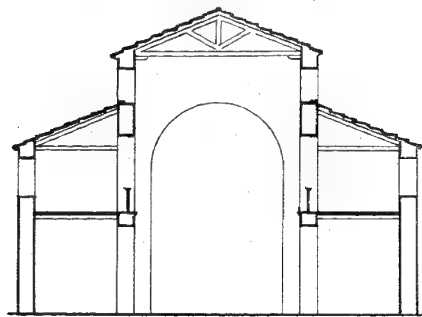
³ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε (1939-40) σ. 157.

⁴ Α. Rachénov, Les églises de Mesembria, Sofia 1932, σ. 2 ἐξ. Millet, Ecole grecque σ. 18 εἰκ. 3-4, Γ. Σωτηρίου, ἐν Μ. Κωνσταντινίδου, Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου, Ἀθῆναι 1945, σ. 164 εἰκ. 122.

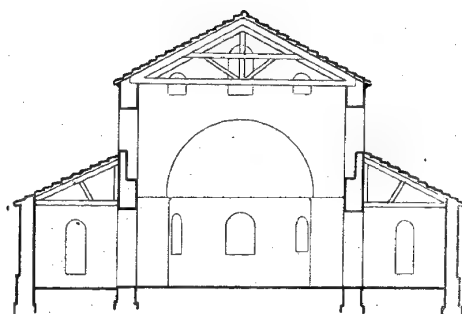
⁵ Τὴν νεωτέραν μητρόπολιν τῆς Μεσημβρίας δὲν περιλαμβάνω εἰς τὸν πίνακα

- 4 Ἡ βασιλικὴ τῶν κατηγουμένων εἰς τὰ Σέρβια¹ (1^{ου} τετάρτου 11^{ου} αἰ.).
- 5 Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τῆς Βεροίας².
- 6 Ἡ παλαιὰ μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ³ (μέσων ἢ τέλους 12^{ου} αἰ.).
- 7 Τὸ παλαιότερον καθολικὸν τῆς Μ. τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας⁴ (τέλους 12^{ου} αἰ.).
- 8 Ἡ Ἀγ. Θεοδώρα τῆς Ἀρτης⁵ (μέσων 13^{ου} αἰ.).
- 9 Ἡ μικρὰ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου τῆς Θεσσαλονίκης⁶ (τέλους 13^{ου} αἰ.).

Εἰκ. 13. Κατηγορία 1, παραλλαγή α.

Εἰκ. 14. Κατηγορία 1, παραλλαγή β.

- 10 Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Γαρδικίου⁷ τοῦ νομοῦ Τρικάλων (14^{ου} αἰ.).
- 11 Ἡ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας Ἀχαΐας⁸ (13^{ου} ἢ 14^{ου} αἰ.).

διότι ὑπὸ μὲν τοῦ Rachenov θεωρεῖται ὅτι ἦτο ξυλόστεγος (ξ.ἀ. σ. 14 εἰκ. 12, ἰδίᾳ σ. 23) ὑπὸ δὲ τοῦ Γ. Σωτηρίου (Ἡ Μεσημβρία τοῦ Εὐξείνου σ. 164) θολοσκεπής.

¹ Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. 30 (1930) σ. 569 καὶ Α. Συγγόπουλος, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθήναι 1957, σ. 27 εἰκ. 4 καὶ ἐξῆς.

² Γ. Σωτηρίου, Byz. Zeitschr. 30 (1930) σ. 569 εἰκ. 1.

³ Μ. Sotiriou, Mistra, Athènes 1935, σ. 17, Μαν. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς², Ἀθήνα 1956, σ. 37 καὶ 39.

⁴ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923, σ. 8 εἰκ. 4.

⁵ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Β' (1936) σ. 92 εἰκ. 4.

⁶ Γ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσ/κης, Ἀθήναι 1952, σ. 139 εἰκ. 58.

⁷ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Γ' (1937) σ. 156 εἰκ. 2.

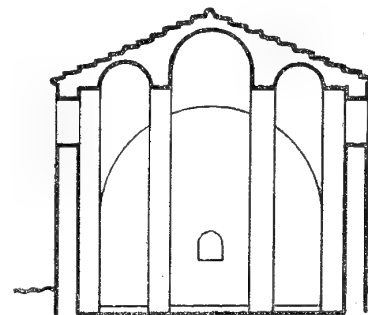
⁸ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. Α' (1935) σ. 100 εἰκ. 1.

2^α Κατηγορία.

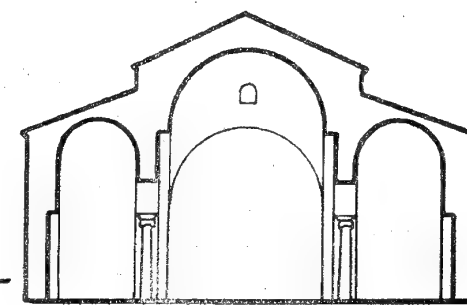
Ἀνατολικάι ἢ ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ ἦτοι ἐκεῖναι τῶν ὁποίων πάντα τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν, ἔχουσι δὲ κατὰ τὰς πλαγίας ἐξωτερικὰς πλευρὰς μικρὰ παράθυρα, ἀνεπαρκῶς φωτίζοντα τὰ πλάγια κλίτη.

Καὶ ταύτης τῆς κατηγορίας διακρίνομεν 2 παραλλαγὰς ἦτοι:

- α) τὴν ἔχουσαν τὰς καμάρας τῶν τριῶν κλιτῶν περίπου ἰσοῦψεῖς καὶ καλυπτομένας ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 15).
- β) τὴν ἔχουσαν τὴν καμάραν τοῦ μέσου κλίτους κατὰ τι ὑψηλότεραν τῶν

Εἰκ. 15. Κατηγορία 2, παραλλαγή α.

Εἰκ. 16. Κατηγορία 2, παραλλαγή β.

δύο πλαγίων καὶ βαίνουσαν ἐπὶ χαμηλοῦ φωταγωγοῦ, πάντοτε ὅμως τυφλοῦ, ἦτοι μὴ διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων (εἰκ. 16).

Παραδείγματα τῆς πρώτης παραλλαγῆς παρέχουσιν¹:

- 1 Ὁ Ἀγ. Προκόπιος ἐν Προκούπλγιε τῆς Β. Μακεδονίας² (11^{ου} αἰ.).
- 2 Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου τῆς Ζαραφώνας³ (11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰ. εἰκ. 15).

Τῆς δὲ δευτέρας παραλλαγῆς:

¹ Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην θὰ ἔπρεπε ν' ἀναγραφῇ καὶ ἡ Ἀγ. Σοφία τῆς Ἀχρίδος, ἣτις ἐθεωρεῖτο μέχρι πρό τινας ὡς τρίκλιτος θολωτὴ βασιλικὴ (G. Millet, L'école grecque σ. 40 εἰκ. 19, R. Ljubinković, Sveta Sofija u Ohridu en Konzervatorski radovi na crkvi, Beograd 1955, σ. 9). Νεώτεροι ἐν τούτοις ἔρευναι ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἔφερεν ἀρχικῶς τροῦλλον (D. Kočo, Ἑπετ. Φίλος. Σχ. Πανεπιστημίου Σκοπίων 1949, 344-355) οἷον εἶχον ἀρχικῶς δεχθῇ καὶ διὰ τὸ ὁμοίας ἀκριβῶς κατόψεως καθολικὸν τῆς ἐν Δωρίδι μονῆς τῆς Βαρνάκοβας (Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθήναι 1922, σ. 21 καὶ εἰκ. 10) τὸ ὅποσον ἐν τούτοις ὁ κ. Σωτηρίου, λόγῳ ὁμοιότητος τοῦ σχεδίου του πρὸς τὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας τῆς Ἀχρίδος, ἐθεώρησεν ὡς τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικήν (Byz. Zeitschr. 30, 1930, σ. 571).

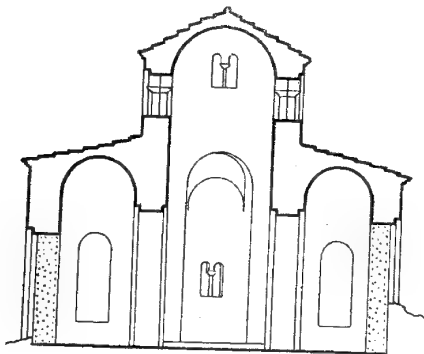
² G. Millet, L'ancien art Serbe σ. 44 εἰκ. 31, A. Deroke, L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen âge σ. 55 εἰκ. 47.

³ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἑπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 342 εἰκ. 1 καὶ 2.

- 3 'Ο ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Ἀπιδεῶν τῆς Λακωνίας¹ (τέλους 13ου ἢ ἀρχῶν 14ου αἰ.).
- 4 'Ο δίκλιτος ναός Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Γερακίου² (τέλους 13ου αἰ.).
- 5 'Η ἐνταῦθα ἐξεταζομένη βασιλικὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῆς Παλαιοκατύνας³ (τέλους 13ου αἰ.).

3η Κατηγορία.

Μεικταὶ βασιλικαὶ ἦτοι αἱ περιλαμβάνουσαι συγχρόνως ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικά στοιχεία καὶ δὴ ἑλληνιστικὰ μὲν τὸν ὑπερυψωμένον φωταγωγὸν διατρυπώμενον ὑπὸ στενῶν παραθύρων, ἀνατολικά δὲ τὰς θολωτὰς κυλινδρικοῦς ὁροφὰς τῶν κλιτῶν (εἰκ. 17).

Εἰκ. 17. Κατηγορία 3. Μεικτὸς τύπος.

Παραδείγματα τῆς τρίτης κατηγορίας παρέχουσιν:

- 1 Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι τῆς Καστοριάς⁴ (10ου ἢ 11ου αἰ.).
- 2 Οἱ Ταξιάρχαι (Μητροπόλεως) τῆς Καστοριάς⁵ (11ου αἰ.).
- 3 'Ο Ἅγ. Στέφανος τῆς Καστοριάς⁶ (11ου ἢ 12ου αἰ.).
- 4 'Η πρώτη μορφή τῆς βασιλικῆς τῆς Καλαμπάκας⁷ (11ου ἢ, κατὰ Εὐγγόπουλον, ἀρχῶν 12ου αἰ.).

Ὡς βλέπει ἡδὴ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν 20 παραδειγμάτων βυζαντινῶν βασιλικῶν τῶν Βαλκανίων⁸, τὰ 11 ἀνήκουσιν εἰς τὴν 1ην κατηγορίαν ἦτοι τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν, 5 εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνατολικῶν καὶ 4 μόνον εἰς τὴν τῶν μεικτῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ κυρίως ἐφαρμοσθεὶς εἰς τὰ Βαλκάνια κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τύπος βασιλικῆς δὲν εἶναι ὁ μεικτός, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Millet, ἀλλ' ὁ πατροπαράδοτος ἑλληνιστικός.

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 347 εἰκ. 10 καὶ ἐν Α.Β.Μ.Ε. Α' (1935) σ. 130.

² Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Δ' σ. 349 εἰκ. 12.

³ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Θ' (1961) σ. 23 εἰκ. 2.

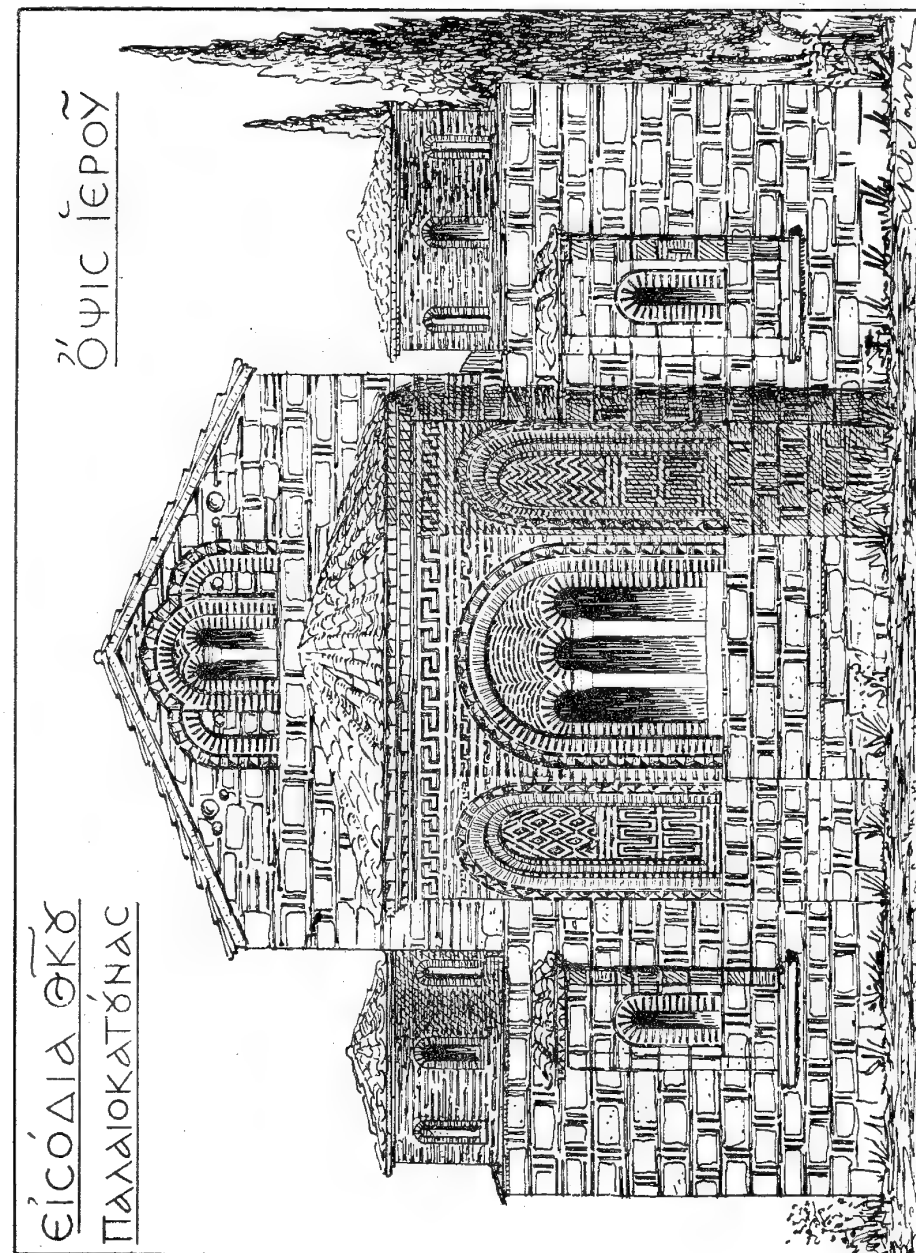
⁴ Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΣΤ', σ. 269 εἰκ. 3.

⁵ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 63 εἰκ. 43 καὶ σ. 106.

⁶ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 107 εἰκ. 12ου αἰ.

⁷ Ἀ. Ὁρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε. Δ' (1938) σ. 12 εἰκ. 4 10ου ἢ 11ου αἰ.

⁸ Εἰς τὰς ξυλοστέγους βασιλικὰς θὰ ἡδυνάτο τις νὰ συμπεριλάβῃ ἀκόμη καὶ τὴν τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, ἃν δὲν εἶχεν ἰδιότυπον τὴν κτιριολογικὴν τῆς διάταξιν.

Εἰκ. 18. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ μετὰ τῶν τρουλίσκων τῶν παραβημάτων ἐν ἀναπαραστάσει.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω γενομένης κατατάξεως συνάγεται ἐπίσης καὶ ὅτι ὁ ἐν-
ταῦθα ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Παλαιοκατοῦνας ὑπάγεται εἰς τὴν β' παρα-
λαγὴν τῆς 2^{ας} κατηγορίας, τῆς ὁποίας ὁμοιον παράδειγμα ἔχομεν μέχρι
τοῦδε μόνον τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἀπιδεῶν τῆς
Λακωνίας, ἣτις, ὡς συνηγόμεν ἄλλοτε ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ τέμπλου
τῆς¹, ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ἐχομεν λοιπὸν ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ μίαν ἔν-
δειξιν ὅτι καὶ ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατοῦνας δυνατόν νὰ κατεσκευάσθῃ περὶ
τοὺς χρόνους τούτους, ἥτοι τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Πρὸς τοιαύτην ἄλλωστε χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ δὲν ἀντιβαίνει καὶ ἡ
κατὰ τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἥτοι ὑπεράνω τῆς προθέσεως καὶ τοῦ δια-
κονικοῦ διαπιστωθεῖσα (δρα σ. 26) ὑπαρξὶς τρουλλίσκων (εἰκ. 4 καὶ 18) διότι
πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀρκεταὶ ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω καταλεχθείσας ἐλ-
ληνιστικὰς βασιλικὰς—ἰδίᾳ δ' αἱ μεγάλης κλίμακος, ὡς ἡ τοῦ Ἀγ. Ἀχιλ-
λείου τῆς Πρέσπας καὶ ἡ τῆς Μητροπόλεως τῶν Σερρών—ἀλλὰ καὶ τινες
μικρότεροι, ὡς ἡ τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας, ξυλόστεγον εἶχον μόνον τὸν
κυρίως ναὸν αὐτῶν, τὸ δὲ ἱερόν των θολοσκεπές² αἱ πρῶται δὲ μάλιστα
ἐξ αὐτῶν ἔφερον καὶ τρουλλίσκους ὑπεράνω τῶν παραβημάτων των. Καὶ
θὰ ἡδυνάτο τις βεβαίως νὰ ἀντεῖπῃ, ὅτι τοιοῦτοι τρουλλίσκοι ἀπαντῶσιν
εἰς βασιλικὰς μόνον τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου} αἰ. (Ἀγ. Ἀχιλλεῖος Πρέσπας³,
Μητρόπολις Σερρών⁴) ἀλλ' ὅμως ἡ χρῆσις τρουλλίσκων συνεχίσθη καὶ
ἀργότερον, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὸν 14^{ον} αἰ. κατασκευὴ τοιούτων
—ἔστω καὶ τυφλῶν, δηλ. ἄνευ τυμπάνου—εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν
τῶν Ταξιαρχῶν⁵ (πρῶην Ἰκισερὶφ τζαμί) καὶ εἰς τὴν ἐν Νικαίᾳ βασιλικὴν
τῆς Ἀγ. Σοφίας⁶.

Ἐν τούτοις ἡ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ προκύψασα
ἀνωτέρω ἔνδειξις δὲν εἶναι ἐπαρκής⁷ δι' ὃ καὶ θὰ καταφύγωμεν καὶ εἰς ἄλλα
πρόσθετα κριτήρια.

Ἐν τοιοῦτο κριτήριον νομίζω ὅτι δύναται νὰ μᾶς παράσχω ἡ διά-
πλασις τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἣτις εἰς τὰς πλαγίας αὐτῆς πλευ-

¹ A.B.M.E. A' (1935) σ. 130.

² Ἀγ. Ἀχιλλεῖος Γ. Σωτηρίου, B.Z. 30, 1930, πίν. X εἰκ. 4 καὶ Πρακτ. Ἀκ.
Ἀθ. 1945, σ. 10 εἰκ. 2 καὶ 3, Στ. Πελεκανίδης, Τὰ βυζ. μνημεῖα τῆς Πρέσπας
σ. 70 εἰκ. 10 καὶ πίν. XIX εἰκ. 10.

³ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. τ. Ε, 1939-40, σ. 155 εἰκ. 2, Ε. Στίκας, Πρακτ.
Θ' Διεθν. Βυζ. Συν. Θ' νίκης τ. Α, πίν. 137.

⁴ Ἀ. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων
τῶν Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 17 εἰκ. 9, Πβλ. καὶ τὰς εἰκ. 1, 2, 5 καὶ 11.

⁵ N. Brown, L'église de Ste Sophie de Nicée, Echos d'Orient 28, 1925,
471 εἰκ.

ράς, παρουσιάζει ἐλαφράς, τυφλὰς, κλιμακωτὰς ἀψίδας (εἰκ. 18) ἐχούσας ἐπί-
πεδον τύμπανον διακοσμούμενον διὰ γεωμετρικῶν κεραμίνων κοσμημάτων
(εἰκ. 11 καὶ 18).

Αἱ τυφλαὶ αὗται ἀψίδες τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι
εἶναι χαρακτηριστικαὶ διὰ τὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου τοῦ
13^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Τὰς ἐπανευρίσκομεν πράγματι μὲ τὰς αὐτὰς περίπου καὶ
εἰς τὴν Παλαιοκατοῦναν ἐπιτυχεῖς ἀναλογίας (1:2.5) εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα
τοῦ δεσποτάτου: 1) εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἀρταν Παναγίαν Μπρωῶνη, χρονο-
λογουμένην περὶ τὸ 1233-34¹ 2) εἰς τὴν παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι Παναγίαν
Βελλᾶς ἢ Κόκκινην Ἐκκλησιάν, χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 1281² 3) εἰς τὴν
Πόρτα-Παναγίαν τῶν Τρικάλων³ (Παναγίαν τῶν Μεγάλων Πυλῶν) χρονο-
λογουμένην ἀπὸ τοῦ 1283 4) εἰς τὴν παρὰ τὴν Καστοριὰν Ὁμορφοκλη-
σιάν (Ἀγ. Γεώργιον) ἱστορηθεῖσαν, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν, τὸ 1287⁴
5) εἰς τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν Ὁμορφοκλησιάν Ἐκκλησιάν τῆς Κοιμήσεως
τῆς Θεοτόκου Ζευγοστασίου⁵ (τέλους 13^{ου} αἰ.) 6) εἰς τὸν Ἀγ. Ἰωάννην τῆς
Ἀχρίδος⁶ (μέσων 13^{ου} αἰ.) καὶ 7) εἰς τὸν Ἀγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος,
χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1295⁷.

Εἰς πάντα τ' ἀνωτέρω παραδείγματα αἱ τυφλαὶ ἀψίδες εἶναι ῥηχαὶ καὶ
ἀνοίγονται ἐπὶ τριπλεύρων κογχῶν. Κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον} αἰῶνα αἱ
κόγχαι τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ δεσποτάτου εἶναι μὲν πάντοτε τρι-
πλευροὶ (ἢ σπανιώτερον ἡμικυκλικαί) ἀλλὰ μένουσιν ἐπίπεδοι καὶ ἀδιάρθρω-
τοι. Τοῦναντίον κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ τὸν 15^{ον} αἰῶνα αἱ κόγχαι σπανίως πα-
ραμένουσι τρίπλευροί⁸ ἀποβαίνουσι δὲ συνήθως πεντάπλευροί, ἐνίοτε δὲ καὶ
ἐπτάπλευροί⁹, αἱ δὲ τυφλαὶ ἀψίδες, αἵτινες κοσμοῦσι τὰς πλευράς των, ἄλ-
λοτε μὲν τάσσονται εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας¹⁰, κατὰ τὸ σύστημα τῆς

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. B' (1936) σ. 54 εἰκ. 4.

² Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡπειρ. Χρον. B' (1927) εἰκ. 6 ἔναντι σ. 158 καὶ 159.

³ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. A' (1935) σ. 12 εἰκ. 3 καὶ σ. 19 εἰκ. 7.

⁴ E. Stikas, Byz. Zeitschr. 51, 1958, σ. 103 καὶ σ. 112 εἰκ. D.

⁵ Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστορία καὶ τὰ μνημεῖά της, Ἀθήναι 1949, σ. 18.
D. M. Nicol, B.Z. 49 (1956) σ. 100 καὶ 101.

⁶ N. Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays
bulgare, Sofia 1931, σ. 78 εἰκ. 89 καὶ σ. 172.

⁷ B. Filow, Die althbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. VII.

⁸ Gračaniča (Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, εἰκ. 107) πρὸ τοῦ
1330, Ἀγ. Νικόλαος Treska (Millet, ἔ.δ. εἰκ. 134), Ναὸς Ἀρχαγγέλου ἐν Κιζενί-
στε (Millet, ἔ.δ. 139-142), Ἀγ. Νικόλαος Ὁρφανὸς Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγό-
πουλος, Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων
εἰκ. 18 καὶ 22), Ναὸς Σωτήρος Θεσσαλονίκης (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.δ. εἰκ. 36).

⁹ Ὡς π.χ. οἱ Ἀγ. Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης.

¹⁰ Ναὸς Μονῆς Marco (Millet, ἔ.δ. εἰκ. 128, 131). Ἀγ. Ἀνδρέας Τρέσκας
(Millet, ἔ.δ. εἰκ. 135).

Κ/πόλεως, συνηθέστερον ὅμως ἀποβαίνουνσι στενομήκη τοξύλλια, ἐξ ὧν τὰ μὲν παλαιότερα φθάνουσι μέχρι μόνον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ὕψους τῆς κόγχης¹, ἀφίνοντα ὑπεράνω των πλατεῖαν ζωφόρον μετὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, τὰ δὲ νεώτερα ἐξικινούνται μέχρι τοῦ γείσου τῆς κόγχης, εἴτε ἀπλῶς παρατιθέμενα² εἴτε, ὅπερ καὶ συνηθέστερον, χωρίζόμενα ἀπ' ἀλλήλων δι' ἰσχνῶν κιονίσκων ἐκ λαξευτῶν λίθων³.

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατοῦνας θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα καὶ ἐπομένως νὰ συγκαταλεχθῇ μεταξὺ τῶν μνημείων ἐκείνων, τὰ ὅποια κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἡπείρου, ὅπερ ἐξετείνετο, ὡς γνωστόν, ἀπὸ Δυρραχίου πρὸς βορρᾶν μέχρι Ναυπάκτου πρὸς νότον.

Ὡς τρίτον κριτήριον χρονολογήσεως τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ ἡ κεραμίνη, μάλιστα δὲ ἡ κεραμοπλαστικὴ αὐτοῦ διακόσμησις καὶ ἰδίᾳ τὸ κλειδόμορφον καὶ ἐν εἴδει βαθμίδων διατεταγμένον πλίνθινον κόσμημά του (εἰκ. 9, 10β), τὸ ὅποιον παρεμβάλλεται δίκην ζωφόρου μεταξὺ τῶν στενῶν καὶ χαμηλῶν παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς, εὐθὺς ὑπὲρ τὴν συνδέουσαν τὰ παράθυρα ὁδοντωτὴν ταινίαν (εἰκ. 3). Τὸ κόσμημα λοιπὸν τοῦτο ἐπανευρίσκεται περίπου ὁμοιον, ἀλλὰ περισσότερον κανονικὸν καὶ περίτεχνον, εἰς μνημεῖα τοῦ 12^{ου} καὶ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου⁴, κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου τοῦ 13^{ου} αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἀρταν Μονὴν τῶν Βλαχερνῶν⁵, τὴν Κάτω Παναγίαν⁶.

¹ Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique πίν. LXII καὶ LXV), Spasoviča (Millet, εἰκ. 114), Kuševišta v. Παναγίας (Millet, εἰκ. 117), Ljuboten (Millet, εἰκ. 119), Ἀγ. Ἰωάννης Ἀλειπούργου Μεσημβρίας (A. Rachenov, Les églises de Mesembria πίν. XXII).

² Čučer (Millet, εἰκ. 113, N. Mavrodinov, L'église à nef unique κλπ. σ. 85 εἰκ. 97), Štip (Millet, εἰκ. 121, A. Deroko, L'architecture monumentale et décorative dans la Serbie de Moyen-âge, 256), Ἀγ. Νικόλαος Βεροίας (Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, εἰκ. 95), Ταξιάρχαι Θεσσαλονίκης (Ἀ. Συγγόπουλος, εἰκ. σ. 13 εἰκ. 6).

³ Lesnovo (Millet, εἰκ. 122), Smederevo (Millet, εἰκ. 178), Ravanica (Millet, εἰκ. 184, Deroko, εἰκ. 357), Krusevač (Millet, εἰκ. 194, Deroko, εἰκ. 356), Ljubostinja (Millet, εἰκ. 204), Rudeniča (Millet, εἰκ. 211), Kalenić (Millet, εἰκ. 219, Deroko, εἰκ. 369), Manasija (Millet, εἰκ. 241, Deroko, εἰκ. 370) κλπ.

⁴ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. E' (1939-40), σ. 96 εἰκ. 43.

⁵ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. B' (1936), σ. 19 εἰκ. 12, ἀνω ἀριστερᾷ.

⁶ Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. B' (1936), σ. 79 εἰκ. 10, 5.

καὶ τὴν Πόρτα Παναγίαν¹, δὲν τὸ συναντῶμεν ὅπως πλέον κατὰ τὸν 14^{ον} καὶ τὸν 15^{ον} αἰ., ὅτε συνηθίζοντο μὲν ἀκόμη καὶ πολλαπλασιάζονται μάλιστα τὰ ἀπλᾶ πλίνθινα γεωμετρικὰ κοσμήματα², δὲν εἶναι ὅμως ἐν χοῇ σει πλέον καὶ τὰ πλαστικά, δηλαδὴ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἡ πλευρὰ τοῦ πάρχους τῆς πλίνθου διαμορφοῦται εἰς διάφορα, καμπυλόπλευρα συνήθως, σχέδια. Τούτου δοθέντος θὰ πρέπει νὰ ἐντάξωμεν τὸν ναὸν τῆς Παλαιοκατοῦνας εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 1310 χρόνους. Ἐπειδὴ δὲ εἰς μὲν τὰ δύο πρῶτα τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μνημείων τοῦ δεσποτάτου γίνεται περισσότερον ἀφειδῆς χοῆσις πλαστικῶν καὶ δὴ περιτέχνων κοσμημάτων, ἐν ᾧ εἰς τὴν Πόρτα Παναγίαν (1283) καὶ τὴν Παλαιοκατοῦναν πολὺ φειδωλοτέρα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἐπειδὴ τὸ κόσμημα τῆς Παλαιοκατοῦνας παρουσιάζεται περισσότερον ἐκφυλισμένον καὶ ἀγροῖκον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν δύο πρώτων μνημείων, τείνω νὰ δεχθῶ, ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς θὰ κατεσκευάσθῃ περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος, ὅτε ἡ χοῆσις περιτέχνων καὶ πλαστικῶν ἐν γένει κοσμημάτων εἶχε πολὺ μειωθῇ, ἵνα ἐκλίπῃ ἐντελῶς κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα. Πρὸς τοὺς χρόνους ἄλλως τε τούτους συμβιβάζεται καὶ ἡ κάπως ἀμελεστέρα ἐκτέλεσις τῆς περικλείστου τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας εἵπομεν ἐν ἀρχῇ (σ. 29).

Τελευταῖον διακοσμητικὸν στοιχεῖον τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦσι τὰ ἐκατέρωθεν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ προσκεκολλημένα πλίνθινα τεταρτοκυκλικά περυγία (εἰκ. 6 καὶ 7). Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα, ξένον πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης καὶ πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας, εἶναι καθαρῶς Ἑλλαδικόν, ἀπαντᾷ δὲ εἰς Ἀττικὴν³, Πελοπόννησον⁴, Στερεὰν Ἑλλάδα⁵ καὶ Ἡπειρον⁶, φθάνον πρὸς βορρᾶν μέχρις Ἀχρίδος⁷. Ἐφηροδόσθη

¹ G. Millet, École Grecque εἰκ. 14, Ἀ. Ὁρλάνδος, A.B.M.E. A' (1935), σ. 20 εἰκ. 8.

² Ὁρα προχείρως τὸ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης παρὰ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, πίν. LXV.

³ Ἀθῆναι: Σωτεῖρα Λυκοδήμου, Καπνικαρέα, Ἀγ. Θεόδωροι (11^{ον} αἰ.).

⁴ Ναὸς Σωτήρος Ἀμφίσσης (11^{ον} αἰ.).

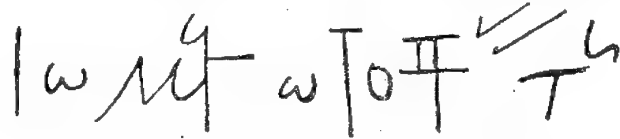
⁵ Ἀργολίς: Ναοὶ Ἀγ. Μονῆς καὶ Μέρμπακα (12^{ον} αἰ.). Ἡλεία: Καθολικὴ Γαστοῦνης (12^{ον} αἰ.). Μυστράς: Ἀγ. Παρασκευή, Ἀγ. Θεόδωροι, Περίβλεπτος, Ἀγ. Σοφία, Εὐαγγελίστρια, Παντάνασσα (14^{ον} καὶ 15^{ον} αἰ.).

⁶ Μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (13^{ον} αἰ.). Ἀρτα: Ἀγ. Βασίλειος, Ἀγ. Θεοδώρα, Μ. Βλαχερνῶν, Κάτω Παναγία, Παναγία Μπρυώνη. Θεσσαλία: Πόρτα Παναγία (13^{ον} αἰ.). Μακεδονία: Ὁμοροκλησιὰ Καστορίας.

⁷ Ἀγ. Σοφία, δευτέρου τετάρτου τοῦ 11^{ου} αἰ. (πβλ. P. Miljković - Perpek ἐν Sbornik τοῦ Ἀρχ. Μουσείου Σκοπίων I, 1955, 61-68).

ὅμως εἰς μνημεῖα τῶν ὁποίων ἡ κατασκευὴ κυμαίνεται μεταξύ τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 15^{ου} αἰῶνος καὶ δὲν δύναται διὰ τοῦτο νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ πρὸς χρονολόγησιν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ. Ἀποτελεῖ ὅμως πάντως χαρακτηριστικὸν διακοσμητικὸν στοιχεῖον τῶν ναῶν τοῦ δεσποτάτου, εἰς τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς καταλέγεται καὶ ὁ ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας.

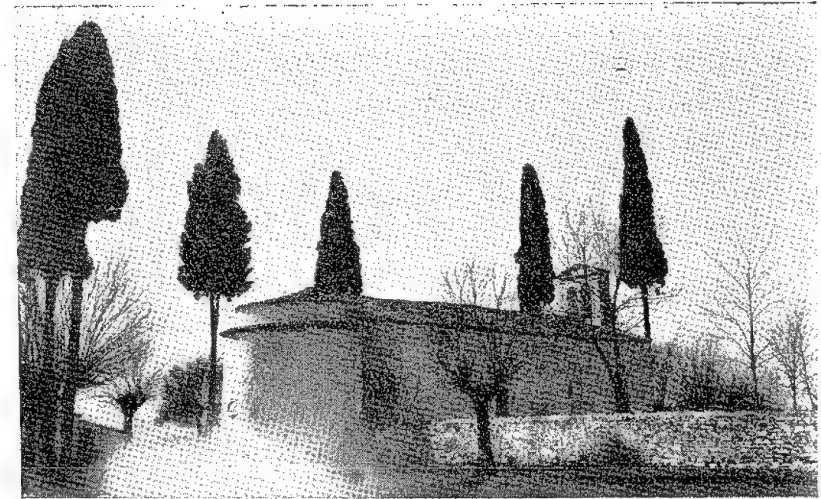
Περαιῶντες τὸν λόγον περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιοκατούνας ἀναφέρομεν), α) ὅτι ἐπὶ τῶν πωρολίθων τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχουσιν ἐξωτερικῶς

Εἰκ. 19. Χάραγμα ἐπὶ λίθου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

πολλὰ χαράγματα, τινὰ τῶν ὁποίων εἶναι βυζαντινά, ὡς π.χ. τὸ ἐξῆς (εἰκ. 19), ὅπερ δύναται πιθανῶς ν' ἀναγνωσθῇ *Ιω(άννης) Μεγατοπ(ι)τ(ης)*¹ ἢ *μέγα(ς) τοπ(ο)ι(ηρη)τής*. (Τὰ ἄλλα εἶναι δυστυχῶς πολὺ δυσανάγνωστα, ἐπειδὴ ἐπ' αὐτῶν ἐχαράχθησαν μεταγενέστερα, ἅτινα ἐπέφεραν σύγχυσιν εἰς τὰ παλαιότερα) β) ὅτι ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εὐρίσκεται μαρμάρινος ἀμφικιονίσκος παραθύρου ὕψ. 0.73 καὶ γ) ὅτι ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ διατηροῦνται δύο τοιχογραφίαι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν εἰκονίζει τὴν Παναγίαν φέρουσαν στέμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἡ δὲ τὴν Βαῖοφόρον.

¹ Τοπωνύμια εἰς τὰ ὁποῖα προτάσσεται τὸ ἐπίθετον «Μεγάλο» δὲν σπανίζουν εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν: οὕτω π.χ. ὑπάρχει τὸ Μεγάλο δένδρο (πατρὶς Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ὅστις καὶ τούτου ἕνεκα ἐχαρacterίζετο ὡς Μεγαλοδενδρίτης), τὸ Μεγάλο Χωριό (Εὐρυτανίας), ἡ Μεγάλη Χώρα (Ἀργινίου) κλπ. Ἴσως λοιπὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ Μεγάλος Τόπος ἢ Μεγάτοπος ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ ἢ καὶ ἀλλαχοῦ, ὁ κάτοικος τοῦ ὁποίου θὰ ἐλέγετο μεγατοπίτης.

3) Η ΠΑΡΑ ΤΟ ΖΑΠΑΝΤΙ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΧΩΡΑΣ

Τρεῖς περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Ἀργινίου εὐρίσκεται τὸ μικρὸν καπνοπαραγωγὸν χωρίον Ζαπάντι¹—ἡ ἐπὶ τουρκοκρατίας φανατικὴ μουσουλμανικὴ ἀποικία Τούρκων καὶ Ἀλβανῶν σπαχήδων, ἧτις τοσαύτην προέβαλεν ἀντίστασιν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ὅτε καὶ ἐξωλοθρεύθη². Εἰς μικρὰν πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ χωρίου τούτου ἀπόστασιν ὀρθοῦται, εἰς τόπον ἀκατοίκητον, μεγάλη, παλαιὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1), χρησιμεύουσα σήμερον ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ γειτονικοῦ χωρίου, τυγχάνουσα δέ, λόγῳ τῆς παλαιότητος αὐτῆς, μεγάλου σεβασμοῦ παρὰ τῶν περιοίκων.

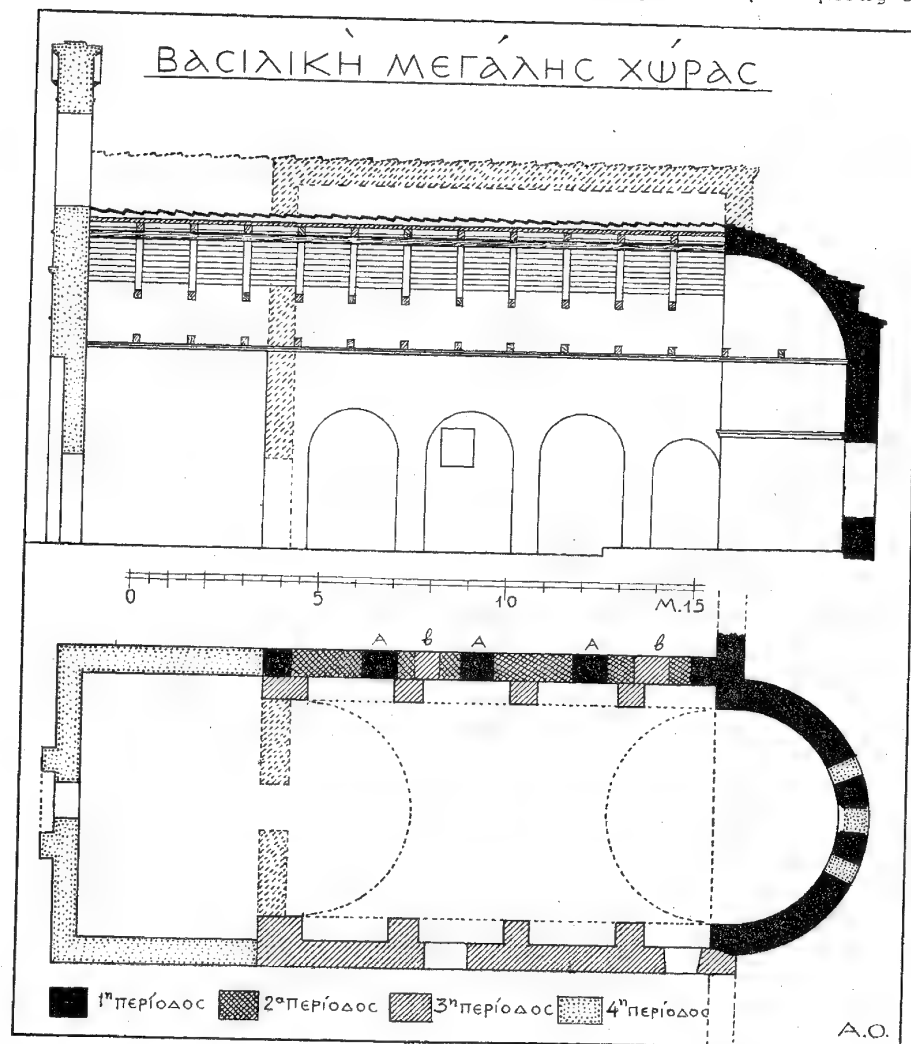
Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον εἴλκυσε πρὸ ἑβδομηκονταπενταετίας τὴν προσοχὴν τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη, ὅστις ἀφιέρωσεν εἰς τὴν περιγραφὴν του ὀλίγας γραμμὰς εἰς τὴν Ἑβδομάδα τοῦ 1886 (τ. Γ' σ. 310-11), συνοδεύσας αὐτὰς καὶ διὰ λίαν ἀτελοῦς καὶ ἀνακριβοῦς κατόψεως, ἦν καὶ ἀνεδημοσίευσεν ἀργότερον εἰς τὰ Mémoires sur les antiquités chrétiennes de la Grèce (Athènes 1902, σ. 13 εἰκ. 11). Ἐπειδὴ δὲ καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπεσκέφθη ὁ Λαμπάκης τὴν Μεγάλην Χώραν αἱ περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν γνώσεις μας ἦσαν πολὺ ἀτελεῖς, τόσον ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἐλλείψεως προθέσεως ἐξεπλάγη ὁ Λαμπάκης, ὥστε διετύπωσε τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ναὸς θὰ ἐχρησίμευσεν ἀρχι-

¹ Τὸ Ζαπάντι ἀναφέρεται ἤδη ὡς μία τῶν τριῶν κομποπόλεων τῆς Αἰτωλίας ὑπὸ τοῦ Μελετίου, Γεωργ. Β' σ. 308 τῆς ἐκδ. Ἀνθ. Γαζή, Βενετία 1807: Κομποπόλεις Ζαπάντι-Βραχώρι-Μεσολόγγι. Pouqueville, Voyage de la Grèce² III, σ. 504.

² Δ. Κοκκίνο, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις 2, Ἀθήναι 1957, σ. 321.

κῶς ὡς «Δυτική Ἐκκλησία» καὶ ὅτι θὰ ἦτο πιθανῶς «Ἔργον τῶν Σταν-
ροφόρων», περιελθὼν ἀργότερον εἰς τοὺς ὀρθοδόξους.

Ταῦτα πάντα ὁμῶς εἶναι τελείως ἀβάσιμα, ὥς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως ἐκ

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλῃς Χώρας.

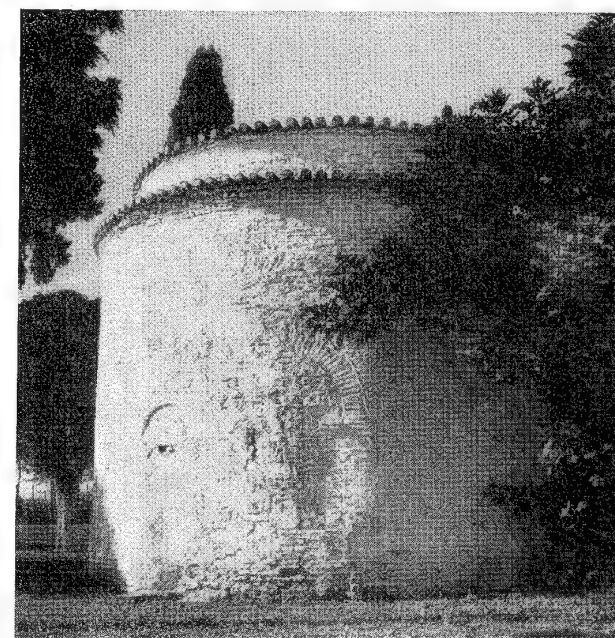
τῆς διερευνήσεως τοῦ μνημείου, ὅπερ ἐπεσκέφθημεν πρὸ εἰκοσαετίας, μόλις δὲ σήμερον δημοσιεύομεν ἐν συναρτήσει πρὸς ἄλλα μνημεῖα τῆς Αἰτωλο-
ακαρνανίας.

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει (εἰκ. 2) σχῆμα ὀρθο-

γώνιον, διαστάσεων 8.50×18.20 μ., κατὰ τὴν ἀνατολικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προβάλλει μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἢ κόγχη καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ πλάτος τοῦ ὀρθογωνίου.

Τὸ σημερινὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι βεβαίως τὸ παλαιόν· διότι τοῦτο ὑπέστη ἀνὰ τοὺς αἰῶνας σημαντικὰς μεταβολάς, τὰς ὁποίας, κατόπιν ἐπισταμένης ἐξετάσεως, ἠδυνήθημεν νὰ πιστοποιήσωμεν. Ἀς ἴδωμεν λοιπὸν κατ' ἀρχὰς ποία ὑπῆρξεν ἡ οἰκοδομικὴ ἐξέλιξις τοῦ μνημείου.

Πρώτη περίοδος. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐκτίσθη ὡς τρίκλιτος, ξυλόστεγος

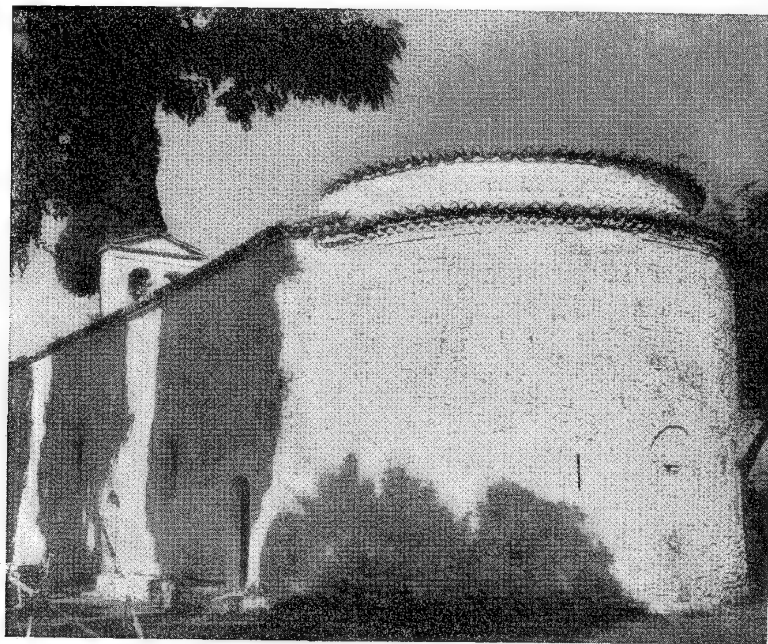
Εἰκ. 3. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλῃς Χώρας ἀπὸ ΒΑ.

βασιλική, τῆς ὁποίας διεσώθησαν μέχρι σήμερον τὰ ἐξῆς τμήματα, σημειού-
μενα ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2) διὰ πλήρους μέ-
λανος χρώματος: α) ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, σωζομένη ἀκεραία
με τὸ καλύπτον αὐτὴν κτιστὸν τεταρτοσφαίριον (εἰκ. 2, τομὴ β) τμήμα τοῦ
ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους καὶ γ) ἡ ἀνατολικὴ παραστάς καὶ
οἱ δύο πρῶτοι τοῦλάχιστον ἂν μὴ καὶ οἱ τέσσαρες ὀρθογώνιοι πεσσοὶ τῆς
βορείου πεσσοστοιχίας μετὰ τῶν συνδεόντων αὐτοὺς πλινθίνων τόξων, ἐν-
τειχισμένοι ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Ἐκαστον
τῶν ἀνωτέρω τμημάτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

Ι. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ οὕσα ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική

έχει εξωτερικήν περίμετρον 11.00 μ. καὶ πῶχος 0.78 μ., ἐσωτερικήν διάμετρον 5.70 μ. καὶ ὑπερύψωσιν τοῦ ἡμικυκλίου τῆς 0.43 μ. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ γείσου αὐτῆς ὕψος εἶναι 5.30 μ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς, ἣτις, ἂν καὶ ἔχει δυστυχῶς σήμερον ἀσβεστοχορισθῇ, (εἰκ. 3) διαφαίνεται ὅμως ὑπὸ τὸ ἐπίχρυσμα ἄρκετὰ σαφῶς, ἀποτελουμένη ἐξ ἀκανονίστων, περίπου πλακοειδῶν, σφυροκοπημένων λίθων, μεταξύ τῶν

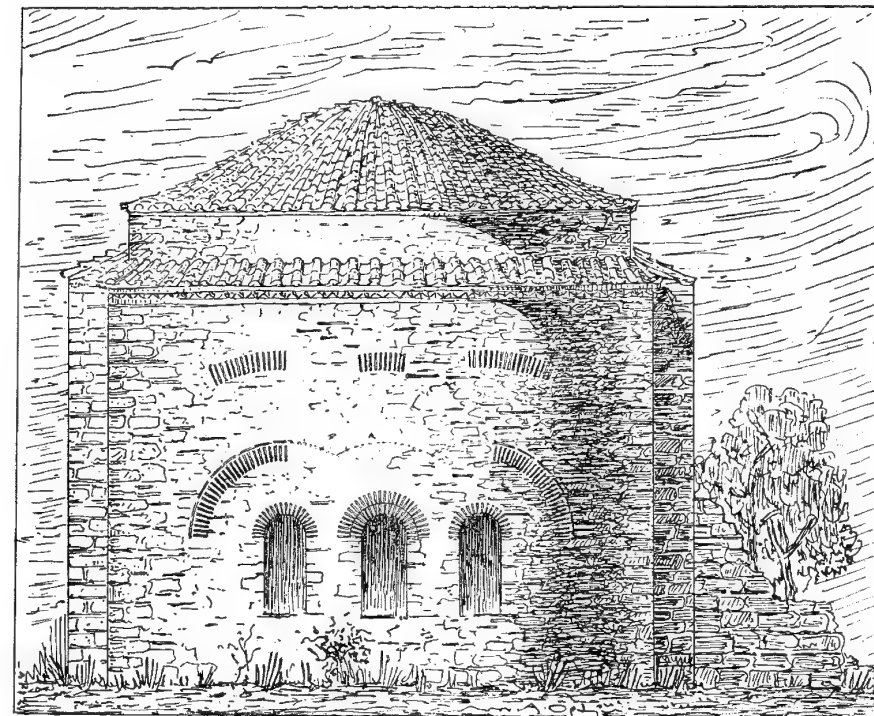

Εἰκ. 4. Ἀποψὶς τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΝΑ.

ὁποίων παρεμβάλλονται ὀριζοντίως μεγάλοι πλίνθοι, πᾶχους 0.03 μ. Ὁ κύλινδρος τῆς ἀψίδος διατρύπεται εἰς τὸ κάτω του μέρος ὑπὸ τριῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων — ἐνὸς μέσου, πλάτους 0.67 μ. καὶ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, πλάτους 0.57 μ. — καλυπτομένων διὰ πλινθίνων τοξωτῶν ὑπερθύρων (εἰκ. 5). Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν παραθύρων καὶ τοῦ γείσου ζώνην παρατηροῦνται ἀνακουφιστικά τόξα ἥτοι δύο τεταρτοκύκλια κατὰ τὰ πλάγια καὶ ἓν ἐλαφρότατα καμπύλον ὀριζόντιον, δίκην ἐπιπέδου θόλου, εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 5). Τοιαῦτα ἀνακουφιστικά τόξα συναντῶμεν εἰς ἀψίδας ἱεροῦ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἁγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης¹ ὅτι δὲ καὶ ἡ ἐξε-

¹ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, σ. 106 εἰκ. 38. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 219 εἰκ. 174.

ταζομένη ἀψὶς εἶναι παλαιοχριστιανικὴ ἀποδεικνύουν, πλὴν τοῦ χαρακτηριστικοῦ διὰ τοιαύτας βασιλικὰς μεγέθους αὐτῆς, καὶ τὰ ἐξῆς ἀκόμη στοιχεῖα: α) ἡ θλάσις τῆς στέγης τοῦ καλύπτοντος αὐτὴν τεταρτοσφαιρίου, ἣτις σχηματίζει ἐξωτερικῶς βαθμιδατὴν διάταξιν (εἰκ. 2, τομή). Ἡ τοιαύτη βαθμιδατὴ διάταξις, ἀπαντῶσα ἤδη εἰς μνημεῖα τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων¹,

Εἰκ. 5. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς.

ἐφημερόσθη συχνάκις εἰς ἀψίδας ἱεροῦ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν², ἐξηκολούθησε δὲ νὰ εἶναι ἐν χρήσει μέχρι καὶ τοῦ 10^{ου} μ.Χ. αἰῶνος³ εἰς ἀψί-

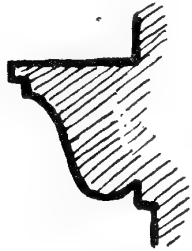
¹ Θέρμαι τῶν Τρεβήρων Ο. Krencker, Die Trierer Kaiserthermen, Augsburg 1929, σποράδην.

² Π.χ. εἰς τὰς βασιλικὰς: τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. VII). Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ.δ. σ. 114 εἰκ. 43, Ὁρλάνδου, ἔ.δ. σ. 218 εἰκ. 172), τὴν βασιλικὴν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Κερκύρας (ἀδημοσίευστος εἰσέτι), εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τῶν Σερρών (Ἀ. Ὁρλάνδου, A.B.M.E. Ε', 1939/40, σ. 155 εἰκ. 2) κλπ.

³ Ναός Σκριποῦς (J. Strzygowski, Byz. Zeitschr III, 1894, πίν. 1, 1 καὶ 4), Μ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ., 1931, σ. 123 εἰκ. 4). Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (Ὁρλάνδου, A.B.M.E. Θ', 1961, σ. 5 εἰκ. 2). Μαυριώτισσα Καστοριάς (Τσαμίσης, ἔ.δ. εἰκ. 25).

δας βασιλικῶν καὶ τρουλλαίων ναῶν. β) Ὁ κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἐσωτερικῶς περιθέων τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ κοσμήτης (εἰκ. 6), ὅστις παρουσιάζει διατομὴν κοιλοκύρτου κυματίου ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ κοσμήτου τῆς ἀψίδος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Κωρύκου τῆς Μ. Ἀσίας¹.

Εἰκ. 6. Τομὴ τοῦ κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ κοσμήτου.

II. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ βορείου κλίτους. Τούτου σώζεται μικρὸν μόνον τμήμα, ὁργανικῶς συνδεδεμένον πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, κάτωψις). Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῆς ἀψίδος, διατηρεῖται δὲ εἰς μῆκος μόνον 1.00 καὶ εἰς ὕψος περίπου 2 μ. Εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἀνασκαφῇ ἐνεργουμένη κατὰ προέκτασιν τοῦ σωζομένου μικροῦ ὑπεργείου τμήματος θ' ἀποκαλύψῃ κατὰ τὰ θεμέλια αὐτῆς ὁλόκληρον τὴν δια-

δρομὴν του καὶ θὰ καθορίσῃ τὸ ἀγνοούμενον τῶρα πλάτος τοῦ βορείου κλί-

Εἰκ. 7. Ἡ σημερινὴ βόρειος πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας.

τους. Τοῦτ' αὐτὸ θέλει συμβῇ ἐὰν σκαφῇ ἀντιστοίχως καὶ τὸ νότιον κλίτος.

¹ S. Guyer, Meriamlik und Korykos (Monumenta Asiae Minoris antiqua) II, 1930, σ. 99 εἰκ. 91. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, σ. 877 εἰκ. 343, 4.

III. Οἱ πεσσοὶ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 2 κάτωψις Α, Α') οὗτοι εἶχον διαστάσεις 0.87×0.70 μ., ἀπεῖχον δὲ ἀπὸ τοῦ ἄκρου μὲν 0.70, μεταξύ των δὲ 2.13 ἕως 2.20 μ. Τὰ μεταξύ των κενὰ ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων ἐκ μεγάλων πλινθῶν (πλάτους 0.36 μ.) καλῶς διακρινομένων ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ βορείου τοίχου τοῦ ναοῦ (εἰκ. 7). Πλὴν τῶν δύο πρώτων τόξων, παρατηροῦνται περαιτέρω καὶ ἄλλα προϋποθέτοντα τὴν ὑπαρξίν

Εἰκ. 8. Τὸ ἕτερον τῶν πλινθίνων τόξων τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

ἀντιστοίχου πεσσοῦ, ὅστις παρεστάθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 2, κάτωψις καὶ εἰκ. 7) δι' ἐστιγμένης γραμμῆς. Ἀντίστοιχοι πεσσοὶ θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, δὲν εἶναι ὅμως πλέον σήμερον ὁρατοί, εἴτε διότι ὁ νότιος σημερινὸς τοῖχος ἐκτίσθη ἐξ ὁλοκλήρου νέος ἀργότερον, εἴτε ἕνεκα τοῦ καλύπτοντος τὸν τοῖχον τοῦτον παχέος κονιάματος, ὅπερ, μὴ τεθὲν εὐτυχῶς καὶ εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἀφῆκε μέχρι σήμερον ὁρατὰ τὰ λείψανα τῆς βορείου πεσσοστοιχίας.

Δευτέρα περίοδος. Ὁ ἀρχικὸς ἐν σχήματι τρικλίτου ξυλοστέγου βασιλικῆς ναός, ἀνεγερθεὶς πιθανῶς κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα, θὰ κατεστράφη

ίσως κατά τινα επιδρομήν τῶν Σλάβων, τὸν 7ον ἢ 8ον αἰῶνα, ἀνεκτίσθη δ' ἔπειτα μικρότερος, περιορισθεὶς μόνον εἰς τὸ μέσον κλίτος τοῦ ἀρχικοῦ, ὡς τοῦτο συνέβη διὰ πολλοὺς ἄλλους παλαιοχριστιανικοὺς ναοὺς (Ταξιάρχης Καλυβίων Κουβαρά¹ Ἀττικῆς, Καστρί Χερσονήσου Κρήτης² κλπ.). Τότε τὰ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενὰ διαστήματα ἐφράχθησαν διὰ τοιχοποιίας, ἀφεθέντων μόνον μικρῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 2, κάτοιψις β β) διὰ θύρας ἐξόδου ἢ παρὰθυρα. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως διὰ σταυρωτῆς διαγραμμίσεως.

Τρίτη περίοδος. Ἀκόμη ἀργότερον ὁ τέως ξυλόστεγος δεύτερος ναὸς θὰ ἐκαλύφθη διὰ κτιστῆς κυλινδρικῆς καμάρας, χάριν τῆς ὁποίας παρέσθη ἀνάγκη ἐνισχύσεως τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν, αἵτινες θὰ ἐδέχοντο τὰς ὠθήσεις τοῦ θόλου, διὰ τῆς κατασκευῆς ἐκατέρωθεν σειρᾶς τυφλῶν ἀψίδων, οἷας συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους θολωτοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς³, τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης⁴, μονοκλίτους τε⁵ καὶ τρικλίτους⁶.

Ἡ τρίτη αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) δι' ἀπλῆς διαγραμμίσεως. Ἔως ποῦ ἐξετείνεται πρὸς δυσμὰς ὁ ναὸς οὗτος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως εἰς ἀπόστασιν 12.15 μ. ἀπὸ τῆς ΒΑ. γωνίας παρατηρεῖται σαφῆς ἀρμός χωρισμοῦ τῆς τοιχοποιίας (εἰκ. 7), τὸ δὲ πέραν αὐτοῦ τμήμα θὰ πρέπει ν' ἀνήκῃ εἰς τὴν τετάρτην καὶ τελευταίαν περίοδον.

Πρὸς χρονολόγησιν τῆς τρίτης περιόδου τοῦ ναοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἡμᾶς ἡ πληροφορία, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ τὸ 1883 ἱστορίαν

¹ Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΔΕ', 1923, σ. 171 εἰκ. 5.

² Ἀ. Ὁρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1956, σ. 123.

³ Ἰδίᾳ τῆς Μεσοποταμίας (G. L. Bell, Churches and monasteries of the Tur Abdin, Zeitschr. für Gesch. d. Architektur, Beiheft 1913, σ. 65, 68, 71, 77 κλπ.) καὶ τῆς Ἀρμενίας (Strzykowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, εἰκ. 147, 159, 161, 166, 167, 172, 177). Τὸ αὐτὸ σύστημα ἐφηρμόσθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ εἰς πολλοὺς ναοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ε.Ε.Β.Σ. Β', 1925, σ. 292 ἕως 295 καὶ εἰκ. 4 ἕως 11), διότι εἶχε τὸ πλεονέκτημα νὰ αὐξάνῃ τὴν ἐπιφάνειαν ἐδράσεως τοῦ θόλου, χωρὶς καὶ νὰ ἐλαττώσῃ σημαντικῶς τὸν ὀφελίμον ἐσωτερικὸν χώρον, τοῦ ὁποίου μάλιστα αἱ τυφλαὶ ἀψίδες ἐσχημάτιζον ὥραϊον διακοσμητικὸν στοιχεῖον.

⁴ G. Gerola, Monum. Veneti nell' isola di Creta τ. 2 εἰκ. 137, 226, 227, 229, 232, 261 κλπ.

⁵ Ναὸς Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Θεολόγου Θηβῶν (872 μ.Χ.) Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1924, σ. 5 καὶ 9.

⁶ Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζαραφῶνας καὶ Ἀπιδεῶν Λακωνίας (Ἀ. Ὁρλάνδος, Ε.Ε.Β.Σ. Δ' (1927) εἰκ. 1 καὶ 2 καὶ σ. 347 εἰκ. 10).

τῶν Αἰτωλῶν ἐκδόσας Θ. Χαβέλλας¹. Κατὰ ταύτην καθ' ἣ ἐξάγεται ἐξ ἐφθαρμένης ἐπιγραφῆς ὁ τρισυπόστατος ἐν Μεγάλῃ Χώρᾳ ναὸς τῆς Παναγίας ἀνφοδομήθη τῇ συνδρομῇ τῆς Ἀννης, ἥτοι τῆς συζύγου τοῦ δεσπότη τῆς Ἀρτῆς Νικηφόρου, δηλαδὴ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος. Δυστυχῶς ὁ Χαβέλλας οὔτε τὸ κείμενον τῆς εἰρημένης ἐπιγραφῆς παρέθεσεν οὔτε καὶ καθώρισε τὴν ἐν τῷ ναῷ θέσιν αὐτῆς. Ἐχοντες ὁμῶς ὑπ' ὄψιν τὸ φιλοκόδομον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου², εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν ὁποίων ὑπήγето ἡ περιοχὴ τῆς Μεγάλης Χώρας, δὲν διστάζομεν νὰ δεχθῶμεν ὡς ἀξιόπιστον τὴν πληροφορίαν τοῦ Χαβέλλα, ἂν καὶ ὁ πάσαι ἐπισκεφθεὶς τὸν ναὸν Λαμπάκης δὲν ἀναφέρει τὴν ἐπιγραφὴν.

Ἐκ τοῦ Χαβέλλα ἀναμφιβόλως ἀντλῶν δέχεται ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὴν Ἀνναν καὶ ὁ Θ. Θωμόπουλος³, ὅστις μάλιστα ὀρίζει καὶ τὸ ἔτος — 1294 — καθ' ὃ ἡ αὐτοκράτειρα Ἀννα, σύζυγος τοῦ Νικηφόρου ἔκτισε (εἰς Μεγάλῃ Χώρᾳ) πολυτελὴ καὶ μεγαλοπρεπῆ ναὸ τῆς Θεοτόκου πὺν σώζεται ἀκόμα. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Θωμόπουλος παρέλαβε τὴν περὶ Ἀννης εἴδησιν ἀπὸ τὸν Χαβέλλαν, — τὸν ὁποῖον ἐν τούτοις δὲν ἀναφέρει, διότι δὲν ἀναφέρει καὶ τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἀρύεται τὴν εἴδησιν — αὐτοσχεδιάζων δὲ περαιτέρω συνεδύασε τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ πρὸς τὴν κατ' Ἰούλιον τοῦ 1294 γενομένην παραχώρησιν τῶν φρουρίων τῆς Ναυπάκτου, τοῦ Βλοχοῦ (εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὁποίου κατὰ Χαβέλλαν⁴ ἀνήκει ἡ Μεγάλη Χώρα), τοῦ Ἀγγελοκάστρου καὶ τῆς Βονίσης, εἰς τὸν νυμφευθέντα τὴν θυγατέρα τῆς Ἀννης Θάμαρ πρίγκηπα Φίλιππον, υἱὸν Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ (Anjou) καθ' ἣ μανθάνομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τῆς Κουγκέστας⁵.

Τετάρτη περίοδος. Κατὰ ταύτην ὁ μὲν καλύπτων τὸ μέσον κλίτος κυλινδρικός θόλος εἶχε πλέον καταπέσει, πιθανῶς κατὰ τινα βίαιαν σεισμικὴν δόνησιν, ἐξ ἐκείνων αἵτινες συχνὰ συνταράσσουν τὸ ἔδαφος τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καὶ

¹ Θ. Χαβέλλας, Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν, ἐν Ἀθήναις 1883, τ. Β' σ. 12.

² Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδον ἐν Ἀρχ. Δελτ. τ. 5, 1919, σ. 1.

³ Θ. Θωμόπουλος, Τὸ Ἀργίνιο ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, Ἀθήνα 1957, σ. 23 - 24.

⁴ Ἐνθ' ἀν. σ. 12.

⁵ Livre de la Conquete ἐν Buchon, Recherches historiques Α' σ. 320 - 4 καὶ 455. Ὁ αὐτός, Nouvelles recherches Β', μέρος Α' σ. 306 - 8, 315 - 6 καὶ 407 - 9. Κ. Σάθας, Ἑλληνικά ἀνέκδοτα, σ. 39. Κ. Hopf, ἐν Allgem. Encyklop. τῶν Ersch καὶ Gruber τ. 85 σ. 338, Ἰ. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκίρᾳ 1895, σ. 94. Ὁ Buchon καὶ ὁ Σάθας ταυτίζουσιν τὸ ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Κουγκέστας ἀναφερόμενον φρούριον τοῦ Blesona πρὸς τὸ Βραχώρι, ἐν ᾧ ὀρθότερον ὁ Hopf (ἔ.ἀ. σ. 336), ὁ Ρωμανός (ἔ.ἀ.) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χαβέλλας (ἔ.ἀ.) πρὸς τὸν βυζαντινὸν Εὐλόχον ἥτοι τὸν σημερινὸν Βλοχόν.

τῶν Ἰονίων νήσων, ὁ δὲ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ κατηδαφίσθη χάριν ἐπεκτάσεως τοῦ ναοῦ πρὸς δυσμὰς κατὰ 5.50 μ., ὅποτε καὶ κατεσκευάσθη ὑπεράνω τῆς νέας θύρας τῆς εἰσόδου λίθινον κωδωνοστάσιον (εἰκ. 9), ὅλος δὲ ὁ ναὸς ἐκαλύφθη διὰ ξυλίνης ὀροφῆς (ταβάνι), τεθείσης εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 2, τομή). Ἡ τε-

Εἰκ. 9. Ἀποψις τῆς βασιλικῆς τῆς Μεγάλης Χώρας ἀπὸ ΝΔ.

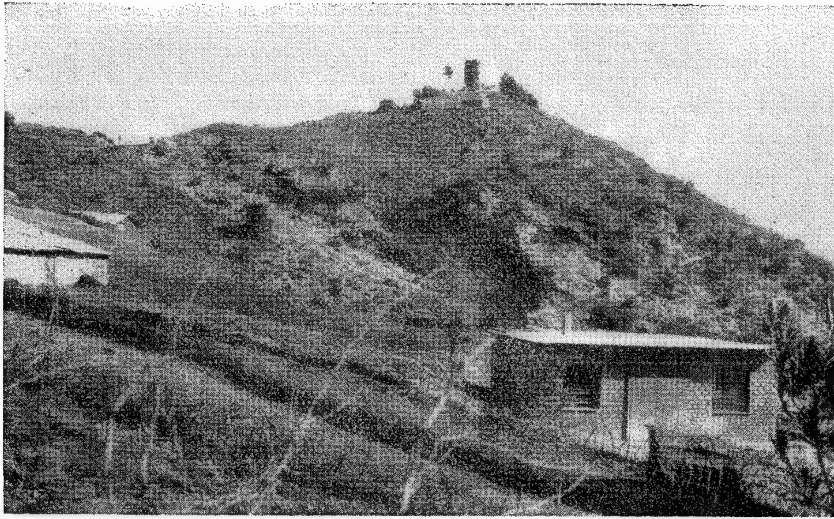
τάρτη αὕτη περίοδος ἐδηλώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως (εἰκ. 2) διὰ κοκκιωτῆς στίξεως. Πότε δὲ ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ τελευταία προσθήκη διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς — 1805 Μαρτίου —, τὴν ὁποίαν ἀνέγνωσεν ὁ Λαμπάκης «ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς» καὶ ἣτις δὲν σώζεται πλέον σήμερον, ὥς ἐπίσης δὲν σώζονται καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ κατεδαφισθέντος δυτικοῦ τοίχου τοῦ παλαιοῦ ναοῦ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ Λαμπάκης¹ καὶ αἱ ὁποῖαι εἰκόνιζον τὰς ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ

¹ Ἑβδομάς Γ', 1886, σ. 311.

τιμωρίας διαφόρων ἀμαρτωλῶν, ὡς π.χ. τοῦ κλέπτου, τὸν ὁποῖον ὁ διάβολος κρεμᾷ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ, τῶν κοιμομένων κατὰ τὴν ἁγίαν Κυριακὴν ἢ τὰς ἐορτὰς, τοῦ μυλωνᾶ, ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τοῦ ὁποῖου κρέμαται ὁ ὀνικὸς λίθος¹, τῆς κουρκουσοῦρας, εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ὁποίας ὁ διάβολος θέτει ὄφιν, τοῦ παραζηγιαστῆ, τοῦ κρασοπώλου κλπ.²

¹ Πβλ. 1) τὸ κατὰ Μάρκον (θ', 42) εὐαγγέλιον: περιέκειται λίθος μυλικὸς περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ, καὶ 2) τὸ κατὰ Ματθαῖον (ΙΗ', 6): συμφέρει αὐτῷ ἵνα κρεμασθῇ μύλος ὀνικὸς ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ καταποντισθῇ ἐν τῇ πελάγει τῆς θαλάσσης.

² Ὅρα ὅμοια θέματα καὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου τῆς Καστοριάς (Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Δ', 1938, σ. 177-179) καὶ εἰς τοὺς ἐξῆς ναοὺς τῆς Κρήτης: Ἁγ. Γεώργιον Πλεμενιανῶν Σελίου (G. Gerola, Monum. Veneti nell'isola di Creta 2, σ. 342), Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Παναγίας Σελίου Ρεθύμνης (Gerola, ἔ.δ. σ. 343), Ἁγ. Βασιλείου Κισσοῦ (Gerola, ἔ.δ. σ. 343), Ἁγ. Ἰωάν. Ἀξοῦ Μυλοποτάμου (Gerola, ἔ.δ. 344) καὶ ἀλλαχοῦ.

4) ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ

α. **Ἱστορία.** Εἰς τὸ μέσον τῶν τεσσάρων ὀνομαστῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κωμοπόλεων τῆς Αἰτωλίας: Ζαπάντι (σημ. Μεγάλης Χώρας), Βραχωρίου (σημ. Ἀγρινίου), Ἀνατολικοῦ (ἀρχ. Αἰτωλικοῦ) καὶ Μεσολογγίου καὶ οὐχὶ μακρὰν τοῦ Ἀχελφύου, προβάλλει ἐπὶ τῆς κορυφῆς χθαμαλοῦ κωμικοῦ λόφου τῶν ΒΔ. παραφυάδων τοῦ Ζυγοῦ (ἀρχ. Ἀρακύνθου) τὸ ἡρειπωμένον μεσαιωνικὸν φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου¹ (εἰκ. 1).

¹ Ἀγγελόκαστρον ὀνομάζεται γενικῶς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν πηγῶν (Καντακ. II, 34 Βόννης σ. 510). [Μόνον ὁ Λαόν. Χαλκοκονδύλης IV (Βόν. 213, 4) ὀνομάζει αὐτὸ ἐπὶ τὸ ἀρχαιώτερον Ἀγγελοπολίχνην, ὅπως καὶ τὸ Ἀργυρόκαστρον Ἀργυροπολίχνην Βιβλ. IV Βόννης σ. 209, 18-324, 5]. Ἡπειρωτικά, Fragm. II Βόννης σ. 215 (=Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ ἐκδ. Γαβρ. Δεστούνη, Πετρούπολις 1858 σ. 10 § 8=ἐκδ. Seb. Cirac Estopañan, Barcelona 1943, κεφ. VIII, σ. 125) Κυριακοῦ τοῦ Ἀγκωνίτου, Ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 1436 φ. 30r (P. Maas, Beiträge zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal I, München 1913, 10, ὅθεν E. Ziebarth, Ἡπειρ. Χρον. I, 1926, σ. 117). Τζάνε Κορωναίου (1519) Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα κλπ. παρὰ Κ. Σάθα, Ἑλληνικά Ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1867, σ. 4, 6, 7.—Μελετίου, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, ἐκδ. Ἀνθ. Γαζή 1807 τ. Β σ. 307.—Ἀναστ. Γορδίου, βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (N. Ἑλληνομν. Δ', 34). Εἰς τὰ ξενόγλωσσα κείμενα φέρεται ἄλλοτε ὡς *Gello-Castro* (Chronique de Morée, ἐκδ. I. Longnon, Paris 1911, σ. 262 § 658) ἄλλοτε ὡς *Ariocastro* (Giov. Musachi, despoto di Epiro, Historia della casa Musachia παρὰ Ch. Hopf, Chroniques Grécoromanes, Berlin 1873, σ. 270 ἐξ.) ἐνθα βεβαίως πρόκειται περὶ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καὶ οὐχὶ τοῦ Ἀργυροκάστρου, ὡς ὑπέλαβεν ὁ Hopf (αὐτόθι σ. 283 σημ. 1).

Ὡς καὶ τὸ ὄνομά του μαρτυρεῖ τὸ κάστρον αὐτὸ μετὰ τοῦ σχετικοῦ κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ λόφου του συνοικισμοῦ θὰ ἐκτίσθη βεβαίως ὑπὸ τῶν δραστηρίων καὶ τόσον φιλοικοδόμων δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, τῶν ἀγγελωνύμων Κομνηνῶν¹. Δὲν ὑπῆρξεν ὅμως τὸ Ἀγγελόκαστρον «ἐδρα καὶ πρωτεύουσα» τῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, ὡς συνήθως γράφεται ἐσχάτως², ἀλλὰ δευτερεύουσα πολίχνη διότι πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ἦτο ἡ γέμουσα λαμπρῶν βυζαντινῶν μνημείων Ἀρτα³, ἣτις καὶ ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι πρώτη τῶν πόλεων τοῦ δεσποτάτου καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὡς μανθάνομεν καὶ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἐξ ὧν ὁ μὲν Καντακουζηνὸς⁴ λέγει ὅτι ἡ Ἀρτα τῆς Ἀκαρνανίας ὡς παρὰ κεφάλαιον τῶν πόλεων ἐστὶ, ὁ δὲ Νικηφόρος Γρηγοράς⁵ τὴν ἀποκαλεῖ μητρόπολιν τῶν Ἀκαρνανίων καὶ ὁ Λαόν. Χαλκοκονδύλης⁶ μητρόπολιν τῆς Ἀκαρνανίας χώρας. Τέλος καὶ ἐν ἐπιστολαῖς Κυριακοῦ

διότι ὅταν ἀργότερον πάλιν μνημονεύεται (σ. 325) γράφεται ρητῶς *Angelo-castro seu Ariocastro*, ἔπειτα δὲ πάλιν (σ. 326) λέγεται τρις μόνον *Ariocastro*. Εἰς τὰ ὑπόλοιπα ὅμως ξενόγλωσσα κείμενα ἀναγράφεται ὁρθῶς *Angelocastro*, ὡς π.χ. εἰς τὴν ἀπὸ 20 Ἰουνίου 1408 ἀπόφασιν τῆς Συγκλήτου τῆς Βενετίας (N. Iorga, Notes et extraits t. I, Paris 1899, σ. 162. Πβλ. καὶ τ. II σ. 47 σημ. 5) ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν τὸ 1784 γραφεῖσαν ὑπὸ Nicolò Serra, Storia di Zante παρὰ Ch. Hopf, Chroniques Grécoromanes σ. 342. Σημειῶνω δ' ἐνταῦθα, ὅτι ὁ προσφάτως (1959) δημοσιεύσας τὰς περιλήψεις τῶν ἀποφάσεων τῆς Βενετικῆς Συγκλήτου P. Thiriet (Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanic t. II, Paris 1959), εἰς τὸν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου του (σ. 281) παρατιθέμενον πίνακα ὀνομάτων χαρακτηρίζει ἐσφαλμένως τὸ Ἀγγελόκαστρον ὡς «place moréote». ἐν ᾧ ἐν τῷ σχετικῷ ἐγγράφῳ πρόκειται σαφῶς περὶ τοῦ αἰτωλικοῦ Ἀγγελοκάστρου.

¹ Πβλ. Ἀναστάσιον τὸν Γόρδιον, ἐν Βίῳ Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (N. Ἑλληνομν. Δ' σ. 34) λέγοντα: Ἀγγελόκαστρον... καλούμενον, Ἀγγέλου οἶμαι κτίσμα τοῦ Κομνηνοῦ.

² N. Ἰ. Γκινόπουλος, ἐν Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. λ. Ἀγγελόκαστρον. Κ. Σ. Κώνστας, περ. Φθιώτις 1959, σ. 300 (ἀνατύπ. Ἀθήνα 1960 σ. 6) καὶ εἰς ἐφημ. Ἀθηνῶν Καθημερινήν, φ. 11528 τῆς 23-12-1959.

³ Ἰ. Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἐν Κερκύρα 1895, σ. 83. Ἐσφαλμένως ὁ Seb. Cirac Estopañan (El legado de la basilissa María y de los despotas Thomas y Esaú de Joannina, Barcelona 1943, σ. 125) ἐπικαλεῖται τὸ ἐν Βυζαντίδι τ. Α', 1909-10, σ. 15 ὑπὸ Αθ. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως δημοσιευθὲν ὑπ' ἀρ. 3 χωρίον συνοδικοῦ γράμματος Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου ὡς ἀπόδειξιν ὅτι ἡ Ἀρτα ἦτο πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου διότι τὸ ἐν λόγῳ γράμμα ὁμιλεῖ περὶ τῆς Βασιλευούσης, ὡς τοιαύτη δ' ἐχαρακτηρίζετο μόνον ἡ Κωνσταντινούπολις, τοσοῦτ' ἄλλῃ καθόσον καὶ ἐπεξηγεῖται τοῦτο ἀμέσως ἐν τῷ αὐτῷ γράμματι διὰ τῆς φράσεως καλούμεν γὰρ αὐτὴν καὶ νῦν βασιλεύουσιν καὶ τὰ προεβία τῆς ἀρχῆς περιήρηται, ὥστε οὐδεμία νὰ καταλείπεται ἀμφιβολία, ὅτι περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οὐχὶ περὶ τῆς Ἀρτῆς πρόκειται.

⁴ II, 34 Βόννης I σ. 509, 15.

⁵ XI, 9 Βόννης I σ. 551, 6.

⁶ Βιβλ. IV, Βόννης 211, 20.

τοῦ Ἀγκωνίτου τοῦ 1436 ἢ Ἄρτα χαρακτηρίζεται ὡς *regia Acarnanum*¹, καὶ ὡς βασιλεύουσα τῆς Ἀκαρνανίας² ἐπειδὴ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῶν Ἰωαννίνων (1430) ἐν αὐτῇ εἶχε πάλιν τὴν ἔδραν τοῦ Κάρολος δ' Α' ὁ Τόκκος.

Πότε ἀκριβῶς συνφασίσθη τὸ Ἀγγελόκαστρον δὲν γνωρίζομεν. Πάντως τοῦτο θὰ ἐγένετο ἐντὸς τοῦ 13ου αἰῶνος, ὅτε ἐγκατεστάθη ἐν Ἠλείῳ καὶ Αἰτωλοακαρνανίᾳ τὸ δεσποτάτον τῶν Ἀγγελοδουκάδων· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Ἀγγελόκαστρου συνυφαίνεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ δεσποτάτου.

Πρώτη μνεία τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελόκαστρου γίνεται εἰς τὴν γαλλικὴν παραλλαγὴν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, τοῦ ἄλλως λεγομένου Βιβλίου τῆς Κουγκέστας (*Livre de la Conqueste*)³, ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι ὁ δεσπότης Νικηφόρος⁴ (δ' Α', 1271-1296) ἔδωκε, τὴν 12ην Ἰουλίου 1294⁵, ὡς προῖκα εἰς τὴν δευτερότοκον αὐτοῦ θυγατέρα Θάμαρ, ὑπανδρευθεῖσαν ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου τοῦ Β', Φίλιππον τοῦ Τάραντος, τέσσαρα τῶν ὀχυρωτάτων φρουρίων τοῦ δεσποτάτου ἦτοι τὸ τῆς Ναυπάκτου (*Nerant*), τοῦ Βλοχοῦ (*Blecola*)⁶, τοῦ Ἀγγελόκαστρου (*Gello-*

¹ Ἡ ἐπιστολὴ παρὰ Collucci, *Delle antichità Picene*, Fermo 1792-6, τ. XV σ. CX (Κωδιξ tarvis. φ. 126).

² Studi e documenti di storia e di diritto ΙΕ', 337.

³ Buchon, *Recherches historiques sur la principauté Française de Morée* τ. I, Paris 1845, σ. 321-324 καὶ 455. *Chronique de Morée*, ἔκδ. Longnon, Paris 1911, σ. 262, *Registri Angioini* ἀρ. 59 φ. 284 παρὰ Ch. Hopf. *Geschichte Griechenlands* ἐν *Allgemeine Encyclopedie* τῶν Ersch καὶ Gruber τ. 85, Leipzig 1867, σ. 336.

⁴ Κατὰ τὸν Παχυμέρη ν III, 4, Βόννης 2. 202, σ. 450, καὶ V, 30 (Βόννης 2 σ. 450, 9) τὸν γάμον ἐνήγγησεν ἡ σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Ἄννα ἡ Παλαιολογίνα.

⁵ Τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν πορίζομεθα ἐξ ἐγγράφου τῶν ἀρχείων τῆς Νεαπόλεως δημοσιευθέντος ὑπὸ Davanzatti σ. LXXXI, εἴτα δ' ὑπὸ Buchon ἐν *Recherches* I σ. 321 καὶ ἐν *Nouvelles Recherches* II, Paris 1845, σ. 315-16.

⁶ Ο Buchon (*Rech. Histor.* σ. 324 σημ. 1) καὶ ὁ Κ. Σάθας (*Ἑλληνικά Ἀνέκδοτα*, τ. I, Ἀθήνησι 1867, σ. λθ' καὶ Χρονικὸν Γαλαξειδίου, Ἀθήνησι 1865 καὶ 1914, σ. 16) ἐταύτισαν ἀτόπως τὸ Blecona τοῦ *Livre de la Conqueste* § 658) πρὸς τὸ Βραχώρι (σημ. Ἀγρίνιον), ὅπερ ὁμοῦς δὲν ὑφίστατο κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα. Ὁρθότερον ὁ Hopf (*Gesch. Griech.* σ. 336) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Ρωμανός (Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠλείου σ. 94) καὶ ὁ Θ. Χαβέλλας (*Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν* τ. Β, Ἀθήνησι 1883, σ. 12) ἐταύτισαν τὸ Blecona, οἱ μὲν δύο πρῶτοι πρὸς τὸν βυζαντινὸν *Ἐθλον* (Καντακ. II, 34 Βόννης, σ. 510), ὁ δὲ Χαβέλλας (ἔ. ἀ.) πρὸς τὸν σημερινὸν Βλοχόν. Ἐν τούτοις τὸ Βραχώρι ἀκόμη ταυτίζεται πρὸς τὸ Blecona καὶ ὁ νεώτερος ἐκδότης τῆς *Chronique de Morée* I. Longnon (ἔ. ἀ. σ. 262 σημ. 3) καὶ οἱ W. Miller-Σπ. Λάμπρος (*Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρ. ἐν Ἑλλάδι* τ. Α', 1909-10, σ. 260), τὸ δὲ σφάλμα τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ἡ νεωτέρα μετάφρασις τῆς αὐτῆς ἱστορίας ὑπὸ Ἀ. Φουριώτη (*Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνησι 1960, σ. 235).

castro) καὶ τῆς παραλίου Βονίτσης (*Bondonnice*) μεθ' ὧν τῶν προσαρτημάτων τῶν.

Ἡ παράδοσις τῶν τεσσάρων μνημονευθέντων φρουρίων εἰς τοὺς Ἀνδραγαυοὺς ἐκίνησε τὴν μῆνιν τῶν ἀνεψιῶν τοῦ Νικηφόρου Κωνσταντίνου καὶ Ἀγγέλου, υἱῶν τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ δουκὸς τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννου (τοῦ Α') ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων, οἵτινες καὶ ἐκήρυξαν κατὰ τοῦ Νικηφόρου φανερόν πόλεμον, καθ' ὃν ἐκυρίευσαν τὸ 1295 τὸ Ἀγγελόκαστρον, τὸν γειτονικὸν Ἀχελῶν καὶ τὴν Ναύπακτον¹. Ἐν τούτοις ἀποθανόντος τὸ 1296 τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου τὰ τέκνα του, ἰδόντα ὅτι διέτρεχον κίνδυνον καὶ ἐκ τοῦ Βυζαντίου, ἐγκατέλειψαν τὸν πόλεμον καὶ ἐπανῆλθον εἰς Θεσσαλίαν. Συνωμολόγησε δὲ μάλιστα καὶ ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ἰωάννην Κωνσταντῖνος εἰρήνην μετὰ τοῦ Νικηφόρου τὸ θέρος τοῦ 1296, ὀλίγους δὲ μῆνας ἀργότερον (Σεπτ. 1296) καὶ μετὰ τοῦ Φιλίππου², εἰς τὸν ὁποῖον ἀπέδωκε τὴν Ναύπακτον καὶ τὸν Ἀχελῶν, κρατήσας ἴσως δι' ἑαυτὸν τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξύ ἀπέθανε καὶ ὁ Νικηφόρος, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν Θωμᾶς ἦτο ἀκόμη ἐπταετής. Τοῦ Κωνσταντίνου ὁμοῦς ἀποθανόντος τὸ 1304 καὶ τῆς ἐπιτροπευούσης τὸν ἀνήλικον Θωμᾶν μητρὸς του Ἄννης τῆς Παλαιολογίνης ἀναγνωρισάσης τὴν ὑπερτάτην κυριαρχίαν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου—μεθ' οὗ μάλιστα, οὐ μόνον συμμαχίαν ἀλλὰ καὶ κηδεστίαν ἐπειράτο νὰ συνάψῃ³—πολλὰ τῶν φρουρίων, ἐν οἷς βεβαίως καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρον, περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς χεῖρας τοῦ δεσποτάτου, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Φίλιππος, ἅμα ἐλευθερωθεὶς τῆς ἐν Σικελίᾳ αἰχμαλωσίας του, ὥρμησε τῷ 1306 πανστρατιᾷ κατὰ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠλείου ἀλλὰ μὴ δυνάμενος νὰ καταβάλλῃ τὸν εἰς βοήθειαν τοῦ Θωμᾶ σπεύσαντα αὐτοκρατορικὸν στρατόν, ἠναγκάσθη νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὸν Θωμᾶν, ὅστις εἰς ἀντάλλαγμα ἔδωκεν εἰς τὸν Φίλιππον χρηματικὴν ἀποζημίωσιν καὶ τρεῖς πόλεις: τὴν Ναύπακτον, τὴν Βόνιτσαν καὶ τὸ Βουθρωτόν⁴, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι αἱ πόλεις αὗται εἶχον περιέλθει πάλιν εἰς τὴν κτῆσιν τοῦ δεσποτάτου.

Ἡ διεκυστίνδα αὕτη μετὰ τῶν Ἀνδραγαυῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ δεσποτάτου ἢ τῶν Βυζαντινῶν ἀφ' ἑτέρου, περὶ κατοχῆς τῶν φρουρίων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας συνεχίσθη καὶ ἀργότερον. Οὕτω π.χ. ἡ γειτονικὴ Βόνιτσα, πολιορκηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Συργιάνη τοῦ Πιγκέρη Παλαιολόγου, ἀφηρεῖται ἀπὸ τὸν Φίλιππον τὸ

¹ *Registri Angioini* ἀρ. 74 (1294-95 D) φ. 88, ἀρ. 75 (1294-95 K) φ. 195v, ἀρ. 77 (1295 D) φ. 136 κατὰ Hopf, ἔ. ἀ. I σ. 355 σημ. 88.

² *Reg. Ang.* ἀρ. 88 φ. 209v.

³ Παχυμέρης V, 30 Βόννης, σ. 450, 15.

⁴ I. Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠλείου σ. 113.

1314¹ ἀλλ' ἀνεκτίθη καὶ πάλιν ὑπ' αὐτοῦ τὸ 1331, συμμαχήσαντος πρὸς τὸν γαμβρόν του Walter de Brienne. Τότε δὲ μάλιστα ὑπέταξεν ὁ Φίλιππος καὶ τὰς παρακειμένας εἰς τὴν Βόνιτσαν χώρας τοῦ δεσποτάτου².

Ἐν τούτοις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φιλίππου (Δεκ. 1331) οἱ Βυζαντινοὶ διακαῶς ἐπιθυμοῦντες τὴν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἐνσωμάτωσιν τῶν χωρῶν τοῦ δεσποτάτου, ὁλονὲν ἐπεξέτεινον τὰς εἰς αὐτὸ κτήσεις των. Βλέποντες δὲ καὶ ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἐκακοποιοῦν πολλὰς τῶν βορείων πόλεων αὐτοῦ, ἐστράτευσαν κατ' αὐτῶν τὸ 1334, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῇς τὸν βασιλέα των, ὅστις καὶ ἐπροχώρησε νικητὴς μέχρι τοῦ Δυρραχίου³. ὁλόκληρος δὲ τότε ἡ Νέα Ἡπειρος παρέσχεν ὄρκον ὑποταγῆς εἰς τὸν βασιλέα, ὑποταγεῖσα ἄνευ ὄρων εἰς αὐτὸν μετὰ τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας, ἐστάλη δὲ μάλιστα τότε ἐκ Κ/πόλεως ἐπίτροπος Ἡπείρου ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος ὁ Συναδηγός.

Οἱ ἐντόπιοι ἐν τοσοῦτῳ ἐπιθυμοῦντες τὴν φαινομενικὴν μᾶλλον ἀνεξαρτησίαν των ὑπὸ τὸν τοπικὸν δεσπότην Νικηφόρον τὸν Β', παρακινούμενοι δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν ἐξύφανεσαν συνωμοσίαν κατὰ τοῦ καθεστῶτος καὶ ὑπὲρ τοῦ δεσπότη. Νικηφόρου τοῦ Β'. Τῆς συνωμοσίας δὲ ταύτης ἡγοῦντο ὁ Βασιλίτζης, ὅστις ἀπέστησέ τὴν Ἀρταν⁴ καὶ ὁ Καβάσιλας, ὅστις κατέλαβε τοὺς Ρωγούς, ἐν ᾧ 40 ἄλλοι συνωμόται κατέλαβον τὸ παρὰ τὴν Ἀδριατικὴν Θωμόκαστρον. Ὅλοι ὅμως αἱ ἄλλαι πόλεις καὶ τὰ φρούρια τοῦ δεσποτάτου, μετὰ τῶν ὁποίων ρητῶς ἀναφέρονται τὸ Ἀγγελόκαστρον⁵ καὶ ὁ Εὐλόγος παρέμειναν πιστὰ εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις, ἐκστρατεύσας πανστρατιᾷ εἰς Ἡπειρον μετὰ τοῦ μεγάλου δομεστίκου του Καντακουζηνοῦ, βαθμηδὸν τὰ ἐκυρίευσεν, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ εἰς Θεσσαλονίκην τὸν Νικηφόρον τὸ 1339, ὅστις μάλιστα καὶ ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Καντακουζηνοῦ Μαρίαν⁶, ἀνακηρυχθεὶς ὑπ' αὐτοῦ δεσπότης.

Ἀλλὰ τὸ δεσποτάτον ἐπὶ βραχὺ μόνον παρέμεινεν ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου· διότι νέος, ἀπειλητικὸς ἐχθρὸς ἐνεφανίσθη: ὁ κρῶλης τῆς Σερβίας Στέφανος Δουσάν, ἀνελθὼν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1331 εἰς τὸν σερβικὸν θρόνον.

Ὁ Δουσάν ἐπιθυμῶν νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς τοὺς Σέρβους κατέλαβε διαδοχικῶς πολλὰς πόλεις τῆς Μακεδονίας (Ἀχρίδα, Πρίλαπον, Καστορίαν) καὶ Ἡπείρου (Κάνινα, Αὐλῶνα)⁷, ἀργότερον δὲ καὶ τὰς Σέρ-

¹ Registri Angioini ἀρ. 203 (1314c) φ. 33v παρὰ H o p f, ἔ.δ. I σ. 419.

² Ρωμανοῦ, Περὶ τοῦ δεσποτ. τῆς Ἡπείρου σ. 135.

³ Καντακ. II, 32, Βόννης σ. 496.

⁴ Καντακ. II, 34, σ. 509 Βόννης.

⁵ Καντακ. II, 34, σ. 510 Βόννης.

⁶ Καντακ. II, 33, Βόννης σ. 501, 19 καὶ 503, 5.

⁷ H o p f, Gesch. Griech. I, 429 καὶ 442.

ρας, εἴτα δ' ἐστράτευσεν κατὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀκαρνανίας, αἵτινες ὑπήκουον ἀκόμη εἰς τοὺς Ἕλληνας¹.

Τέλος τὸ 1339, ἀποθανόντος τοῦ δεσπότη τοῦ Δουσάν, ἤρπασεν ὁ Δουσάν τὰς ἐπαρχίας αὐτοῦ² πέμψας εἰς Θεσσαλίαν καὶ Αἰτωλίαν³ τὸν Ἰωάννην Πρεάλουμπον.

Ὁ Καντακουζηνὸς μαθὼν τὰς μεγάλας προόδους τῶν Σέρβων ἐκίνησε κατ' αὐτῶν πόλεμον καὶ ἀνέκτησε πόλεις τινὰς τῆς Μακεδονίας, ἠνάγκασε δὲ μάλιστα καὶ τὸν Δουσάν νὰ ζητήσῃ εἰρήνην τὸ 1350. Ἀλλ' οὗτος τὸν μὲν ἀδελφόν του Συμεὼν Οὐρσην εἶχεν ἤδη καταστήσει δεσπότην τῆς Ἡπείρου καὶ Ἀκαρνανίας, τὸν δὲ Πρεάλουμπον καίσαρα τῆς Θεσσαλίας⁴.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἔζη ὁ Δουσάν ἐπεκράτει ἡσυχία, ὅταν ὅμως οὗτος, ὥς καὶ ὁ Πρεάλουμπος, ἀπέθανεν τὸ 1350, ἐπῆλθεν ἀναρχία. Οὕτω τὸ 1354 ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐμφανίζεται κύριος τοῦ Ἀγγελόκαστρου ὁ Ἀλβανὸς Πέτρος Μπούας⁵, ἀφ' ἑτέρου δὲ Νικηφόρος ὁ Β' ἐκυρίευσεν τὴν Θεσσαλίαν τῇ συνδρομῇ τοῦ ἐπ' ἀδελφῇ γαμβροῦ του Συμεὼν⁶, ἔπειτα δ' ὅμως (1357), ἀγνωμόνως φερθεὶς, ἐξεδίωξε τὸν Συμεὼν καὶ τὴν ἀδελφήν του Θωμάδα εἰς Καστορίαν, περιβληθεὶς αὐτὸς πᾶσαν τὴν ἀρχὴν Θεσσαλίας, Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας⁷. Οὕτω καὶ πάλιν τὸ Ἀγγελόκαστρον περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ δεσποτάτου· δὲν ἔμεινεν ὅμως ἐπὶ πολὺ ὑπ' αὐτό, διότι τὸ 1358⁸ οἱ Ἀλβανοὶ ὑπὸ στρατηγὸν τὸν Κάρολον Θώπιαν συνεκρούσθησαν μετὰ τὸν Νικηφόρον παρὰ τὸν Ἀχελῷον ἤτοι μετὰ τὸ Ἀνατολικὸν καὶ Ἀγγελόκαστρον, τότε δὲ ὁ Νικηφόρος αἰχμαλωτισθεὶς ἐφρονεύθη ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν⁹, μετ' αὐτοῦ δ' ἐτελείωσε καὶ τὸ γένος Ἰωάννου τοῦ Β'.

Ὁ Συμεὼν μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ Νικηφόρου ἐτράπη κατὰ τῆς Θεσσαλίας, ἣν καὶ ὑπέταξεν, εἴτα δ' ἐστράφη καὶ ἐκυρίευσεν τὴν Ἡπειρον (Ἀρταν, Ἰωάννινα καὶ λοιπὰ φρούρια). Φροντίζων ὅμως μόνον περὶ τῆς Βλα-

¹ Ρωμανός, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου σ. 147.

² Γρηγοράς ΔΖ, 50 Βόννης 3 σ. 557.

³ Χαλκοκονδυλῆς, Βιβλ. I. Βόννης σ. 29, 2 καὶ Βιβλ. IV, Βόννης 211, 6.

⁴ Ἡπειρωτικά, Frgm. II Βόννης σ. 213 (=Χρονικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ) ἔκδ. Δεστούνη Γ, Πετροῦπολις 1888, σ. 7 § 5.

⁵ Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερκουρίου Μπούα στ. 47 (παρὰ Κ. Σάθα, Ἑλλην. Ἀνέκδοτα, Ἀθήνησι 1867, σ. 4): καὶ ἕνας Μπούας ἤκουεν διῶμα μισερ Πέτρος | ... ὁποῖος τὸ Ἀγγελόκαστρον τὸ ὤριζεν ἐνότης | καὶ ἦτον καὶ καθολικὸς αὐθεν-
της καὶ δεσπότης.

⁶ Γρηγοράς ΔΖ, 50 Βόννης σ. 557.

⁷ Ἡπειρωτ. II Βόννης σ. 212, 2. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 6 § 3.

⁸ Ἡπειρωτ. II σ. 213, 2. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 6 § 3. Κατὰ τὸν Estorpan, El legado κλπ. σ. 120 τὸ 1359.

⁹ Ἡπειρωτ. II σ. 213. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 7 § 4.

χίας (Θεσσαλίας)¹ ἐμοίρασε τὴν νοτίαν χώραν τοῦ δεσποτάτου εἰς δύο ἐπισήμους ἀλβανικοὺς οἴκους, οἵτινες εἶχον συνάψει πολλὰς κηδεστίας μετὰ Σέρβων. Οὕτω ἀνέδειξε δεσπότην τῆς μὲν νοτίας χώρας—περιλαμβανούσης τὸν Ἀχελῶν (Ἀετόν) καὶ τὰ ἐπέκεινα σὺν τῷ Ἀγγελοκάστρῳ²—τὸν Ἀλβανὸν φύλαρχον Γγίνον Μποῦαν Σπάταν, υἱὸν τοῦ Πέτρου Μποῦα, ἀνδρα δραστήριον καὶ κατὰ πάντα λαμπρὸν καὶ τῷ κάλλει σεμννόμενον³, τὴν δὲ Ἀρταν μὲ τοὺς Ρωγούς κλπ. εἰς τὸν φύλαρχον Πέτρον Λιώσαν, οὕτω δὲ συντόμως εἰπεῖν ἡ Αἰτωλία πᾶσα ὑπὸ τὴν χεῖρα τῶν Ἀλβανιτῶν ἐγγράφει⁴.

Οἱ Ἀλβανοὶ ἐπικρατήσαντες, ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Σέρβων, τοῦ πρώην δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου κατέλυσαν σχεδὸν πᾶν ἔχνος τῆς Ἀνδηγαυικῆς ἀρχῆς. Οὕτω ἀπέσπασαν ἀπὸ τῶν Ἀνδηγαυῶν τὸ Δυρράχιον, τὸ δὲ 1378 ὁ Γγίνος κατέλαβε τὴν Ναύπακτον, παραμεινάσης εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς μόνον τῆς Κερκύρας. Μόνον τὰ Ἰωάννινα δὲν περιῆλθον τότε εἰς τοὺς Ἀλβανούς⁵, κατ' αἰτήσιν τῶν κατοίκων των πρὸς τὸν Συμεῶν, ὅστις κατέστησε δεσπότην τῆς πόλεως τὸν Θωμᾶν Πρεᾶλουμπον.

Ἀποθανόντος τοῦ Πέτρου Λιώσα τὸ 1374 ὁ αὐθέντης τοῦ Ἀγγελοκάστρου Γγίνος ὥρμησεν ἐξ Ἀχελῶου καὶ κατέλαβε τὴν Ἀρταν τὸ 1375⁶.

Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ ἡ περιοχή του περιῆλθον καὶ πάλιν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς⁷ συνάγεται δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Γγίνος Σπάτας ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, συμβάντος τὸ 1400, προσέλαβεν ὡς μισθοφόρους αὐτοῦ πρὸς κατάληψιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου Κάρολον τὸν Α' Τόκκον, κόμιτα Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου καὶ τὸν ἀδελφόν του Λεονάρδον, διαθέτοντα ναυτικὴν δύναμιν, οἵτινες ἐξεπύρθησαν καὶ κατέστρεψαν τὸ Ἀγγελόκαστρον⁸. Ὅταν ὁμως ὁ Κάρολος ἐζήτησε παρὰ τοῦ Γγίνου τὴν ἀμοιβήν του, οὗτος δὲ δὲν εἶχε νὰ τοῦ τὴν δώσῃ, ἐπῆλθε ρῆξις μεταξύ των, ὁπότε ὁ Κάρολος ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἀργότερον ὁμως ἐπελθόντος συμβιβασμοῦ ἔλαβε, κατὰ τὸν Musachi, ὁ Κάρολος ὡς σύζυγον τὴν μοναχοκόρην τοῦ Γγίνου. Τὴν ὑπὸ τοῦ Καρόλου κατάληψιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου σημειώνει καὶ ὁ Hopf ἄλλ' ὡς γενομένην ὄχι πρὸ τοῦ 1400 ἀλλὰ κατὰ τὸ 1405⁹ ἢ τὸ 1408⁹,

¹ Ἡπειρωτ. II σ. 215, 6. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 10 § 8.

² Ἡπειρωτ. II σ. 215, 10. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 10 § 8.

³ Ἡπειρωτ. II σ. 221, 14. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 17 § 15.

⁴ Ἡπειρωτ. II σ. 215, 13. Ἐκδ. Δεστούνη σ. 8 § 10.

⁵ Ἡπειρωτ. II σ. 215, 14. Ἐκδ. Δεστούνη, αὐτόθι.

⁶ Χαλκοκονδ. Βόννης σ. 210, 11.

⁷ Musachi, Storia della casa Musachia παρὰ Hopf, Chroniques Gréco-romanes σ. 326.

⁸ Chroniques Gréco-romanes σ. 530.

⁹ Gesch. Griech. II, 103, 105.

ὁμοῦ μὲ τὴν τοῦ Ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ Δραγαμέστου (σημερινοῦ Ἀστακοῦ)¹.

Τοῦ Γγίνου Σπάτα ἀποθανόντος τὸ 1400 ἄνευ νομίμων τέκνων, ἐκληρονόμησεν αὐτὸν ὁ ἀδελφός του Μαυρίκιος ἢ Μουρίκης² Μποῦας Σγοῦρος, ὅστις ὠνόμασεν ἑαυτὸν δεσπότην Ἀρτης, Ἰωαννίνων καὶ Ἀγγελοκάστρου³, ἥρξε δ' ἀπὸ τοῦ 1408 μέχρι τοῦ 1418, αὐτὸς δὲ πρῶτος ἐκ τῶν Ἀλβανῶν κατέλαβε τὰ Ἰωάννινα, ἐνῷ ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Γγίνου Παῦλος ἐγένετο μέχρι τοῦ 1407 αὐθέντης τῆς Ναυπάκτου, ὅτε τὴν παρεχώρησεν εἰς τοὺς Βενετοὺς ἀντὶ 1500 δουκάτων⁴. Οὐ μόνον δὲ τὴν Ναύπακτον παρέδωκεν ὁ Παῦλος εἰς τοὺς Βενετοὺς ἀλλὰ καὶ τὸ Ἀγγελόκαστρον καὶ τὰς Πάτρας, ὡς συνάγεται ἐξ ἐγγράφων τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας, ἥτοι ἀποφάσεων τῆς Συγκλήτου αὐτῆς χρονολογουμένων ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1408 καὶ 26 Μαρτίου 1409⁵.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Κάρολος Α' Τόκκος γενόμενος κύριος πλείστων χωρῶν τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας ἐκήρυξε πόλεμον πρὸς τὸν Μαυρίκιον, ὅστις διήρκεσε μέχρι τοῦ 1418, ὅτε ὁ Μαυρίκιος ἐφονεύθη⁶, τότε δὲ ὁ Κάρολος ἀνεκηρύχθη δεσπότης Ρωμαίων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Β'⁷, γενόμενος κύριος οὐ μόνον τῶν Ἰωαννίνων ἀλλ' ὁλοκλήρου τοῦ παλαιοῦ δεσποτάτου.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἔζη ὁ Κάρολος ἐπεκράτει ἡσυχία καὶ εἰρήνη ἐν Ἡπείρῳ καὶ Αἰτωλοακαρνανίᾳ. Τοῦ Καρόλου ὁμως ἀποθανόντος ἄνευ νομίμων τέκνων τὸ 1429 ἐν Ἰωαννίνοις, διεδέχθη αὐτὸν ὁ ἀνεψιός του Κάρολος ὁ Β', υἱὸς τοῦ ἀδελφοῦ του Λεονάρδου τοῦ Β'. Οὗτος κατέλιπεν εἰς τοὺς πέντε

¹ Δὲν εἶναι ἐπίσης ἀκριβὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Musachi (ἔ.δ.) λεγόμενον, ὅτι ὁ Κάρολος ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Γγίνου, διότι κατὰ τὸν Hopf (ἔ.δ.), ὁ μὲν Κάρολος ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν Francesca Acciajuoli, κόρην Νερίου τοῦ Α', δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἡ δὲ κόρη τοῦ Γγίνου Σπάτα ἔλαβε τὸ 1382 ὡς σύζυγον τὸν Ἀλβανὸν Ζερεβίτι, αὐθέντην Μακασίου.

² Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερχουρίου Μποῦα παρὰ Κ. Σάθα, Ἀνέκδοτα σ. 7: ὁποῦ ἔχει τ' Ἀγγελόκαστρον δεσπότης κύρις Μουρίκης.

³ Τζάνε Κορωναίου, Ἀνδραγαθήματα Μερχουρίου Μποῦα σ. 4.

⁴ Laugier, Istoria di Venezia V, 247. Hopf, Gesch. Griech. II, 103. Κατὰ Μελέτιον (Γεωγραφία² ἐκδ. Β', Βενετίας 1807 σ. 310) τὴν Ναύπακτον ἐπῆραν οἱ Βενετοὶ ἀπὸ Παῦλον τοῦ Σπάτα ἐν ἔτει 1388.

⁵ Τὰ ἐγγράφα ταῦτα ἐδημοσιεύθησαν ἐν περιλήψει ὑπὸ Ν. Iorga ἐν Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVes. τ. Α' (Paris 1899) σ. 162-163 καὶ 169 καὶ ὑπὸ P. Thiriet ἐν Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie τ. II, Paris 1959, σ. 85. Τὴν ὑπόδειξιν τοῦ τελευταίου τούτου βιβλίου ὀφείλω εἰς τὸν ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. Μ. Μανούσσαν.

⁶ Hopf, Gesch. Griech. II, 106.

⁷ Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Β' στέψεως Καρόλου τοῦ Α' εἰς δεσπότην βλ. G. Schird ἐν Byzantion 1959/60, 230.

νόθους υιούς Καρόλου τοῦ Α' τὴν ἐντὸς τοῦ Ἀχελώου Ἀκαρνανίαν¹. Τριῶν τῶν πέντε υἱῶν Καρόλου τοῦ Α' τὰ ὀνόματα μᾶς διέσωσεν ὁ Χαλκοκονδύλης², ἐκ τούτων δὲ ἐν Ἀγγελοκάστρῳ ἤδρευεν ὁ Ἡρακλῆς ὅστις μετὰ τοῦ Τύρνου, ἤγε καὶ ἔφερε τὴν χώραν, πολεμῶν δὲ πρὸς τὸν ἐξάδελφόν του Κάρολον τὸν Β' ἀπέσπασεν ἀπ' αὐτοῦ μερίδα τῆς Αἰτωλίας, ἐνθα καὶ ἤρχεν ὡς ὑποτελὴς τοῦ Σουλτάνου, τὸν ὁποῖον καὶ εἶχε βοηθήσει εἰς τὴν κατάληψιν τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1430, ὅτε Κάρολος ὁ Β' ἐκδιωχθεὶς ἐκεῖθεν ἤδρευεν ἐφεξῆς ἐν Ἀρτῇ, δεσπότης Ρωμαίων ὑποτελὴς πλέον εἰς τοὺς Τούρκους. Τοῦ Ἡρακλέους δ' ἐν Ἀγγελοκάστρῳ ἡγεμονεύοντος ἐπεσκέφθη αὐτὸν τὸ 1436 ὁ τότε τὸ πρῶτον τὴν Ἑλλάδα περιηγούμενος φιλόρχαιος ἔμπορος Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης (Cyrriaco de Pizzicoli), ὅστις καὶ ἐφιλοξενήθη ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, εὐγνωμονῶν δὲ διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν αὐτῷ φιλοξενίαν συνέταξεν ἐλληνιστὶ τὸ κάτωθι ποίημα, ὅπερ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτον ἐλληνιστὶ συνταχθὲν σονέτο³. Τὸ ποίημα τοῦτο μᾶς διτηρήθη εἰς σημειωματάριον τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἔτους 1436⁴ (φ. 30r) ἔχει δ' ὡς ἑξῆς, τηρουμένης τῆς ὀρθογραφίας καὶ τοῦ τονισμοῦ τοῦ πρωτοτύπου:

*Ἔσσι δὲ καλῇ κῶμῃ ἐν ἀρχῇ τῆς Ἀχαΐας
εἰς Αἰτωλίαν πλήσιον Ἀχελώου τὸν ποταμὸν
Ἀγγελοκάστρον κάλουναι εὐμορφον θεωρίας.
Αὐτὴν τοῦ Κάρου πρώτον μεγαλήτορα νιόν,
Ἡρακλέα γεμονεῖν ἡῦρα παῖδας μετὰ δύο,
Κάρωλον μὲν τρίτον, τρίτον δὲ καὶ Λονάρδον,
Θεοεῖδοι εἶσαν ὥσπερ παῖδες Πριάμοιο,
ἄριστοι καὶ εἰς πάντες εὐγενεῖαι εὐεργέτοι
οἱ μὲ ποῖαν εἰς φιλείαν εὐεργεσίαν δ' ἐν πλουσίῳ
οἴκῳ ἐπεδέξαν ρεῖα γραφεῖν οὐ δυνόμενοι.*

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ποιήματος τοῦ Κυριακοῦ μανθάνομεν ὅτι οἱ δύο «θεοεῖδοι» υἱοὶ τοῦ Ἡρακλέους ὀνομάζοντο Κάρολος καὶ Λεονάρδος. Τούτους δὲ κολακεύων ὁ Κυριακὸς χαρακτηρίζει τὸν μὲν ὡς Κάρολον τρίτον, τὸν δὲ

¹ Δ. Ὁν. Χαλκοκονδύλης, Βιβλ. V Βόννης σ. 237, 3.

² Βιβλ. V Βόννης σ. 237. Ὀνομάζοντο δ' οὗτοι Μένων, Ἐρκοῦλιος (= Ἡρακλῆς) καὶ Τύρνος. Ἄλλοθεν πάλιν (Höpf, Chron. Gréc. 530) μανθάνομεν ὅτι ὁ τέταρτος ὀνομάζετο Ὀρλάνδος, ὑπῆρξε δ' αὐθέντης τῆς ἐν ἐν Ἡπειρῷ Ρηνιάσας, τοῦ δὲ πέμπτου τὸ ὄνομα ἦτο πιθανῶς Ἀντώνιος. Ὁ Μένων ἐπροτίμησεν ἀργότερον νὰ μείνῃ ἐν Πελοποννήσῳ (Κερπινῇ).

³ Τὸ ποίημα τοῦ Κυριακοῦ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ P. Maas ἐν Beiträgen zur Forschung. Studien und Mitteilungen aus dem Antiquariat Jacques Rosenthal, München 1913, σ. 10, ἐξ αὐτοῦ δὲ παραλαβὼν τὸ ἀνεδημοσίευσεν ὁ E. Ziebarth ἐν Ἡπειρ. Χρον. τ. Α' (1926), σ. 117.

⁴ Δ. Α. Ζακυθηνόυ, Τὸ σονέτο, Ἀθήνα 1926, σ. 9.

ὡς Λεονάρδον τρίτον, θεωρῶν αὐτοὺς οἶονεῖ ὡς διαδόχους Καρόλου τοῦ Β' καὶ Λεονάρδου τοῦ Β'. Ἐν τῇ πραγματικότητι ἐν τούτοις διάδοχοι τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐγένοντο οἱ υἱοὶ τοῦ νόθου Ἡρακλέους ἀλλ' ὁ μὲν Λεονάρδος ὁ Γ' ἦτο υἱὸς Καρόλου τοῦ Β' (1424-1448), Κάρολος δὲ ὁ Γ' (1464-1518) υἱὸς Λεονάρδου τοῦ Γ' (1448-1479)¹.

Καρόλου τοῦ Β' ἀποθανόντος τὸ 1448, ἡ Ἀρτα κατελήφθη ἀμέσως (24 Μαρτίου 1449) ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Κάρολον Β' υἱὸς τοῦ Λεονάρδου ὁ Γ' παρέμεινε δεσπότης Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδος, Ἀγγελοκάστρου, Βονίτζης καὶ Βαρνάτζας, ὑποτελὴς εἰς τοὺς Βενετούς, δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς 11 Σεπτ. 1449, μέχρι τοῦ 1460, ὅποτε ἀπώλεσε τὸ Ἀγγελόκαστρον² καὶ τὴν Βαρνάτζαν περαιτέρω· δέ, τὸ 1479, τὴν Βονίτζαν καὶ τὰς νήσους καταληφθεῖσας ὑπὸ τῶν Τούρκων, αὐτοῦ καταφυγόντος εἰς Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας.

Οὕτω πᾶσα ἡ ὑπὸ τῶν Τόκκων ἄλλοτε κατεχομένη ἑκτασις τοῦ δεσποτάτου κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀποτελέσασα ἐφεξῆς τμήμα τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας³ καὶ ὀνομασθεῖσα ἔκτοτε ὑπὸ τῶν Τούρκων Κάρλελι⁴, ὅπερ ἐσήμαινε τὴν ἄλλοτε χώραν τῶν Καρόλων (Τόκκων).

β) *Τὰ μνημεῖα*. I. Τὸ κάστρον. Τὸ πανταχόθεν ὀχυρὸν καὶ περίοπτον φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου καταλαμβάνει, ὡς ἤδη ἀρχόμενοι εἵπομεν, τὴν κορυφὴν χθαμαλοῦ κωνικοῦ λόφου⁵ (εἰκ. 1). Εἶναι δ' ἡ κορυφὴ αὕτη στενομῆκης καὶ ἀνισοῦψῆς, καθόσον τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς ἡμῖς εὐ-

¹ Höpf, Chron. Gréc. 530.

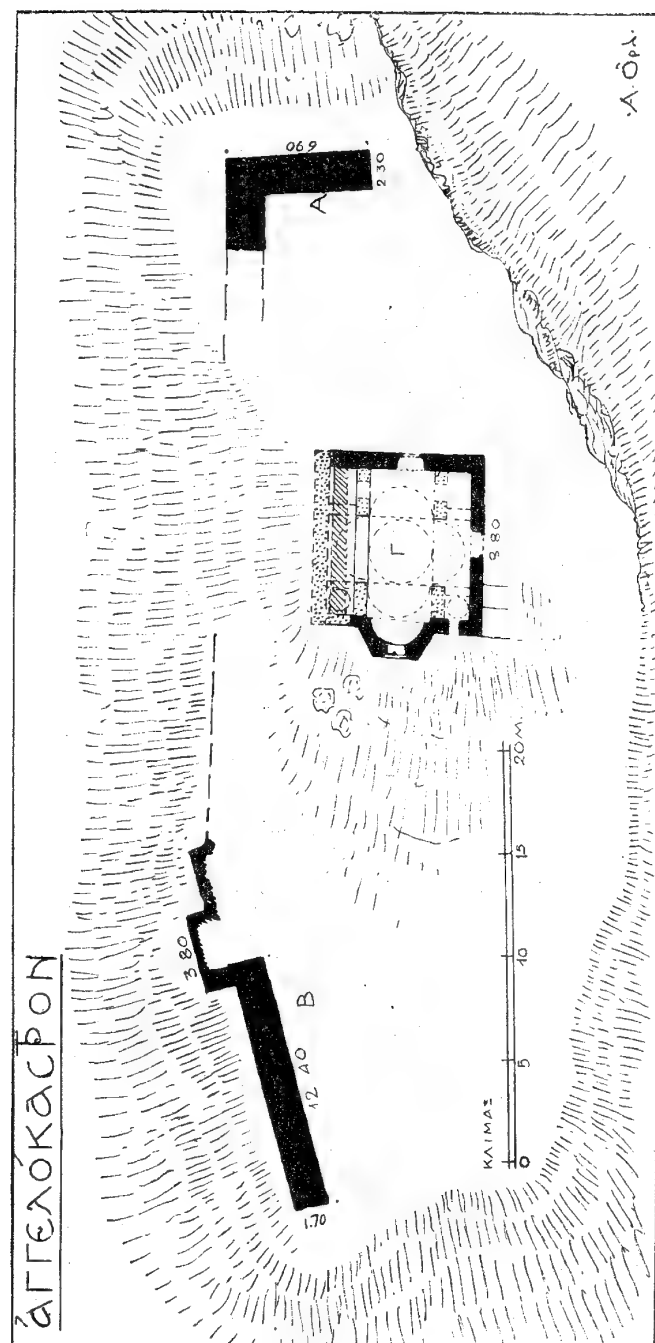
² Höpf, Gesch. Griech. II, 120/4.

³ Ἐξαίρεσιν ἀπέτελεσε μόνον ἡ Ναύπακτος, ὁ ἰσχυρότατος αὐτὸς τῶν χριστιανῶν προμαχῶν, ἥτις κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Βενετῶν μέχρι τοῦ 1499 (Cappelletti, Storia della Repubblica di Venezia τ. VI σ. 360), ὅτε καὶ αὕτη κατελήφθη μετὰ ἐπανειλημμένας προσπάθειάς διὰ τοῦ σουλτάνου Βαγιαζήτ ὑπὸ τῶν Τούρκων (Φραντζῆς 29. Μελετίου, Γεωγραφία Β' ἐκδ. 1807, σ. 310), ἀφ' ὧν ὅμως πάλιν ἀφηρέθη περιελθούσα εἰς χριστιανικὰς χεῖρας μετὰ τὴν κοσμοϊστορικὴν ναυμαχίαν τοῦ 1571 διεσχεθεῖσαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς Δὸν Ζουάν τοῦ Αὐστριακοῦ, νόθου υἱοῦ Καρόλου τοῦ Ε' (Μελετίου, Γεωγραφία Β' σ. 304 ὑπὸ προσετὸν Ἰωάννην δὲ Ἀούστρια). Ἐν τούτοις τὸ 1700 (κατὰ Μελέτιον, ἑ.δ. σ. 310 τὸ 1701) ἡ Ναύπακτος, δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Κάρολβιτς (1699) περιήλθε καὶ πάλιν εἰς τοὺς Τούρκους. ὑπὸ τοὺς ὁποίους παρέμεινεν, ὡς καὶ ἡ λοιπὴ Αἰτωλία, μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας.

⁴ Κατὰ Μελέτιον, Γεωγρ. Β', 308: Κάρλε-σατζάκ. Βλέπε σχετικῶς Fr. Ba-binger, Εἰς μνήμην Λάμπρου 140 ἑξ.

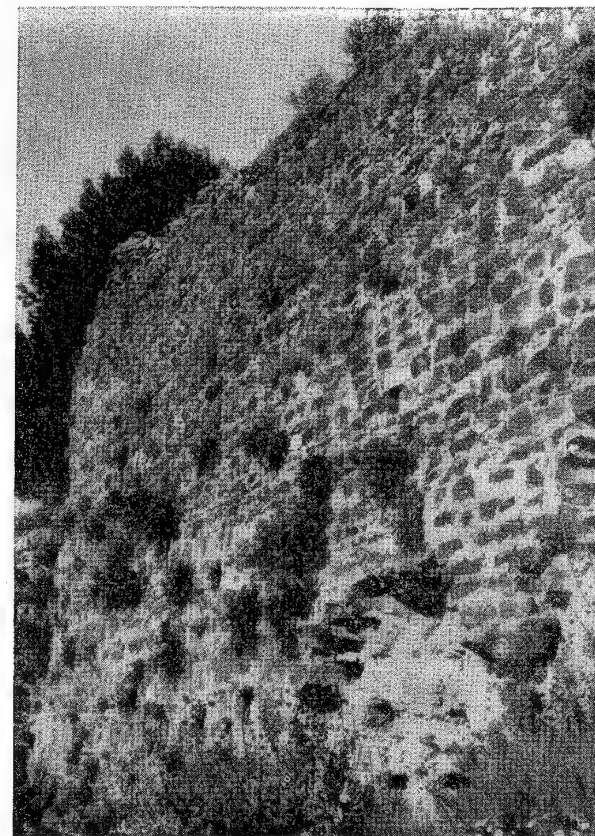
⁵ Ὁ λόφος οὗτος ὀνομάζεται σήμερον Καστρί (Κ. Στεργιοπούλου, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία, Ἀθήναι 1939, σ. 103) ταυτίζεται δὲ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Κωνώπην, ἥτις μετωνομάσθη ἀργότερον εἰς Ἀρσινόην, τοῦθ' ὅπερ ἐπικυροῦται καὶ δι' ἐπιγραφῶν (Woodhouse, Aetolia σ. 209, Dittenberger, Syll. IX¹ 399, 400, 401, Klaffenbach, Neue Inschriften aus Aetolien 1936, 5, Κ. Στεργιόπουλος, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία σ. 124).

Εικ. 2. Τοπογραφικόν διάγραμμα τῆς κορυφῆς τοῦ φρουρίου.

ρίσκεται εἰς στάθμην κατὰ τινὰ μέτρα χαμηλοτέραν τῆς τοῦ δυτικοῦ. Ἡ ὀχύρωσις τοῦ λόφου ἐπετεύχθη διὰ διπλοῦ περιβόλου, ἐνὸς κατωτέρου κατὰ τὴν κλιτῦν, τοῦ ὁποίου λείψανα σώζονται εἰσέτι κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν

Εικ. 3. Τμήμα τοῦ ἀνωτάτου τείχους τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου.

πλευρὰν καὶ δευτέρου κατὰ τὴν κορυφήν², ὅστις διετηρήθη κατὰ τὴν νοτιάν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, τῆς βορείου — ἥτις νεύει πρὸς τὸν Ἀχελῷον —

² Ὁ Pouqueville, *Voyage de la Grèce* τ. III, Paris 1826, σ. 518 γράφει ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὑφίστατο ὁ ὀχυρωμένος περιβόλος, αἱ πύλαι καὶ οἱ πύργοι τοῦ κάστρου, ἀλλ' ὅτι ὁ χρόνος δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ ἐπισκεφθῇ. Ἡ πληροφορία τοῦ περὶ ὑπάρξεως πυλῶν κλπ. εἶναι ἀνακριβής, ὥς ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ Woodhouse (*Aetolia*, Oxford 1897, σ. 210 σημ. 6). Πολὺ ἀκριβέστερος ὁ M. Bazin (*Mémoire sur l'Etolie*, Archives des Missions scientifiques et littéraires τ. 1, B, Paris 1864, σ. 276) λέγει ὅτι τὰ λείψανα τοῦ Ἀγγελοκάστρου περιορίζονται εἰς τινὰ τεμάχια τοίχων, εἰς ἓνα ἡρειπωμένον πύργον καὶ εἰς τὰ λείψανα μιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

ούσης βραχώδους και φυσικῶς ἀποτόμου, ὥστε νὰ μὴ ἔχη ἀνάγκην τεχνητῆς ὀχυρώσεως. Ἡ ἀπόστασις τοῦ κάτω περιβόλου ἀπὸ τοῦ ἄνω εἶναι περίπου 80 μέτρα. Τὸ παρατιθέμενον τοπογραφικὸν διάγραμμα (εἰκ. 2) δεικνύει τὴν κάτοψιν τοῦ τείχους τῆς κορυφῆς. Τούτου διατηρεῖται ἀνατολικῶς μὲν τμήμα μήκους 12.40 μ. (B) καὶ πάχους σήμερον 1.70 μ., ὅπερ

Εἰκ. 4. Ἡ πυργοειδὴς γωνία τῆς ἀνωτάτης ὀχυρώσεως τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελοκάστρου.

ὅμως ὁριτικῶς θὰ ἦτο μεγαλύτερον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνώμαλος παρειά του προελθοῦσα λόγῳ τῆς κατὰ καιροὺς ἀποσπάσεως ἀπ' αὐτῆς κανονικῶν παρολίθων ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου χάριν νεωτέρων οἰκοδομῶν, πρᾶγμα ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ τείχος τοῦ κάτω περιβόλου.

Τὸ μνημονευθὲν τείχος τῆς κορυφῆς (B), ἐκτισμένον δι' ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος, διατηρεῖται σήμερον ἐσωτερικῶς

μὲν μέχρις ὕψους 3.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἐξωτερικῶς δὲ μέχρις 9 μ. (εἰκ. 3), βαῖνον δὲ πρὸς δυσμὰς συνάπτεται πρὸς ἐλαφρῶς (1.00 μ.) ἐξέχοντα ὀρθογώνιον πύργον, ἐξωτερικῆς πλευρᾶς 3.80 μ., μεθ' ὃν δὲν φαίνεται πλέον, καλυφθὲν ὑπὸ τῶν χωμάτων τῆς κλιτύος. Εἶναι ὅμως πιθανώτατον ὅτι θὰ συνεχίζετο συμφώνως πρὸς τὴν διακεκομμένην γραμμὴν τοῦ σχεδίου (εἰκ. 2), ἵνα ἐνωθῇ εἰς ἀπόστασιν 38 μέτρων ἀπὸ τοῦ μνημονευθέντος πύργου πρὸς σωζομένην ὑψηλὴν ὀρθὴν γωνίαν (A), ἥτις κατὰ μὲν τὴν νοτίαν πλευρὰν διατηρεῖται εἰς μῆκος 4.80, μὲ πάχος 2.10 μ., κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν εἰς μῆκος 6.90 μὲ πάχος 2.30 μ. Τὸ ὕψος τῆς ἐν λόγῳ γωνίας, ἥτις ὀρθοῦται «ἀγέρωχος καὶ ἀπειλητικῆς» ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου, εἶναι περίπου 12 μέτρα (εἰκ. 4). Εἶναι δ' αὕτη ἐκτισμένη δι' ἀκανονίστων, περίπου πλακοειδῶν, λίθων καὶ πλίνθων κατὰ δὲ τὸ κτίσιμόν της ἐχρησιμοποιήθησαν

Εἰκ. 5. Πλινθίνη ἐπιγραφή ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς γωνίας.

πυκναὶ ξυλοδεσίαι, τῶν ὁποίων διακρίνονται σήμερον σαφέστατα, αἱ ἐπιμήκεις ὀπαὶ (διαστάσεων τομῆς 0.15 × 0.20 μ. καὶ 0.15 × 0.15 μ.) σαπέντος τοῦ σχετικοῦ ξύλου. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὀψεως τῆς γωνίας καὶ εἰς ὕψος 9 περίπου μέτρων ὑπάρχει πλίνθινον κόσμημα εἰκονίζον δένδρον (;) καὶ παρ' αὐτὸ πλινθίνη ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας παρέχω ἐνταῦθα τὸ πανομοιότυπον (εἰκ. 5), ἀλλὰ τὴν ὁποίαν δὲν δύναμαι νὰ ἐρμηνεύσω.

Ἡ περιγραφεῖσα γωνία παρέχει εἰς τὸν ἐπισκέπτην τὴν ἐντύπωσιν πύργου¹, τοῦ ὁποίου σώζονται μόνον αἱ δύο πλευραὶ. Δὲν εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα τὸ ἥμισυ πύργου· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν σώζονται τὰ θεμέλια τῶν δύο ὑπολοίπων πλευρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ δυτικὴ πλευρὰ του τερματίζεται πρὸς βορρᾶν εἰς λεῖαν δρατὴν ἐπιφάνειαν (εἰκ. 4), ἥτις ὅχι μόνον καμπὴν δὲν παρουσιάζει πρὸς ἀνατολὰς ἀλλ' οὐδὲ ἀνωμαλίαν τοιχοποιίας, οἷα θὰ ἀπητεῖτο διὰ τὸ δέσιμον τῶν λίθων τυχὸν συνεχομένης βορείου πλευρᾶς.

¹ Ὀλίγας ὥρας σελίδας ἀφιέρωσεν εἰς τὸν τοῖχον αὐτὸν ὁ μακαρίτης λογοτέχνης Μιχαὴλ Μητσάκης εἰς τὴν παλαιὰν «Ἑστία» τῆς 10ης Φεβρουαρίου τοῦ 1890. Βλέπε καὶ σχετικὴν ἀνατύπωσιν αὐτῶν εἰς τὴν ἐπιμελείᾳ Μιχ. Περάνθη ἔκδοσιν τοῦ Ἔργου τοῦ Μ. Μητσάκη, Ἀθῆναι 1956, σ. 311: Εἰς τοῖχος. Δυστυχῶς τὰς διὰ μεγάλων κανονικῶν λίθων κατεσκευασμένας εἰς τὸ κάτω μέρος γωνίας τοῦ τοῖχου ἀφῆραν οἱ γείτονες χωρικοί, ἐξασθενήσαντες οὕτω κατὰ πολὺ τὴν εὐστάθειάν του.

Πότε ακριβώς και υπό τίνων κατεσκευάσθη τὸ φρούριον δὲν γνωρίζομεν, τὴν καταστροφὴν του ὅμως δυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ θέσωμεν περὶ τὸ 1400, ὅτε, κατὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ οἴκου Μουζάκη (δρα ἀνωτέρω σ. 60) ὁ Κάρολος Α' Τόκκος κατέστρεψε τὸ Ἀγγελόκαστρον, ἵνα

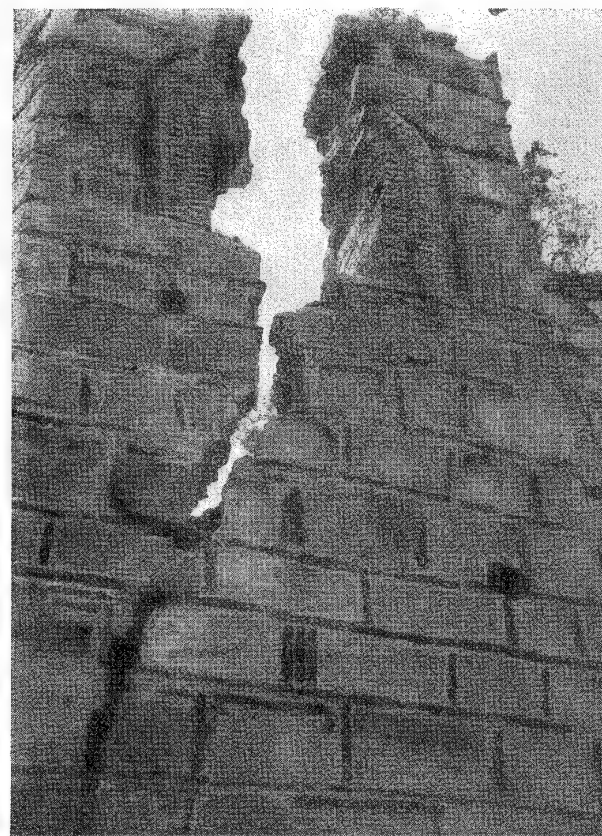

Εἰκ. 6. Ἡ ἀψὶς τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀγγελόκαστρου μετὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ 1914.

τὸ παραδῶσιν εἰς τὸν αὐθέντην του Ἀλβανὸν φύλαρχον Γγῖνον Μπούαν Σπάταν.

II. Ὁ ναός. Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς κορυφῆς καὶ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου αὐτῆς ἡμίσεος κατεσκευάσθη ναὸς τιμώμενος ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ὁ ναὸς οὗτος μήκους 8.80 μ. καὶ πλάτους ἀρχικῶς 8.20 μ. ἐσώζετο ἡρειπωμένος μέχρι τοῦ 1914, ὅτε οἱ περίοικοι ἀπεφάσισαν νὰ τὸν ἀνοικοδομήσουν, οὐχί, δυστυχῶς, ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ του σχεδίου, ἀλλ' ἐπὶ μόνων τῶν τεσσάρων ἐξωτερικῶν του τοίχων ἐν εἵδει ἀκα-

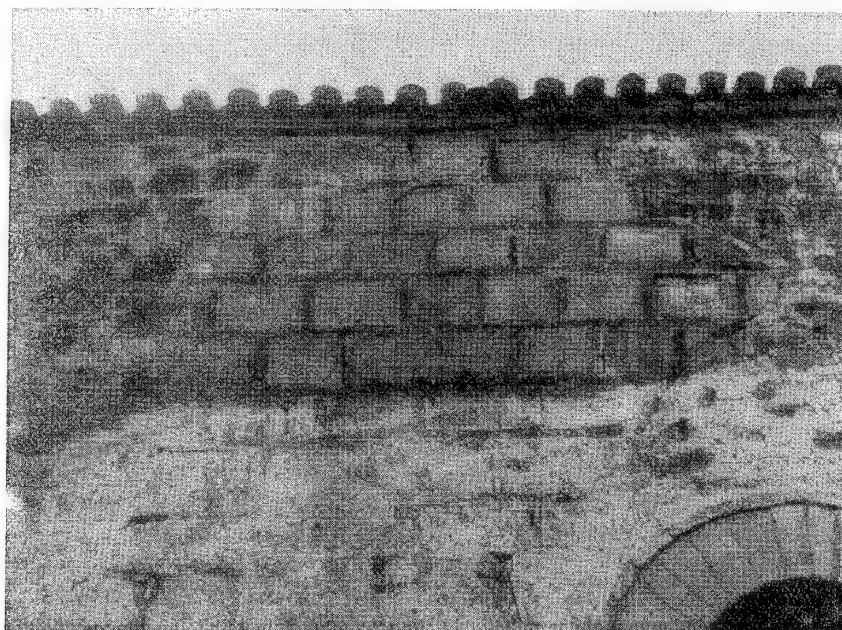
λαισθήτου ἀποθήκης, κατεδαφίσαντες πάσας τὰς ἐσωτερικὰς κατασκευὰς. Τοῦ παλαιοῦ δὲ ναοῦ ἐκτισμένον διὰ πωροπλίνθων κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα, διατηροῦνται σήμερον μόνον α) ἡ τρίπλευρος ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6) μετὰ τοῦ σχετικοῦ τεταρτοσφαιρίου της. Ταύτην, παρουσιάζουσιν

Εἰκ. 7. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου πρὸ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ρήγματος αὐτῆς (Φωτογρ. Λαμπάκη).

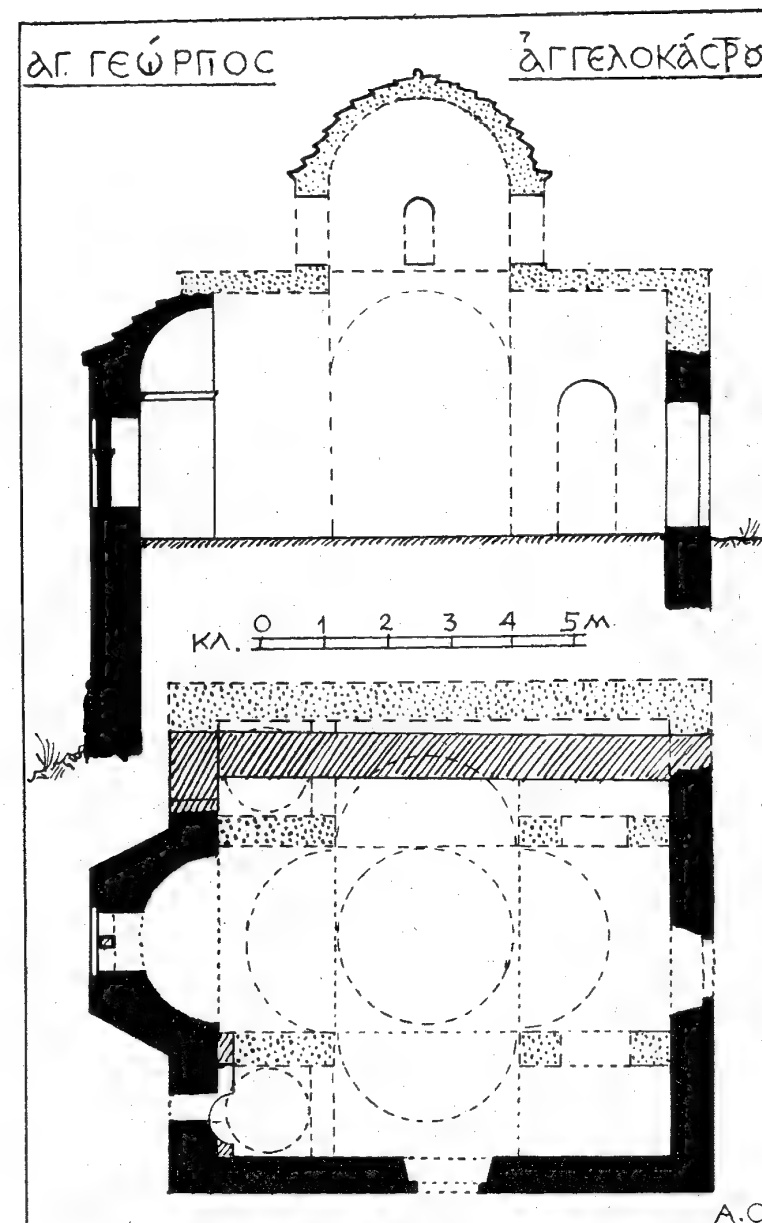
εὐρὺ ρήγμα εἶχε πάλαι φωτογραφῆσαι ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (εἰκ. 7) ὅστις, περιέργως, οὐδεμίαν λέξιν ἔγραψε περὶ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, κατέλεξεν ὅμως αὐτόθι τὰς φωτογραφίας του εἰς τὸν κατάλογον τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τῆς Ἑταιρείας (Δελτ. Θ, 1910, σ. 3) ὑπ' ἀριθ. 5942 - 5944. Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ (1914) τὸ μὲν εἰρημένον ρήγμα ἐφράχθη, ἀνεστηλώθη δὲ κακοτέχνως (εἰκ. 6) τὸ ἐν τῇ μέσῃ πλευρᾷ τῆς ἀψίδος ἀνοιγόμενον δίλοβον παράθυρον, τοῦ ὁποῖου ὁ ἄλλοτε μαρμάρινος διαχωριστικὸς κιονίσκος ἀντικατεστάθη διὰ πλινθίνου πεσ-

σίσκου. β) ὁ βόρειος τοῖχος (εἰκ. 8), διατηρούμενος μέχρις ὕψους 5.30 μ., διασώζων δὲ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν πλίνθινον περίβλημα τοξωτῆς θύρας, ἣτις ἤνοιγετο εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἀλλ' ἥτις κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν κατεσκευάσθη χαμηλοτέρα (εἰκ. 8) γ) ὁ τοῖχος τῆς προσόψεως, ὅστις ἦτο κατεσκευασμένος διὰ μεγάλων ὀρθογωνισμένων λίθων εἰλημένων ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων. Πάντα τ' ἀνωτέρω παλαιὰ τμήματα τοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 9) διὰ μέλανος χρώματος.

Εἰκ. 8. Τμήμα τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ παλαιοῦ ναοῦ.

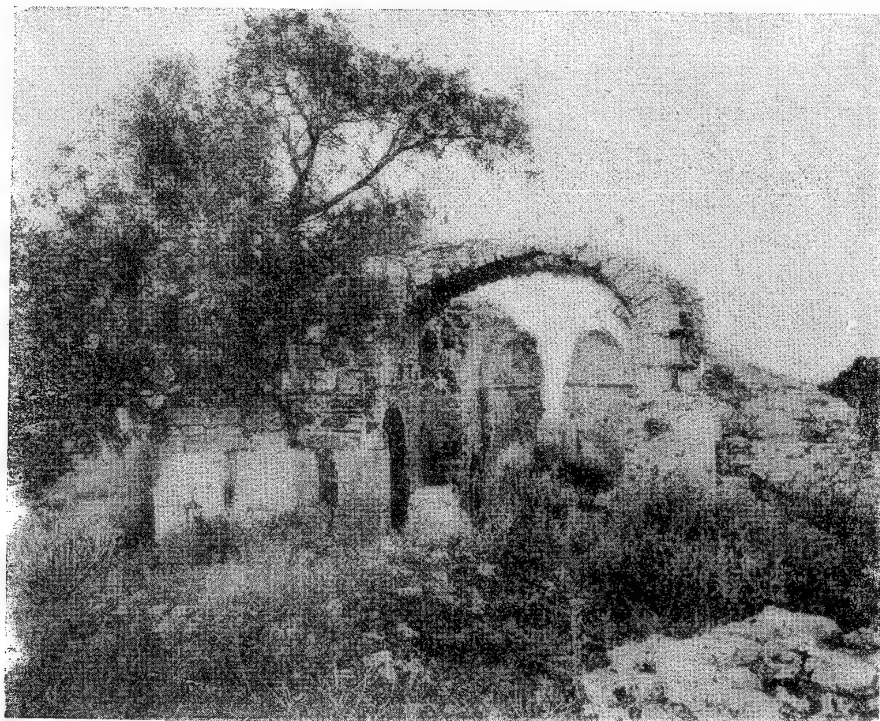
Ποία δὲ ἦτο ἡ ἀρχικὴ ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ διδασκόμεθα ἐκ φωτογραφίας τοῦ ναοῦ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν Woodhouse εἰς τὸ ἐν ἔτει 1897 ἐκδοθὲν ἔργον του Aetolia καὶ τὴν ὁποίαν ἀναδημοσιεύω ἐνταῦθα (εἰκ. 10). Ἐκ τῆς πολυτίμου ταύτης φωτογραφίας συνάγω, ὅτι ὁ ναὸς θὰ εἴχε τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ δύο δυτικῶν πεσσῶν. Εἰς τῶν πεσσῶν τούτων, ὡς καὶ τὸ μετὰ αὐτοῦ καὶ τῆς ἀντιστοίχου παραστάδος κενόν, τὸ ἐγκάρσιον (βόρειον) σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ ὁ χωρίζων τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοῖχος καὶ τέλος ἡ καμάρα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, φαίνονται σαφέστατα ἐπὶ τῆς φωτογραφίας τοῦ Woodhouse, ὡς σαφῶς ἐπίσης φαίνονται καὶ οἱ μεγάλοι λίθοι τῆς προσόψεως αὐτοῦ, οἱ ὅποιοι σήμερον ἔχουσι δυστυχῶς καλυφθῆ δι' ἀσβεστοκονιάματος.

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀγγελοκάστρου

Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων ἡδυνήθην ν' ἀποκαταστήσω τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ καὶ ἐν μέρει τὴν κατὰ μῆκος τομὴν του, ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 9) δεικνύει. Ἐν τούτῳ οἱ μὲν ὑποθετικοὶ παλαιοὶ τοῖχοι ἐσχεδιάσθησαν κοκκιδοτοί, ὁ δὲ νεωστὶ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ κρημνισθέντος νοτίου τοίχου κατασκευασθεὶς νέος νότιος τοῖχος ἐδηλώθη διὰ διαγραμμίσεως. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δι' ἀσπίδων (calottes) κάλυψιν τῶν

Εἰκ. 10. Ἀποψὶς ἀπὸ δυσμῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου πρὸ τῆς ἀνοικοδομήσεως αὐτοῦ (Φωτογραφία Woodhouse).

2 μικρῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, ταύτην συμπεραίνω ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ΒΑ. γωνίας διατηρήσεως εἰσέτι τμήματος σφαιρικοῦ τριγώνου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, αὕτη πρέπει νὰ εἶναι πάντως προγενεστέρα τῆς τοῦ φρουρίου, λόγῳ τῆς ὁπωσδήποτε ἐπιμελοῦς κατασκευῆς τῆς πλινθοπερικλείστου τοιχοδομίας της ἀφ' ἑνός, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τῆς περίεξ τῆς ἀνत्यγος τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὑπάρξεως ταινίας ἐκ πλινθίνων φιαλοστομιῶν, συνεχιζομένης καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς πλευρὰς τῆς ἀψίδος, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐ-

τῆς τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, θὰ πρέπει νὰ τάζωμεν αὐτὸν εἰς τὸ 2ον ἡμισυ πιθανῶς τοῦ 13ου αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου, δεδομένου ὅτι διακοσμητικὰ φιαλοστόμια δὲν συναντῶνται εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης. Τὰ ἀρχαιότατα τοιαῦτα φιαλοστόμια συναντῶμεν πράγματι εἰς τὸν ἐν Χίῳ ναὸν τῆς Παναγίας Κρήνας¹ (1287)², τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἀρτης³ (1289-1296) καὶ τοὺς συγχρόνους ἢ ὀλίγον μεταγενεστέρους⁴ τῆς Κρήνας Χιακοὺς ναοὺς Ἀγ. Ἀποστόλων Πυργίου⁵, Παναγίας Σικελιάς⁶ καὶ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ χωρίου Χαλκιδός⁷, καθ' ὅλον δὲ τὸν 14ον αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου εἰς πολλοὺς ναοὺς τῆς Παλαιᾶς Σεργίας⁸, τὴν Κυριώτισσαν τῆς Βεροίας⁹, τὸν Ἀγ. Δημήτριον τοῦ Τυρνόβου¹⁰ καὶ τέλος εἰς τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ¹¹ (1ον ἡμισυ 15ου αἰ).

Κατὰ τ' ἀνωτέρω λεχθέντα καὶ ὁ ναὸς Ἀγίου Γεωργίου τοῦ φρουρίου Ἀγγελοκάστρου ἀποτελεῖ ἐν εἰσέτι μνημεῖον τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

¹ A. Orlandos, Monuments byz. de Chios, Athènes 1930, πίν. 34.

² Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, παρ. σ. 33 σημ. 1.

³ A. Ορλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀρχ. Δελτ. 1, 1919, σ. 20, εἰκ. 7 καὶ σ. 21.

⁴ Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 2, 1916, σ. 35 σημ. 1.

⁵ A. Orlandos, Mon. byz. de Chios πίν. 38, 41, 42.

⁶ A. Orlandos, ἔ.δ. πίν. 43, 46, 47, 48.

⁷ A. Orlandos, ἔ.δ. πίν. 52.

⁸ A. Deroko, Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen-Age, Beograd 1953: Ναοὶ Λιεμπόσκε Πρισρένης (1307), εἰκ. 237-241, Ἀγ. Γεώργιος Staro Nagoricino εἰκ. 251, 252, 285, 286. Ἀρχαγγέλου παρὰ τὴν Κουτσεβίστε (1348;) εἰκ. 264, 295. Λαζάρου ἐν Κρούσεβατς (1370-4) εἰκ. 312 ἕως 316 καὶ 383 ἕως 399.—Καθολικὸν μονὴς Κάλενιτς (1413-17) εἰκ. 432 καὶ 435 ἕως 440, Ναὸς Παβάνιτσας Dj. Bošcoviž, Medieval Art in Serbia and Macedonia (Beograd) σ. 98, 99. Ναὸς Πριλάπου (Perlepe) κλπ.

⁹ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine εἰκ. 125 (κατὰ φωτογραφίαν Γ. Λαμπάκη).

¹⁰ B. Filow, Die althbulgarische Kunst, Bern 1919, σ. 19 εἰκ. 6.

¹¹ G. Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 39, σ. 30, 5, 37, 1.

5) Η ΕΝ ΑΙΤΩΛΙΑΙ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΑΣ

1. *Θέσις και ὄνομα.* Ὁ δημόσιος δρόμος, ὅστις συνδέει τὸ Ἀργίνιον μετὰ τὸ Κεφαλόβρυσον — τὸν ἀρχαῖον Θέρμον — ἀκολουθῶν κατ' ἀρχὰς ἐπὶ μακρὸν διάστημα τὴν βόρειον παρυφὴν τῆς μεγάλης λίμνης τοῦ Ἀπόκουρου — ἀρχαίας Τριχωνίδος — παρέχει εἰς τὸν ταξιδιώτην μίαν ἀνέκφραστον γοητείαν. Ἀντισμέναι νυμφαῖαι ἐπιπλέον εἰς τὰ γαληνιαῖα νερὰ τῆς λίμνης, πλουσία βλάστησις καὶ πυκνὴ σειρὰ καλάμων κατοπτρίζεται εἰς αὐτὴν καὶ μία κατανυκτικὴ ἀκίνησις ἀπλώνεται εἰς τὴν ἀπέραντον, ὑδατίνην ἔκτασίν της. Ἐπειτα ὁ δρόμος ἀναρριχᾶται ἀσθμαίνων πρὸς τὰ ὑψώματα τοῦ γειτονικοῦ βουνοῦ καὶ ἀναβαίνει πρὸς τὴν γραφικὴν Γουρίτσαν. Πρὶν ὅμως φθάσῃ εἰς αὐτὴν προβάλλει ἑξαφνα, ἀριστερᾷ καὶ ὑψηλᾷ, περὶ τὸ 23^{ον} χιλιόμετρον, σκαρφαλωμένον εἰς μίαν ἀπότομον καὶ χοάνην σχηματίζουσαν πλαγίαν, πάλλευκον ἐν μέσῳ μύρτων, ἔλαιων καὶ δαφνῶν, τὸ ἀσβεστοχρισμένον σήμερον μοναστήρι τῆς Μυρτιάς (εἰκ. 1). Δρομίσκος ὁμαλῆς κλίσεως ὁδηγεῖ ἐντὸς 10 λεπτῶν τῆς ὥρας ἀπὸ τὸν δημόσιον δρόμον πρὸς τὸν τοξωτὸν πυλῶνα τῆς μονῆς.

Ἡ μονὴ τῆς Μυρτιάς δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τοὺς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχολουμένους¹. Ἦδη τὸ 1897 ὁ Woodhouse² παρέσχε συντομωτάτην μὲν ἄλλ' οὐσιαστικὴν περιγραφὴν της. Ἀργότερον ὁ Γ. Λαμπάκης³

¹ Δὲν ἀναφέρεται ὅμως παραδόξως εἰς οὐδεμίαν ἐγκυκλοπαιδεῖαν!

² W. I. Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897, σ. 205.

³ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Η' (1908) σ. 74.

(ὅστις παραδόξως τὴν ὀνομάζει τῆς Μιλτιάδης) παρέσχεν ἀνάγνωσιν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς της. Μακροτέραν περιγραφὴν της μετὰ παραθέσεως καὶ ποικίλων ἱστορικῶν σημειωμάτων ἐκ τοῦ «κώδικος» αὐτῆς ἐδημοσίευσε τὸ 1928 ὁ μακαρίτης λαογράφος τῆς Ρούμελης Δημ. Λουκόπουλος⁴ καὶ τέλος τὸ 1951 ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὴν δλίγας γραμμὰς ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Χατζηδάκης⁵. Ἐπειδὴ ὅμως οὐδεμία ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιγραφῶν ἀποτελεῖ συστηματικὴν περὶ τοῦ μνημείου μελέτην, ἡ μακροτέρα δ' ἐξ αὐτῶν — τοῦ Λουκοπούλου — οὐδόλως σχεδὸν θμιλεῖ περὶ τῆς τέχνης του, ἐθεώρησα καλὸν νὰ προβῶ εἰς λεπτομερῆ δημοσίευσιν αὐτῆς διὰ τοῦ Ἀρχείου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλως τε εἶχον ὑποσχεθῆ νὰ πράξω⁶ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1939, ὅτε τὸ πρῶτον ἐπεσκέφθην τὴν Μυρτιὰν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ της, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀναλάβει ἡ τότε ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελοῦσα Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας.

Τὸ μικρὸν τοῦτο μοναστήριον, τιμώμενον σήμερον εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ κατὰ τὴν παλαιάν του κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1491, εἰς μνήμην τῆς Ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης, θὰ ἐπωνομάσθῃ ἀργότερον καὶ τῆς Μυρτιάς, πιθανώτατα λόγῳ τῆς ἐν τῇ θέσει ἔνθα ἰδρύθη εὐρέσεως θαυματουργοῦ εἰκόνης τῆς Παναγίας, κεκρυμμένης ποτὲ ἐντὸς μύρτου, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ δι' ἄλλους ναοὺς ἢ μονὰς τῆς Παναγίας, εἰς τὰς ὁποίας εἰκὼν αὐτῆς κεκρυμμένη ἐντὸς μυρσίνης ἢ ἄλλου θάμνου ἐφανερώθη κατὰ θαυμαστὸν τρόπον, γενομένη ἀφορμὴ κτίσεως ναοῦ ἢ μονῆς εἰς τὸν τόπον ἔνθα εὐρέθη. Ἀναφέρω προχείρως ὡς παραδείγματα: τὴν εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας τιμωμένην Νέαν Μονὴν τῆς Χίου⁷, τὴν μονὴν τῆς Παναγίας Φανερωμένης τῆς Σαλαμίνας⁸, τὴν Μ. Φανερωμένης τῆς Κορινθίας, τὴν Μ. Φανερωμένης Ἱεραπέτρας Λασηθίου Κρήτης, τῆς Λακεδαιμόνος, τῆς Νάξου κλπ.

Μὲ τὸ λαϊκὸν προσωνύμιον τῆς Μυρτιάς ἀναφέρεται ἡ ἑξεταζομένη μονὴ τὸ πρῶτον εἰς σημείωμα τοῦ ἔτους 1634/5 γεγραμμένον ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 34 περγαμηνῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου⁹, ὡς καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1639

⁴ Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1928 σ. 301-313. Πρβλ. καὶ Ἑπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Β', 322.

⁵ Ἑφημερίς Ἐλευθερία τῆς 7ης Νοεμβρίου 1951.

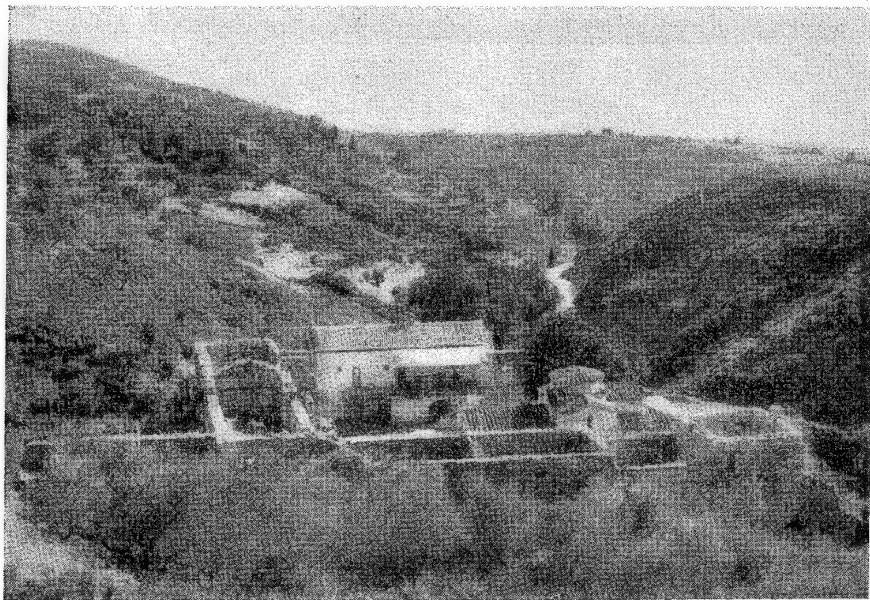
⁶ A.B.M.E. τόμ. Ε' (1939-40) σ. 206.

⁷ Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 256.

⁸ Γ. Σωτηρίου, Ἡ Φανερωμένη τῆς Σαλαμίνας E.E.B.Σ. τ. Α', 110.

⁹ N. A. Bees, Verzeichnis der griechischen Handschriften des Klosters Mega Spilaeon, ἐν Ἀθήναις 1915, φ. 108β (σ. 37): εἶπεν τὸ βιβλίον ἐνε τῆς Μηρηγίας 7143 (=1634/5). Προβλεπτοῦν ἀσφαλῶς περὶ τῆς ἡμετέρας μονῆς διότι, ἐφόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, οὐδεμία ἄλλη μονὴ τῆς Ἑλλάδος τιλοφορεῖται τῆς Μυρτιάς.

γεγραμμένην ὅπισθεν τῆς φορητῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας², διατηρουμένης ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς, ἐνθα ἀναφέρεται ἡ *μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιάς ἢ Μυροῖνης*. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερον ὁ χειρόγραφος Κώδιξ τῆς Μονῆς τιτλοφορεῖται ὡς *Πρόθεσις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Μυρτιάς*³. Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ κώδικι ἡ τὸ 1736 γραφεῖσα διαθήκη τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Γενναδίου ἀναγράφει τοῦτον ὡς *ἡγούμενον*

Εἰκ. 2. Ἀποψὶς τῆς Μ. Μυρτιάς μετὰ τὴν ἀποτέφρωσιν τῶν στεγῶν τῶν κτηρίων τῆς ἐπὶ κατοχῆς (1943).

τῆς *ιεράς καὶ σεβασμίας μονῆς Μυρτιάς*. Τέλος εἰς τρία ἄλλα σημειώματα τοῦ ἀρχείου τῆς αὐτῆς μονῆς τῶν ἐτῶν 1795 καὶ 1816⁴, ἡ μονὴ ἐπονομάζεται τῆς *Μυρτιάς ἢ Μερτιάς*, ὄνομα ὅπερ καὶ μέχρι σήμερον διετεῖρησε.

2. *Περιγραφή τῆς μονῆς*. Ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ μοναὶ οὕτω καὶ ἡ τῆς Μυρτιάς ἔχει σχῆμα τετράπλευρον, ὅπερ ὅμως ἐδῶ, λόγῳ τοπικῶν συνθηκῶν δὲν εἶναι τετράγωνον ἀλλὰ στενόμηκες ἀκανόνιστον ὀρθογώνιον, διευθυνόμενον ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῦ ὀρθοῦται, ὡς συνήθως, ἐλεύθερον τὸ καθολικόν.

² Περὶ τῆς εἰκόνης ταύτης θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω ἐκτενέστερον.

³ Δ. Δουκόπουλος, Ἡ ἐν Αἰτωλίᾳ μονὴ τῆς Μυρτιάς, Ἡμερ. Μ. Ἑλλάδος 1928, σ. 300-313, σ. 308.

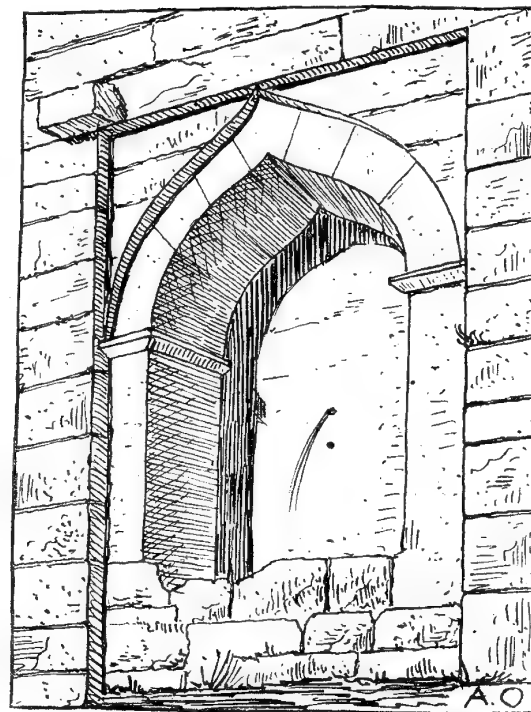
⁴ Δ. Δουκόπουλος, ἔ.δ., σ. 311 καὶ 313.

Ἡ σημερινὴ ὄψις τῶν περιβαλλόντων τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τῆς μονῆς κτηρίων δὲν εἶναι ἡ παλαιά· διότι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ὑπέστησαν κατὰ καιροὺς, μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ τοῦ ἀνταρτοπολέμου, μεγάλας καταστροφάς—ἰδίᾳ ἐκ πυρκαϊᾶς—(1943), ἧτις ἀπέτεφρωσε τὰς στέγας τῶν περισσοτέρων τῶν κτηρίων (εἰκ. 2)—ἀνενεώθησαν δ' ἐν μέρει ἐσχάτως, καὶ μάλιστα διὰ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος κατὰ κακόζηλον σχέδιον. Μόνον εὐτυχῶς ἀλώβητον διετερήθη τὸ καθολικὸν ἐξαιρέσει τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ ἀσβεστοχρίσεως.

Ἀπὸ τὰ ὀλίγα παραμείναντα λείψανα τῶν παλαιῶν κτηρίων θ' ἀναφέρωμεν τὴν εἴσοδον μετὰ τὸ τυπικὸν θολοσκεπὲς διαβατικόν της, δεξιᾷ τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει τὸ θυρωρεῖον.

Κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν ἔξοδον τοῦ διαβατικοῦ σώζονται ἀκόμη μερικὰ παλαιὰ κελλία, ὡς καὶ ἡ παλαιὰ κρήνη (εἰκ. 3) καλυπτομένη διὰ καμαρίου διπλῆς καμπυλότητος, χαρακτηριστικῆς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε κατεσκευάσθη¹.

Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς αὐλῆς ἐσώζοντο ἀκόμη κατὰ τὸν χρόνον τῆς πρώτης μου ἐπισκέψεως (Αὐγουστος 1939) μερικὰ θολοσκεπῆ κελλία τεταγμένα ἰσογείως καὶ εἰς ὄροφον καὶ φέροντα πρὸ αὐτῶν στοάν (εἰκ. 4). Αὕτη εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον ἀπετελεῖτο ἐκ στρογγύλων λιθίνων σφονδυλωτῶν κιόνων στεφομένων ὑπὸ «τεκτονικῶν» κιονοκράνων (εἰκ. 4) τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ ἐγεφυροῦντο διὰ τόξων, εἰς δὲ τὸν ὄροφον ἐκ λεπτῶν ξυλίνων στύλων, βασταζόντων ξύλινον ὀριζόντιον ἐπιστύλιον καὶ ἰσχυρῶς ἐξέχον γείσοον. Τὰ μεταξὺ τῶν στύλων τοῦ ὀρόφου κενὰ ἐφράσσοντο ἐμπρὸς διὰ ξυλίνου κιγ-

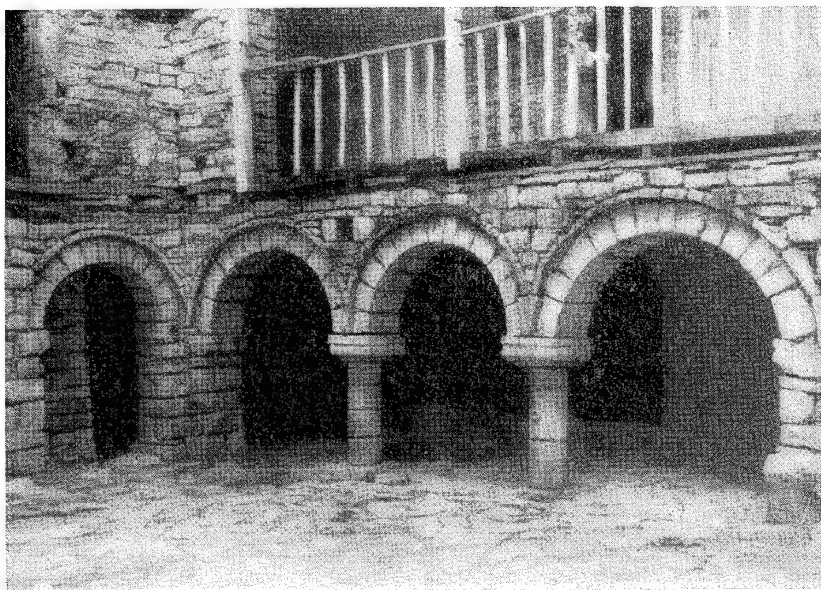
Εἰκ. 3. Ἡ παρὰ τὸ διαβατικόν τῆς μονῆς ἐσωτερικὴ κρήνη.

¹ Βλέπε ἄλλα ὅμοια παραδείγματα μοναστηριακῶν κρηνῶν ἐν Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, 2^α ἐκδ. 1958, σ. 123 εἰκ. 142 καὶ 143.

κλιδώματος ἐκ κατακορύφων κιγκλίδων (εἰκ. 4). Ἰδιαίτερας προσοχῆς ἄξια εἶναι τὰ ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα ἡμικυκλικά τόξα τῶν ἰσογείων στοῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἐκ πλειόνων (13) ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου θολιτῶν, προσαρμοζομένων ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων, φερόντων δ' ἐξωτερικῶς δεύτερον τόξον στενότερον καὶ ἐξέχον τοῦ πρώτου κατὰ τινα ἑκατοστά, χρησιμεῦον δὲ ὡς στέγης τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Ἡ τοιαύτη διὰ σκληρῶν λαξευτῶν λίθων κατασκευὴ τόξου μετ' ἐξε-

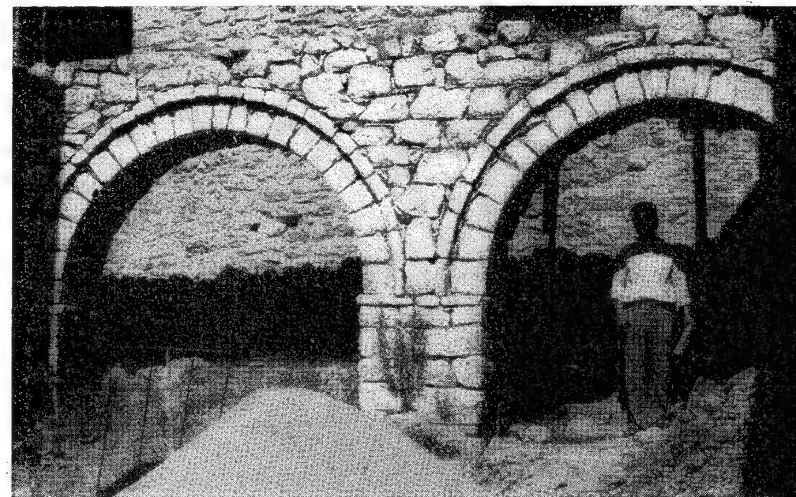
Εἰκ. 4. Ἡ ΝΑ. γωνία τῶν περιβαλλουσῶν ποτε τὴν αὐλὴν τῆς μονῆς Μυρτιάς στοῶν (φωτογρ. Ἀ. Ὁρλάνδου ληφθεῖσα κατὰ τὸ 1939).

χούσης ταινίας εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς πρώτους ἰδίᾳ αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ὁσίου Σεραφεῖμ (Δομποῦς, εἰκ. 5), ὡς καὶ εἰς πολλὰ ἀστικά σπίτια π.χ. τῆς Ἀρτης¹ (εἰκ. 6). Τὸ ἡμικυκλικὸν σχῆμα τῶν τόξων τῶν στοῶν τῶν μονῶν Μυρτιάς καὶ Δομποῦς ὑποδηλοῖ, ὅτι αἱ στοαὶ αὗται θὰ κατεσκευάσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτε ἦτο ἀκόμη ἰσχυρὰ ἡ βυζαντινὴ παράδοσις, ἐν ᾗ ἀργότερον τὰ τόξα εἴτε παρουσιάζουν θλάσιν κατὰ τὴν κλεῖδα, ὡς εἰς τὴν μεταγενεστέραν περίοδον τῆς Μ. Δαφνίου² ἢ

¹ Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Β' (1936) σ. 191 εἰκ. 15 πρβλ. καὶ σ. 184 εἰκ. 5.

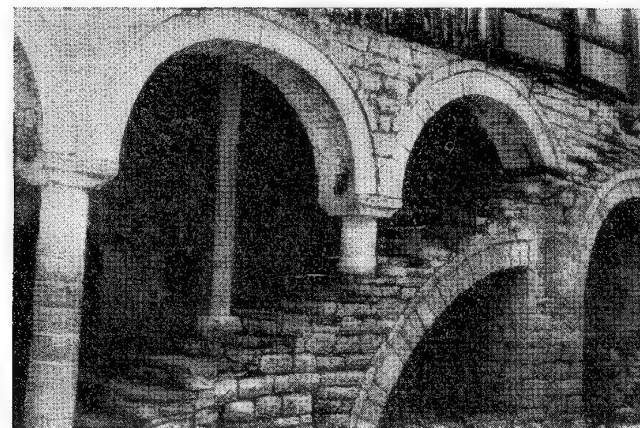
² Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Η' (1955-56) εἰκ. 3.

λαμβάνουν τὴν χαρακτηριστικὴν διπλὴν καμπυλότητα, τὴν ὁποῖαν συνηγήσαμεν καὶ εἰς τὸ καμάριον τῆς κρήνης τῆς μονῆς (εἰκ. 3).

Εἰκ. 5. Ἰσόγειοι τοξοστοιχίαι πρὸ τῶν κελλίων τῆς Μ. Ὁσ. Σεραφεῖμ (Δομποῦς) Βοιωτίας (φωτογρ. Ἀ. Ὁρλάνδου).

Τὸ καθολικόν. α) Ἀρχιτεκτονική. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ἵσταται, ὡς συνήθως, ἐλεύθερον ἐν τῷ μέσῳ τῆς περίπου ὀρθογωνίου αὐλῆς τῆς

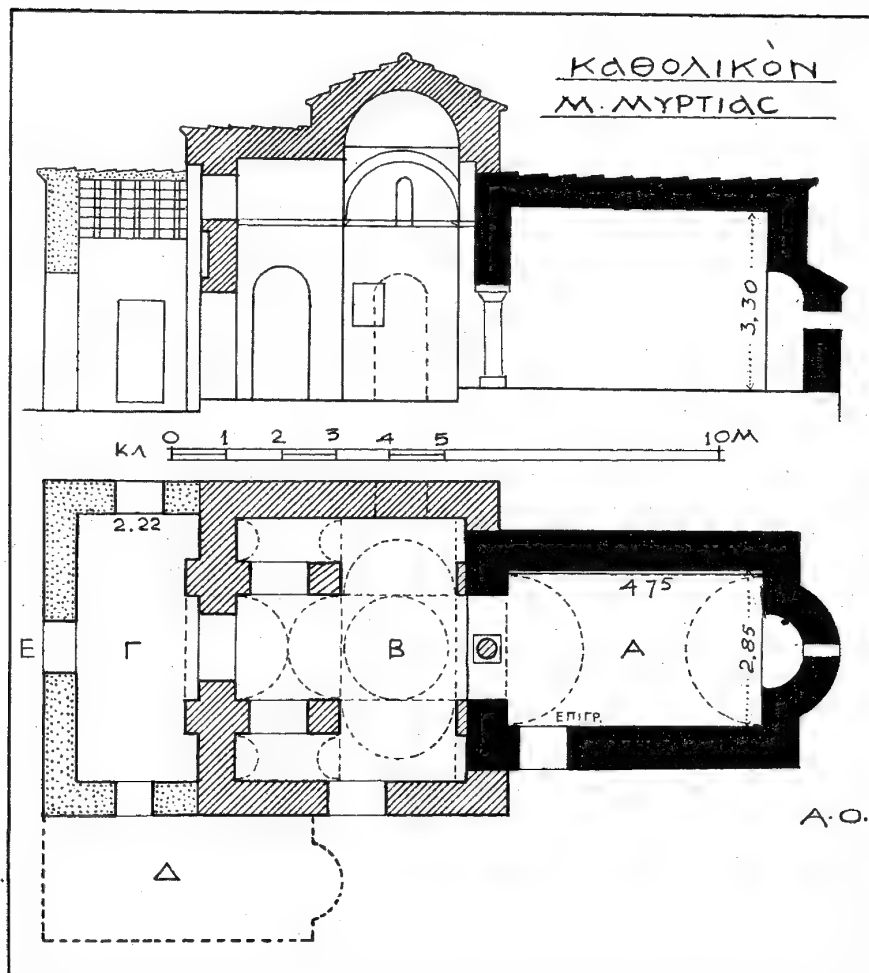
Εἰκ. 6. Ἰσόγειοι στοαὶ τοῦ ἐν τῇ πόλει Ἀρτῇ μετοχίου τῆς Μ. Κάτω Παναγίας.

μονῆς. Ἡ σημερινή του μορφή εἶναι ἀποτέλεσμα διαδοχικῶν ἐπαυξήσεων, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειράν.

1η περίοδος. Ἀρχικῶς τὸ καθολικὸν ἦτο ἀπλοῦν, καμαροσκέπαστον

ὀρθογώνιον ναύδριον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2.85×4.75 μ. καταλήγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ διατηρημένων ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ στενοῦ (0.20 μ.) μονολόβου, τοξωτοῦ παραθύρου (εἰκ. 7, Α). Ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως (εἰκ. 7)

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς.

ἡ πρώτη περίοδος σημειοῦται διὰ πλήρους μέλανος χρώματος. Τὸ ἐσωτερικὸν ὕψος τῆς καλυπτούσης τὸ ὀρθογώνιον ναύδριον καμάρας εἶναι 3.30 μ. Ἐξωτερικῶς ἡ καμάρα ἐκαλύπτετο διὰ δικλινοῦς στέγης (εἰκ. 8). Ὁ ἀρχικὸς ναῖσκος ἔφερε μίαν μόνην μικρὰν θύραν, ἀνοιγομένην ἐπὶ τῆς στενῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἀργότερον, ὅταν ὁ ναὸς ἐπηυξήθη πρὸς δυ-

σας διὰ προσθήκης νέου, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς ἱερὸν, ἡ θύρα αὕτη διεπλατύνθη, πρὸς στήριξιν δὲ τοῦ μεγεθυθέντος ὑπερθύρου αὐτῆς παρέστη ἀνάγκη κατασκευῆς ἀξονικοῦ κίονος (εἰκ. 7), ἐν ᾧ ταυτοχρόνως, χάριν ἐπικοινωνίας τοῦ νέου ἱεροῦ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, ἠνοίχθη νέα μικρὰ θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, φέρουσα

Εἰκ. 8. Ἀποψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς ἀπὸ ΝΑ.

ὀριζόντιον ὑπερθύρον (εἰκ. 8). Πολὺ ἀργότερον ἠνοίχθη ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ τὸ σήμερον ὑφιστάμενον παράθυρον.

Ὁ παλαιὸς ναῖσκος ἦτο ἐκτισμένος διὰ πλακοειδῶν λίθων τεθειμένων καθ' ὀριζοντίας στρώσεις, ἀνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων. Ὡς μόνην κεραμίνην διακόσμησιν, ἔφερε κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ὀδοντωτὴν μὲν ταινίαν στέφουσαν τὸν κύλινδρον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, πλίνθινον δὲ κύκλον, περιβαλλόμενον ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἐπεκτεινομένης ὀριζοντίως ἐκατέρωθεν, εἰς τὸ ὑπερθεῖν τῆς κόγχης τριγωνικὸν τύμπανον (εἰκ. 8). Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ εἰρημένος πλίνθινος κύκλος ἀπετέλει τὸ πλαίσιον κυκλικοῦ φεγγίτου – ὅπερ πιθανώτατον – ἢ ἂν εἶναι ἀπλοῦν διακοσμητικὸν στοιχεῖον. Ὁ ναῖσκος, ὡς ἄλλως τε καὶ τὸ ὅλον καθολικόν, εἶναι σήμερον ἐπικεχρισμένον διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου (εἰκ. 8).

Ὁ παλαιὸς ναῖσκος Α (εἰκ. 7) εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, τὰς ὁποίας θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως κεφάλαιον.

2α περίοδος. Ὡς ἤδη ἐλέχθη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναΐσκου προσεκτίσθη ἀργότερον νέος ναός, τοῦ ὁποίου ὁ παλαιὸς ἐχρησίμευσεν ὡς ἱερὸν. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος ἐσημειώθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7, Β) διὰ διαγραμμίσεως. Ὁ νέος ναός, πλατύτερος καὶ ὑψηλότερος τοῦ παλαιοῦ, ἔχει σχῆμα τετραγώνου. Τὸ σχέδιόν του εἶναι τὸ τῶν ^{ἀντικατεστημένων} διαγωνίων, σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρουλλοῦ ναῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἀντὶ κίωνων ἔγινε χρῆσις τετραγώνων πεσσῶν, ἔναντι τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν, πρὸς ἀνατολὰς, δύο παραστάδες, ἑξοχῆς 0.28 μ., τὸ γεφυροῦν τὰς ὁποίας τόξον ἀντικατέστησε τὴν ἀνατολικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ κολοβοῦ τούτου σταυροῦ ἐτοποθετήθη, τῇ μεσολαβήσει λοφίων, ἡμισφαιρικὸς τρουλλὸς βαίνων ἐπὶ χαμηλῆς, τυφλῆς, ὀκταγωνικῆς σφενδόνης (τυμπάνου) (εἰκ. 8).

Τὰ δύο γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ ναοῦ (ΝΔ. καὶ ΒΔ.) ἐκαλύφθησαν, συμφώνως πρὸς τὸ ἐν Ἑλλάδι ἐπικρατήσαν σύστημα, διὰ κυλινδρικών καμαρῶν.

Πρὸς δυσμὰς ὁ δεύτερος ναὸς ἔφερεν ἐξωτερικῶς δύο παραστάδας, ἀντιστοιχοῦσας πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς πεσσούς. Αἱ παραστάδες αὗται συνηνοῦντο ἄνω δι' ἡμικυκλικὸν τόξον.

Τρεῖς τοξωταὶ θύραι ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῆς βορείου, τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δευτέρου ναοῦ, ἐτέλουν τὴν ἐπικοινωνίαν του πρὸς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐκ τούτων ἡ βόρειος εἶναι σήμερον τοιχισμένη, διακρίνονται ὁμῶς σαφῶς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τὰ ἔχνη τῶν παραστάδων αὐτῆς.

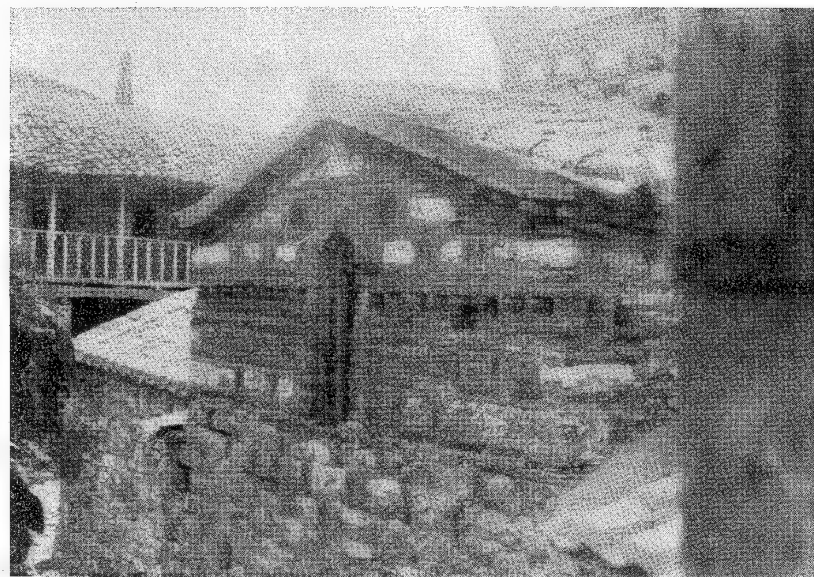
Ἀνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας—ἣτις ἦτο καὶ ἡ ἐπίσημος θύρα εἰσόδου—ὑπῆρχεν ἀβαθὴς (0.14) τοξωτὴ κόγχη, εἰς τὸ βάθος τῆς ὁποίας ἦτο ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου. Ὑπεράνω τῆς κόγχης ταύτης ἠνοίγετο μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον, ἄλλα δὲ πάλιν τοξωτὰ παράθυρα ἠνοίγοντο ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας καμάρας τοῦ σταυροῦ, τὰ τρία δὲ ταῦτα παράθυρα ἦσαν τὰ μόνα φωτιστικὰ ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ, ἀφ' οὗ, ὡς εἶδομεν, ὁ τρουλλὸς του ἐστρεφεῖτο παραθύρων.

Ἐξωτερικῶς ὁ δεύτερος ναὸς παρουσιάζει πολυτελεστέραν καὶ γραφικωτέραν τοῦ πρώτου δομὴν, ὅχι τόσον εἰς τὰ κάτω μέρη τῶν τοίχων του, ὅσον εἰς τὰ ἀετώματα τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καὶ εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ τρουλλοῦ. Τὰ τελευταῖα ταῦτα μέρη εἶναι πράγματι ἐκτισμένα διὰ κανονικῶν μᾶλλον λίθων, μετὰ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι κατὰ τε τοὺς ὀριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἀρμούς. Τὴν τοιχοδομίαν ταύτην τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ ἀφ' ἑνὸς μὲν διακόπτουν τὰ πλινθόκτιστα, μονόλοβα, τοξωτὰ παράθυρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ φαιδρύνουν ὀριζόντιαι ὁδοντωταὶ ταινίαι (εἰκ. 9) ἀκόμη δὲ καὶ πῆλιντοι διακοσμητικοὶ δίσκοι (διαμ. 0.16 μ.) τεθειμένοι συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ παραθύρου, ὑπὸ τὴν γωνίαν τοῦ ἀετώμα-

τος, τὸ γεῖσον τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ τὸ τῆς σφενδόνης τοῦ τρουλλοῦ, ἐμορφώθη ὡς ὁδοντωτὴ ταινία (εἰκ. 9).

Ἐσωτερικῶς εἶναι καὶ ὁ δεύτερος ναὸς κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος.

3η περίοδος. Εἰς τὸν δεύτερον ναὸν προσετέθη ἀργότερον στενός (2.22 μ.) ὀρθογώνιος, ξυλόστεγος νάρθηξ, ἔχων τὴν στέγην του χαμηλοτέραν

Εἰκ. 9. Ἡ βόρειος κεραία τοῦ σταυροῦ πρὸ τῆς ἀσβεστοχρίσεως τοῦ ναοῦ.

τῆς τοῦ κυρίως ναοῦ, σημειούμενος δ' ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7, Γ) διὰ κοκκίδων. Ἰσοπλατῆς πρὸς τὸν δεύτερον ναόν, εἶναι ἐφωδιασμένος διὰ τριῶν θυρῶν: μιᾶς ἐπὶ τῆς βορείου στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, μιᾶς πρὸς δυσμὰς καὶ ἄλλης ἐπὶ τῆς νοτίας. Διὰ τῆς τελευταίας ταύτης θύρας ἐπεκινῶνται ὁ νάρθηξ πρὸς παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν (εἰκ. 7, Δ), ὅπερ, κατεδαφισθὲν πρότινων ἔτων (1903), δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον. Ὁ νάρθηξ ἐκτισμένος διὰ κοινῶν λίθων εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν.

4η περίοδος. Πρὸ τοῦ νάρθηκος κατεσκευάσθη ἀκόμη ἀργότερον καὶ ἕτερος ἐξωνάρθηξ κλειστός (εἰκ. 7, Ε), τοῦ ὁποίου ἐσώζετο πρὸ τινων ἔτων ὁ δυτικὸς τοίχος φέρων ἐν τῷ μέσῳ θύραν. Ὁ τοίχος ὁμῶς οὗτος ἔχει ἤδη κατεδαφισθῆ, σημειοῦται δέ, ὡς καὶ τὸ κατεδαφισθὲν παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν, ἐπὶ τοῦ προχείρου σχεδίου κατόψεως τὸ ὁποῖον παρέσχεν ὁ Λουκόπουλος.

Ζωγραφική. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη ὁλόκληρον τὸ καθολικὸν τῆς Μυρτιᾶς καλύπτεται διὰ τοιχογραφιῶν διαφόρων ἐποχῶν, καλῶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διατηρουμένων. Τὰς τοιχογραφίας ταύτας θὰ ἐξετάσωμεν χρονολογικῶς, ἀρχόμενοι καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ παλαιότερου ναῖσκου, τοῦ χρησιμεύοντος νῦν ὡς ἱεροῦ τοῦ ὅλου καθολικοῦ.

1) Ὁ παλαιότερος ναῖσκος. Οὗτος ἐξωγραφήθη δις. Ἐκ τοῦ παλαιότερου στρώματος διεσώθη, ἀποκαλυφθὲν διὰ πτώσεως τοῦ νεωτέρου, μικρὸν μόνον τμήμα παρὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναῖσκου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, οὐχὶ ὁλόκληρον ἀλλὰ κατὰ τμήμα μεγαλύτερον τοῦ ἡμίσεος (πίν. 1). Ἡ Παναγία παρίσταται, ὡς συνήθως, ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, με τοὺς πόδας πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ ὕψωμένου προσκεφαλαίου. Κεκαλυμμένη ἀπὸ κεφαλῆς με τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριόν της ἔχει τοὺς ὀφθαλμοὺς κλειστοὺς καὶ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὅπισθεν τῆς κλίνης καὶ παρὰ τὴν κεφαλὴν διακρίνονται δύο κηροπήγια με τρεῖς ἕκαστον ἀνημμένας λαμπάδας. Τὸ πρόσθιον μέρος τῆς κλίνης καλύπτεται διὰ πολυτελοῦς ποδέας, διηρημένης εἰς ὁμοίμορφα τετράγωνα διακοσμητικοῦ θέματος, ὧν ἕκαστον περικλείει ἀνὰ ἓν δένδρῴδιον. Ἡ ποδέα αὕτη ποικίλλεται ἀφ' ἑνὸς διὰ πλουσίως κεκοσμημένης παρυφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ δύο κατὰ τὰ ἄκρα στρογγύλων καὶ ἑνὸς κατὰ τὸ μέσον τετράγωνον ἐμβλήματος, πάντων κατακόσμων δι' ἐλικοειδῶν κοσμημάτων (πίν. 1). Ὁ κάμπος τῶν τετραγώνων σχεδίων τῆς ποδέας εἶναι βαθὺς λόχρους (grenat), ἐν ᾧ αἱ γραμμαὶ τῶν πλαισίων καὶ τὰ περιγράμματα τῶν πρασίνων δένδρυλλίων ἔχουσι τὸ χρῶμα ὠχρεῶς. *

Ὅπισθεν τῆς κλίνης καὶ καθέτως πρὸς τὴν ἐξηπλωμένην Παναγίαν ἵσταται, προβαλλόμενος ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζου κάμπου τῆς συνθέσεως, ὁ Χριστός, σχηματίζων τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς εἰκόνης καὶ ἔχων ἐλαφρῶς ἐστραμμένην πρὸς τὴν μητέρα του τὴν γλυκεῖαν καὶ ἡρεμον κεφαλὴν του. Μὲ ἀνοικτοκαστάνινον τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον, εἶναι ἐνδεδυμένος πρασινογάλαζον χιτῶνα με κατακόσμους χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον. Δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν του κρατεῖ, ὕψωμένην παρὰ τὸν ἀριστερόν του ὦμον, ἐσπαργανωμένην παιδίσκην, φέρουσαν πέριξ τῆς κεφαλῆς φωτοστέφανον καὶ συμβολίζουσαν, ὡς γνωστόν, τὴν ψυχὴν τῆς μόλις ἀποθανούσης Παναγίας. Τὴν ψυχὴν ταύτην ἐτοιμάζεται νὰ παραλάβῃ ὁ ἐξ οὐρανῶν κατερχόμενος ἄγγελος, οὗτινος ἐπὶ τῆς εἰκόνης μας σώζεται, δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, τμήμα τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ διὰ τοῦ κοκκίνου ἱματίου του κεκαλυμμένη χεὶρ. ἥτις καὶ ἐγγίζει ἤδη τὸ ὁμοίωμα τῆς ψυχῆς τῆς Παναγίας (πίν. 1). Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς διμιλίας *Ἰωάννου*, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης¹. Ὁ ἄγγελος οὗτος εἶναι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

¹ H. Porfirev, Apokryficeskija skazanija o novozavetnich licach i sobi-

Ἐκατέρωθεν τῆς κλίνης τῆς Παναγίας εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀνὰ μία ὁμὸς Ἀποστόλων. Ἐκ τούτων ἔχει ἀποκαλυφθῆ μόνον ἡ παρὰ τὸ προσκεφάλαιον τῆς κλίνης ἀριστερά, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων ἀποστόλων, οἵτινες, ἐλλείψει χώρου, παρεστάθησαν ἐπαλλήλως, οὕτως, ὥστε ὁλόκληρος νὰ φαίνεται μόνον ὁ πρῶτος, τῶν ἄλλων δὲ δύο μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ τοῦ τετάρτου μόνον ὁ φωτοστέφανος (πίν. 1). Καὶ ὁ μὲν πρῶτος, ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Πέτρον οὐ μόνον λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς λευκῆς οὐλῆς κόμης του καὶ τοῦ λευκοῦ γενείου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ προσγεγραμμένου ἀρχικοῦ τοῦ ὀνόματός του γράμματος Π, δὲν διατηρεῖται δυστυχῶς κατὰ τὸ κάτω ἡμισυ τοῦ σώματος, δὲν φαίνεται ὅμως καὶ νὰ ἐκράτει, ὡς συνήθως, θυμιατήριον· διότι τοῦτο θὰ ἐφαίνετο τοῦλάχιστον παρὰ τὸ περὶ τὴν παρυφὴν τῆς ποδέας σωζόμενον τμήμα τῆς εἰκόνης. Τὴν διὰ τοῦ ἐρυθροῦ ἱματίου του κεκαλυμμένην ἀριστερὰν χεῖρα ὕψώνει ὁ Πέτρος πρὸς τὴν πρὸς τὰ ἔμπρὸς κλίνουσαν τεθλιμμένην κεφαλὴν του.

Ἐκ δὲ τῶν ὑπεράνω τοῦ Πέτρου εἰκονιζομένων δύο κεφαλῶν ἀποστόλων ἡ μὲν τοῦ δεξιοῦ, μετὰ καστανῆς κόμης καὶ μύστακος ἀνδρός, εἶναι ἡ τοῦ Λουκᾶ, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παρὰ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ προσγεγραμμένον ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ γράμμα Λ, ἡ δὲ ἄλλη εἶναι ἀνδρὸς ἀμύστακος καὶ ἀγενείου, ἴσως τοῦ Φιλίππου.

Ἐτερος, γέρον αὐτὸς λευκογένειος καὶ φαλακρὸς ἀπόστολος, εἰκονίσθη κατὰ τὸ ὅπισθεν μέρος τῆς κλίνης καὶ φαίνεται μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ σώματος. Εἶναι ὁ ἡγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς Ἰωάννης, ὡς δηλοῦσι τὰ ὑπὲρ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ δύο ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματός του γράμματα ΙΩ καὶ ἡ ὅλως ἰδιαιτέρα θέσις, ἣν κατέχει μετὰ τῶν Χριστοῦ καὶ Παναγίας, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ στρέφει τεθλιμμένους τοὺς πλήρεις δακρύων ὀφθαλμοὺς του.

Τέλος εἰς τὸ μετὰ τῆς ἀριστερᾶς ομάδος τῶν ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰωάννου διάστημα εἰκονίζονται, παρπλεύρως ἀλλήλων ἱστάμενοι καὶ εἰς μικροτέραν ἀπὸ τὰς ἄλλας μορφὰς κλίμακα, δύο ἐπίσκοποι, τῶν ὁποίων φαίνεται μόνον τὸ ἄνω ἡμισυ τοῦ σώματος. Οὗτοι περιβεβλημένοι ἐρυθρὰ φαιλόνια με λευκὰς γραμμὰς πτυχῶν καὶ ὁμοφύρια κοσμούμενα διὰ μελανῶν τετραφυλλοσχημῶν σταυρῶν, διὰ μὲν τῆς ὕψωμένης δεξιᾶς εὐλογοῦσι, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσι πεποικιμένον εὐαγγέλιον. Ἐκ τῶν ὑπεράνω τῶν φωτοστεφάνων των γεγραμμένων ἀρχικῶν γραμμάτων τοῦ ὀνόματός των συνάγεται ὅτι ὁ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἱστάμενος εἶναι ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, ὁ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ ἅγιος

tijach, S. Petersburg 1896, τ. 86, 291 (=Ἀπόκρυφοι παραδόσεις διὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς Κ. Διαθήκης).

Ἱεροθέος, ὃν ἀμφοτέρων ἢ κατὰ τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου παρουσία πιστοποιεῖται ἐκ τῶν πηγῶν¹.

Ἡ εἰκονογραφικὴ σύνθεσις τῆς ἐξεταζομένης Κοιμήσεως εἶναι κατὰ πάντα ὁμοία πρὸς τὴν τῶν μνημείων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὰ σχετικῶς ὀλίγα πρόσωπα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν, ἢ ἐλαφρὰ πρὸς τὴν Παναγίαν στροφή τοῦ Χριστοῦ φέροντος παρὰ τὸν ἀριστερόν του ὦμον ἐσπαργανωμένην καὶ μονοκόμματον τὴν ψυχὴν τῆς μητρός του, ἢ ἀπουσία α) τῆς μεγάλης περὶ τὸν Χριστὸν ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) β) τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου γ) τῆς ἐπὶ νεφῶν προσελεύσεως τῶν ἀποστόλων, ἥτοι στοιχείων, ἅτινα ἐμφανίζονται καὶ ἐπικρατοῦσιν εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Κοιμήσεως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος ἢ καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ 13ου² παῖθουσιν ὅτι ἡ ἐξεταζομένη παράστασις εἶναι εἰκονογραφικῶς παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ὅχι δὲ μόνον ἡ εἰκονογραφία ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῆς ἡμετέρας συνθέσεως μᾶς ὁδηγεῖ εἰς παλαιότερους τοῦ 14ου αἰῶνα. Πράγματι τὰ αὐστηρὰ καὶ μὲ ἀδρὰ χαρακτηριστικὰ πρόσωπα, οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ μὲ τὴν ζωηρῶς μέλαιναν κόρην, ἡ ἰσχυρὰ σχηματοποιήσις τῆς κόμης, τοῦ γενείου καὶ ἰδίᾳ τῶν ὠτων³ καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ γραμμικὴ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων μαρτυροῦσι σαφῶς, ὅτι ἡ ἐξεταζομένη παράστασις ἀνήκει εἰς τὸν 12ον ἢ τὸ πολὺ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος.

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα μᾶς ἄγει καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς διακοσμήσεως τῆς ποδέας, τῆς ὁποίας ἡ σύνθεσις καὶ ἰδίᾳ τὰ κοσμήματα τῶν ἐμβλημάτων εἶναι ὁμοία 1) πρὸς τὰ τῆς κλίνης τῆς Παναγίας εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 1 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Ἰβήρων (10ου αἰ.)⁴ 2) πρὸς τὰ τῆς ποδέας τῆς σολομωνείου κλίνης, ἐφ' ἧς εἶναι ἐξηπλωμένος ὁ Χριστὸς εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 82 φ. τοῦ κώδικος Gr. 1162 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, τοῦ περιέχοντος τὰς Ὀμιλίας τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς Μ. Κοκκινοβάφου⁵ (12ου αἰ.) καὶ

¹ [Ψευδο] Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (Migne, E.P. III, 681) καὶ Ἀνδρέου τοῦ ἐκ Κρήτης (Migne, E.P. XCVII, 1061).

² Πβλ. Wratisslav Mitrović - Okunev, Byzantinoslavica τ. III (1931) σ. 162, 163.

³ Περὶ τῆς σχηματοποιήσεως τῶν ὠτων βλ. Ἀ. Εὐγγόπουλον, Ἀρχ. Ἐφ. 1957 σ. 21 καὶ Α. Ο'ριλάνδος, ἐν Cahiers archéologiques τ. XII (1961) ὑπὸ ἐκτόπωσιν.

⁴ Ἰστορημένα Εὐαγγέλια τῆς Μ. Ἰβήρων, Ἀγ. Ὅρους, πίν. 11 τῆς ἐκδόσεως Γ. Τοίμα - Π. Παπαχατζηδάκη.

⁵ Stornajolo, Le miniature delle omilie di Giacomo monaco (Codices e Vaticanis selecti) Roma 1910, πίν. 32. Ὁ ἀναδιπλούμενος κυματιστὸς βλαστὸς ἀπαντᾷ ὡς κόσμημα ἤδη κατὰ τὸν 11ον αἰ. εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Coislin 79 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (Omont, Fac-similés des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat. πίν. LXII καὶ LXIII) τὰς εἰκονίζουσας

3) πρὸς τὰ τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου τῆς Μαυριωτίσης Καστοριάς¹. Τέλος καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ τετραφυλλόσχημοι σταυροὶ τῶν ὁμοφορίων τῶν ἐπισκόπων συνηθίζονται μόνον κατὰ τὸν 11ον², τὸν 12ον³ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου⁴ αἰῶνος, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω. ←

Τοσαῦτα περὶ τοῦ πρώτου στρώματος. Ἀς ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὸ δεῦτερον, τὸ ὁποῖον καλύπτει ὅλην τὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τοῦ ναῖσκου, πλὴν μικροῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοιχώματος καταστραφέντος. λόγῳ τῆς διανοίξεως τοῦ νεωτέρου παραθύρου.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐξετασθεῖσαν Κοίμησιν ἀκολουθοῦσι τρεῖς ὁλόσωμοι, σχεδὸν φυσικοῦ μεγέθους, μορφαί (πίν. 2) ἥτοι 1) ὁ Ἀγ. Νικόλαος ὁ ἐν Μύροις, ἐν μετωπικῇ, αὐστηρῶς ἱερατικῇ ἀκινήσει, μὲ πρόσωπον ἡλιοκαῆς, εὐρὺ φαλακρὸν μέτωπον καὶ βραχὺ στρογγύλον γένειον καὶ ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ στολὴν ἥτοι κόκκινον φαιλόνιον μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ μέλανος χρώματος καὶ ἐπ' αὐτοῦ λευκὸν ὁμοφόριον κοσμούμενον διὰ μεγάλων μελανῶν στανερῶν. Ὁ ἱεράρχης διὰ μὲν τῆς διὰ τοῦ φαιλονίου κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ διὰλίθιον εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ.

Παραπλεύρως τοῦ Ἀγ. Νικολάου εἰκονίσθη 2) ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Σωτὴρ καὶ αὐτὸς κατὰ μέτωπον βλέπων πρὸς τ' ἀριστερά, κρατῶν τὸ εὐαγγέλιον διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐνδεδυμένος δὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιοπράσινον κολπούμενον ἱμάτιον μὲ ὁμοίου ἀλλ' ἀνοικτοτέρου τόνου ἀνταυγείας καὶ ἀπαλὰς, ἀρμονικὰς πτυχὰς.

Περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς εἰκονίσθη 3) ὁ Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος ἐνδεδυμένος κοκκινωπὸν ποδήρη χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον, ἐξοριμμένον ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ κατερχόμενον μέχρι τῶν γονάτων. Εἶναι ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τὸν Χριστὸν τείνων πρὸς αὐτὸν τὰς χεῖρας ὀριζοντίως εἰς σχῆμα ἱκεσίας ἢ δεήσεως. Ἡ κεφαλὴ του εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένη, πλὴν τῆς ἀτημελήτου κόμης καὶ τοῦ γενείου του.

Ἐὰν ἀντὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου εἰκονίζετο ἡ Παναγία εἰς στάσιν συμ-

τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον τὸν Βοτανειάτην καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Μαρίαν. Τὸ αὐτὸ κόσμημα ἀπαντᾷ ὡσαύτως συνηθέστατα καὶ εἰς μνημεῖα τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος.

¹ Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά πίν. 16.

² 11ος αἰ.: Ὅσιος Λουκάς Φωκίδος (Schultz-Barnsley, The monastery of S. Luke of Stiris in Phocis, πίν. 52) Ἀγ. Σοφία Κιέβου (V. Lasareff, Ἱστορία βυζ. τέχνης (ρωσ.), Μόσχα 1948, Atlas πίν. 116).

³ 12ος αἰ.: Παλατῖνον παρεκκλήσιον Palermo (O. Demus, The mosaics of Norman Sicily, London 1949, πίν. 23β), Cephalù (O. Demus, ἔ.δ. πίν. 7α) Παναγία Μ. Gelat (1130) (Lasareff, ἔ.δ. πίν. 205β), Ψηφιδωτὰ Διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Torcello (Lasareff, ἔ.δ. πίν. 238) κλπ.

⁴ Ψηφιδωτὴ εἰκὼν ἀρχαγγέλου ἐν Ἀγ. Γρηγορίῳ Μεσσήνης (V. Lasareff, ἔ.δ. πίν. 271).

μετρικὴν πρὸς τὸν Πρόδρομον θὰ εἶχομεν ἐνταῦθα μίαν πλήρη σύνθεσιν Δεήσεως, ὡς τοιαύτη ὅμως δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐνταῦθα παράταξις τῶν περιγραφέντων τριῶν προσώπων· διότι ναὶ μὲν ὁ Πρόδρομος ἀντικαθίσταται ἐνίοτε εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Δεήσεως διὰ τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου¹, ἀλλὰ τοῦτο συμβαίνει μόνον διὰ τὸν Πρόδρομον—τοῦ ὁποίου ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος καταλαμβάνει καὶ τὴν ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ θέσιν καὶ τὴν στάσιν, οὐδέποτε ὅμως, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω, ἀντικαθίσταται δι' ἄλλου ἁγίου ἢ Παναγίας καὶ μάλιστα δι' ἁγίου μὴ σεβίζοντος τὸν Χριστόν, ἀλλὰ κατενώπιον ἱσταμένου, ὡς συμβαίνει ἐνταῦθα μὲ τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Κατὰ ταῦτα τὰ τρία ἐνταῦθα εἰκονιζόμενα ἱερὰ πρόσωπα δὲν συγκροτοῦσι σύνθεσιν «δεήσεως» εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ δεξιὸν ἡμῖς. Διερωτᾶται τις ἐν τούτοις διὰ ποῖον λόγον ἀντὶ τῆς Παναγίας εἰκονίσθη ἐδῶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι κἄν ὁ ἐν τῷ ναῷ τιμώμενος ἅγιος, δεδομένου ὅτι ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ρητῶς ἀναφέρει τὴν Παναγίαν ὡς μόνην ἐν τῷ ναῷ τιμωμένην; Μήπως ἄρα γε ὁ ἀρχικὸς ναὸς (τοῦ 1200) ἐτιμᾶτο εἰς μνήμην τοῦ Ἅγ. Νικολάου—ὑπόθεσις τὴν ὁποίαν εὖ νοεῖ ἡ γειτνίασις τῆς μεγάλης λίμνης τῆς Τριχωνίδος²—ὅταν δ' ἀργότε-

¹ Οὕτω π.χ. εἰς τὸν Ἅγ. Μάρκον τῆς Βενετίας τὸν Πρόδρομον εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Δεήσεως ἀντικατέστησεν ὁ Ἅγ. Μάρκος (P. Toesca, Storia dell' Arte Italiana I, 2 (1927), εἰκ. 647.—S. Bettini, Antichi mosaici di S. Marco a Venezia, Bergamo, ἀν. χρ., πίν. CXX). Εἰς σταυρίτην τῆς Θάσου (11ου ἢ 12ου αἰ.) τὸν Πρόδρομον ἀντικαθιστᾷ ὁ Ἅγ. Θεόδωρος (Ch. Delvoye, BCH LXXXIX, 1935, σ. 373-εἰκ. 47). Εἰς ναοὺς τῶν χωρίων Καλογέρου, Σπῆλι καὶ Ἀρῦς τῆς Κρήτης ἀφιερωμένους εἰς τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον ὁ τελευταῖος οὗτος ἀντικατέστησεν τὸν Πρόδρομον (G. Grola, Monum. Ven. dell' isola di Creta II σ. 321 εἰκ. 377.—Κ. Καλοκύρη, Βυζ. Τοιχογρ. τῆς Κρήτης πίν. LIII καὶ σ. 100 καὶ 101). Ἐν Κρήτῃ ὁμοίως εἰς τὸν ναὸν Ἅγ. Γεωργίου τοῦ Γαλατᾶ, ἰδρυθέντα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς μινωικῆς ἐπαύλεως τῆς Ἅγ. Τριάδος, εἰς τὴν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένην παράστασιν τῆς Δεήσεως τὸν Πρόδρομον ἀντικατέστησεν ὁ Ἅγ. Γεώργιος. Ὡσαύτως εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Κρήτης Σιναιτικῷ Μετοχίου εἰκονίζουσιν τὴν Δέησιν ἀντὶ τοῦ Προδρόμου ἐξωγραφηθῇ ὁ Ἅγ. Νικόλαος. Τέλος εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ἅγ. Νικολάου τῆς Curtea din Arges, ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἀντικατέστησεν καὶ πάλιν τὸν Πρόδρομον εἰς τὴν ἐν τῷ νάρθηκι παράστασιν τῆς Δεήσεως (Buletinul Comisiunii monumentelor istorice τ. X-XVI, 1917-1921, πίν. 1 ἐγχρωμος καὶ σ. 103 εἰκ. 110).

² Ὡς γνωστὸν ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἐτιμᾶτο ἰδιαιτέρως οὐ μόνον παρὰ τὴν θάλασσαν ἀλλὰ καὶ παρὰ τὰς μεγάλας λίμνας, ὡς π.χ. τῆς Καστοριάς (Α. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Δ', 1939-40, σ. 206), τῆς Πρέσπας (Στ. Πελεκανίδης, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Ἀθῆναι 1960, σ. 55), τῆς Ἀχρίδος, τῶν Ἰωαννίνων (Α. Ξυγγόπουλος, Ἡπ. Χρον. 1, 1928, σ. 133 καὶ 141) κλπ., αἵτινες ἐκarakterίζοντο καὶ ὡς θάλασσαι. Οὕτω καὶ ἡ λίμνη τοῦ Ἀπόκουρου (ἀρχ. Τριχωνίς) ὀνομάζεται εἰς σημείωμα τοῦ 1731 ἐπὶ Π. Διαθήκης τῆς Μ. Μυρτιάς πέλαος (Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, 310) ἢ δὲ παρὰ τῆς καὶ σήμερον ἀποκαλεῖται γιάλος (=αἰγιαλός).

ρον ἐφανερώθη ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας καὶ ἐκτίσθη ὁ νέος ναὸς ὁλόκληρον πλέον τὸ καθολικὸν ἐτιμήθη εἰς ὄνομα μόνον τῆς Παναγίας, τοῦ παλαιοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰκονισθέντος εἰς τιμητικὴν παρὰ τὸν Χριστὸν θέσιν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ παλαιοῦ ναύσκου του; Ἀδελφον. Ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη ὑπόθεσις καθ' ἣν δυνατόν νὰ εἰκονίζετο καὶ ἐνταῦθα, ὡς εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos πίν. 236) μία τετράμορφος Δέησις, ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν, τοὺς ὁποίους ἐκετεύουν ἀντιστοίχως ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος, δὲν εὐοδοῦται καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὸ καταπεσὸν τμήμα τοιχογραφίας, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως, εἰκονίζετο ἡ Παναγία καὶ τοῦτο διότι ὁ Ἅγ. Νικόλαος δὲν εἰκονίζεται δεόμενος ἀλλ' ἐντελῶς κατ' ἐνώπιον. 4—x x

Τελευταῖος ὁλόσωμος ἅγιος ἐπὶ τοῦ Β. τοιχώματος εἰκονίσθη παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ἥτοι παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ὁ Ἅγ. Στέφανος, ὡς δηλοῖ προσγεγραμμένη ἡμεισβεσμένη ἐπιγραφὴ. Ὁ πρωτομάρτυς ἐνδεδυμένος τὴν στολὴν διακόνου παρεστάθη κατὰ μέτωπον, ἀγένειος, μὲ τὴν κόμην πυρρὰν καὶ ἐσχηματοποιημένα τὰ ὄντα. Πράσιναι σκiai εἰς τὰ ἄκρα τῶν παρεῖων του προσδίδουσι τὸν ὄγκον εἰς τὸ ὥρὸν του πρόσωπον.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος καὶ ἀνατολικῶς τῆς θύρας ἐξωγραφηθήσαν, πλὴν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, περὶ ἧς κατωτέρω, τρεῖς ὁλόσωμοι ἅγιοι: ὁ παρὰ τὴν θύραν, ἄτε ὡς φύλαξ αὐτῆς συνήθως εἰκονιζόμενος, ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ τρίτος τις ἅγιος, τοῦ ὁποίου διακρίνονται μόνον οἱ πόδες εἰς τὴν ποδιάν τοῦ μεταγενεστέρως ἀνοικθέντος παραθύρου.

Καὶ ὁ μὲν Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εἰκονίσθη μέγας καὶ περτωτός, φέρων φολιδωτὸν θώρακα ὑπεράνω ἀνοικτοχόρου χιτῶνος φθάνοντος μέχρι τῶν γονάτων καὶ κόκκινον μανδύαν πορπούμενον ἐμπρὸς καὶ πίπτοντα ἐπὶ τῆς ράχews. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ὁ Μιχαὴλ ὑψωμένην τὴν ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς καθεμένης ἀριστερᾶς τὴν παρὰ τὸν ἀριστερόν του πόδα εἰκονιζομένην θήκην αὐτῆς.

Ὁ παραπλευρῶς τοῦ Μιχαὴλ ἱστάμενος Ἅγ. Δημήτριος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀσπίδα καὶ φέρει προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφὴν, ὁ Ἅγ. Δημήτριος ὁ μέγας δούξ¹.

¹ Τὸ ἐπιθέτον τοῦτο δίδεται συχνάκις εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον ἀπὸ τοῦ 2ου ἡμίσεως τοῦ 14ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τοιχογραφίας τῆς Καστοριάς (Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Δ', 1938, σ. 148). Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐπιθέτου διέλαβε καὶ ὁ Α. Ξυγγόπουλος εἰς τὸ περ. Ἑλληνικά τ. 15, 1957, σ. 124 (Τιμητικὸς τόμος Σωκρ. Β. Κουγέα). Προσθέντα ἐνταῦθα ὅτι εἰς τοιχογραφίας τοῦ Boboseno τῆς Βουλγαρίας (1500) ὁ Ἅγ. Δημήτριος ὀνομάζεται μέγας βοεβόδας (Α. Gragar, La peinture religieuse en Bulgarie, σ. 310).

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εὐθὺς μὲν ὑπὲρ τὸ δάπεδον εἰκονίσθη λευκὴ πτυχωτὴ ποδέα, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ὁ *Εὐαγγελισμὸς* τῆς Θεοτόκου κατανεμηθεὶς εἰς δύο πίνακας διὰ τοποθετήσεως ἀριστερᾶ μὲν τῆς κόγχης τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, δεξιᾶ δ' αὐτῆς τῆς Παρθένου Μαρίας (πίν. 3). Ὁ Γαβριήλ βαδίζων ὁρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ τείνει πρὸς τὴν Παναγίαν τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς σχῆμα ἀγγελίας ἅμα καὶ εὐλογίας. Κάτωθεν τῆς χειρὸς του ἐγράφη συγκεκομμένη ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίου (Α', 28) εἰλημμένη ἐπιγραφή: Χ. Κ. Ο. Μ. Σ. (=χαῖρε κεχαριτωμένη ὁ Κύριος μετὰ Σοῦ). Ἀντιστοίχως πρὸς τὸν Γαβριήλ εἰκονίσθη δεξιᾶ ἄρτι τοῦ σκίμποδος *ἐξανασιῶσα* ἡ Παρθένος ἥτις ὀρθία πρὸ ὀρθογωνίου καθίσματος ἔχοντος τὴν μορφὴν κασσέλλας μεθ' ὑποποδίου κάτω καὶ κυλινδρικοῦ μαξηλαρίου ἐπ' αὐτῆς, κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς πόκον ἐρυθροῦ νήματος (πορφύρας) διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἡλακάνην, ἥτοι νήθουσα, συμφώνως πρὸς τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου (XI, 1). Φέρουσα ἐρυθρὰ σανδάλια εἶναι ἐνδεδυμένη πρασινωπὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ σύνθηδες πορφυροῦν μαφόριον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, ἣν κλίνει αἰδημόνως, ἐν ᾧ ἀκτὶς φωτὸς¹ προσπίπτει ἄνωθεν ἐπ' αὐτῆς. Ἀριστερᾶ τῆς κεφαλῆς τῆς ἐγράφη καὶ ἐδῶ ἐπιγραφή συγκεκομμένη, εἰλημμένη ὡσαύτως ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 38) ἰ. η. κ. γ. κ. (=ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου γένοιτό μοι κατὰ τὸ ρῆμά σου). Τέλος εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται ὀπισθεν μὲν τοῦ Γαβριήλ τεῖχος μετὰ πύργων, ὀπισθεν δὲ τῆς Παναγίας οἰκῆματα μὲ δικλινεῖς καὶ σφαιρικὰς κεραμοσκεπάστους στέγας, ὀρθογώνια παρὰθύρα καὶ κυκλικούς φεγγίτας (Βασιλικὴ τῆς Ναζαρέτ;).

Ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ κατ' ἐνώπιον ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον στολὴν, καθήμενος δ' ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ τόξου καὶ εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς πλαγίως καὶ κάτωθεν αὐτοῦ εἰκονιζομένους. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἀριστερᾶ μὲν ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, δεξιᾶ δ' ὁ Γαβριήλ, κάτωθεν δ' αὐτῶν παρεστάθη ἅψ' ἐνὸς μὲν (ἀριστερᾶ) ἡ Παναγία δεομένη εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, δεξιᾶ δὲ δένδρα καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ, οἵτινες ὅμως μόνις διακρίνονται λόγῳ τῆς καλυπτούσης αὐτοὺς αἰθάλης.

Ἐντὸς τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης, τοῦ ὁποίου τὸ ἡμικυκλικὸν μέτωπον ἀπομιμείται γραπτῶς πλινθίνην ὀδοντωτὴν ταινίαν (πίν. 4), εἰκονίσθη ἐπὶ βαθυγαλάζιου κάμπου ἐν προτομῇ ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐπίσης ἐν προτομῇ εἰκονιζομένων Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ ἐχόντων τὰς χεῖρας ἠνωμένας πρὸ τοῦ στήθους, ἡ Παναγία, μὲ κανονικώτατον ὠοειδὲς πρόσωπον, μακρὰν εὐθείαν ῥίνα καὶ μικρὸν στόμα, κεκαλυμμένη ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μὲ πορφυροῦν μαφόριον καὶ «τὰς ἀχράντους αὐτῆς χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἔξα-

¹ Κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (σ. 85) ἡ ἀκτὶς αὕτῃ δηλοῖ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα.

πλοῦσα» φέρουσα δὲ πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν κατ' ἐνώπιον, τεινὸν πλαγίως ἀμφοτέρας αὐτοῦ τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα εὐλογίας. Τὸ παιδίον φορεῖ λευκὸν χιτῶνα διαστιζόμενον ὑπὸ μικρῶν κυκλικῶν καὶ τετραγώνων κοσμημάτων καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον (πίν. 4). Ὁ προσπλάσμος τοῦ προσώπου τῆς τε Παναγίας καὶ τοῦ παιδίου ἀποδίδεται δι' ὠχροροδίνου χρώματος, ὃ δὲ ὄγκος διὰ σκιάς ἐξ ὀμβρας. Λευκαὶ ψιμυθιαὶ ἄνωθεν τῶν ὀφρύων, κάτωθεν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ εἰς τὸν λαιμὸν ἐξαίρουν τὰ φωτιζόμενα μέρη.

Εὐθὺς ὑπὸ τὸ τεταρτοσφαιρίον ἦτοι ἐπὶ τῆς κατακορύφου κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῆς κόγχης, εἰκονίσθησαν τέσσαρες μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συλλειτουργοῦντες ἥτοι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον, ἐνθα ἡ Ἅγ. Τράπεζα, θέμα σύνθηδες κατὰ τὴν Παλαιολόγειον ἐποχὴν, ὅτε ἀνεπύχθη σπουδαίως ἡ εἰκονογράφησις τῆς Λειτουργίας¹. Εἶναι δ' οὗτοι ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Ἅγ. Γρηγόριος, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Ἅγιος Βασίλειος ὁ πανσοφώτατος καὶ ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας (πίν. 5), ὅλοι ἐνδεδυμένοι πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια κοσμούμενα μὲ δύο μεγάλους μέλανας σταυρούς. Καὶ οἱ τέσσαρες κρατοῦσιν ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἐφ' ὧν ἀναγράφονται ἐκφωνήσεις τοῦ ἱερέως ἡ εὐχαὶ ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου. Οὕτω τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἅγ. Γρηγορίου λέγει: *Ἐξερέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου ὑπερευλογημένης*², τὸ τοῦ Χρυσοστόμου: *οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς (ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς)*³, τὸ τοῦ Ἅγ. Ἀθανασίου: *ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε Κύριε καὶ ἀγιάζων τοὺς (ἐπὶ σοὶ πεποιθότας) κλπ.*⁴

Καὶ ταῦτα μὲν ὥς πρὸς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ ναῖσκου. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸν καλύπτοντα αὐτὸν κυλινδρικὸν θόλον, τοῦ ὁποίου ὅλαι αἱ τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν ἐπίσης εἰς τὸ 2ον στρώμα.

Ὁ θόλος οὗτος εἶναι, ὥς συνήθως εἰς τοὺς μικροὺς καμαροσκεπάστους ναοὺς⁵, διηρημένος εἰς δέκα μικρὰ ὀρθογώνια διαμερίσματα ἢ πίνακας χωριζομένους διὰ στενῆς ἐρυθρᾶς ταινίας καὶ διατεταγμένους ἀνὰ πέντε πρὸς νότον καὶ πρὸς βορρᾶν ἑκατέρωθεν πλατείας ἀξονικῆς ζώνης κοσμουμένης διὰ φυτικῶν κοσμήματος.

Ἐκ τῶν δέκα ἐπὶ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονιζομένων συνθέσεων (εἰκ. 10) αἱ ὀκτὼ πλησιέστεραι πρὸς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀνάγονται εἰς τὸν

¹ Βλ. σχετικῶς J. Stefanescu, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936, σ. 127 ἔξ.

² Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* σ. 116.

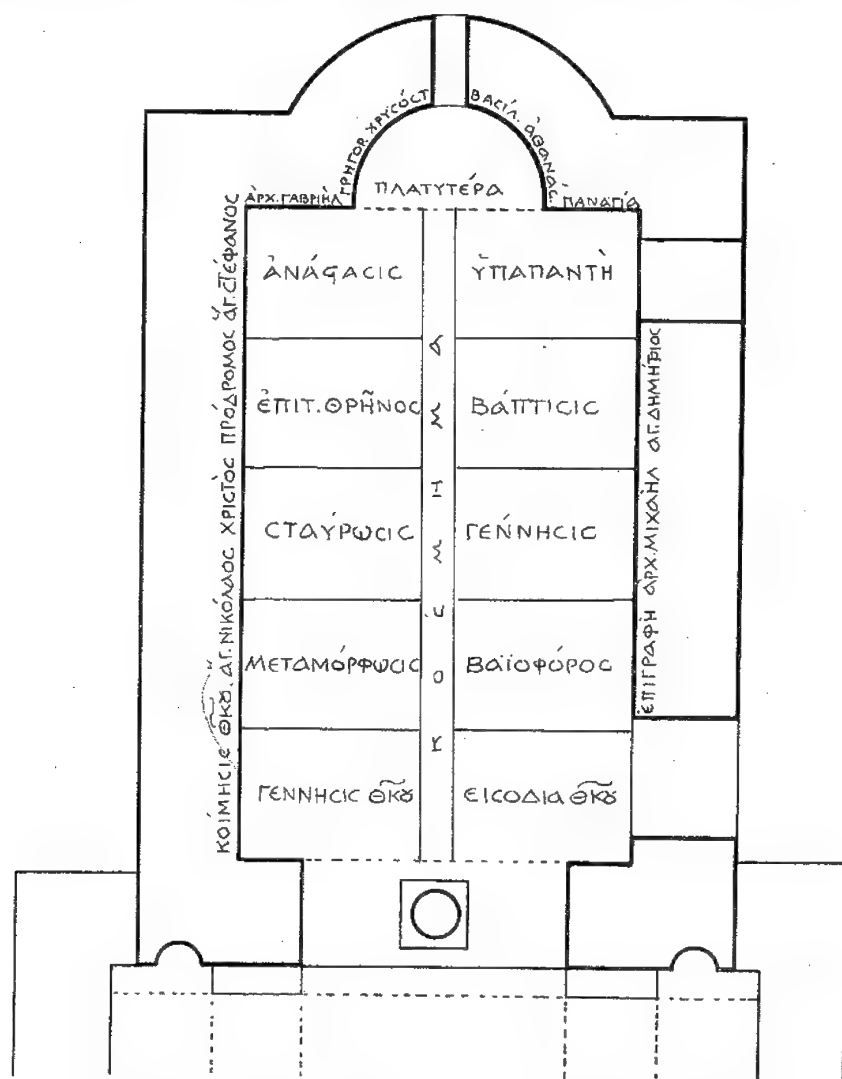
³ Π. Τρεμπέλα, ἔ.δ. σ. 71.

⁴ Π. Τρεμπέλα, ἔ.δ. σ. 154.

⁵ Π.χ. τὸν Ἅγ. Γεώργιον Βάρδαν τῆς Ρόδου (Ὁρλόγιος, ΑΒΜ.Ε. τ. 5', 1948, σ. 118 εἰκ. 105).

συμμετοχὴ
ἐκ τῶν εἰκόνων

χριστολογικὸν κύκλον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι διατεταγμένοι κατ' αὐστηράν
χρονολογικὴν ἀκολουθίαν. Οὕτω ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ βλέπομεν ἐπὶ

Εἰκ. 10. Διάγραμμα κατανομῆς τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τοῦ παλαιότερου ναῖσκου.

μὲν τοῦ νοτίου ἡμιθολίου πρῶτον μὲν τὴν Ὑπαπαντὴν, μετ' αὐτὴν δὲ τὴν Βάπτειν, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ ἡ Γέννησις καὶ ἡ Βαϊοφόρος. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος, συνεχίζοντες ἀπὸ Δυσμῶν, συναντῶμεν τὴν Μεταμόρφω-

σιν, τὴν Σταύρωσιν, τὸν Ἐπιτάφιον Θοῆνον καὶ τέλος, παρὰ τὸ ἱερόν, τὴν Ἀνάστασιν.

Αἱ δύο ὑπόλοιποι συνθέσεις εἰκονιζόμεναι εὐθύς παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναΐσκου, ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐν τῷ ναῷ τιμωμένην Παναγίαν, παριστῶσαι τὴν Γέννησιν τῆς Θεοτόκου καὶ τὰ Εἰσόδια αὐτῆς.

*Αναλυτικώτερον ἐκάστη τῶν δέκα μνημονευθεισῶν συνιδέσεων ἔχει ὡς ἑξῆς :

1. Ὑπαπαντή. Ἡ σύνθεσις ἀποτελεῖται ἀπὸ 2 ομάδας προσώπων : μιᾶς ἀριστερᾶ καὶ ἄλλης δεξιᾶ. Ἡ ἀριστερὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Παναγίαν φέρουσαν ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνθημα πορφυροῦν μαφόριον καὶ τὸν ὀπισθεν αὐτῆς ἱστάμενον Ἰωσήφ. Ἀμφότεροι ἴστανται προσβλέποντες τὸν δεξιᾶ ἱστάμενον Συμεών, ὅστις ἔχει ἤδη παραλάβει ἀπὸ τὰς χεῖρας τῆς Παναγίας τὸ βρέφος Ἰησοῦν. Ὅπισθεν τοῦ Συμεὼν ἴσταιται ἡ γηραῖα προφητις Ἀννα, θυγάτηρ τοῦ Φανουήλ, κρατοῦσα πρὸς τὰ κάτω ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἔφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν (καὶ γῆν ἐστερέωσεν). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται κιβώριον στηριζόμενον ἐπὶ 4 κίωνων διατεταγμένων κατ' ἀντίστροφον προοπτικὴν. Ἐπὶ τῶν κίωνων βαίνει ὀριζοντία ὁροφὴ φέρουσα εἰς τὸ μέσον πυραμιδοειδῆ «θόλον», οἷον βλέπομεν συχνὰ ἐπὶ χ/φων τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος¹,

2. Βάπτισις. Τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως σχηματίζει ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς ἱσταμένος ἐντὸς τοῦ ὕδατος ποταμοῦ μὲ ἀποτόμους ὄχθας. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται γυμνός, ἐντὸς δὲ τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ διακρίνονται 3 ἰχθῦς. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης εἰκονίζεται ὄρθιος ὁ Πρόδρομος κλίνων πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ ἐπιθέτων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἐνῶ κάτωθεν τῶν ποδῶν του εἰκονίζεται δένδρον καὶ παρ' αὐτὸ ἄξινη (Ματθ. Γ', 10. Λουκ. Γ', 9). Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης εἰκονίζονται τέσσαρες ἄγγελοι προσκλίνοντες πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ κρατοῦντες τὰ *λέντια* διὰ τῶν ὁποίων θὰ σπογγίσωσι τὸν Ἰησοῦν ὅταν ἐξέλθῃ τοῦ ὕδατος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κολυμβῶσιν ἰχθῦς (Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως σ. 89).

Τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως εἶναι δυσδιάκριτον λόγῳ τῶν καλυπτόντων αὐτὸ ἀλάτων.

3. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται σπήλαιον καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἐξηπλωμένη ἐκ δεξιῶν πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ κλινωστρωμνῆς ἡ Παναγία, ἔχουσα δεξιᾷ της, ἐντὸς λιθίνης φάτνης, τὸ βρέ-

¹ Π.χ. ἐπὶ τοῦ Μηνολογίου Βασιλείου τοῦ Α' τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ: (Il Menologio di Basilio I, πίν. 14 καὶ 324) Paris. Gr. 70 φ. 1 καὶ 9ν (Ebersolt, Miniatures byz. πίν. XXXVII, 2), Ψηφιδωτὸν 'Αγ. Σοφίας Κιέβου, ΙΑ' αἰ. (Schweinfurt, Gesch. der Russ. Malerei εἰκ. 19) κλπ.

φος, ὅπερ θερμαίνουσι διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Κάτω ἀριστερᾷ κἀθῆται σκεπτικός ὁ Ἰωσήφ, παρ' αὐτὸν δὲ ἡ μαῖα καὶ ἡ Σαλώμη κρατοῦσα γυμνὸν τὸν νεογνὸν Ἰησοῦν.

Ἄνω δεξιᾷ διακρίνεται ποιμὴν φέρον βραχὺν χιτῶνα κρατῶν δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὴν ποιμενικὴν ράβδον (καλαύροπα) διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν. Ὁ ποιμὴν προσβλέπει ἄγγελον καθιπτάμενον πρὸς αὐτὸν καὶ τείνοντα τὴν χεῖρα εἰς σχῆμα ἀγγελίας¹ ἀντιστοίχως εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν εἰκονίζονται ὀπισθεν βραχώδους κορυφῆς ὀκτώ, ἀγγελικαὶ πιθανώτατα, μορφαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους, δυσδιάκριτοι ὅμως ὥς καὶ τὸ κάτωθεν αὐτῶν τμήμα λόγφ τῶν ἀλάτων.

4. Βαΐτοφόρος. Δεξιὰ βουνὸν καὶ παρὰ τὴν βάσιν του ὁ Χριστὸς ἐπὶ μέλανος πόλου ὄνου, ὅστις κύπτει ἵνα φάγῃ κλαδίσκον. Ὁ Σωτὴρ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον διευθύνεται δὲ πρὸς τ' τ' ἀριστερά, ἔνθα πρὸ τῆς πόλεως Ἱερουσαλήμ, δηλουμένης διὰ τείχους καὶ πύργων, ἀναμένουσιν αὐτὸν οἱ Ἰουδαῖοι φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καλύμματα. Παιδιά στρώνουσι τὰ ἐνδύματά των ἵνα διέλθῃ ἐπ' αὐτῶν ὁ Ἰησοῦς ἐν ᾧ ἄλλα εἶναι ἀνερριχημένα ἐπὶ δένδρων κόπτοντα κλάδους.

5. Μεταμόρφωσις (πίν. 6). Ἡ σύνθεσις εἶναι διηρημένη εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας. Εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω ζώνης εἰκονίζεται ἐπὶ λόφου μὲ κατὰλευκον στολὴν ὁ Ἰησοῦς ἐντὸς διπλῆς δόξης, μιᾶς ἐξωτερικῆς ἑλλειψοειδοῦς καὶ μιᾶς ἐσωτερικῆς ὀρθογωνίου καμπυλοπλευροῦ, συμβολίζουσιν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὸ *τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος*¹, ἥτοι τὴν τριπλὴν ὑπόστασιν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς, ἣν φέρει πρὸ τοῦ στήθους, εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς καθεμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν κύλινδρον. Ἐκατέρωθεν τοῦ Ἰησοῦ ἴστανται ἐπὶ ὀυκορῶν, βαθμιδωτῶν λόφων προσβλέποντες ἱκετευτικῶς πρὸς αὐτὸν δεξιᾷ μὲν ὁ προφήτης Μωυσῆς, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἔνδυμα καὶ κρατῶν τὰς πλάκας, ἀριστερᾷ δὲ ὁ προφήτης Ἠλίας μὲ πράσινον ἔνδυμα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζονται τρεῖς μαθηταί: ἀριστερᾷ ὁ Πέτρος γονατιστὸς στρέφεται ἐξεστηκὸς πρὸς τὸν Χριστόν, φέρει δὲ τὴν χεῖρα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἵνα μὴ θαμβωθῇ ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ ἐκπεμπομένου φωτός, εἰς δὲ τὸ μέσον καὶ δεξιᾷ ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης πεσμένοι *προύμυτα* σχεδὸν κατακορύφως μὲ μίαν βιαιοτάτην κίνησιν καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν φορεῖ βαθέως ἰώδη, ὁ δὲ ἄλλος κοκκίνην ἐνδυμασίαν.

6. Σταύρωσις (πίν. 7). Τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως σχηματίζει ὁ

¹ Χριστόφορος Μιτυληναῖος, ἐκδ. Kurtz σ. 14, Εὐχολόγιον σ. 407.

Χριστὸς ἐσταυρωμένος, γυμνὸς μὲ λευκὸν κολόβιον περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ κλίνων τὴν δι' ἀκανθίνου στεφάνου κοσμουμένην κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου. Οἱ ὀφθαλμοὶ του εἶναι κλειστοὶ καὶ δακρυσμένοι, τὸ δὲ σῶμά του καμπυλοῦται ἐλαφρῶς εἰς σχῆμα ἀντεστραμμένου λατινικοῦ S. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς του καθίπτανται διαγωνίως ἀνὰ εἰς ἄγγελος καλύπτων τὸ πρόσωπόν του διὰ τοῦ ἱματίου του. Εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος τοῦ σταυροῦ εὐρηται ἡ συντετμημένη ἐπιγραφή ΟΒCΛΤΔΞ (= ὁ βασιλεὺς τῆς Δόξης). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται τὰ τείχη καὶ οἱ πύργοι τῆς Ἱερουσαλήμ.

Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ Παναγία μὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ τὸ σύνηθες πορφυροῦν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μαφόριον, τὴν ἄκραν τοῦ ὁποίου κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς παρὰ τὸν λαιμόν, ἐνῶ διὰ τῆς προβεβλημένης δεξιᾶς δεικνύει τὸν Χριστόν, πρὸς ὃν προσβλέπει.

Ὅπισθεν τῆς Παναγίας ἴστανται αἱ δύο Μαρίαι (ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ ἡ τοῦ Κλωπᾶ) ἐκ τῶν ὁποίων ὁλόκληρος φαίνεται μόνον ἡ μία, ἐνῶ τῆς ἄλλης φαίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος. Ἡ πρώτη φορεῖ ποδὴρη χιτῶνα χρώματος ὠχρας καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαφόριον τόνου ὀλίγον ἀνοικτοτέρου τοῦ τῆς Παναγίας. Τὴν ἀριστερὰν τῆς χεῖρα κεκαλυμμένην διὰ τοῦ μαφορίου φέρει πρὸς τὴν παρεῖαν ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύει καὶ αὐτὴ τὸν Ἐσταυρωμένον.

Ἀντιστοίχως δεξιᾷ εἰκονίζεται ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ ὁ Ἰωάννης φέρων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς παρεῖας εἰς ἐνδειξιν θλίψεως διὰ δὲ τῆς ^{ἀριστερᾶς} κρατῶν τὸ ἄκρον τοῦ ἱματίου του. Ἀμέσως ὀπισθεν τοῦ Ἰωάννου ἴσταιται ὁ Ἐκατόνταρχος Λογγίνος ἔχων τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ λευκοῦ καλύμματος καὶ δεικνύων διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω τεταμένης δεξιᾶς τὸν Ἐσταυρωμένον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος* (Μαρκ. ΙΕ, 39).

7. Ἐπιτάφιος Θρῆνος. Ἐν μέσῳ δύο ὀυκορῶν βουνῶν εἰκονίζεται μέγας σταυρός, κάτωθεν τῆς ὀριζοντίας κεραίας τοῦ ὁποίου ἵπταται ἀνὰ εἰς ἄγγελος.

Κάτωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίσθη ἐν τῷ μέσῳ ἐξηπλωμένος ὁ Χριστὸς γυμνὸς φέρων τὸ λευκὸν κολόβιον. Παρὰ τὴν κεφαλὴν του κἀθῆται ἡ Παναγία κλίνουσα μετὰ θλίψεως τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν νεκρὸν υἱόν της καὶ φοροῦσα πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτὸν κόκκινον μαφόριον. Ὅπισθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται γυναῖκες, αἱ Μυροφόροι. Ἐκ τούτων εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν μία (πιθανώτατα ἡ Μαγδαληνή), ἔχουσα λυτὴν τὴν κόμην καὶ καταπίπτουσιν μέχρι τοῦ στήθους ὑψώνει κατακορύφως ἀμφοτέρως τῆς τὰς χεῖρας. Παρὰ τὴν πρώτην ἴστανται τέσσαρες ἄλλαι γυναῖκες, τρεῖς ἔμπρὸς καὶ μία ὀπισθεν. Μετὰ ταύτας παρὰ τὴν κλίνην εἰκονίζεται πύργος ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ Ἰησοῦ ὁ Ἰωάννης, ἐν ᾧ παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἴσταιται ὁ Ἰωσήφ, ὑπὲρ τὸν ὁποῖον εἰκονίζεται μία γενειοφόρος ἀνδρική μορφή (ὁ Νικόδημος), ἐνδεδυμένη σκοτεινόχρωμον ἔνδυμα-

σίαν και φέρουσα την δεξιάν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἰς ἐνδειξιν θλίψεως. Μὲ τὴν μορφὴν αὐτὴν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἰσορροπία τῶν μαζῶν τῆς συνθέσεως, ἣτις παρουσιάζει μεγάλην εἰκονογραφικὴν συγγένειαν πρὸς ἀνάλογον τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ὁρους¹.

8. Ἀνάστασις. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται, βαίνων πρὸς δεξιὰ, καὶ ποδοπατῶν τὸν κάτωθεν αὐτοῦ ἐξηπλωμένον Ἄδην, ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος κατάλευκον ἱμάτιον μὲ καστανόχρωμον σῆμα (clavus) καὶ πτυχὰς δηλουμένας διὰ κυρίων γραμμῶν. Περιβάλλεται ὑπὸ μεγάλης ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla) καὶ ἀρπάζει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν Ἀδὰμ φοροῦντα βαθυπράσινον ἱμάτιον, τὸν ὁποῖον ἐξάγει ἐκ τοῦ μνήματος.

Ὅπισθεν τοῦ Ἀδὰμ ἴσταιται ἡ Εὐὰ περιβεβλημένη κόκκινον μαφόριον καὶ μετ' αὐτὴν ἕξ ἄνδρες, ὧν εἰς φαλακρός. Ὁ ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζόμενος γυμνὸς καὶ ἐξηπλωμένος Ἄδης ἔχει τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεδεμένους, σύρεται δὲ ὑπὸ ἀγγέλου, ὅστις τὸν κρατεῖ μὲ τὰς δύο του χεῖρας δεδεμένον «χειροπόδαρα». Κάτωθεν τοῦ Ἄδου εἰκονίζονται κλεῖδες καὶ ἄλλα ἔξαρτήματα τῶν τεθραυσμένων πυλῶν τοῦ Ἄδου.

Ὅπισθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται τρεῖς ἀνδρικοὶ μορφαὶ φέρουσαι φωτοστεφάνους καὶ στέμματα. Οἱ δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι βεβαίως ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομών.

Τέλος ἄνω δεξιᾷ εἰκονίζεται ὁ Προδρόμος κηρύττων τοῖς ἐν Ἄδου καὶ κρατῶν εἰλητόν, συμμετρικῶς δ' αὐτοῦ καὶ ἄλλα πρόσωπα κρατοῦντα ὁμοίως εἰλητά.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν Παναγίαν συνθέσεις τῆς καμάρας. Πρώτη ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται πρὸς βορρᾶν:

9. Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου (πίν. 8). Ἄνω εἰς τὸ βάθος σπίτια μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπλοῦνται ἀπὸ τὰς στέγας κόκκινα πανηγυρικὰ ὑφάσματα. Κάτω ἔμπρὸς ἐξηπλωμένη ἐπὶ πλαγίως τεθειμένης κλίνης ἡ Ἀγία Ἄννα μὲ ἀνοικτὸν κόκκινον ἱμάτιον καὶ ὀπισθεν τῆς κλίνης δύο γείτονες νεάνιδες, φέρουσαι πέπλον πίπτοντα ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς, ἡ μὲν μία πράσινον ἐπὶ κοκκίνου φορέματος μὲ τραχηλέαν κοσμουμένην μὲ κεντητὸν κόσμημα, ἡ δὲ ἄλλη μὲ κόκκινον πέπλον πίπτοντα ἐπὶ πρασίνου φορέματος μὲ ὁμοίαν τραχηλέαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐξ αὐτῶν κρατεῖ ριπίδιον, ἐν εἶδει μικρᾶς σημαίας, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεμίζει τὴν λεχῶ, ἡ δὲ ἄλλη ποτήριον μὲ ὑψηλὴν βάσιν ἐν εἶδει φρουτιέρας.

Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται καθήμενος ὁ Ἰωακείμ, ὅστις κρατεῖ τὸ ἐσπαργανωμένον βρέφος. Παρ' αὐτὸν εἰς τὸ μέσον καὶ δεξιᾷ ἡ μαῖα, φοροῦσα λευκὸν φακιόλιον μὲ καθέτους σκοτεινὰς γραμμάς, καὶ παρ' αὐτὴν ἡ

¹ Millet, Recherches sur l'iconogr. de l'Évangile eix. 560.

ὑπηρέτρια κρατοῦσα τὸν περιέχοντα τὸ θερμὸν ὕδωρ ἀμφορέα ἀπὸ τὸν ὁποῖον χύνει εἰς τὴν λεκάνην, ἐντὸς τῆς ὁποίας θὰ πλύνουν τὸ νεογνόν.

10. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (πίν. 9). Ἡ σύνθεσις περιλαμβάνει δύο ὁμάδας προσώπων: Ἀριστερᾷ, πρὸ κιβωρίου κλειομένου διὰ βήλων, τὸν ἀρχιερέα Ζαχαρίαν, φέροντα κοκκίνην χλαμύδα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν μικρὸν ἀρχιερατικὸν κάλυμμα (κίδαριν) ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς κεφαλῆς καὶ ὑποδεχόμενον εἰς τὸ ἱερὸν τὴν μικρὰν Παναγίαν, ἣτις εἰκονίζεται ἐκ δευτέρου ἄνω ἀριστερᾷ, καθημένη ἐπὶ τοῦ συνθρόνου καὶ δεχομένη ἀρτίσκον παρ' ἀγγέλου καθιπταμένου πρὸς αὐτήν. Δεξιᾷ εἰκονίζονται οἱ γονεῖς τῆς Παναγίας καὶ ὀπισθεν αὐτῶν πρὸς τὰ δεξιὰ πέντε φίλοι τῆς Παναγίας κρατοῦσαι ἀνημμένας λαμπάδας. Ἐκ τούτων ἡ εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον εἰκονιζομένη φορεῖ πολυτελὲς ἐλαιόχρουν φόρεμα μὲ ἀνοικτοτέρας ἀντανγείας παρεχούσας τὴν ἐντύπωσιν μεταξωτοῦ ὑφάσματος.

Ἡ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 11). Ἀς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, ἣτις συνοδεύει τὰς τοιχογραφίας τοῦ δευτέρου στρώματος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ αὐτὴ γεγραμμένη, εὐθὺς πρὸς ἀνατολὰς τῆς νοτίας θύρας, ἐντὸς τετραγώνου περίπου πλαισίου.

Ἴδου ἐν πρώτοις πῶς ἔχει τὸ δι' ὠραίων κεφαλαίων γραμμάτων κείμενον αὐτῆς:

† Ἀνηγέρθη καὶ ἀνηστορήθη ὁ θεῖος καὶ
πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης
ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῆς Φανερωμένης
διὰ συνδρομῆς κόπου τε καὶ ἐξόδου τοῦ τιμι-
ωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Ἰωακείμ μετὰ
τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ.
Εὐσταθίου καὶ Θεοδώρου εἰς μνημόσυνον
τῶν μακαρίων γονέων αὐτῶν ἀμήν. Ἔτους ζ' ἡν(δικτιῶνος)
θ' Σεπτεμβρίῳ κ'.

Ἐγένετο δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ξένου τοῦ Διγενή
ἐκ Μορέως καὶ οἱ βλέποντες εὖχεσθαι μοι διὰ τὸν Κ(ύριον).

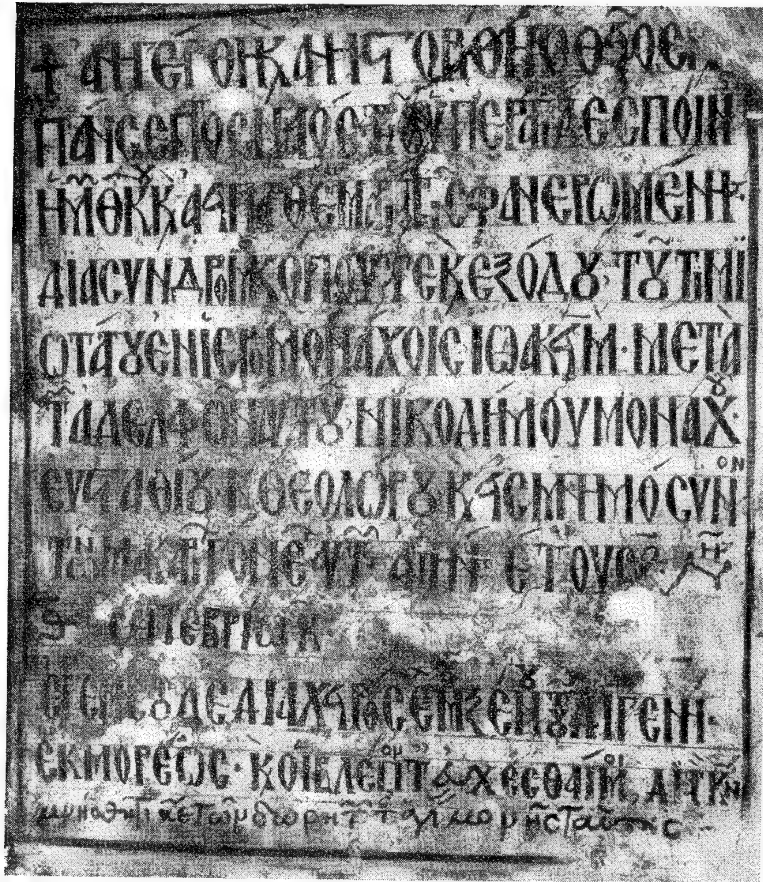
καὶ ἐν τέλει δι' ἐπισευσμένης μικρογραμμάτου γραφῆς:

μνήσθητι Κ(ύριε) τῶν δωρητῶν τῆς ἀγίας μονῆς ταύτης.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ μικρὸς ναὸς ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα Παναγίας τῆς Φανερωμένης β) ὅτι ἀνηγέρθη καὶ ἀνηστορήθη δι' ἐξόδου καὶ κόπου Ἰωακείμ τοῦ ἱερομονάχου καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ Νικοδήμου μοναχοῦ, Εὐσταθίου καὶ Θεοδώρου εἰς μνήμην τῶν γονέων αὐτῶν γ) ὅτι ἀνηστορήθη τὸ ἔτος ζ' ἦτοι ἐπὶ χιλιάδας ἀπὸ κτίσεως κόσμου δη-

λαδή τὸ 1491 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως¹, κατὰ τὴν θ' (=9ην) ἰνδικτιῶνα, ἣτις ἀκριβῶς συμπίπτει πρὸς τὸ ἔτος 1491² καὶ δ) ὅτι αἱ τοιχογραφίαι εἶναι ἔργα τοῦ ἐκ Μορέως ζωγράφου *Ξένου τοῦ Διγενῆ*.

¹ Ἡ ἐπιγραφή ἀφορᾷ βεβαίως τὸ 2ον στρώμα τῶν ἀγιογραφιῶν, ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 11. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.

ὁποίου καὶ εἶναι ἐξωγραφημένη, ἃν δὲ λέγει ἐν ἀρχῇ ὅτι ὁ ναὸς *ἀνηγέρθη*

¹ Ὁ Δ. Λουκὸπουλος ἐκλαβὼν καὶ τὸ ἡ(δικτιῶνος) ὡς μέρος τῆς χρονολογίας ἀνέγνωσεν αὐτὴν ΖΝΗ' ἥτοι 7058 ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ 1550 (γράφει 1449) ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως (Η.Μ.Ε. 1928, 305· Ε.Ε.Β.Σ. 13, 322). Τὸ σφάλμα του τοῦτο ἐσημείωσεν ἀργότερον ὁ Μ. Χατζηδάκης (Κρητ. Χρον. τ. 6, 1952 σ. 79 καὶ σημ. 1).

² V. Grumel, *Chronologie Byzantine*, Paris 1958, σ. 264.

καὶ ἀνηγορεύθη, ἐν ᾧ τὸ ἀποκαλυφθὲν παλαιότερον-στρώμα διδάσκει ὅτι ὁ ναὸς ὑφίστατο ἤδη, ὡς ἀνωτέρω (σελ. 86) εἶπομεν, περὶ τὸ 1200, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ φράσις *ἀνηγέρθη καὶ ἀνηγορεύθη* κατήντησε τυπικὴ ὅχι μόνον διὰ τοὺς τὸ πρῶτον ἀνεγειρομένους ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀνακατασκευαζομένους ἢ ἐπισκευαζομένους ἢ ἐκ νέου ζωγραφουμένους ναοὺς.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ 2ου στρώματος ἐγένοντο τὸ 1491 εἶναι δὲ ἔργα τοῦ ἐκ Μουχλίου¹ τῆς Πελοποννήσου Ξένου Διγενῆ, ζωγράφου, ὅστις εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ τοιχογραφιῶν τὰς ὁποίας ἐξετέλεσεν εἰς τὸν ἐν Ἀπάνω Φλώρι Σελίνου τῆς Κρήτης² ναὸν τῶν Ἀγ. Πατέρων(Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου) 29 ἔτη πρότερον ἥτοι τὸ 1462, καὶ ὅστις εἰργάσθη ἐπίσης ἀργότερον καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν Παλαιοφρασαντῶν τῆς Ἡπείρου³.

Δυστυχῶς αἱ ἐν Κρήτῃ τοιχογραφίαι εἶναι, ὡς γράφει ὁ Gerola (ἐ.ἀ. σ. 310) ἐντελῶς ἐφθαρμένοι (alfatto sciupati). Ἐν ἐσώζοντο καλῶς, ὡς αἱ τῆς Μυρτιάς, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν ποίαν ἐξέλιξιν ὑπέστη ἡ τέχνη τοῦ Διγενῆ μεταξὺ τοῦ 1462 καὶ τοῦ 1491. Ἀφ' ἑτέρου οὐδὲν μέχρι σήμερον γνωρίζομεν περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Παλιοφρασαντῶν. Πάντως ἡ χρονολογία 1413, ἣν ἀνέγνωσεν ὁ Λαμπρίδης, πρέπει νὰ εἶναι ἐσφαλμένη⁴ διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξωγράφησεν ὁ Διγενὴς ἐπὶ 78 ὁλόκληρα ἔτη. Ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ 1493. Ὅπωςδήποτε καὶ αἱ διασωθεῖσαι ἐν τῇ Μ. Μυρτιάς τοιχογραφίαι του εἶναι πολὺτιμοι⁵ διότι μᾶς παρέχουν δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος, περιόδου ἣ ὁποία δὲν ἀφῆκεν ἀλλὰ ἀσφαλῶς χρονολογημένα μνημεῖα μνημειώδους ζωγραφικῆς, δι' ὃ καὶ ἡ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μυρτιάς ἔχει «ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν μορφὴν τῆς τοιχογραφίας εἰς τὸ τελευταῖον αὐτῆς στάδιον»⁶.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 2ου στρώματος. Ἡ ἐξετασθεῖσα διακόσμησις τοῦ 2ου στρώματος τοῦ ναΐσκου, ἣ ἐκτελεσθεῖσα δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ Ξένου Διγενῆ, σχετίζεται στενῶς ἀπὸ εἰκονογραφικῆς πλευρᾶς γενικῶς μὲν πρὸς τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν, εἰδικώτερον δὲ πρὸς τὴν Μακεδονικὴν παράδοσιν. Πράγματι τόσον αἱ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχω-

¹ Τὸ σήμερον ἡρειπωμένον Μουχλί ἦτο ἐκτισμένον ἐπὶ κωνικοῦ λόφου ὑψομένου 2 περίπου ὥρας ἀνατολικῶς τῆς Τριπόλεως. Τὰ ἐρεῖπιά του ἐμελετήθησαν παλαιότερον μὲν ὑπὸ τοῦ Ε. Darkó ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 10 (1933) σ. 454-482, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ Ν. Μουτσοπούλου, Πελοποννησιακά Γ' - Δ', 1958-59, 286-309.

² G. Gerola, *Monum. Ven. dell' isola di Creta* τ. II σ. 310 καὶ IV, 449-451. Πβλ. Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. τ. 3, 1906, σ. 43.

³ M. Chadjidakis, *Contribution à l'étude de la peinture postbyzantine* (Hellén. Contemp. Μάιος 1953) σ. 207 κατὰ Ἱ. Λαμπρίδην (Ἡπειρωτικὰ μελετήματα, τευχ. Ζ', Πωγωνικά, ἐν Ἀθήναις 1889, σ. 36).

⁴ Ἀ. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Ἀθήναι 1957, σ. 70.

μάτων και της κόγχης του ιεροῦ μεμονωμένοι μορφαὶ ἁγίων, ὅσον καὶ αἱ ἐπὶ τῆς καμάρας σκηναὶ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου εὐρίσκονται σχεδὸν αὐτούσαι εἰς παλαιότερα βυζαντινὰ μνημεῖα, μάλιστα δὲ εἰς τὰ τοῦ 14ου αἰῶνος. Οὕτω ἄλλαι μὲν συνθέσεις παρουσιάζονται συνοπτικώτεραι ἢ ὅσον ἐμφανίζονται κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ἄλλαι δὲ πάλιν ἀκολουθοῦσι πιστῶς τὴν εἰκονογραφίαν τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ.

Ἡ συνοπτικώτερα ἐκτέλεσις τῶν σκηνῶν ὀφείλεται βεβαίως καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν χώρου (προερχομένην ἐκ τῶν μικρῶν διαστάσεων τοῦ ναοῦ) οὐχὶ ὅμως μόνον εἰς αὐτήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συντηρητικότητα τοῦ ζωγράφου. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἔλλειψιν χώρου βεβαίως θὰ ὀφείλεται ἡ παράλειψις τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Μελισμοῦ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ιεροῦ, αἵτινες ἀπαντῶσι συνήθως κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ὁμοῦ μετὰ τῶν κατὰ κρόταφον καὶ ὡς συλλειτουργούντων, ὅπως ἐδῶ, εἰκονιζομένων ἱεραρχῶν, εἰς συντηρητικότητα ὅμως μᾶλλον ὀφείλεται ἡ ὀλιγοπροσωπία καὶ ἡ εὐγλωττος λιτότης τῶν συνθέσεων τῆς καμάρας, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, ἅτινα ἀσφαλῶς θὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ Διγενής. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν (πίν. 7) ἀντὶ τῶν πολλῶν μορφῶν (μυροφόρων, στρατιωτῶν, δημίων, Φαρισαίων καὶ λαοῦ), τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν αἱ συνθέσεις τῆς Σταυρώσεως τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος (ἰδίᾳ εἰς τὴν Δύσιν) βλέπομεν ἐνταῦθα δύο μόνον βοηθητικὰ πρόσωπα (τὴν Μυροφόρον καὶ τὸν Ἐκατόνταρχον) παραπλευρῶς τῶν τριῶν κυρίων προσώπων τῆς εἰκονιζομένης σκηνῆς, ὅπως δηλαδὴ κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα¹.

Εἰς τὴν παράστασιν τῆς Μεταμορφώσεως ὁμοίως (πίν. 6) παραλείπεται ἡ ἀνάβασις καὶ κατὰβασις τοῦ Ἰησοῦ εἰς Θαβὼρ μετὰ τῶν μαθητῶν του, βλέπομεν ὅμως ἀντιθέτως υἱοθετουμένας ὑπὸ τοῦ ζωγράφου τὰς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα συνηθιζόμενας βιαιοτάτας κινήσεις τῶν εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονιζομένων τριῶν μαθητῶν, ἀκόμη δὲ καὶ ἐν ἄλλο στοιχείῳ, ἐφαρμοσθὲν κατὰ τὸν 14ον αἰ. κατ' ἐπίδρασιν τοῦ δόγματος τῶν Ἑσυχαστῶν, ἥτοι τὴν διπλὴν δόξαν, τὴν συμβολίζουσαν μετὰ τοῦ Χριστοῦ τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος.

Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὁποῖον ἀπομακρύνει τὴν διακόσμησίν μας ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονικῆς Σχολῆς εἶναι ὁ ἀποχωρισμὸς ἐκάστης τῶν ἐπὶ τῆς καμάρας εἰκονιζομένων συνθέσεων ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας ἥτοι ἡ οὐχὶ κατὰ παράταξιν, ἀφηγηματικὴ τοποθέτησις τῶν σκηνῶν, οἷαν ἀγαπᾷ ἡ Μακεδονικὴ σχολή², ἀντιθέτως πρὸς τὴν Κρητικὴν, ἥτις τοποθετεῖ τὰ θέματα αὐτῆς ἐντὸς μεμονωμένων πλαισίων. Ἡ τοιαύτη ἀπόκλισις δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐπίδρασιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς, ἥτις

¹ Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile σ. 426.

² Millet, ἑ.δ. σ. 639.

κατὰ τὸ 2ον ἡμῖς καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. εἶχε τόσον ἀναπτυχθῇ, ὥστε νὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τῆς Μακεδονικῆς¹. Δὲν πρέπει ἄλλως τε νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἤδη 29 ἔτι πρότερον (1462) ὁ Διγενής εἶχεν ἐργασθῇ ἐν Κρήτῃ², ὁπόθεν δυνατόν νὰ ἠρύσθη τὴν ἐντὸς πλαισίων διάταξιν, τὴν ὁποίαν ἄλλως τε συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας τοιχογραφίας τῆς φθινοῦσης Μακεδονικῆς σχολῆς³.

Τὴν προσήλωσιν τοῦ Διγενῆ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν τοιχογραφιῶν ἐφαρμοσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία τῶν συνθέσεων. Τὰ φωτεινὰ χρώματα, αἱ ἐλαφραὶ σκιαί, ἡ γραμμικὴ δῆλωσις τῶν λεπτομερειῶν τοῦ προσώπου, ἡ προσπάθεια τῆς φυσικῆς ἀποδόσεως, τὰς ὁποίας παρατηροῦμεν εἰς τὰς τοιχογραφίας μας, ἀναδεικνύουσι τὸν Διγενῆ πιστὸν ὁπαδὸν τῆς μακεδονικῆς σχολῆς. Ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀξία εἶναι καὶ ἡ λεπτολόγος μεταχειρίσις τῶν κεφαλῶν ὅχι μόνον τῶν εἰς μεγάλην κλίμακα ἀποδοθεισῶν μεμονωμένων μορφῶν ἁγίων τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων (Ἀγ. Νικολάου (πίν. 2) Χριστοῦ (πίν. 2) Ἱεραρχῶν τῆς κόγχης (πίν. 5)) ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς μικροτέραν κλίμακα κεφαλῶν τῶν προσώπων τῶν συνθέσεων (Ἐσταυρωμένου (πίν. 7) Χριστοῦ τῆς Μεταμορφώσεως (πίν. 6)). Ἐξαιρετὰ ἰδίως δείγματα τοιαύτης μεταχειρίσεως παρέχουν αἱ ἐκφραστικώταται καὶ πολὺ φροντισμέναι κεφαλαὶ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν (πίν. 5), αἵτινες εἶναι, ὡς ἄλλως τε καὶ αἱ ἄλλαι κεφαλαὶ (Ἀγ. Νικολάου κλπ.), ἀληθεῖς προσωπογραφίαι, πλήρεις ζωῆς καὶ ἐρασμίου, ὅπου ὁ ζωγράφος ἐπὶ σκοτεινοτέρου προπλάσμου θέτει ἀνοιχτοκίτρινα ἢ πορτοκαλλόχροα σαρκώματα, δηλώνων γραμμικῶς τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας, τὰς ὁποίας καὶ πλάθει μὲ ἐλαφροτάτας σκιὰς ὀμπρας, φωτίζων τὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου μὲ ὀλίγας λευκὰς ψιμυθίας. Τὴν κόμην, τὸν μύστακα καὶ τὸ γένειον δὲν τὰ βλέπει ὁ Διγενής ὡς στερεοὺς γεωμετρικοὺς ὄγκους, ὡς οἱ ἁγιογράφοι τοῦ 12ου αἰῶνος, ἀλλὰ, τηρῶν τὸ γενικὸν γεωμετρικὸν περίγραμμα τοῦ ὄγκου των, τὰ ἀυλακῶνει μὲ πυκνάς, παραλλήλους, κυματιστὰς γραμμάς, ἐν ᾧ διατηρεῖ ἀκόμη τὴν παλαιὰν σχηματοποίησιν τῶν ὧτων.

Τὴν αὐτὴν λεπτολόγον μεταχειρίσιν παρουσιάζει καὶ ἡ πλήρης γαλήνης καὶ φυσικότητος ἐκτελεσμένη κεφαλὴ τοῦ Ἐσταυρωμένου (πίν. 7), ἥτις τόσον ἐπιτυχῶς ἐκφράζει τὴν θεϊαν ἡρεμίαν μὲ τὴν ὁποίαν ἐξέπνευσεν ὁ Σωτὴρ, πρᾶγμα ποὺ ἄλλως τε δηλοῦται καὶ μὲ τὴν ἐλαφρὰν καὶ οὐχὶ γυνώδη καὶ δραματικῶς ἀπότομον κάμψιν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ κατὰ

¹ Α. Συγγοπούλου, Σχέδιασμα τῆς θερησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν σ. 66.

² Ὁρα ἀνωτέρω σ. 98.

³ Π.χ. εἰς Poganovo (Α. Grabar, Peint. relig. Bulg. πίν. LX, LXII).

τὰ ἰσχύα, τὴν ὁποῖαν παρατηροῦμεν εἰς ἔργα τῶν Μακεδόνων καὶ Σλαύων ἀγιογράφων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνος.

Ἡ εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἐμμονὴ τοῦ Διγενῆ μαρτυρεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν πάσης ξενικῆς (ἰταλικῆς), ἐπιδράσεως. Ἡ Παναγία τῆς Σταυρώσεως (πίν. 7) διατηρεῖ καὶ ἐνταῦθα τὴν εὐγενῆ στάσιν τοῦ συγκρατημένου πόνου, φέρουσα, ὡς εἰς τὰ παλαιότερα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰ., τὴν μὲν μίαν χεῖρα κάτωθεν τῆς σιαγόνος διὰ δὲ τῆς ἄλλης δεικνύουσα τὸν ἑσταυρωμένον υἱόν της. Δὲν λιποθυμεῖ οὐδὲ συγκρατεῖται πίπτουσα ἀπὸ τὰς ὀπισθεν αὐτῆς μυροφόρους, ὡς συμβαίνει εἰς πολλὰ ἔργα τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰ. μιμούμενα τὰς Σταυρώσεις τῶν Ἰταλῶν ζωγράφων τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰῶνος¹.

Συγγένειαν πρὸς ἰταλικά ἔργα παρουσιάζει ἐκ πρώτης ὄψεως μόνον ἡ ἔντονος χειρονομία τῆς λυσικόμου καὶ μὲ κατακορύφως ὑψωμένης ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας Μαγδαληνῆς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἐπιταφίου Θορήνου. Τοιαύτην χειρονομίαν, συνηθισμένην πολὺ ὑπὸ τῶν primitifs ἰταλῶν ζωγράφων² — οἵτινες πάλιν τὴν παρέλαβον ἀπὸ βυζαντινὸν πρότυπον³ — συναντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς πολλὰς τοιχογραφίας τῆς Π. Σερβίας⁴, τῆς Μακεδονίας⁵ καὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους⁶ ἀπὸ τοῦ 14ου μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἐν τοιοῦτο βυζαντινὸν πρότυπον θὰ εἶχεν ἴσως ὑπ' ὄψιν του καὶ ὁ Διγενής, διατάσσων τὰς μυροφόρους πυραμιδοειδῶς — συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν⁷, καὶ τοποθετῶν αὐτὰς εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς συνθέσεως, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἰταλικά ἔργα τοποθετοῦνται εἰς τὸ μέσον αὐτῆς⁸. Ὅτι δὲ ὁ Διγενής οὐδόλως ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν τέχνην δεικνύει καὶ τὸ ὅτι δὲν παρέστησεν τὴν Παναγίαν οὔτε τρυφερῶς ἐναγκαλιζομένην τὸν Χριστόν, οὔτε θωπεύουσαν τὸ πρόσωπόν Του, ἀλλ' ἀπλῶς μετὰ θλίψεως κλίνουσαν τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ νεκροῦ υἱοῦ της.

Συγκεφαλαιοῦντες τ' ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸν Διγενῆ ὡς ἓνα τῶν καλυτέρων συντηρητικῶν καὶ ἐκλεκτικῶν μεταγενεστέρων ὁπαδῶν τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς, ὅστις ἂν καὶ εἰργάζετο εἰς χρόνους, καθ' οὓς

¹ Millet, Recherches 409, 412.

² Σιέννα Accademia ἀρ. 13 (Millet, Recherches εἰκ. 52). Πίζα, Museo Civico (1820) (Millet, ἔ.δ. εἰκ. 539) Σιναίτης Βατικανοῦ (Millet, ἔ.δ. εἰκ. 543).

³ Millet, Recherches σ. 513.

⁴ Curđer, ἀρχῶν 14ου αἰ., Kutsevište, Gražaniča.

⁵ Καστοριά, Ταξιάρχης Μητροπόλεως Ὁρλάνδος, ABME Δ' (1938) σ. 93 εἰκ. 65 καὶ Ἀγ. Νικόλαος, τέλος 14ου αἰ. (Millet, Rech. εἰκ. 544).

⁶ Βατοπέδι, Millet, Athos, Les peintures πίν. 83, 2, Λαύρα (1535) Millet, Athos, πίν. 127, 4 κλπ.

⁷ Millet, Recherches σ. 515.

⁸ Millet, Recherches σ. 513.

ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἶχε μεγάλως ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὴν Δύσιν, οὐδόλως παρεσύρθη ὑπ' αὐτῆς, ἀλλ' οὔτε καὶ ὑπὸ τῆς ὁλονὲν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ὑπερισχύουσας Κρητικῆς σχολῆς, πλὴν ἴσως μόνον διὰ τῆς ἐντὸς πλαισίων τοποθετήσεως τῶν θεμάτων του. Οὐδ' ἐξέπεσεν εἰς λαϊκὸν ὁ χαρακτήρ τῶν ἔργων του, ὡς συνέβη μὲ τόσους ἄλλους ὑστερωτέρους τῆς Ἀλώσεως ζωγράφους¹. Ἐμείνει λοιπὸν ὁ Διγενής πιστὸς εἰς τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἰδίᾳ τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς τοῦ 14ου αἰῶνος, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν παρεδέχθη πάντοτε τὰς εἰς ρεαλισμὸν ὑπερβολὰς (πβλ. τὴν καμπύλην τοῦ σώματος τοῦ ἑσταυρωμένου). Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὰ ἔργα του ἔχουσι τὴν ἀνωτέραν πνοὴν καὶ τὰς ἐντόνους πτυχὰς τῶν παλαιῶν προτύπων τοῦ γειτονικοῦ ἰδίᾳ πρὸς τὴν πατριίδα του Μυστρᾶ, τὰ ὁποῖα πιθανῶς θὰ ἠκολούθησεν, δὲν ἔχουσιν ὅμως καὶ τὴν πλαδαρότητα καὶ ἀτονίαν ἄλλων συγχρόνων του περίπου ἔργων. Τοῦναντίον μάλιστα, τὰ ἔργα τοῦ Διγενῆ διακρίνει ἀκριβεία σχεδίου, τὰς δὲ κεφαλὰς του ἰδίᾳ διαπνέει ἀρκετὴ δύναμις ἐκφράσεως καὶ μία εὐγενὴς καὶ ρεαλιστικὴ μελιχιότης, ὅλως ἕνη πρὸς τὴν σοβαρότητα τῶν μεταγενεστέρων τῆς Ἀλώσεως ἔργων.

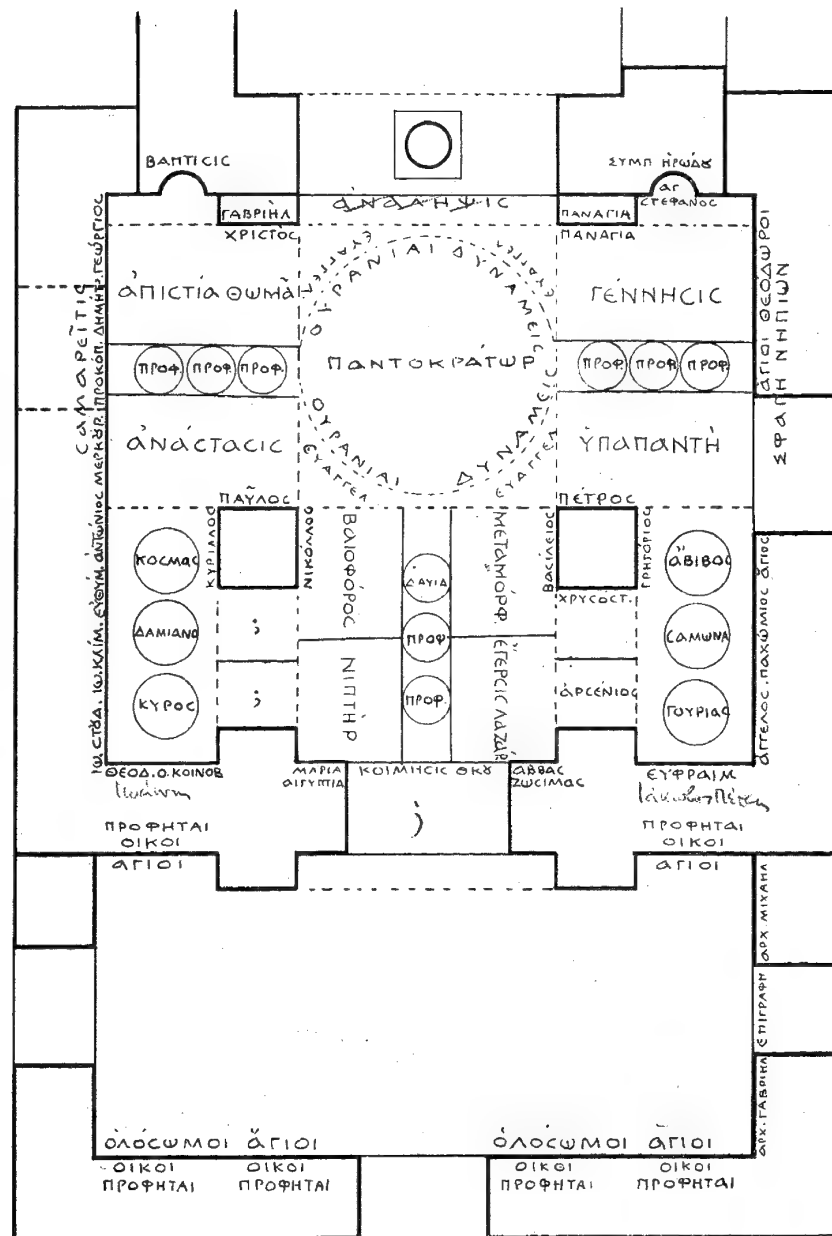
Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν δεῦτερον ναόν. Εἰς τοῦτον ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξις (εἰκ. 12) ἀκολουθεῖ τὴν συνήθειαν εἰς τοὺς τροῦλλαίους ναοὺς ἐφαρμοζομένην ὑπὸ τῆς τέχνης τῶν Παλαιολόγων. Οὕτω εἰς μὲν τὸν τυφλὸν τροῦλλον εἰκονίσθη ὁ *Πατριάρχης* ἐπιβλέπων ἐπὶ τὴν γῆν, εὐθύς δ' ὑπ' αὐτὸν ζώνη ἐκ τῶν οὐρανίων δυνάμεων μετὰ τῶν ὁποίων ἡ *Παναγία* καὶ ὁ *Πρόδρομος*, δεόμενοι ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰς τὰ 4 λοφία, ὡς συνήθως, οἱ *Εὐαγγελισταί*, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐστήριξαν καὶ διέδωσαν τὸν Χριστιανισμόν. Ἐρχεται κατόπιν τὸ δωδεκάορτον ἀρχίζον, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατήσαντα κανόνα, ἀπὸ τὴν ΒΑ. γωνίαν, ἔνθα παρεστάθη ὁ *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου* κατανεμηθεὶς εἰς τὰς δύο ἑκατέρωθεν τῆς εισόδου τοῦ ἱεροῦ παραστάδας, μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ πρὸς Βορρᾶν καὶ τὴν Παρθένον πρὸς Νότον, ὅπως ἀκριβῶς συχνάκις συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἀγιορειτικούς ναοὺς² καὶ τοὺς ναοὺς τῆς Π. Σερβίας³. Αἱ ἀκόλουθοι ἑορταὶ κατενεμήθησαν ἐπὶ τῶν βασταζουσῶν τὸν τροῦλλον τριῶν καμαρῶν, ἑκάστη τῶν ὁποίων διηρέθη κατὰ μήκος εἰς δύο ἡμίση διὰ ζώνης ἀποτελεσθείσης ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐντὸς τῶν

¹ Ὅρα τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Α. Ευγγουπόυ, Σχέδιασμα κλπ. σ. 69.

² G. Millet, Monuments de l'Athos I, Les peintures πίν. 81, 2 (Βατοπέδι) πίν. 119 4, 5 (Λαύρα) 182 1, 2 (Ξενοφώντος), 215 (Δοχειαρίου) κλπ.

³ Vl. Petković - Z. Tatić, Manastir Kalenik, εἰκ. 73, σ. 87.

Εικ. 12. Διάταξις τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ.

ὁποίων εἰκονίσθη ἀνὰ εἰς Προφήτης¹ (εἰκ. 12). Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίσθησαν ἡ *Γέννησις* καὶ ἡ *Ὑπαπαντή*, ἐπὶ τῆς μακροτέρας δυτικῆς ἡ *Μεταμόρφωσις*, ἡ *Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου*, ὁ *Νιπτήρ* καὶ ἡ *Βαυφόρος* (πίν. 10) καὶ τέλος ἐπὶ τῆς βορείου ἡ *Ἀνάστασις* (πίν. 11) καὶ ἡ *Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ*. Ἐλλείψει δὲ ἀνατολικῆς καμάρας ἡ *Ἀνάστασις* παρεστάθη ἐπὶ τοῦ ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ Ἱερὸν τυμπάνου, ἐν ᾧ ἡ *Κοίμησις* τῆς Θεοτόκου παρεστάθη ἐπὶ τοῦ ὑπερθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου τυμπάνου. Ὅλως δὲ ἀσυνήθης εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν βορείον παραστάδα τοῦ Ἱεροῦ τυμπάνου τοποθέτησις τῆς *Βαπτίσεως*, ἀντιστοίχως τῆς ὁποίας εἰκονίσθη πρὸς νότον τὸ *Συμπόσιον* τοῦ Ἡρώδου μετὰ τὴν δολοφονίαν τῆς *Σαλώμης*.

Βοηθητικαὶ τινες σκηναὶ παρεστάθησαν ἐπίσης ἐπὶ τῶν τυμπάνων τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας ἥτοι ἀφ' ἑνός, παρὰ τὴν *Γέννησιν*, ἡ *Σφαγὴ τῶν νηπίων*, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς βορρᾶν ὁ *Ἰησοῦς μετὰ τὴν Σαμαρείτιδα*, ἱσταμένην πρὸ τετραφύλλου σχήματος προστομαίου φρέατος.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ ναοῦ ἦτοι τὰ ἀνω τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν. Ἀντιθέτως τὰ κατώτερα τοιχώματα ἐκοσμήθησαν, ὡς συνήθως, δι' ὀλοσώμων, κατὰ μέτωπον εἰκονισθέντων ἁγίων παρατεταγμένων εἰς μίαν μόνην ζώνην. Οὕτω κάτωθεν τῶν τυμπάνων τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου καμάρας, παρεστάθησαν ἀντιστοίχως οἱ δύο *Ἅγιοι Θεόδωροι*, ὁ *Τίμων* καὶ ὁ *Στρατηλάτης*, καὶ οἱ στρατιωτικοὶ *Ἅγιοι: Μερκούριος, Προκόπιος, Γεώργιος καὶ Δημήτριος*. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τῶν δύο τετραγώνων πεσσῶν αἱ μὲν πρὸς ἀνατολὰς φέρουσιν τὰς εἰκόνας τῶν κορυφαίων *Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου*, ἀντικυρζοῦσας τὰς ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων ὀλοσώμους εἰκόνας τοῦ *Χριστοῦ* καὶ τῆς *Θεοτόκου*. Αἱ δὲ ὑπόλοιποι τρεῖς πλευραὶ τῶν πεσσῶν ἐπληρώθησαν δι' εἰκόνων τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ στηριγμάτων τῆς Ὁρθοδοξίας: *Βασιλείου, Χρυσοστόμου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Νικολάου*.

Οἱ μικροὶ κυλινδρικοὶ θόλοι τῶν δύο γωνιαίων δυτικῶν διαμερισμάτων ἐκοσμήθησαν διὰ στηθαρίων ἁγίων ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων καὶ δὴ τοῦ μὲν ΝΔ. διὰ τῶν προτομῶν τῆς τριάδος τῶν *Ἁγίων Γουρία, Σαμωνᾶ καὶ Ἀμβίβου* (sic), τοῦ δὲ ΒΔ. διὰ τῶν ἱατρῶν ἁγίων *Λαμμανοῦ, Κοσμᾶ καὶ Κύρου*. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τοιχώματα καὶ τόξα τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ναοῦ καταλαμ-

¹ Ὁμοία διάταξις ἐφηρμοσθῆ καὶ εἰς τοὺς θόλους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου τοῦ Ἁγ. Ὁρους (G. Millet, ἔ.δ. πίν. 221, 223 2, 3) ὡς καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Λαύρας Ἁγ. Νικολάου (ἔ.δ. πίν. 260, 1). Ἐπίσης εἰς τὸν Ὁσ. Μελέτιον τοῦ Κιθαιρώνος (Ὁρλάνδος, A.B.M.E. τ. Ε', 1939-40, σ. 33 καὶ 34), τὴν Καισαριανὴν καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Θεολόγου ἐπὶ τοῦ Ὑμητοῦ (Τοιχογραφίαι τῶν ναῶν τοῦ Ὑμητοῦ, ἐκδ. Ἑλληνικὴς Τέχνης, 1933, σ. 42 καὶ 44) κλπ.

βάνονται αποκλειστικῶς ὑπὸ ὁλοσώμων ἁγίων κρατούντων ἀνοικτὰ εἰλητάρια, ἐφ' ὧν ἀναγράφονται ἐποικοδομητικὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς ζῶντας μοναχοὺς, οἵτινες ἴσταντο εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ναοῦ. Οὕτω ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς νοτίας θύρας συναντῶμεν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἄγνωστον μοναχὸν ἅγιον κρατοῦντα εἰλητὸν μετ' τὴν ἐπιγραφὴν: *Ἀδελφοί, ὁ προσέχων τῇ ἐλπίδι τοῦ κόσμου τούτου τυφλὸς ἐστίν, ἐὰν δὲ καταλείψας αὐτὴν ἀτενίσῃ τὴν πρὸς... καὶ μετ' αὐτὸν τὸν ἰδρυτὴν τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχικοῦ βίου* "Οσ. *Παχώμιον* μετ' τὸν σχετικὸν ἐν σχήματι μοναχοῦ *Ἀγγελον* (πίν. 11) τὸν ὑπαγορεύσαντα εἰς αὐτὸν τοὺς κανόνας τοῦ μοναχικοῦ βίου, κρατοῦντα εἰλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ: *Τοιοῦτον ἔδοι γενέσθαι τὸ σχῆμα...* Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου δυτικῶς τοιχώματος ἀντικρὺζομεν *Εὐφραὶμ τὸν Σῦρον*, ἐπὶ τῆς γειτονικῆς παραστάδος *Ἀρσόνιον τὸν Μέγαν*, περαιτέρω, ἐκατέρωθεν τῆς θύρας, τὸν *ἀββᾶν Ζωσιμᾶν* δίδοντα τὴν θείαν μετάληψιν εἰς τὴν *Ἰοάννην Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν* καὶ ἐπὶ τῆς συνεχομένης παραστάδος μοναχὸν ἅγιον, οὗτινος ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐσβεσμένη καὶ ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ πρὸς βορρᾶν τοιχώματος τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος *Ἀγίου Θεοδοσίου τὸν Κοινοβιάρχην*. Τέλος ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος συναντῶμεν, εἰς στάσιν αὐστηρῶς ἱερατικὴν, τὰς ἐπιβλητικὰς μορφὰς διασήμεων ἀντιπροσώπων τοῦ ἀσκητισμοῦ ἦτοι *Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Στουδίτου* (πίν. 13) μετ' εἰλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *Ἀδελφοί καὶ π(ατέ)ρες χαίρω ἐφ' ὑμᾶς ἐν Κλυρίῳ ὁ ταπεινὸς δι' ἐν ὁμονοίᾳ πορεύεσθε, Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, Ἀγίου Εὐθυμίου* (πίν. 13) μετ' εἰλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *Ὡςπερ γὰρ οὐκ... χεῖται ὄρθον... ἀνευ... ως, οὕτως ἀμήχανον χωρὶς ἀγάπης ἀρε[τήν] κατορθῶσαι καὶ Ἀγ. Ἀντωνίου*, ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκουμεν τὴν ἐπιγραφὴν: *εἶδον ἐγὼ τὰς παγίδας τοῦ διαβόλου ἐρειδομένας τῇ γῇ καὶ στενάξας εἶπον, τίς ἄρα παρέρχεται ταύτας; (κλπ.)*

Πότε ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρουλλαίου ναοῦ διδασκόμεθα ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐπὶ λευκοῦ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων μήκους 0.60 καὶ ὕψους 0.17 μ., εὐρισκομένου ἀριστερᾷ τοῦ μονολόβου παρθύρου, ὅπερ διατυπᾷ τὸ τύμπανον τῆς βορείου καμάρας.

Δυστυχῶς ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι πολὺ ἐσβεσμένη τὰ δὲ μόνα γράμματα αὐτῆς τὰ ὁποῖα κατάρθωσα ἀσφαλῶς νὰ ἀναγνώσω¹ ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ο
ΚΑΙΝΕΙCΜ

Ξ · Μ · Ξ

Ἐκ τούτων τὰ τρία τελευταῖα, χωριζόμενα διὰ στιγμῶν, σημαίνουσιν

¹ Τὰ τρία τελευταῖα γράμματα ἀνέγνωσεν ἀσφαλῶς καὶ ὁ Δ. Λουκόπουλος (Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, σ. 306), ὅστις ἀνεῖρε καὶ ἐπιγραφὴν ἐπὶ πλίνθου τοῦ παρεκκλησίου λέγουσαν ἐκτίσθη ἐπὶ ἔτους ΑΧΝΑ=1651 (ἔ.δ. σ. 303).

ἀσφαλῶς τὴν ἀπὸ κτίσεως κόσμου χρονολογίαν 7047 ἦτοι 1539 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. Κατὰ ταῦτα ὁ δεύτερος ναὸς ἐξωγραφήθη 48 ἔτη μετὰ τὸν ὡς ἱερὸν αὐτοῦ χρησιμεύσαντα παλαιότερον ναῖσκον. Ἀγνωστος ὁμως δυστυχῶς παραμένει ὁ φιλοτεχνήσας τὴν ἀγιογράφειν αὐτοῦ τεχνίτης.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ.
α) *Εἰκονογραφία*. Ἡ ὑπὸ ἀγνώστου ζωγράφου τὸ ἔτος 1539 γενομένη διακοσμησις τοῦ μεγάλου ναοῦ ἐξετελέσθη ὑπὸ ἐντελῶς μοναχικὸν πνεῦμα, ὡς μαρτυρεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πλῆθος τῶν ὁλοσώμων μοναχῶν, οἵτινες παρατάσσονται ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἐπιγεγραμμένα εἰλητάρια τὰ ὁποῖα οὗτοι κρατοῦν εἰς τὰς χεῖράς των καὶ τὰ ὁποῖα περιέχουν ἐποικοδομητικὰ παραγγέλματα πρὸς τοὺς ζῶντας μοναχοὺς. Πρόκειται λοιπὸν περὶ διακοσμήσεως γενομένης κατὰ παραγγελίαν τῶν μοναχῶν τῆς Μυρτιάς, περὶ ἔργου δηλαδὴ ἀναλόγου ἀλλὰ μικροτέρας κλίμακος πρὸς τὰ μεγάλα σύνολα τῶν καθολικῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους² διότι καὶ ἡ διάταξις τῶν λοιπῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη, ἡ ὁποία κατὰ παράδοσιν ἐφηρμοζέτο εἰς τρουλλαίους ναοὺς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εἰκονογραφίαν ὁ ἀνώνυμος ζωγράφος τῆς Μυρτιάς οὐδόλως φαίνεται ἐξωθεν ἐπηρεασμένος³ διότι οὔτε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν τέχνην ἀντλεῖ θέματα, ὡς πράττουν τόσοι ἄλλοι σύγχρονοι τοιχογράφοι τῶν Βαλκανίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ Ἀγ. Ὁρους, οὔτε ἀπὸ τὴν 4 ἔτη πρότερον (1535) γενομένην διακοσμήσιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγ. Ὁρους ὑπὸ τοῦ περιφήμου Κρητὸς μοναχοῦ ζωγράφου Θεοφάνους, ἡ ὁποία μεγάλως ἐπέδρασεν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων του ἀγιογράφων⁴. Ὡς λάβωμεν τυχαίως δύο παραδείγματα: τὴν Βατοφόρον (πίν. 10) καὶ τὴν Ἀνάστασιν (πίν. 11).

Εἰς τὴν Βατοφόρον τῆς Μυρτιάς ὁ πῶλος ὄνου εἰκονίζεται οὐχὶ μετὰ τὴν κεφαλὴν κύπτουσιν ἵνα φάγῃ τὸν ὑπὸ παιδίου τεινόμενον κλαδίσκον, ὅπως εἰς τὴν Λαύραν⁵, ἀλλὰ μετὰ ὀρθίαν τὴν κεφαλὴν καὶ ὡσεὶ ξύλινος, ὅπως εἰς τὸ Βατοπέδι⁶. Ὡσαύτως ἐντὸς τοῦ κάστρου τῶν Ἱεροσολύμων εἰς μὲν τὴν Λαύραν εἰκονίζονται πλείονα οἰκοδομήματα, ἐν δὲ εἰς τὴν Μυρτιὰν μέγας ὀκταγωνικὸς μετὰ τρουλλοῦ ναὸς, ὅπως καὶ εἰς τὸ Βατοπέδι καὶ τὴν Θεοσκεπάστον τῆς Τραπεζοῦντος⁷, τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Βαλαὰμ τῶν Μετεώρων (πρὸς τὸ ὁποῖον παρουσιάζει καὶ ἄλλας εἰκονογραφικὰς ὁμοιότητας).

Διαφορετικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ σύνθεσις τῆς ὁμάδος τῶν Ἰουδαίων εἰς τὴν Μυρτιὰν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ Θεοφάνους εἰς τὴν Λαύραν.

¹ Α. Συγγόπουλος, Σχέδια σ. 111.

² Millet, Athos, Les peintures πίν. 125, 1.

³ Millet, ἔ.δ. πίν. 85, 8, ἀρχῶν 14ου αἰῶνος.

⁴ Millet, Recherches sur l'icon. de l'Evangile εἰκ. 251.

Ἡ Ἀνάστασις ὡσαύτως τῆς Μυρτιάς εἶναι εἰκονογραφικῶς διάφορος τῆς τῆς Λαύρας¹ διότι ἐν ᾧ εἰς ταύτην ὁ Χριστὸς εὐρίσκεται μεταξὺ τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὕας ἐξερχομένων ἐκ σαρκοφάγων, εἰς τὴν Μυρτιάν (πίν. 11) ἀμφότεροι οἱ πρωτόπλαστοι εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους εἰς τὸ δεξιὸν τῆς συνθέσεως. Πολὺ περισσότερον συνδέεται εἰκονογραφικῶς ἡ Ἀνάστασις τῆς Μυρτιάς πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ξενοφώντος², ἣτις ἐξετελέσθη τὸ 1544 ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Ἀντωνίου ἥτοι 5 μόλις ἔτη ἀργότερον ἀπὸ τὴν τῆς Μυρτιάς. Κατὰ ταῦτα εἰκονογραφικῶς ὁ ζωγράφος τῆς Μυρτιάς βασίζεται μᾶλλον ἐπὶ παλαιότερων ἀγιορειτικῶν διακοσμήσεων, οὐχὶ ὅμως ἐπὶ τοῦ Θεοφάνους.

β) *Τεχνικὴ καὶ τεχνοτροπία.* Εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηρεῖται διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν συνθέσεων καὶ τῶν μεμονωμένων ἀσκητικῶν μορφῶν. Εἰς τὰς πρώτας τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνά μέρη τοῦ σώματος ἔχουσι τὸ φωτεινὸν χρῶμα τῆς σαρκὸς ἠπλωμένον εἰς περιωρισμένην ἔκτασιν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ προπλασμοῦ, κατὰ τὸ σύστημα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας ἀσφαλῶς ὁπαδὸς εἶναι ὁ ἀνώνυμος τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Μὲ τὴν τεχνικὴν αὐτὴν ὁ ζωγράφος μας ἀποφεύγει τὰς δυνατὰς ἀντιδράσεις, ἐπιτυγχάνων μαλακότητα καὶ φωτεινότητα, τὴν ὁποίαν ἐπαυξάνουν καὶ αἱ ἐλάχισται λευκαὶ φωτειναὶ γραμμαί, αἵτινες τονίζουν ἰδιαιτέρως τὰ προεξέχοντα σημεῖα. Τὰ πρόσωπα τῆς συνθέσεως εἶναι μᾶλλον στενὰ καὶ ἐπιμήκη, αἱ δὲ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων μαλακαὶ καὶ ἀρκούντως ἀρμονικαὶ (πίν. 10, 11) ἐκτελεσμέναι προφανῶς κατὰ παλαιότερα παλαιολόγια πρότυπα.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς μορφὰς τῶν θρησκευτικῶν συνθέσεων αἱ σεβάσμιαι καὶ ὑποβλητικαὶ μορφαὶ τῶν ἀσκητῶν ἀγίων (πίν. 12, 13) παρουσιάζουν μὲν τεχνικὴν ἐκτελέσεως ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἀλλὰ μεγαλυτέραν τονικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς περιωρισμένης εἰς ἔκτασιν φωτεινῆς σαρκὸς καὶ τοῦ σκοτεινοῦ προπλασμοῦ, ἰδίᾳ ὅμως μεγαλυτέραν σχηματοποίησιν τῶν γενείων, τῆς κόμης καὶ τῶν ὤτων. Ἐπὶ πλεόν τὰ ἐνδύματα τῶν ἀσκητῶν παρουσιάζουσι πτυχὰς ἐνίοτε σκληρὰς καὶ γωνιώδεις (πίν. 12, 13), σημειούμενας μὲ γραμμὰς πολὺ βαθύτερου τόνου ἐπὶ τῶν ὑπολοίπων φωτεινῶν ἐπιφανειῶν. Παρὰ τὴν αὐστηράν ἐν τούτοις ἀσκητικότητα, ἣτις διακρίνει τὸν ζωγράφον μας, αἱ τοιχογραφίαι του εἶναι πλήρης χρώματος. Τὰ νεαρὰ ἰδίως πρόσωπα (π.χ. ὁ ἄγγελος τοῦ Παχωμίου (πίν. 12)) ἀλλὰ καὶ τινὰ γηραιὰ ἀκόμη, παρουσιάζουν σαρκώματα μὲ θερ-

¹ Millet, ἔ.δ. πίν. 129, 1.

² Millet, ἔ.δ. πίν. 173, 2.

μὴν ὄμπραν καὶ σκοτεινότερους γλυκασμούς, ποὺ κáμνουν πολὺ ἐπιτυχῇ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φαιὴν ἢ λευκὴν, πλαστικὴν γενεάδα καὶ τὴν κόμην.

Γενικῶς τὸν ζωγράφον τοῦ κυρίως ναοῦ διακρίνει βαθὺ διακοσμητικὸν αἶσθημα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σοφὴ προσαρμογὴ τῶν συνθέσεων του πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ κτηρίου διδόμενα ἀρχιτεκτονικὰ σχήματα. Τὸν χαρακτηρίζει ὡσαύτως ἡ αἰσθησις τοῦ μνημειώδους, ἡ προσήλωσις πρὸς τὰς παραδεδομένας μορφὰς, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ξενικὰς ἐπιδράσεις καὶ τέλος μία σπανίας δυνάμεως χρωματικῆς ἀρμονία καὶ συγκρατημένη χρῆσις τῶν τεχνικῶν μέσων. Διὰ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων τὰ ἔργα τοῦ ἀνωνύμου ζωγράφου μας προσλαμβάνουν μίαν ἡρεμον σοβαρότητα ἀλλὰ καὶ μέγα χρωματικὸν θέλγητρον, προξενοῦν εἰς τὸν θεατὴν βαθεῖαν γοητείαν.

γ) Ὑπολείπεται ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὰς τοιχογραφίας τοῦ **νάρθηκος**. Αὐταὶ καλύπτουσι τοὺς σχετικῶς χαμηλοὺς τοίχους του τεταγμένοι εἰς τρεῖς ζώνας: μίαν κατωτάτην ἀποτελουμένην ἐξ ὁλοσώμων ἀγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουσιν οἱ ἐκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν ἀγούσης, σήμερον δὲ τετειχισμένης πυλίδος, εἰκονιζόμενοι Ταξιάρχαι Γαβριὴλ καὶ Μιχαήλ, μίαν μέσην περιλαμβάνουσαν τοὺς «οἰκούς» τῆς Θεοτόκου καὶ μίαν ἀνωτάτην περιλαμβάνουσαν στηθάρια προφητῶν ἐντὸς μεταλλίων. Ἰδιαιτέρως ἐκφραστικὴ εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (εἰκ. 13) πτερωτοῦ καὶ ἀπειλητικοῦ, κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὑψωμένον ξίφος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν¹ καὶ πατοῦντος ἐπὶ τοῦ σώματος ἐξηπλωμένου γυμνοῦ γενειοφόρου ἀνδρὸς φέροντος κολόβιον (Ἀμαρτωλοῦ;), παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ὁποίου ἐγγράφη ἡ ἐπιγραφή: *φρῖζον ψυχὴ φόβω*. Ἐπὶ τοῦ εἰλητοῦ τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ Ἀρχάγγελος εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή: *Πρόδηλον ὡς ἴσταται καθοπισμένος βλέπων ἰλαρῶς...*

Τὰς μετρίας τέχνης τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος χρονολογεῖ λίαν ἐσβεσμένη ἐπιγραφή, γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ταξιαρχῶν θύρας, ἣτις ἀναφέρεται μὲν εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ πρὸ τοῦ 1903 κατεδαφισθέντος παρεκκλησίου τῶν Ταξιαρχῶν, ἀφορᾷ ὅμως ἀσφαλῶς καὶ τὰς τοῦ ἐξεταζομένου νάρθηκος.

Ἴδου πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:²

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου, τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου καὶ πνευματικοῦ ἱερέως Κυρίου Κῦρ Νεστορίου ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ

¹ Ὁμοία διάταξις τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ ἐκατέρωθεν θύρας, ἐνθα ὁ Μιχαήλ, φέρων τὸ ἐπίθετον ὁ φύλαξ, κρατεῖ ἐνεπιγραφὸν εἰλητόν, εὐρεται καὶ εἰς τὴν Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos, Les peintures πίν. 239).

² Τοῦτο ἐδημοσιεύθη ἤδη ὑπὸ Δ. Λουκοπούλου, ἐν Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1928, σ. 307.

πανιερωτάτου μητροπολίτου κυρίου Κυρ Νεοφύτου κατά τὸ 1712 ἔτος τὸ κοσμοσωτήριον ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ 20.

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος ἐξετελέσθησαν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲ ταύτην συμβιβάζεται καὶ

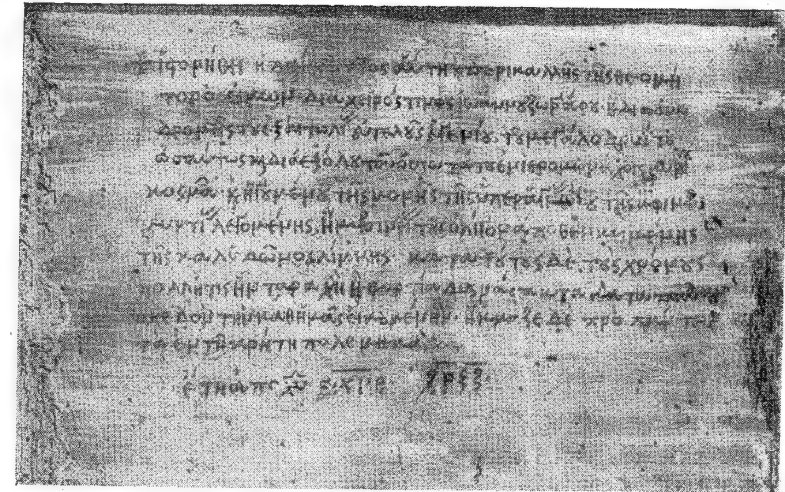
Εἰκ. 13. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος τοῦ καθεδρικοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (18^{ος} αἰ.).

ἡ ἀφελὴς καὶ μὲ ἀυθόρμητον ρεαλισμόν, λαϊκὴ μᾶλλον τέχνη των, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ ξηρὰ καὶ τραχεῖα τεχνοτροπία των καὶ τέλος ἡ ἀγάπη πρὸς τὰς μικρῶν διαστάσεων ἀλλὰ πολλὰς τὸν ἀριθμὸν σκηνάς.

Τελειώνοντες τὸ περὶ ζωγραφικῆς κεφάλαιον θὰ ἀναφέρωμεν ἐν τέλει καὶ μίαν μεγάλην φορητὴν εἰκόνα εὐρισκομένην εἰς τὸ τέμπλον τοῦ νεωτέρου ναοῦ καὶ εἰκονίζουσαν τὴν Θεοτόκον Ἐλεοῦσαν κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας (πίν. 14). Ἡ μετρίας τέχνης εἰκὼν αὕτη ἀποβαίνει σημαντικὴ

ἐνεκα τῆς ὀπισθεν αὐτῆς γεγραμμένης ἀφιερώσεως ἅμα καὶ ἐνθυμήσεως, ἥτις λέγει: (εἰκ. 14)

Εἰκ. 14. Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῆς φορητῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας Ἐλεοῦσης.

Ἱστορήθη ἡ πάνσεπτος αὕτη καὶ περικαλλὲς τῆς Θεομήτορος εἰκὼν διὰ χειρὸς τινος Ἰωάννου ζωγράφου καὶ διὰ συνδρομῆς τοῦ ἐξ Αἰτωλίας) εὐτελοῦς Εὐγενίου τοῦ μεγαλοδυνίτου. Ὡσαύτως καὶ διὰ ἐξόδου τοῦ δαιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Κυρίου | Κοσμᾶ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς κοινῶς Μυρτιάς) λεγομένης ἢ Μυροῦνης, τῆς ὀλίγον ἀποθεν κειμένης | τῆς Κυλυδῶνος λίμνης· κατὰ τούτους δὲ τοὺς χρόνους πολλή τις ταραχὴ καὶ φορτίον δυσβάστακτον κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην. Ἦκμαζε δὲ πρὸ πάντων τὰ ἐν Κρήτῃ πολεμικὰ· ἔτη ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ ρχνθ'· ρρξζ' (=1659).

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή ἀναφέρει ὡς φιλοτεχνήσαντα τὴν εἰκόνα «Ἰωάννην τινα» ζωγράφον, ὡς δαπανήσαντα δὲ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸν ἡγούμενον τῆς Μ. Μυρτιάς ἢ ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον Μυρσίνης¹ ἱερομόναχον Κοσμᾶν, ἀφ' ἐτέρου δὲ Εὐγένιον τὸν μεγαλοδυνίτην, ὅστις εἶναι ὁ ἐκ Μεγάλου δένδρου τῆς Αἰτωλίας καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς λόγιος μοναχὸς

¹ Μ. Μυρσίνης ἢ Μυρσινιωτίσσης ἀναφέρεται ὑπάρχουσα καὶ ἐν Λέσβῳ, παρὰ τὴν Μήθυμναν (Miklosich - Müller, Acta et dipl. τ. Α' σ. 164-165 καὶ Ε', σ. 231, 233, 236). Πβλ. καὶ Α. Παπαδόπουλον - Κεραμέα ἐν Ἑλλ. Φιλ. Σὺλ. Κ/πόλεως Παράρτ. ΙΕ' τόμου σ. ιβ' καὶ 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13.

καὶ σοφώτατος ἐν διδασκάλοις Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός¹. Οὗτος ἐμό-
 νασεν ἐν τῇ Μονῇ Μυρτιάς, ὅπου καὶ τόσοι ἄλλοι «ἐχρημάτισαν πεπαιδευ-
 μένοι καὶ εἰς ἀρετὴν περιβόητοι ἄνδρες, ἐν οἷς φέρεται καὶ Κοσμάς ὁ Αἰ-
 τωλός», μετέσχε δὲ καὶ τῆς δαπάνης ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνης τῆς Παναγίας,
 γράψας ἰδιοχείρως τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν, ὥς ἀποδεικνύεται ἀφ' ἐνὸς μὲν
 ἐκ τοῦ ἰδιαζόντος εἰς αὐτὸν κλασσικίζοντος ὕφους αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ
 τῆς ὁμοιότητος τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς πρὸς ἄλλα δημοσιευθέντα
 αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου. Τὴν τυπικὴν ἀφιέρωσιν συνοδεύουν καὶ ὀλίγαι
 τινὲς γραμμαὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται ἡ ἀγωνία, ἣτις συνέιχε τοὺς τότε
 ὑποδούλους Ἑλλήνας διὰ τὴν ἐκβασιν τοῦ πολέμου, ὅστις διεξήγετο τότε
 (1649-1669) μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετίας περὶ κατοχῆς τῆς Κρήτης.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Αἱ διαστάσεις τῆς Μονῆς εἶναι κατὰ μέσον ὄρον: πλάτος 32 μ. καὶ
 μῆκος 40 μ. Πλὴν τῆς ἀνωτέρω (σ. 77) ἀπεικονισθείσης κρήνης, ὑπάρχει
 καὶ δευτέρα ὁμοία ἀλλὰ μικροτέρων κάπως διαστάσεων εὐρισκομένη δεξιᾷ,
 εὐθὺς μετὰ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, ἐν ᾗ ἡ πρώτη εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ἀνα-
 τολικῆς πλευρᾶς τῆς περιοχῆς, βλέπουσα πρὸς τὴν αὐλήν.

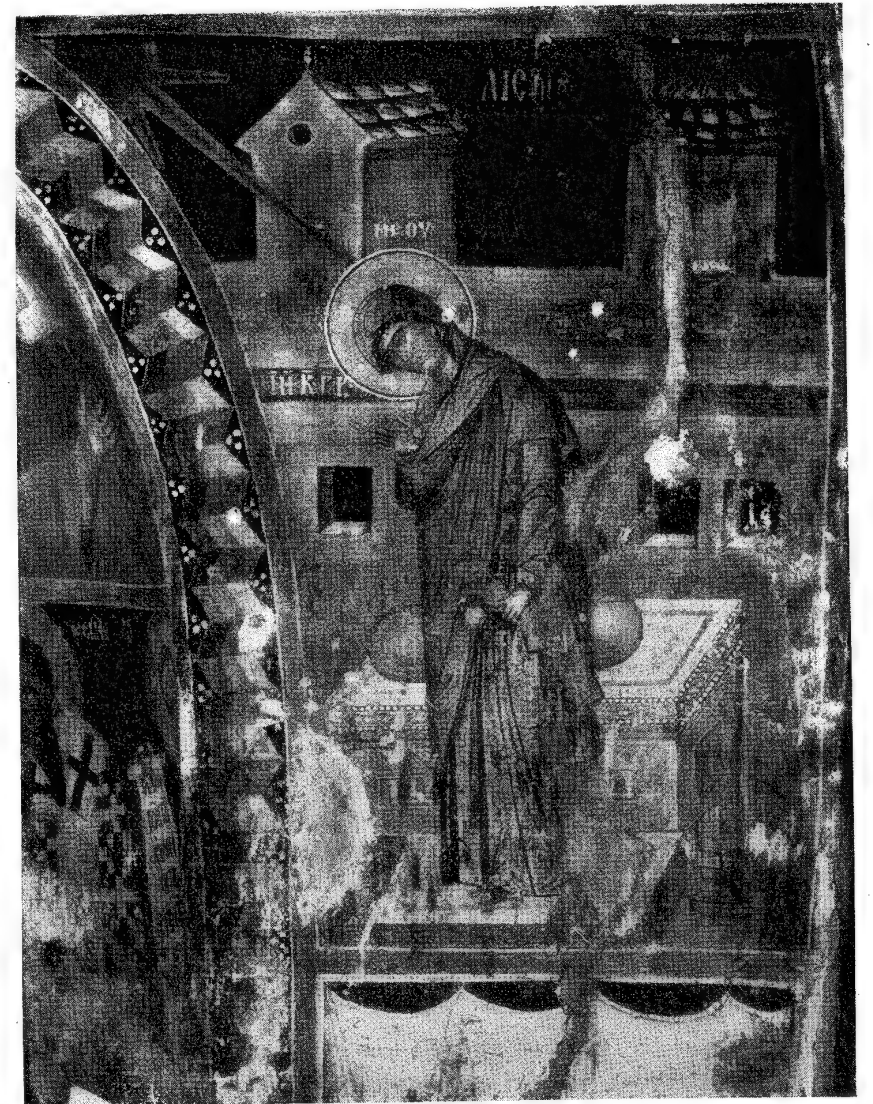
¹ Κ. Ν. Σάθ α, Μεσ. Βιβλ. Γ'. 423-479.—Σπ. Π. Λάμπρου, Βίος Εὐγενίου
 Ἰωαννουλίου ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου ἐν Ν. Ἑλλήν. Δ', 78.—Π. Ι. Βασιλείου,
 Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός, Ἀθήνα 1947. Οἱ ἀνωτέρω βίοι ἐδημοσιεύθησαν κατὰ
 τὰ χ/φα (74 καὶ 117) τῆς Βιβλιοθήκης Βουλῆς Ἀθηνῶν, τὸν ὑπ' ἀριθμ. 577 κώδικα τῆς
 ἐν Ἀθῶ Μ. τοῦ Παντελεήμονος καὶ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 184 κώδικα τοῦ ἐν Κ/πόλει
 Ἀγιοταφ. Μετοχίου. Ἐπιστολαὶ τοῦ Εὐγενίου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ πρώην Λεον-
 τουπόλεως Σωφρονίου εἰς περ. Ἑλληνικά Ζ' (1934) 83 ἐ.-Η' (1935) 123 ἐ.-271 ἐ.-
 Θ' (1936) 55 ἐ., 309 ἐ. καὶ τοῦ Τ. Γριτσοπούλου, Γέρας Κεραμοπούλλου 480 (ἡ
 διαθήκη ἐν σ. 484) καὶ ἐν Ἀθηνᾶ 58 (1954) σ. 37-64.

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ 1ου στρώματος τοῦ παλαιότερου ναΐσκου τῆς Μ. Μυρτιάς.

Ὁ Χριστὸς μετὰ τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ τοῦ Προδρομοῦ.
Τοιχογραφία τοῦ βορείου τοιχώματος τοῦ παλαιότερου ναΐσκου τῆς Μ. Μυρτιάς.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

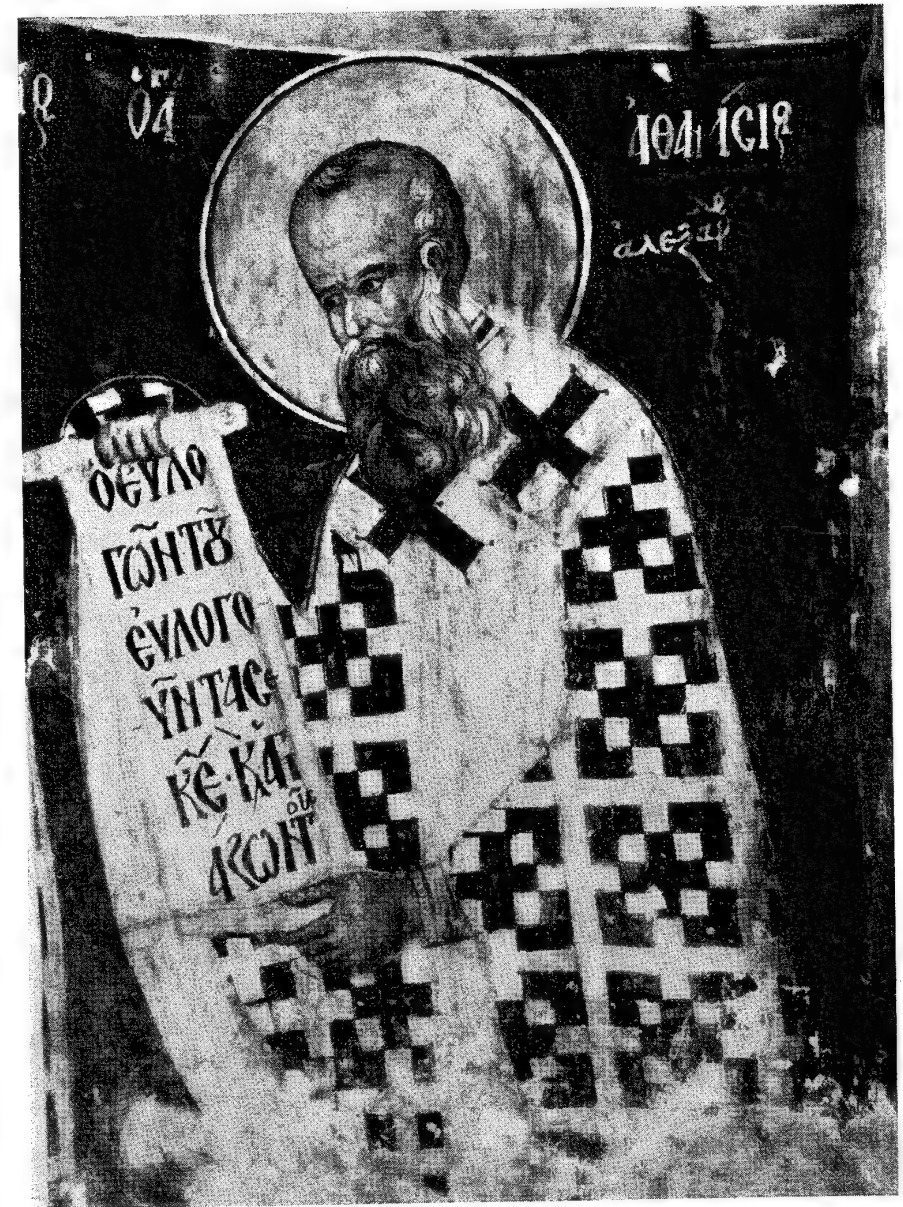
Ἡ Παρθένος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τοιχογραφία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ παλαιότερου ναύσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

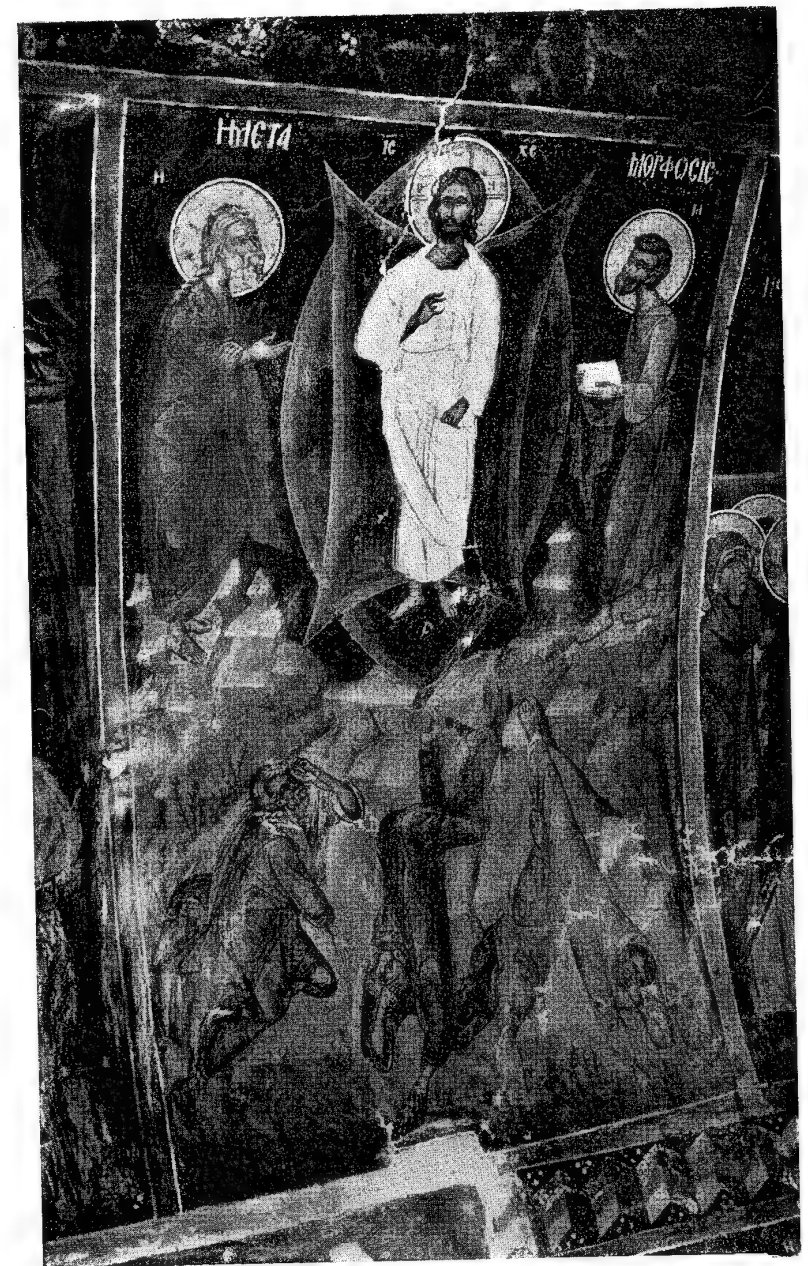

Ἡ Πλατυτέρα. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ παλαιότερου ναοοῦ τῆς Μ. Μοσχίας. Ἔργον τοῦ Εἰένου Διγενῆ (1491).

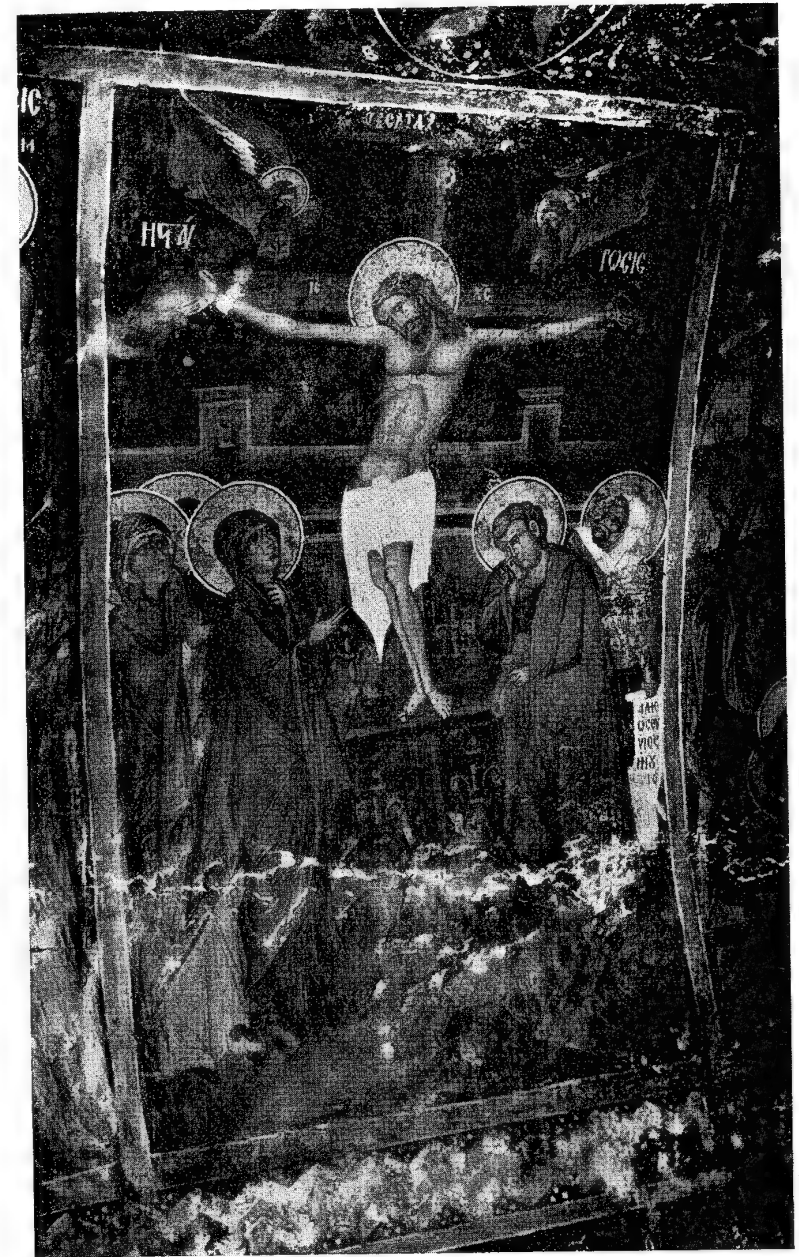

Ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ παλαιότερου ναύσταυρου, Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Μεταμόρφωσις. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Σταύρωσις. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

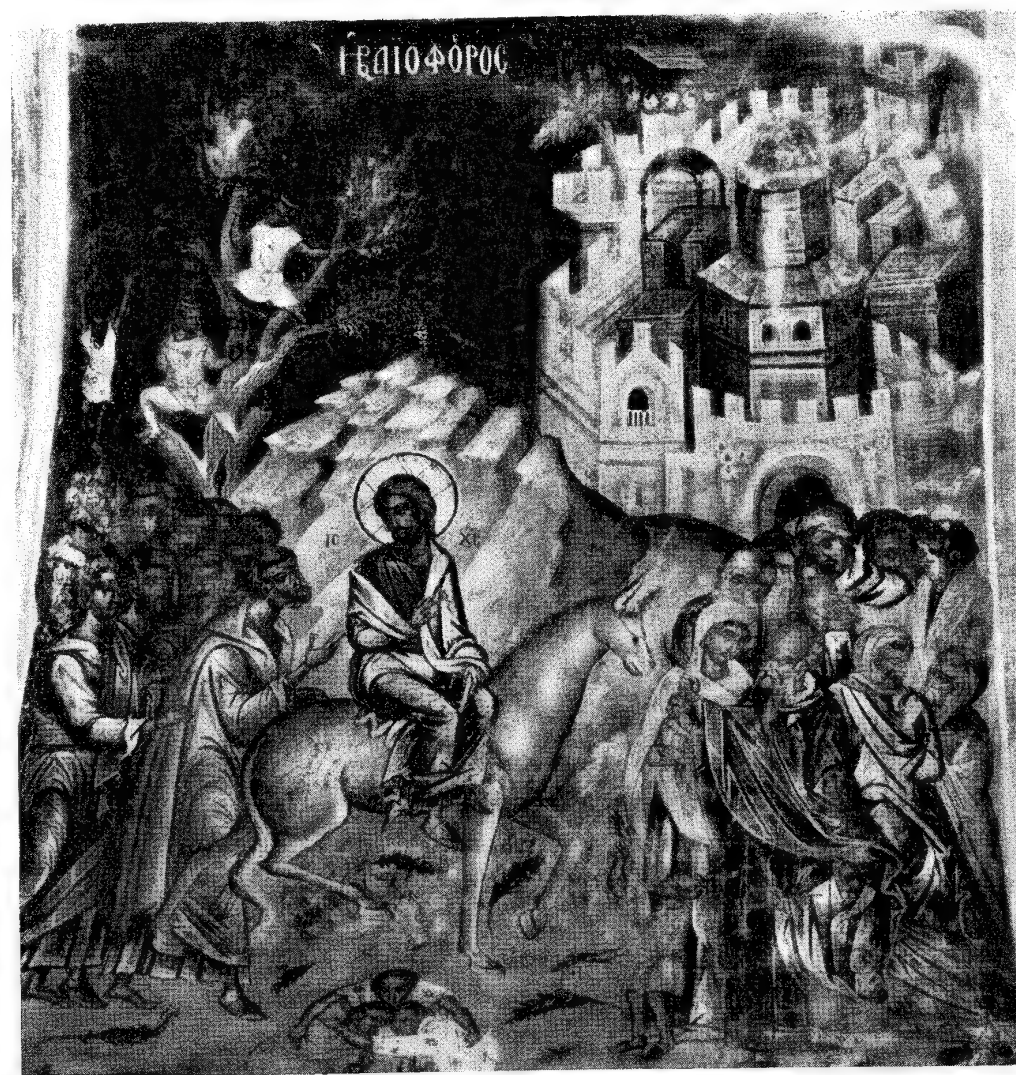

Ἡ Γέννησις τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ θόλου τοῦ παλαιότερου ναΐσκου. Ἔργον τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491).

Τὰ Εισόδια τῆς Θεοτόκου. Τοιχογραφία τοῦ παλαιότερου ναΐσκου.
Ἔργον τοῦ Εἰένου Διγενῆ (1491).

Ἡ Βαΐοφόρος. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

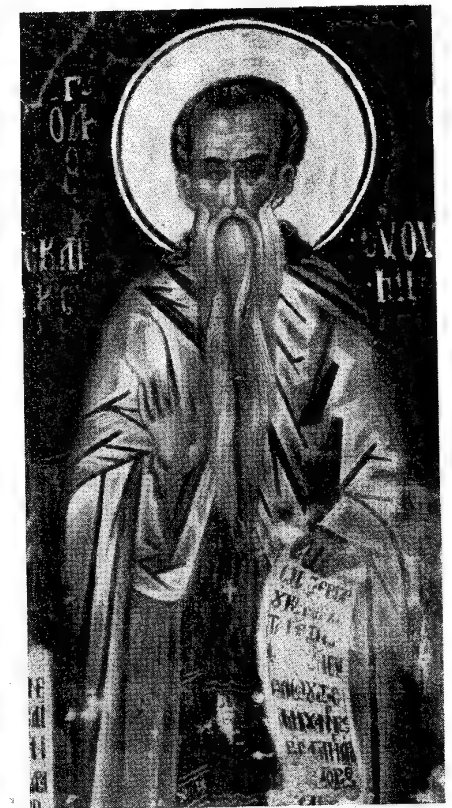
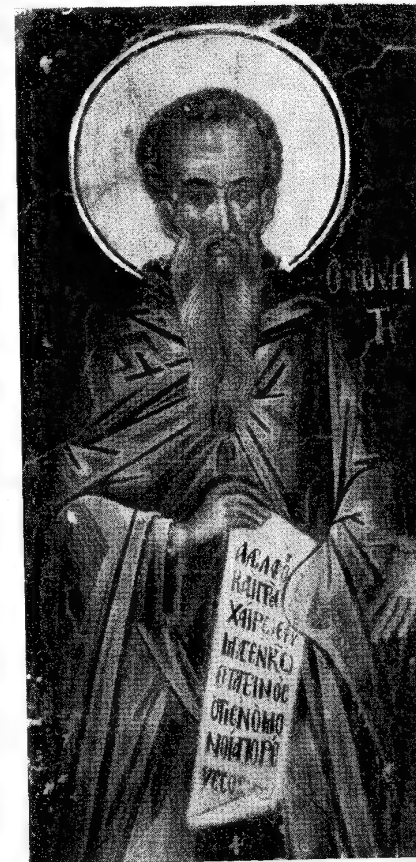
Ἡ Ἀνάστασις. Τοιχογραφία τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Ὁ Ὅσ. Παχώμιος καὶ ὁ Ἄγγελος αὐτοῦ. Τοιχογραφία τοῦ κυρίου
ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Στουδίτης

Ὁ Ἅγ. Εὐθύμιος

Τοιχογραφίαι τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Μ. Μυρτιάς (1539).

Φορητή εικόνα της Ἐλεούσης. Ἔργον τοῦ ζωγράφου Ἰωάννου τοῦ 1659.

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Νάξον, εἰς τὴν ὁποίαν περιεσώθησαν πολλοὶ μεσοβυζαντινοὶ ναοί¹, ἡ γειτονικὴ Πάρος παρουσιάζει μὲν σπουδαῖα παλαιο-χριστιανικὰ μνημεῖα, ὡς ἡ Καταπολιανή² καὶ δύο ἄλλαι ἀνασκαφεῖσαι βασι-λικάι³, ἐν⁴ ὅμως μόνον μέχρι τοῦδε μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς περιόδου⁵. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο εἰς τὴν καὶ ὑπὸ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένην ὁλοσχερῇ

¹ Ὅρα σχετικῶς Ν. Καλογερόπουλον, Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι ναοὶ τῆς Νάξου (Νέα Ἑστία 1933, 799-805, 871-877 καὶ 928-934 καὶ Ἐφημερίς Ἀπείρανθος, ἔτ. Α' φ. 1). Κ. Καλοκύρη, Ἑπετ. Θεολ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1958, σ. 60 πβλ. καὶ τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. κατὰ τὸ 1960 σ. 92). Ν. Κοντολέοντα (Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1960, σ. 468-474). Ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Νάξου ὑπέβαλεν ἐσχάτως εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν Σχολὴν τοῦ Ε. Μ. Πολυτεχνείου ὁ παλαιὸς καλὸς μαθητὴς μου ἀρχιτέκτων κ. Γ. Δημητροκάλης, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσεν ἤδη χρονολογημένας τινὰς ἐπιγραφὰς τῶν αὐτῶν ναῶν (Ἐπιθεώρησις τέχνης ἀρ. 90 τοῦ Ἰουνίου 1962, σ. 706-711).

² Καταπολιανὴ εἶναι ἡ παλαιὰ καὶ ὀρθὴ ὀνομασία τοῦ μεγάλου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ προερχομένη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αὕτη εὐρίσκεται κατὰ πόλιν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ κάστρον (πβλ. Π. Ζερλέντην ἐν Byz. Zeitschr. 1901, 162 καὶ Ν. Βέην, Glotta IX, 110 σημ. 3). Ἡ ἡμιλογία καὶ ἡμιποιητικὴ ὀνομασία Ἐκατονταπυλιανὴ δὲν εἶναι παλαιότερα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰ. (Μ. Κρίσπη, Φιλολογ. Ἀνάλεκτα, Τρίπολις-Ἀθῆναι 1908-1911, σ. 286). Βλ. καὶ Β. Φάβην ἐν Τεσσαρακονταετηρίδι Κόντου σ. 265 κ.ε.

³ Ἡ πρώτη τούτων εὐρισκομένη εἰς τὸ κατὰ τὸ Ν. τμήμα τῆς νήσου κείμενον κτῆμα Βουτάκου ἀνεσκάφη πρὸ ἀρκετῶν ἐτῶν ὑπὸ τῆς κ. Εἰρ. Βαροῦχα, δὲν ἐδημοσιεύθη ὅμως εἰσέτι. Πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ μέλη τῆς ἐν λόγῳ βασιλικῆς εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸ μεταγενέστερον. ἐπὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀνεγερθέν, μονόκλιτον ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ δευτέρα βασιλική, κειμένη εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς περίπου χιλιομέτρου πρὸς τὰ ΒΑ. τῆς Καταπολιανῆς, ἀνεσκάφη ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1960 καὶ 1961, δαπάναις τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας. Βλ. σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1960 (σ. 176-185) καὶ 1961 (σ. 188-196).

⁴ Εἶναι τοῦτο ὁ μικρὸς (3,70×5,80) μονοκάμαρος ναῖσκος Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου, κείμενος ἡμίσειαν ὥραν πρὸς Ν. τοῦ Τσηπίδου ἐπὶ ὑψώματος παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ δυνάμενος, λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας τῶν λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης τοιχογραφιῶν του, νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

⁵ Νομισματικὸν ἐν τούτοις εὑρημα ἐκ τῶν χρόνων Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ (1149-1180), Ἰσακίου Β' Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ Ἀλεξίου τοῦ Γ' (1195-1203) γενόμενον παρὰ τὴν Νάουσιν (Εἰρ. Βαροῦχα, Ἀρχ. Δελτ. 1931, 32, 78 ἐξ.) ὑποδηλοῖ βυζαντινὴν αὐτόθι ἐγκατάστασιν, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν γενομένην τὸ 1125 λεηλασίαν τῆς Πάρου (Herzberg, Gesch. des byz. Reichs. σ. 228).

ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς¹, ὁπότε ἐχρησίμευε μόνον ὡς ὁρμητήριον τῶν λυμαινομένων τὸ Αἰγαῖον Ἀράβων (Σαρακηνῶν) πειρατῶν². Οὕτω ἐκ τῶν δύο σωζομένων «βίων» τῆς Ὀσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας τῶν συντεθέντων περὶ τὸ 920 ἀφ' ἐνὸς μὲν ὑπὸ Νικήτα τοῦ Μαγίστρου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ Συμεῶν τοῦ Μεταφράστου³, δημοσιευθέντων δὲ τοῦ μὲν ὑπὸ Θεοφίλου Ἰωάννου⁴ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. CCCXLIX φ. 116 χειρογράφου τοῦ 12ου αἰῶνος τῆς Μαρκαντίνης Βιβλιοθήκης, τοῦ δὲ ὑπὸ Μαν. Γεδεών⁵, ὡς καὶ τῆς δημόδους μεταφράσεως τοῦ βίου ὑπὸ Ἀγαπίου Λάνδου⁶, ἥς τὸ κείμενον ἀκολουθεῖ ἢ τε ὑπὸ Μελετίου Μαυρικίου ἱεροδιακόνου συντεθεῖσα Ἀκολουθία τῆς Ὀσ. Θεοκτίστης, ἢ δημοσιευθεῖσα τὸ 1881 ἐν Ἀθήναις⁷, καὶ ὁ Συναξαριστὴς τοῦ Νικοδήμου⁸ (9η Νοεμβρίου), μανθάνομεν ὅτι Νικήτας ὁ Μάγιστρος μεταβαίνων τὸ 902 εἰς Κρήτην ἐντολῇ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Λέοντος τοῦ 6ου τοῦ σοφοῦ) ἐπὶ πολιτικῇ ἀποστολῇ πρὸς τοὺς τὴν Κρήτην ἔχοντας Ἀράβας καὶ ἐμποδισθεὶς ὑπὸ ἐναντίων ἀνέμων ἠναγκάσθη νὰ προσορμισθῇ εἰς Πάρον, ἔνθα, ἐπισκεφθεὶς τὸν αὐτόθι ναὸν τῆς Θεοτόκου (προφανῶς τὴν Καταπολιανήν) οὐδένα ἄλλον ἄνθρωπον συνήντησεν εἰμὴ σκελετώδη τινὰ μοναχὸν ὑπερκύψαντα τῆς ἐρήμου, ὅστις εἶπεν εἰς αὐτόν, ὅτι ἔζη ἐν τῇ νήσῳ μόνος ἀλώμενος κατὰ τὴν ἐρημον ταύτην χρόνους πλέον τῶν

¹ Πλὴν τῆς Πάρου καὶ ἄλλαι νῆσοι τοῦ Αἰγαίου εἶχον ἐγκαταλειφθῇ τελείως ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἦτοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐντόνου πειρατικῆς δραστηριότητος, π.χ. ἡ Πάτμος, ὡς μᾶς διδάσκει τὸ κατὰ τὸ 1088 συνταχθὲν πρακτικὸν τῆς παραδόσεώς της ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ εἰς τὸν ὅσιον Χριστόδουλον (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata τ. VI, Βιέννη 1890, σ. 56), ὁπερ χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς ἐρημον ὁλὴν καὶ κεχρομένην καὶ ὑπὸ τῶν ἀκανθῶν καὶ τῶν ἄλλων οὐρφετῶν οὐνεοκλασμένην καὶ ἄβατον... Ὅρα σχετικῶς καὶ Miller - Δάμπρον, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι I, 43.

² Κατὰ τὸν E. W. Brooks, The Arabs in Asia Minor from Arabian sources (Journ. of Hell. Studies 1898, 182-208) αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων εἰς τὸ Αἰγαῖον ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 664-5 (ἔ.δ. σ. 184). Πολλὰ ἰδίᾳ πειρατικὰ πρὸς λεηλασίαν τῶν νήσων ἐπιδρομαὶ ἐγένοντο ἀπὸ τοῦ 825 καὶ ἐξῆς ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὴν Κρήτην Ἀράβων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Abn-Hafs-Omar (Herzberg, Gesch. des byz. Reichs 129), κατὰ μίαν τῶν ὁποίων ἡρημώθη καὶ ἡ Πάρος, τόσον ὥστε τὸ 835 νὰ χαρακτηρίζεται ὡς ἐρημος καὶ ἀοικος. Δὲν εἶναι δέ, κατ' ἐμέ, ἄσχετοι μὲ τὰς ἐπιδρομας ταύτας τῶν Ἀράβων ἢ καὶ μὲ τὰς πολλὰς μεταγενεστέρως αἱ μέχρι σήμερον διατηρούμεναι εἰς Νάουσας καὶ Παροιὰν ὀνομασίαι ποταμοῦ καὶ πηγῆς «Σαρακήνικο».

³ Πβλ. H. Zeller ἐν τῇ ἐν Byz. Zeitschr. 1901, σ. 159.

⁴ Ἀγιολογικὰ Μνημεῖα, Βενετία 1884, σ. 1 καὶ ἐξῆς.

⁵ Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια IV, 1884, σ. 242-245 καὶ 258-260.

⁶ Νέος Παράδεισος, Βενετία 1800, σ. 182-7.

⁷ Louis Petit, Bibliogr. des Acolouthies Grecques, Bruxelles 1926, 273.

⁸ Βενετία 1819, τ. 1 σημ. σ. 248.

τριάκοντα. Εἰς ἐρώτησιν δὲ τοῦ Νικήτα ποῖος συνέτριψε τὸ κάλυμμα τῆς Ἀγ. Τραπεζῆς τοῦ ναοῦ (ἦτοι τὸ σήμερον εἰσέτι ὑφιστάμενον κιβώριον) ἀπήντησεν ὁ ἐρημίτης, ὅτι τοῦτο ἔπραξεν ὁ Νίκαιος ἐκείνος, ὁ τοῦ ναυτικοῦ τῆς Κρήτης κατάρξας Ἀραβ. Τὴν ἐρημίαν τῆς νήσου ἐπεβεβαίωσε περαιτέρω (σ. 12) καὶ ἡ Ὀσία Θεοκτίστη λέγουσα, ὅτι τὴν ἐρημον ταύτην (νήσον) κατώκησεν ἐπὶ τριάκοντα πέντε ἔτη καὶ ὅτι αὕτη ἦτο πλήρης ἐλάφων καὶ ἀγρίων αἰγῶν μόνον δὲ κυνηγοὶ τὴν ἐπεσκέπτοντο χάριν κυνηγίου τῶν ζώων τούτων.

Ἐξαιρέσει τοῦ μικροῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου χριστιανικοὶ ναοὶ ἐν Πάρῳ δὲν μαρτυροῦνται κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Φραγκοκρατίας (ἦτοι μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1204 γενομένην ἄλωσιν τῆς Κ/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων) καθ' ἣν αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου περιήλθον εἰς Φράγκους δυνάστας, εἰδικώτερον δὲ ἡ Πάρος καὶ ἡ Νάξος τὸ 1207 εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ γηραιοῦ Ἐνετοῦ Λανδόλου Μάρκον Σανοῦδον¹, φαίνεται δὲ ὅτι ἀνηγέρθησαν πολὺ ὀλίγοι², καὶ οὗτοι φραγκικοί, εἰς τὰ ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν κτισθέντα ἐν τῇ νήσῳ φρούρια ἦτοι εἰς τὸ περὶ τὸ 1260 δι' ἀρχαίων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κτισθὲν Κάστρον τῆς Παροιὰς³, εἰς τὸ «Καστέλλιον Ἀγούσης»⁴

¹ Εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελοῦν δουκάτον τοῦ Σανοῦδου περιελήφθησαν καὶ ἡ Ἀντίπαρος, ἡ Κίμωλος, ἡ Μήλος, ἡ Ἀμοργός, ἡ Ἴος, ἡ Κύθνος, ἡ Σίκινος καὶ ἡ Σῦρος τὰς ὁποίας ὁ Σανοῦδος διένειμεν εἰς τοὺς ἐταίρους του.

² Ἀγνῶς φραγκικοῦ σχεδίου ναὸν κοινῆς λατρείας συνήντησα μόνον τὸν εἰς θέσιν Φλουριάν, κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ κοινικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου κείμενον, ἡρειπωμένον σήμερον ναῖσκον, περὶ τοῦ ὁποίου βλέπε σ. 138. Ἡ ἀπουσία φραγκικῶν ναῶν δικαιολογεῖται ἐκ τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον μαρτυρουμένης παντελοῦς σχεδὸν ἀνυπαρξίας καθολικῶν ἐν τῇ νήσῳ (P. de Tournefort, Relation I, Lyon 1717, σ. 245, Hofmann, Vescovadi cattolici, IV, 146, 149, 152). Καὶ αὕτη δ' ἀκόμη ἢ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν μονὴ τῶν Καπουκίνων (φραγκομονάσθεο) ἡρημώθη τὸ 1770 ὑπὸ τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Ὀρλώφ ρωσικοῦ στόλου Ἀλβανῶν (πβλ. Choiseul-Gouffier, Voyage pittoresque, Paris 1782, σ. 60 ἐξ. καὶ Pasch van Krienen, Breve descr. dell'Archipelago, Livorno 1773, 117 καὶ 122).

³ Τοῦ ναοῦ τούτου διατηρεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ πύργου ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, δι' ἣν ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἥμισυ μιᾶς ἀρχαίας ἐλληνιστικῆς, μαρμαρίνης θόλου, ἀρίστης ἐργασίας (W. M. Leake, Travels in Northern Greece III, London 1835, σ. 86, εἰκὼν τῆς ἐξέδρας παρὰ O. Rubensohn, Ath. Mitt. 26, 1901, σ. 196) καὶ οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν φέροντες πολεμιστροειδῆ παρὰθυρα (βλ. εἰκ. 2).

⁴ Ἐπὶ τοῦ χάρτου τοῦ Chr. Buondelmonte (περὶ τὸ 1420) (Ath. Mitt. 1900, πίν. V) ἡ Νάουσα φέρεται μὲ τὸ ὄνομα Ausa, εἰς ἔγγραφο δὲ καὶ ἐπιγραφὰς τῆς Τουρκοκρατίας ὡς Ἀγούσα. Εἰς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 1699 ἐν Ἀγ. Γεωργίῳ Μεροβιγλίῳ, ΝΑ. τῆς Ναούσης, ἀναφέρεται χωρεπίσκοπος Ἀγούσης (πβλ. καὶ W. M. Leake, Travels in Northern Greece III, London 1835, σ. 87 καὶ Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage au Levant I, Lyon 1717, σ. 241). Βλ. σχετικῶς καὶ Δ. Ἰ. Γεωργακάκων ἐν Ἀθηνᾶς τ. 48 σ. 58-62. Ἐπὶ τοῦ δίκην νησίδος κάστρου τούτου τῆς Ναούσης διατηροῦνται εἰσέτι ὀλίγα τμήματα τοίχων ἀνή-

(=Ναούσης) καὶ τὸ Κάστρον τοῦ Κεφάλου¹.

Ἀφ' ἑτέρου ὁρθόδοξοι ναοί, ἐπειδὴ ἡ κατὰ τὸ 1083 ἰδρυθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ Παροναξίας² ἐσχόλασεν ὑπὸ τὴν Φραγκικὴν κατοχὴν, ἀναφαίνονται δειλὰ μόλις περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος³, ἀνέσται δὲ ὁλονὲν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱκανὰ ἔτη μετὰ τὴν διὰ τοῦ φοβεροῦ Χαϊρεδδὶν Μπαρμπαρόσα γενομένην τὸ 1537 κατάληψιν τῆς Πάρου ὑπὸ τῶν Τούρκων⁴, ὅτε ἀνεζωο-

κοντα προφανῶς εἰς τὸ καστέλλον. Ὁ Ἑμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γράμμ. Β', 1934-35, σ. 252) ἀναφέρει λατινικὴν ἐπιγραφὴν χαραγμένην ἐπὶ ὑπερθύρου—προφανῶς τῆς πύλης εἰσόδου τοῦ ἀρχικοῦ μικροῦ καστελλίου τοῦ ἐνετικοῦ ναυτικοῦ σταθμοῦ τοῦ μεγάλου λιμένος, ἀναγράφουσιν τὴν χρονολογίαν *MCCCCCX* (1510) *die XX Augusti*.

¹ Τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὑψηλοῦ κωνικοῦ λόφου κείμενον φρούριον τοῦ Κεφάλου ἔκτισεν ὁ Νικόλαος I Σομμαρίπας (1462-1505) μεταθέσας εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ Κάστρου Παροικιάς τὴν ἑδραν τῆς διοικήσεως. Καταρρέοντα λείψανα τοῦ μετὰ διπλοῦ περιβόλου φρουρίου τούτου διατηροῦνται εἰσέτι ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 6 ἕως 7 μ., μὲ πᾶχος 1.50 μ. Τὸν Νικόλαον Σομμαρίπαν διεδέχθη εἰς τὸν Κεφάλον ὁ Κρουσίνος II Σομμαρίπας (1505-1518) καὶ τοῦτον, ἀποθανόντα ἄτεκνον, ὁ υἱὸς τῆς ἀδελφῆς του Φλωρέντζας, Νικόλαος II Βενιέρης, ἄρξας μέχρι τοῦ 1521. Ἀποθανόντος δὲ καὶ τούτου ἀτέκνου ἡ κατοχὴ τῆς Πάρου ἐπεδικάσθη ὑπὸ τῆς Βενετίας, κατόπιν πενταετοῦς δικαστικοῦ ἀγώνος (1531-1536), εἰς τὸν ἐπ' ἀδελφῇ γαμβρὸν τοῦ Βενιέρη Βερνάρδον Σαργέδον, ὅστις ὅμως ἐν μόνον ἔτος (1536) ἡδυνήθη νὰ ἀρξῇ διότι τὸ 1537 πολιορκηθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐσυνθηκολόγησε μετ' αὐτῶν κατόπιν γενναίας ὑπερασπίσεως τοῦ Κεφάλου (πβλ. K. Hopf, Sitzungsber. der Wiener Akademie 21, 1856, 125 καὶ τὸ ἐν Chroniques Grécoromanes σ. 483 γενεαλογικὸν δένδρον τῶν Σομμαρίπα). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἰδρύθη ἐντὸς τοῦ φρουρίου ἡ μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὰ πατριαρχικὰ σιγίλλια Σεραφείμ (τοῦ 1759) καὶ Σαμουήλ (τοῦ 1767) τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ Th. Blancard (Les Mavroyeni I, σ. 633 καὶ 636).

² Ἡδὲ ἀπὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος ἡ Πάρος ὑπῆρξεν ἑδρα ἐπισκόπου (Le Quien, Oriens Christianus I, 937 ἔξ.) ὑπαγομένου εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Ρόδου. Κατὰ τὸν 6ον αἰ. ἠνώθη εἰς μίαν ἐπισκοπὴν μετὰ τῆς Σίφνου καὶ τῆς Ἀμοργοῦ. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. ἐμφανίζεται ἡ ἐπισκοπὴ Πάρου πάλιν μόνη μέχρι τοῦ 1083, ὅτε συνηνώθη μετὰ τὴν Νάξον ἀνυψοθεῖσα εἰς ἀρχιεπισκοπὴν Παροναξίας (Gelzer, Byz. Zeitschr. X, 1901, 478). Εἰς τὸν κατάλογον τῶν μητροπόλεων τοῦ Νεῖλου Δοξαπατρῆ ἡ μητρόπολις Παροναξίας φέρεται ὡς ἀποσπασθεῖσα τῆς Ρόδου (Byz. Zeitschr. II, 1893, 67) ὁ δὲ κώδιξ 80 ὀνομάζει αὐτὴν *μητρόπολιν παντὸς Αἰγαίου πελάγους*.

³ Ὁ παλαιότερος χρονολογημένος ναὸς τὸν ὁποῖον συνήντησα ἐν Πάρῳ εὗρίσκειται εἰς τὸ κάστρον τοῦ Κεφάλου καὶ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου του ἐπιγραφὴ φέρει τὴν χρονολογίαν *αυι'* (=1410). Ἁγ. Γεώργιος ὁ Θαλασσίτης, τῆς αὐτῆς περιοχῆς, ἀνέρχεται, ὡς εἴπομεν, λόγῳ τῆς τεχνότητος τῶν τοιχογραφιῶν του εἰς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.

⁴ Ὁ σχεδὸν ὁλοσχερὴς ἀφανισμὸς τῶν κατοίκων καὶ τὰ παθήματα αὐτῶν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐνέπνευσαν καὶ τὸ περὶ τῆς Ἀλώσεως τῆς Πάρου δημῶδες ἄσμα, τὸ περισωθὲν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1203 Ἰβηριτικὸν κώδικα, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Σπ. Λάμπρον, (Ν. Ἑλλ. XI, 1914, 430) καὶ Στ. Σανθουδίδην (Byz.-Neugr. Jahrbücher III, 281).

γονήθη καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Παροναξίας¹, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἀναμφιβόλως λόγῳ τῶν εἰδικῶν προνομίων, τὰ ὅποια παρεσχέθησαν τὸ 1580 εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν νήσων ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Γ' (1545-1595)². Ὁμοίᾳ ναοδομικῇ δραστηριότητι παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν ἀκμὴν τῆς νήσου τὸν 18ον αἰῶνα, συνδρομῇ καὶ τῆς φαναριωτικῆς, ἀλλ' ἐκ Πάρου ἐλκούσης τὴν καταγωγὴν, οἰκογενείας Μαυρογένη³. Τὰ μεταβυζαντινὰ ταῦτα μνημεῖα εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταμετρήσω, ἀποτυπώσω καὶ μελετήσω⁴ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1959, 1960, 1961 καὶ 1962 γενομένων ἐργασιῶν ἀναπαλαιώσεως τῆς σταυρικῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Καταπολιανῆς, τῶν ὁποίων ἡ διεύθυνσις μοὶ ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας κατ' ἀρχὰς καὶ Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ἀργότερον.

Τὰ περισσότερα τῶν ἐξετασθέντων μνημείων εὗρίσκονται εἰς τὴν σημερινὴν πρωτεύουσιν τῆς νήσου Παροικιάς⁵ (βλ. τὸ σχετικὸν τοπογραφικὸν διάγραμμα εἰς εἰκ. 1), ἄλλα δὲ εἰς τὰ πέντε χωρία τῆς νήσου—Νάουσαν, Κόστον⁶, Μάρμαρα, Δραγουλᾶν καὶ Τσημπίδον (σημερινὴν Μάρπησαν)⁷. Πολλὰ ἐπίσης ἐξωκλήσια καὶ μοναὶ εὗρίσκονται εἴτε εἰς τὰς παρυφὰς τῶν εἰρημένων χωρίων, εἴτε εἶναι κατεσπαρμένα εἰς ἀκατοίκητα, ὄρεϊνὰ ἢ δυσπρόσιτα μέρη τῆς Πάρου.

¹ Π. Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ ἐρευναι περὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν νήσων, Σύρος 1913, σ. 44.

² Βλ. Ψυχogiou - Ποπολάνου, ἡ Πάρος σ. 81.

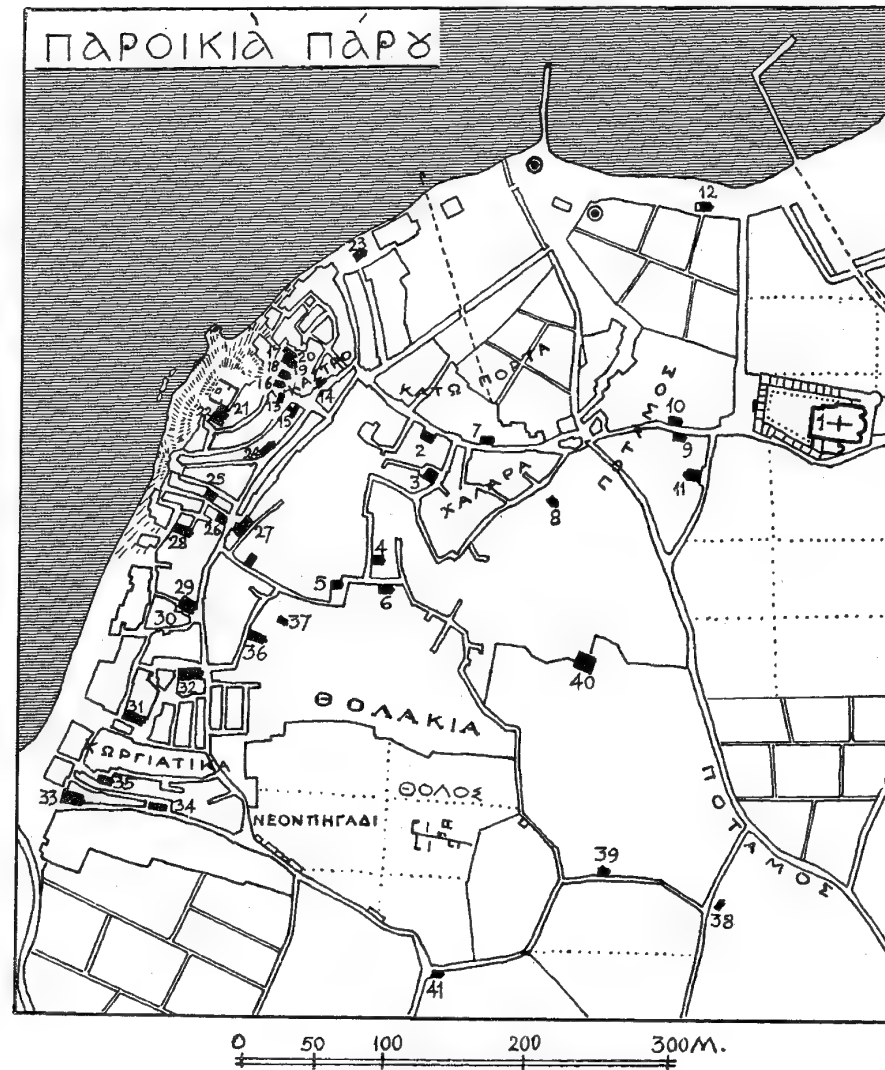
³ Βλέπε σχετικῶς Κ. Μ. Κοῦμαν, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων τ. X, Βιέννη 1831, σ. 388 καὶ Théodore Blancard, Les Mavroyeni, 1η ἐκδ. Paris 1900, σ. 343 ἔξ.

⁴ Τὰ πλείστα ἐξ αὐτῶν ἐπεσκεψθῆν καὶ κατεμέτρησα βοηθούμενος ὑπὸ τῆς βοηθοῦ τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἑδρας μου τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας Δρος Δδος Χαρικλείας Μάρλα καὶ τοῦ πτυχιούχου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γεωργίου Δεσποῖνη, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμοῦς εὐχαριστῶ διὰ τὴν πρόθυμον συνδρομὴν των.

⁵ Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος βλ. Περ. Ζερλέντην ἐν Δελτ. Ἰστ. καὶ Ἑθν. Ἑταιρ. τ. Δ' (1892) σ. 513-18 καὶ ἐν Νησιωτ. Ἑπετ. Α', Σύρος 1918, σ. 42 καὶ Fr. Dölger, Byz. Archiv IX, 52. Ὅρα σχετικῶς καὶ Ἑμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γράμμ. τ. Β', 1934-35, σ. 243.

⁶ Πατριδὰ τοῦ σοφοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ρήτορος Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, περὶ οὗ βλέπε Κ. Σάθαν, Νεοελλ. Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 630-642.

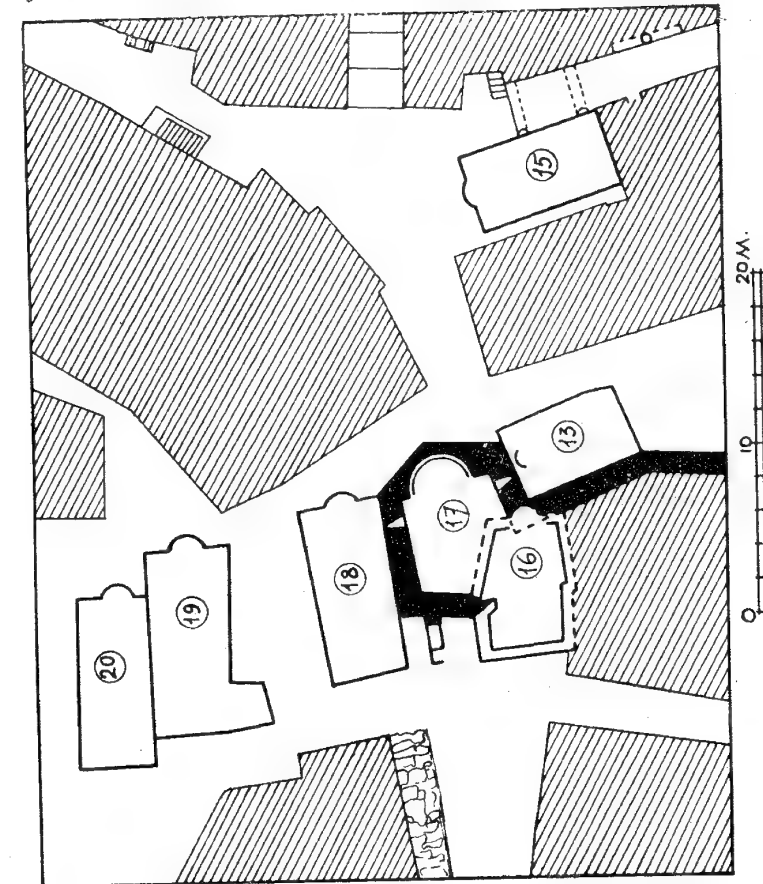
⁷ Ἡ πρό τινων ἐτῶν γενομένη μετονομασία τοῦ Τσημπίδου εἰς Μάρπησαν εἶναι ἀτυχής. Ὁρθότερον θὰ ἦτο νὰ μετωνομάζετο εἰς Κεφάλον, ὄνομα ὅπερ τόσον συχνὰ ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἐγγράφα, ὡς π.χ. εἰς σιγίλλιον τοῦ 1593 (Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 6 σ. 281) καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς περιοχῆς (ὄρα κατωτέρω Κεφ. Δ'). Ὡς πόλιν δὲ (oppidum) ἐπὶ λόφου χαρακτηρίζει τὸν Κεφάλον καὶ ὁ Chr. Bondeimonte (Liber Insularum ἐκδ. Sinner 94).

Εικ. 1: Διάγραμμα Παροικιάς Πάρου έμφαίνουν την θέση των ναών αυτής.

1 Καταπολιανή. 2 Τρεῖς Ἱεράρχαι. 3 Εἰσόδια. 4 Ἁγ. Ἀρτέμιος. 5 Ἁγ. Ἰωάννης. 6 Ἁγ. Ἀνάργυροι. 7 Παναγία Σεπτεμβριανή. 8 Ἁγ. Ἀνάργυροι. 9 Ἁγ. Νικόλαος. 10 Χριστός. 11 Φραγκομονάστηρο. 12 Ἁγ. Νικόλαος. 13 Ἁγ. Μαρίνα. 14 Ἁγ. Ἀθανάσιος. 15 Ἁγ. Ὀνούφριος. 16 Ἑσταυρωμένος. 17 Χριστός. 18 Ἁγ. Αἰκατερίνη. 19 Ἁγ. Ἰωάννης. 20 Εὐαγγελισμός. 21 Ἁγ. Κωνσταντῖνος. 22 Εὐαγγελίστρια. 23 Ἁγ. Ἰωάννης. 24 Ἁγ. Μάρκος. 25 Ἑλεούσα. 26 Ἁγ. Νικόλαος. 27 Ταξιάρχαι. 28 Θεολόγος. 29 Ἁγ. Τριάς. 30 Ἁγ. Παρασκευή. 31 Ἁγ. Γεώργιος. 32 Ἁγ. Βηθλέμ. 33 Ζωοδ. Πηγή. 34 Ἁγ. Κυριακή. 35 Ἁγ. Νικόλαος. 36 Εὐαγγελίστρια. 37 Γέννησις Χριστοῦ καὶ Ἁγ. Κυριακή. 38 Ἁγ. Ἰωάννης. 39 Ἁγ. Βαρβάρα. 40 Εὐαγγελίστρια. 41 Παναγία τοῦ Σκανδάλου.

Ἐξαιρέσει τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν—καὶ τούτων οὐχὶ πάντων¹—οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ἦσαν σχεδὸν πάντες οἰκογενειακοὶ καὶ ιδιό-

Εικ. 2. Τὸ περὶ τὸ Κάστρον τμήμα τῆς Παροικιάς παρουσιάζον ἐξαιρετικὴν συμπύκνωση ἐκκλησιῶν. (Διὰ μελανοῦ χρώματος ἐσημειώθη τὸ φραγκικὸν κάστρον).

13 Ἁγ. Μαρίνα. 15 Ἁγ. Ὀνούφριος. 16 Παναγία τοῦ Σταυροῦ. 17 Χριστὸς Κάστρον. 18 Ἁγ. Αἰκατερίνη. 19 Ἁγ. Ἰωάννης. 20 Εὐαγγελισμός.

κτητοί, ὥς μαρτυροῦσιν ὅχι μόνον αἱ σχετικῶς μικραὶ διαστάσεις των ἀλλὰ

¹ Οὕτω π.χ. ἡ παρὰ τὸ Μαράθι μονὴ τῶν Ἁγ. Βίκτωρος, Μηνᾶ καὶ Βικεντίου ἀνήκεν ἀνέκαθεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Νταμῖα, εἰς τῶν προγόνων τῆς ὁποίας, ὁ Ἱερομόναχος Ἡσαΐας, ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς (βλέπε κατωτέρω τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν). Ἐπίσης τὸ μονύδριον τοῦ Χριστοῦ τοῦ Δάσου ἦτο ιδιόκτητον τοῦ ἡγεμονεύσαντος ἐν Μολδοβλαχίᾳ Νικολάου Μαυρογένους, ἐδωρήθη δὲ τὸ 1792 ὑπὸ τῆς συζύγου του εἰς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς (βλ. σχετικῶς Νικηφ. Κυπραίου, τὰ Πάρια, 1911, σ. 40 ἐξ.).

και η τόσο πλησίον ἀλλήλων τοποθέτησίς των, χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ὁποίας παρέχουν αἱ περὶ τὸ κάστρον τῆς Παροικιάς σωρευμένοι ἐκκλησίσαι (εἰκ. 2). Τὸν ἰδιωτικὸν ἄλλως τε χαρακτηῖρα τῶν ἐκκλησιῶν μαρτυροῦσι τρανῶς καὶ αἱ ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου συνήθως ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου των χαραγμένοι ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ἀναγράφουσιν ἐκατέρωθεν τοῦ μηδέποτε

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφος δικέφαλος αἰτὸς ὡς κάλυμμα τάφου τοῦ κτήτορος ἐντὸς τοῦ ναοῦ (Ἀγ. Κωνσταντίνου Παροικιάς)

ἐλλείποντος, ἀποτροπαίου τῶν κακῶν δαιμόνων, σταυροῦ¹, τὸν δαπανήσαντα διὰ τὴν ἀνέγερσίν των κτήτορα, συνηθέστατα δὲ καὶ τὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς ἀνακαινίσεώς των.

Ἄλλο ἐπίσης τεκμήριον ὅτι οἱ ναοὶ ἦσαν οἰκογενειακοὶ εἶναι καὶ τοῦτο: ὅτι ἐντὸς αὐτῶν καὶ δὴ εἰς τὸ μέσον ἦτοι τὸ ἐπιφανέστατον μέρος τοῦ δαπέδου των, εὐρίσκεται ὑπόγειος ὁ τάφος τοῦ κτήτορός των, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, καλυπτόμενος ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τετραγώνου πλακὸς φεροῦσης ἀνάγλυφον δικέφαλον αἰτόν (εἰκ. 3) — τὸ γνωστὸν πανελλήνιον ἐπὶ τουρκοκρατίας σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους² — συνηθέστερον δέ, κατὰ

¹ Ἡ κατὰ τὸ ὑπερθύρον τῆς εἰσόδου λάξευσις σταυροῦ, ἀποτρέποντος τοὺς κακοὺς δαίμονας, χρονολογούμενη ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἐφηρημέ-

Δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, ὑπὸ ὀρθογώνιου μαρμαρίνης πλακὸς, διαστάσεων κατὰ μέσον ὄρον 1×2 μ. (εἰκ. 3), ἣτις, περιβαλλομένη ὑπὸ ἀναγλύφου ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ, ἐκοσμεῖτο συνήθως πρὸς μὲν τὸ ἀνατολικὸν μέρος διὰ δικεφάλου αἰτοῦ, κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν ἄλλοτε διὰ φυτικοῦ κοσμήματος — δοχείου ἀνθέων ἢ κυπαρίσσων καὶ ἄλλοτε δι' οἰκοσήμου³ (εἰκ. 4) ἢ ἐπιγραφῆς ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του. Ἐνίοτε πάλιν ἀντὶ

Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβιος πλάξ τάφου κτήτορος ἐντὸς τοῦ ναοῦ (Καθολικὸν Μ. Ταξιάρχου).

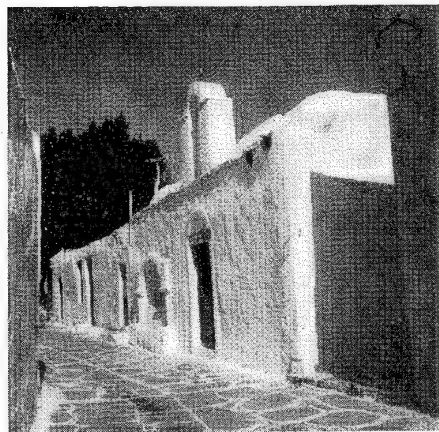
τοῦ ὑπογείου τάφου κατεσκευάζετο εἴτε εἰς τὴν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (Ἀγ. Νικόλαος Παροικιάς, εἰκ. 5 καὶ 6), εἴτε ἐντὸς τοῦ

ἔτεο συνηθέστατα καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τε τοὺς ναοὺς καὶ τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Βλέπε σχετικῶς Δ. Πάλλα ν ἐν Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. τ. Α', 1960, σ. 434 ἐξ.

² Βλέπε τὴν σχετικὴν διατριβὴν Σπ. Π. Λάμπρου: Ὁ αἰτὸς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ (τὰ Πάτρια ἔτ. Η', 1916, ἀρ. 46).

³ Ὡς π.χ. εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Ταξιάρχου (μεταξὺ Παροικιάς καὶ Ναούσης) καὶ Ἀγ. Ἀντωνίου (ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου). Σημειωτέον ὅτι ἡ παρουσία τοῦ οἰκοσήμου δὲν πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ θεωρῆται ὡς ἐνδειξὶς ὅτι ὁ κτήτωρ ἦτο φράγκος· διότι πολλοὶ ἐνετικαὶ οἰκογένειαι (Μαλατέστα, Μοστράτοι, Γεράρδη Βεντούροι, Γαβαλά, Νταμιά, Δαβερῶνα, Δελένδα, Δακορώνια κλπ.), ἐξ ὧν προέρχονται πολλοὶ ἰδρυταὶ ναῶν καὶ κληρικοὶ, ἀσπασθεῖσαι ἀργότερον τὴν ὀρθοδοξίαν, διετήρησαν τοὺς παλαιούς των τίτλους εὐγενείας, ὡς καὶ τὰ οἰκοσήμα των (πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γράμμ. Β' 1934-35, σ. 253 καὶ 259).

νάρθηκος αὐτοῦ ὑπέργειος σαρκοφάγος φέρουσα ἄνω τόξον ἥτοι ἀρκοσόλιον, στηριζόμενον ἐπὶ δύο κιονίσκων, ὥς συμβαίνει εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Μαρίνας Παροικιάς (εἰκ. 7).

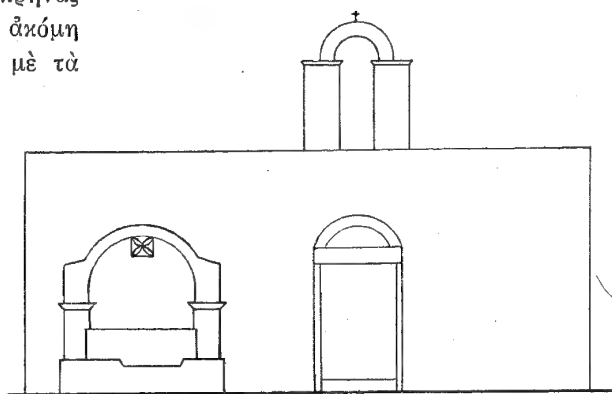

Εἰκ. 5. Ἀρκοσόλιον ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Παροικιάς.

τέμπλα των καὶ τὰς ἐπιτυμβίους πλάκας τοῦ δαπέδου των. Ἡ αὐτὴ ἄλλως τε μαρμαρογλυπτικὴ δεξιότεχνία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δημόσια κτήρια τῆς νήσου, ὥς π.χ. τὰς κρήνας (εἰκ. 8) καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ παλαιὰ ἀρχοντικά μὲ τὰ πλουσίως διακεκο-

σμημένα πλαίσια τῶν ρυθμοῦ Ἀναγεννήσεως παραθύρων των (εἰκ. 9, 10). Πάντα ταῦτα τὰ γλυπτικά ἔργα μαρτυροῦσι τρανῶς τὴν μεγάλην ἐπίδοσιν εἰς τὴν γλυπτικὴν τῶν Παρίων τεχνιτῶν, οἵτινες, συνεχίζοντες τὴν λαμ-

πρὰν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων προγόνων των, ἐγνώριζον νὰ στολίζουν μὲ βαθὺ διακοσμητικὸν αἶσθημα τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη τῶν κτηρίων των. Πρὸς τὴν τοιαύτην δὲ τῶν Παρίων τεχνιτῶν καλλιτεχνικὴν

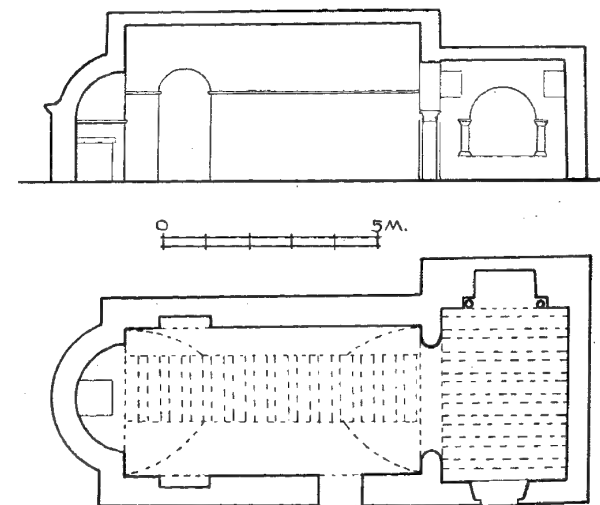

Εἰκ. 6. Ἡ πλαγία μετ' ἀρκοσολίου ὅψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Παροικιάς.

Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ἑξεταζόμενοι παρουσιάζουν μὲν οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου ποιικιλίαν, οὐχὶ ὅμως καὶ πρωτοτυπίαν· διότι ἀκολουθοῦσιν ἀπλῶς τοὺς συνήθεις βυζαντινοὺς τύπους τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ τρουλλαίου ναοῦ ἢ τῆς νησιωτικῆς δικλίτου βασιλικῆς, οὐδέποτε ὅμως τὸν τοῦ λεγομένου ὀκταγωνικοῦ τύπου ἢ ἄλλους συνθετωτέρους. Εἰς ἀντιστάθμισμα ὅμως ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν οἱ ναοὶ τῆς Πάρου πλουσίαν καὶ ἔντεχνον γλυπτικὴν διακόσμησιν, εἰς τε τὰς θύρας τῆς εἰσόδου, τοὺς σταθμοὺς τῶν παραθύρων, τὰ ἐσωτερικὰ μαρμάρινα

δημιουργίαν θὰ συνέβαλεν ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν λαμπρῶν μαρμάρων τῆς νήσου, τὸ ὁποῖον διεξῆγεν ἡ Πάρος ἐπὶ τε τῆς Φραγκοκρατίας¹ καὶ ἀργότερον πρὸς τὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰς ὁποίας ἰσχυρὸς ἔσφυζεν ἀκόμη ὁ παλμὸς τῆς Ἀναγεννήσεως.

Οὐ μόνον δ' εἰς τὴν μαρμαρογλυφίαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ξυλογλυπτικὴν ἐπέδιδον οἱ Πάριοι ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὥς μαρτυροῦσι τὰ περίτεχνα, ἐπίχρυσα συνήθως, τέμπλα τῶν ναῶν, ὥς καὶ τὰ πλούσια ξυλόγλυπτα ἔπιπλα

Εἰκ. 7. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ἐν Παροικίᾳ ναοῦ τῆς Ἁγ. Μαρίνας μετ' ἀρκοσολίου εἰς τὸν νάρθηκα.

— ἐπισκοπικοὶ θρόνοι κλπ. — καὶ σκεύη τῶν ναῶν καὶ τῶν οἰκιῶν των².

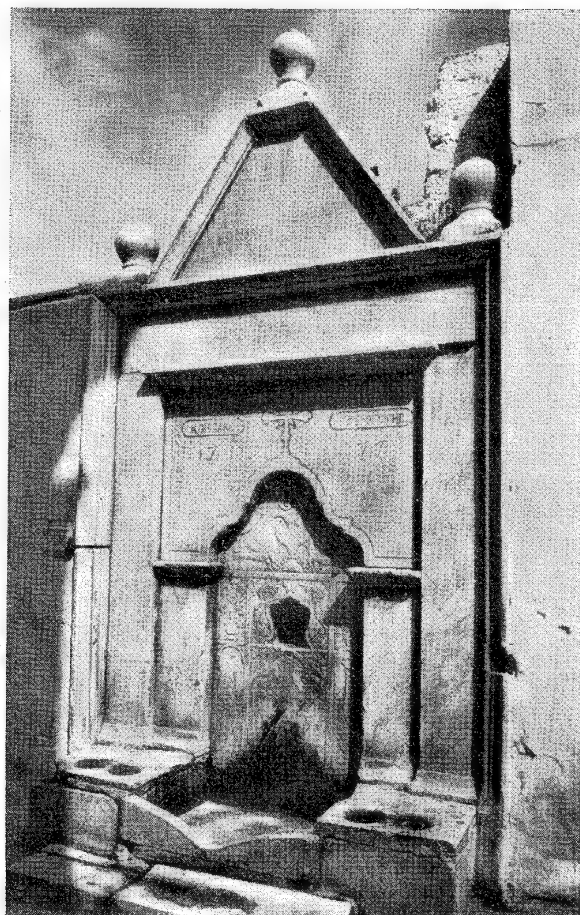
Ἀντιθέτως πρὸς τὴν γλυπτικὴν ἢ τοιχογραφία πολὺ ὀλίγον ἤσκειτο ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν Πάρου, ὥς ἄλλως τε καὶ εἰς τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου. Πράγματι, ἑξαιρέσει τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν (Ἱερὸν Καταπολιανῆς, Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Ναούσης, Ἁγ. Μηνᾶ Βίκτωρος καὶ Βικεντίου παρὰ τὸ Μαράθι, Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Κραύγοις, Ἁγ.

¹ Χρησις τῶν λατομείων τῆς Πάρου περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος (1445-46) συνάγεται ἐξ ἐπιστολῆς Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (πβλ. K. Hopf ἐν Sitzungsber. der Wiener Akademie τ. 21, 1856, 233), κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ 1483 ἐπισκεφθέντος τὴν Πάρου Felix Faber (Evagatorium Terrae Sanctae ἔκδ. C. D. Hassler. Bibliothek des litt. Vereins in Stuttgart τ. IV σ. 297).

² Περὶ τῶν Κυκλαδικῶν ἐν γένει ξυλογλύπτων ἐπίπλων βλέπε Ἀγγελ. Χατζημιάλη ἐν Ἑπετ. Λαογρ. καὶ Ἱστορ. Ἑταιρ. Πολιτ. καὶ Τέχνης Κυκλάδων τ. Α', 1935, σ. 63-64.

Ἀντωνίου Κεφάλου καὶ Λογγοβάρδας) τὰ ὅποια ἦσαν ἐσωτερικῶς κατά-
γραφα διὰ τοιχογραφιῶν, ἐκτελεσθεισῶν ἄλλων μὲν πιθανώτατα ὑπὸ ἐντο-
πίων τεχνιτῶν ἄλλων δ' ὑπὸ ἐπηλύδων¹, ἐλάχισται ἰδιωτικαὶ ἐκκλησίαι²

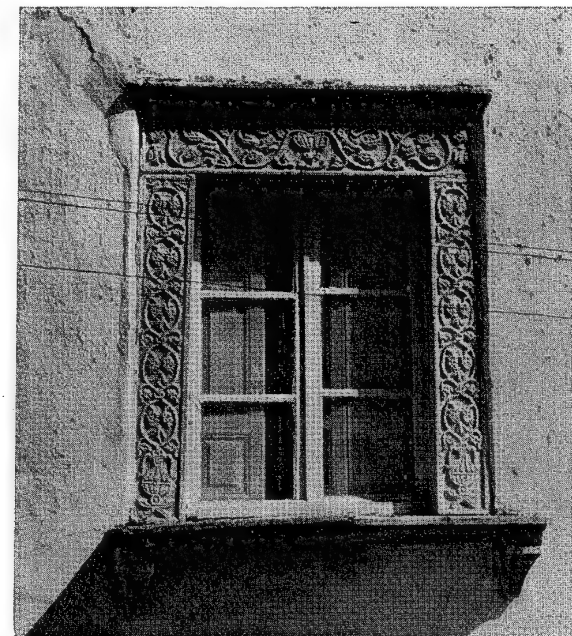
Εἰκ. 9. Ἡ ἐν Παροικίᾳ κρήνη Μαυρογένους.

παρουσιάζουν λείψανα τοιχογραφιῶν. Καὶ τοῦτο διότι αἱ μὲν μοναὶ διέ-
θετον τὰ ἀνάλογα οἰκονομικὰ μέσα, ἐν ᾗ οἱ ἰδιῶται, λόγῳ τοῦ πολυδα-
πάνου τῶν τοιχογραφιῶν, ἤρκοῦντο εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ τέμπλου,

¹ Πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἡ ἀγιογραφία ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ κατὰ τὴν ΙΖ' καὶ ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα (Μεσαιων. Γράμματα τ. Β' σ. 241-279).

² Ὡς π.χ. ἡ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ναούσης καὶ Ἀγ. Εὐσταθίου Τσηπίδου.

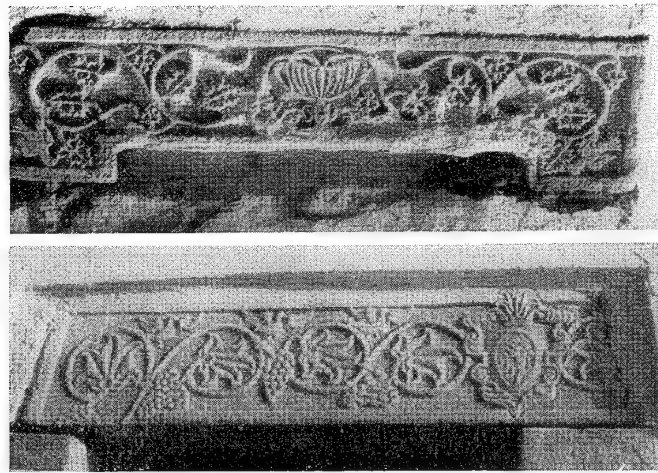
τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι ἔρ-
γα διακεκριμένων — Κρη-
τῶν κατὰ τὸ πλεῖστον —
ἀγιογράφων, ὡς π.χ. τοῦ
ιερέως Βίκτωρος, τοῦ ἱε-
ρομονάχου Δαμασκηνοῦ,
τοῦ Ἰωάννου Μόσκου
ἀλλὰ καὶ τινων ἐντοπίων
καλλιτεχνῶν, ὡς τοῦ Μο-
στράτου, τοῦ Γεραρδῆ, τοῦ
Τζώρτζη Κονταρίνη, τοῦ
Καλουδᾶ, τοῦ Βλαστοῦ
κλπ., τῶν ὁποίων τὰ ὀνό-
ματα ἀναφέρονται εἰς σχε-
τικὰς ἀφιερωτικὰς ἐπιγρα-
φάς, κατάλογον τῶν ὁποί-
ων παρέχομεν εἰς τὸ περὶ
ζωγραφικῆς κεφάλαιον.

Εἰκ. 9. Παράθυρον οἰκίας Θεοχαρίδη ἐν Παροικίᾳ

Εἰκ. 10. Ἀρχοντικὸν Μαυρογένους ἐν Πάρῳ μὲ παράθυρα ρυθμοῦ
Ὑστέρας Ἀναγεννήσεως.

Εικ. 11. Ἀνώφλια παραθύρων ιδιωτικῶν οἰκιῶν τῆς Παροικιᾶς.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν λεπτομερῇ ἐξέτασιν τῶν ναῶν, τὴν ὁποίαν θέλομεν διαιρέσει εἰς τὰ ἐξῆς τέσσαρα κεφάλαια: α) ἀρχιτεκτονικὴν β) γλυπτικὴν διακόσμησιν γ) κτητορικὰς ἐπιγραφὰς καὶ δ) γραπτὴν διακόσμησιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α' ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

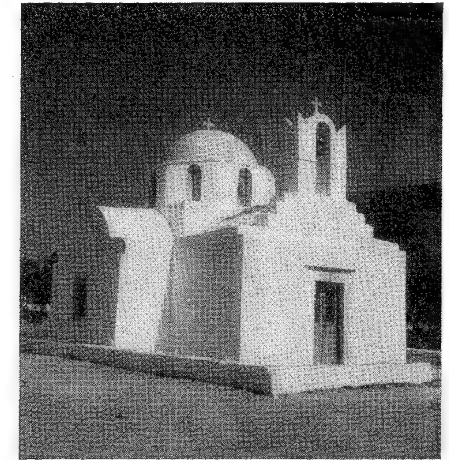
Ἐξαιρέσει μιᾶς μόνον περιπτώσεως — τῆς τῶν δικλίτων βασιλικῶν, ἀγνοῦ δημιουργήματος τῆς νησιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 2^{ου} ἡμίσεος τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος — οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου πολὺ ὀλίγους παρουσιάζουν ἰδιαιτέρους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους. Ἐπαναλαμβάνουν, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ἰσχύοντα πατροπαράδοτα σχέδια ναῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, μὲ κατασκευὴν ὅμως καὶ ἐμφάνισιν ἀκολουθοῦσαν τὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν μεταβυζαντινὴν παράδοσιν. Οἱ τοῖχοί των πράγματι εἶναι, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἐκτισμένοι διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν (ψαρόπετρες), αἱ ὁποῖαι τόσον ἀφθονοῦν εἰς τὴν Πάρου, συνδεομένων διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου, ἐπιχρίονται δ' ἐξωτερικῶς δι' ἀσβεστοκονιάματος. Οὐχὶ σπανίως ἐν τούτοις ἐχρησιμοποιήθη ὡς οἰκοδομικὸν τὸν ὕλικόν καὶ τὸ τόσον ἐν Πάρῳ ἀφθονοῦν μάρμαρον, ὃχι ὅμως εἰς πρώτην ἀλλ' εἰς δευτέραν χρῆσιν, ληφθὲν ἄλλοτε ἐξ ἀρχαίων μνημείων (τινῶν μάλιστα καὶ ἐνεπιγράφων¹) ἄλλοτε δ' ἐκ παλαιοχριστιανικῶν

¹ Οὔτω π.χ. IG 12, 5 239: (Ἐρημοκλήσιον εἰς θέσιν Ἑλυτας), IG 12, 5 164: (Ἁγ. Ἀρτέμιος εἰς περιοχὴν Ἀρμυροῦ), IG 12, 5 431: (Ζωοδόχος Πηγὴ Παροικιᾶς),

βασιλικῶν¹ εὐρισκομένων τότε εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν.

Χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Πάρου — ὡς ἄλλως τε καὶ διὰ τοὺς τῶν ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου — εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία πηλίνων καλυπτηρίων κεράμων² ἀπὸ τὰς στέγας καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοὺς θόλους των. Οὗτοι ἀπλῶς ἐπιχρίονται ἐξωτερικῶς διὰ στεγανοῦ ὑδραυλικοῦ (ἀργιλικοῦ) κονιάματος, παρουσιάζοντες λεῖα, πάλλευκα καὶ ἀγνὰ τὰ γεωμετρικὰ σχήματα τοῦ ἡμικυλίνδρου τῶν καμαρῶν των καὶ τῆς ὀκταπλεύρου ἢ κυλινδρικής σφενδόνης τῶν τρούλων των, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπικάθεται, συνήθως ἄνευ τῆς παρεμβολῆς γείσου, τὸ ἡμισφαιρικὸν κάλυμμα (βλέπε εἰκόνας 12 καὶ 31).

Ἀπὸ κτηριολογικῆς ἀπόψεως οἱ ναοὶ τῆς Πάρου δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἐξῆς δύο μεγάλας κατηγορίας 1) τὰς βασιλικὰς καὶ 2) τοὺς τρουλλαίους ναοὺς, Ἐκάστη δὲ πάλιν τῶν κατηγοριῶν τούτων περιλαμβάνει, ὥς θὰ ἴδωμεν, πλείονας παραλλαγὰς.

Εικ. 12. Ὁ Ἁγ. Νικόλαος τῆς παραλίας Παροικιᾶς (9).

IG 10, 5 125: (Ἁγ. Γεώργιος εἰς περιοχὴν Παρασπόρου), IG 12, 5 227: (Ἁγ. Γεώργιος εἰς θέσιν Ἑλυτας), IG 12, 5 184: (Προφήτης Ἡλίας Κουνάδου), IG 15, 5 137: (Ἁγ. Θεόδωροι), IG 12, 5 132: (Παναγία Μεσοσπορίτισσα Παροικιᾶς), IG 12, 5 435: (Ἁγ. Ἐλευθέριος, ἀν. τῆς Καταπολιανῆς), IG 12, 5 276, 277: (Ἁγ. Νικόλαος, μέρος ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἐλευθερίου). IG 12, 5 403: (Ἁγ. Εὐστάθιος ἀνατ. τῆς Παροικιᾶς), IG 12, 5 270: (Χριστὸς τοῦ Δάαους), IG 12, 5 392: (Ἁγ. Ἰωάννης Προδρόμος εἰς περιοχὴν Λιβάνδια), IG 12, 5 262 (Τρεῖς Ἱεράρχαι Παροικιᾶς) κλπ.

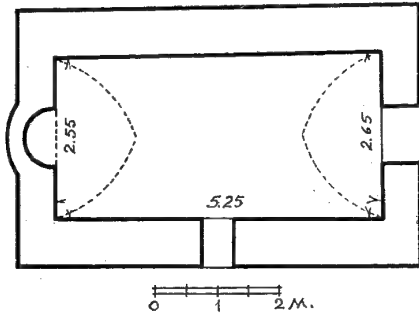
¹ Ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἁγ. Ἐλευθέριον εἰς θέσιν Σταυρός, τὸν Ἁγ. Γεώργιον τοῦ κτήματος Βουτάκου, εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς νήσου, τὸ προστόνον τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου τῆς Παροικιᾶς, τὴν Πέρα Παναγιάν τῶν Μαρμάρων κλπ.

² Ὅλος ἀντιθέτως πρὸς τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς ἡ μεγάλη, σταυρική, παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Καταπολιανῆς, ἀκολουθοῦσα ἀρχαίαν παράδοσιν ἦτο ἐξ ὁλοκλήρου ἐστεγασμένη διὰ μεγάλων (0.51×0.60) πηλίνων κεράμων, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν μέχρι σήμερον εἰς τὰς στέγας τοῦ Α. καὶ τοῦ Ν. σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ εἰς τοὺς τρούλλους τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τοῦ προσηρημένου βαπτιστηρίου. Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ Jewell-Hasluck, The Church of Our Lady of the hundred Gates at Paros, London 1920, πίν. 6. Πβλ. καὶ Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1961, σ. 247. Μεγάλας πηλίνας κεράμους (0,38×0,50) εἶχεν ἐπίσης καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

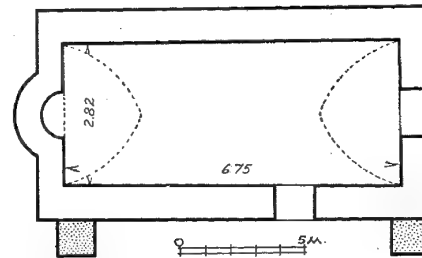
Ι. ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Βασιλικῶν διακρίνονται τρεῖς παραλλαγαί: αἱ μονόκλιτοι, αἱ δίκλιτοι καὶ αἱ τρίκλιτοι.

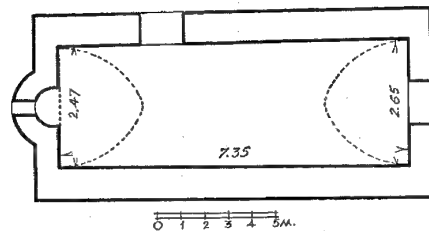
Αἱ μονόκλιτοι βασιλικαὶ εἶναι πολυπληθέστεραι. Αἱ ἀπλούστεραι¹ ἔχουν ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον μὲ τὸν μέγαν τοῦ ἄξονα διευθυνόμενον πρὸς

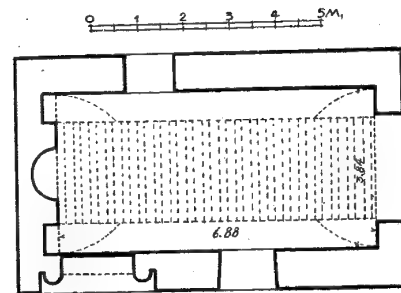
Εἰκ. 13. Ἁγ. Θωμᾶς, ναῖσκος πρὸς ἀνατολὰς τῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 14. Παναγία τοῦ Σκανδάλη (42).

Εἰκ. 15. Ἁγ. Βαρβάρα Παροικιᾶς (39).

Εἰκ. 16. Ἁγ. Νικόλαος Παροικιᾶς (9).

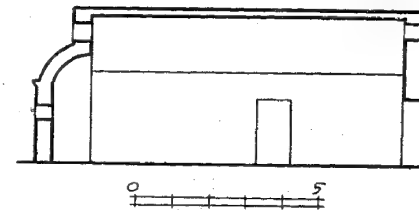
Ἀνατολὰς. Εἶναι μικρῶν συνήθως διαστάσεων² (εἰκ. 12, 13, 14, 15, 16, 18), ἐπαυξανόμενων πολλάκις διὰ τῆς πρὸς δυσμὰς προσθήκης νάρθηκος. Ὁ νάρθηξ οὗτος ἄλλοτε μὲν λαμβάνει σχῆμα τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον, σχηματιζόμενος διὰ τῆς κατ' εὐθείαν προεκτάσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ (εἰκ. 18, 20, 21, 32) ἄλλοτε δὲ πάλιν—διὰ πολιοδομικοὺς ἢ ρυμοτομικοὺς λόγους—διαμορφοῦται ὡς τραπέζιον (εἰκ. 23, 24, 27) ἢ ὡς πλαγiasτὸν μὲν ὀρθογώνιον ἀλλ' ἔχον τοῦ κυρίως ναοῦ ὅτε μὲν πρὸς Νό-

¹ Εἰς τὰς ὁποίας ὑπάγεται καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

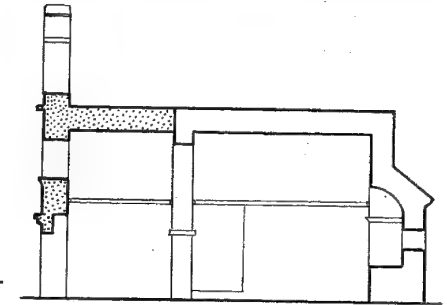
² Τὰς μεγαλυτέρας ἐσωτερικὰς διαστάσεις ἐκ τῶν μονοκλίτων ναῶν τῆς Παροικιᾶς ἔχει ὁ ἐν Παροικιᾷ ναὸς Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς (4.40×10.32), τὰς δὲ μικροτέρας τὸ ναὸς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ κτῆμα Οἰκονομίδου (2.50×2.50, βλ. εἰκ. 22).

τον, ὅτε δὲ πρὸς Βορρᾶν (εἰκ. 19). Ἐν τῇ περιπτώσει μεταγενεστέρας προσθήκης νάρθηκος ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ φυσικὰ κατηδαφίζετο, ἀντικαθιστάμενος συνήθως διὰ μεγάλου τόξου (βόλτου), στηριζομένου ἑκα-

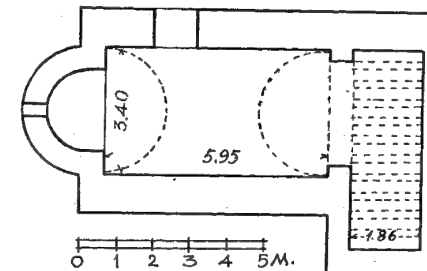
ΑΓ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ

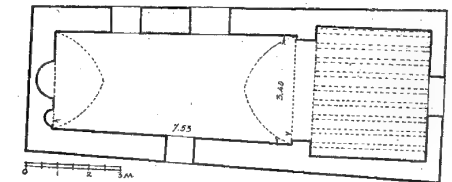
Εἰκ. 17. Ἁγιος Εὐστάθιος Ἀνατολικῶς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 18. Παναγία Ἐξωχωριανὴ Μαρπήσεως.

Εἰκ. 19. Ἁγ. Νικόλαος Παροικιᾶς (26).

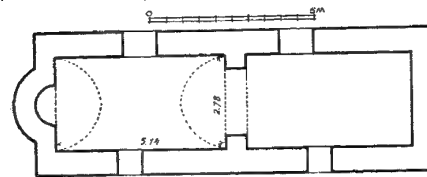
Εἰκ. 20. Ἁγ. Κυριακὴ Παροικιᾶς (34).

τέρωθεν ἐπὶ δύο ἐξεχόντων ποδαρικῶν ἢ παραστάδων τῇ μεσολαβήσει ἀπλῶν ὑφαψιδίων ἐκ πλακῶν ἢ καὶ κιονοκράνων, εἰλημμένων ἐκ παλαιότερων κτηρίων (Ἁγ. Μαρίνα Παροικιᾶς, εἰκ. 7). Πολὺ σπανιώτερον συναντᾶται καὶ δεύτερος νάρθηξ, κατασκευαζόμενος κατὰ προέκτασιν τοῦ πρώτου, ὡς π.χ. εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἁγ. Βηθλεέμ (εἰκ. 34) καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Παροικιᾶς (εἰκ. 35). Ἀκόμη σπανιώτερον—ἄπαξ μόνον—συναντῶμεν καὶ ἐλαφρὸν κιονοστήρικτον πλάγιον νάρθηκα, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ἐπὶ

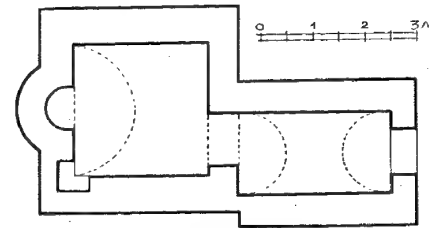

τοῦ Κάστρου τῆς Παροικιᾶς ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας (εἰκ. 25 καὶ 26), οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων τοῦ ὁποῖου (εἰκ. 26) ἀποτελοῦνται ἐκ διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων, ληφθέντων ἐκ τῆς ἡρειπωμένης τότε παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

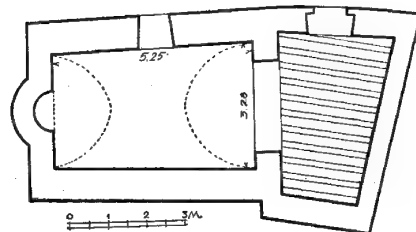
Μία παραλλαγή τῶν μονοκλίτων ναῶν παρουσιάζει τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς ἐφωδιασμένας διὰ δύο ἢ τριῶν τυφλῶν ἀψίδων, χωριζομένων ἀπ'

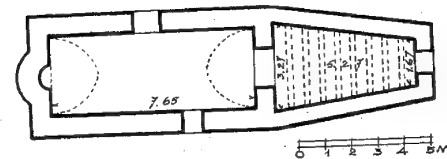
Εἰκ. 21. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Ἀποκεφαλιστὴς Παροικιᾶς (5).

Εἰκ. 22. Γέννησις Χριστοῦ (Οἰκονομίδου) (37).

Εἰκ. 23. Ἁγ. Μάρκος Παροικιᾶς (24).

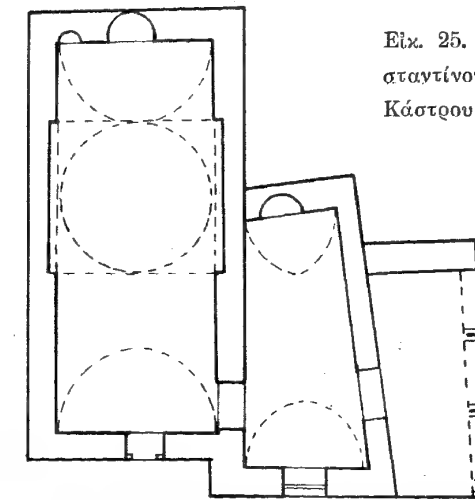

Εἰκ. 24. Ἁγ. Νικόλαος τῆς Ἀγορᾶς Παροικιᾶς (35).

ἀλλήλων ἄλλοτε μὲν δι' ἡμικιόνων (εἰκ. 27) καὶ ἄλλοτε δι' ἡμιπεσσῶν. Ἡ καθαρῶς Ἑλλαδικὴ αὕτη περίπτωσις ἀπαντᾶται εἰς τρεῖς ναοὺς τῆς Παροικιᾶς: τὸν μονόκλιτον παρὰ τὸ Κάστρον Ἁγ. Ἀθανάσιον (εἰκ. 27), τὸν Ἁγ. Γεώργιον (ἀριθμ. τοπογρ. σχεδίου 31) καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ τετρακιονίου τρουλλαίου ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 80).

Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῶν μονοκλίτων ναῶν — μία καὶ μόνη πάντοτε ἐν Πάρῳ, πλην μιᾶς ἐξαιρέσεως — ὅταν μὲν οἱ ναοὶ ἴστανται τελείως ἐλεύθεροι ἐξέχει πρὸς ἀνατολὰς εἰς σχῆμα ἡμικυκλίου ἢ τόξου κύκλου (εἰκ. 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 27), ὅταν δὲ συνορεύουν πρὸς οἰκίας — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συχνὰ συμβαίνει — σκάπτεται εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 16, 20).

Ἡ θύρα τῆς εἰσόδου τῶν ναῶν εὐρίσκεται κατὰ κανόνα εἰς τὴν στενὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου των, ὅταν ὅμως οἱ ναοὶ συνορεύουν πρὸς οἰκήματα οὐχὶ σπανίως τοποθετοῦνται εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς ἐτέρας τῶν

Εἰκ. 25. Κάτοπις τῶν ναῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Εὐαγγελιστρίας ἐπὶ τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς, μὲ τὸν πλάγιον κιονοστήρικτον νάρθηκα τῆς Εὐαγγελιστρίας, εἰς τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποιήθησαν κιονίσκοι διλόβων παραθύρων ληφθέντων ἐκ τῆς εἰς θέσιν Σταυρὸς ἢ Τρεῖς Ἐκκλησιᾶς νεωστὶ ἀνασκαφείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, σαφῶς ὁρατοὶ εἰς τὴν κάτωθεν εἰκόνα 26.

(21) καὶ (22).

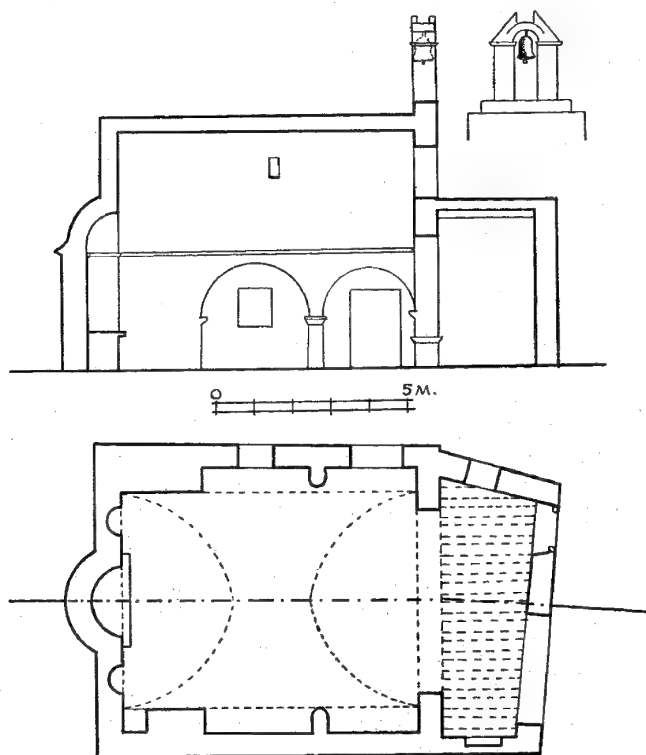

Εἰκ. 26. Ἀποψὶς τοῦ κιονοστηρίκτου πλάγιου νάρθηκος τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (22).

μακρῶν πλευρῶν (βορείου ἢ νοτίας) ὡς π.χ. τὸν Ἅγ. Νικόλαον τῆς Παροικιᾶς (εἰκ. 5, 6) καὶ εἰς πλείστους ἄλλους, ἢ καὶ τοῦ νάρθηκος (Ἅγ. Μαρτίνα, Ἅγ. Μάρκος καὶ Εὐαγγελίστρια Παροικιᾶς, εἰκ. 7, 23 καὶ 25).

Συμφώνως πρὸς τὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας κρατοῦντα¹ μεγάλα παράθυρα ἐλλείπουν παντελῶς ἀπὸ τοὺς μονοκλίτους ναοὺς, τοῦ φωτὸς εἰσερχομένου

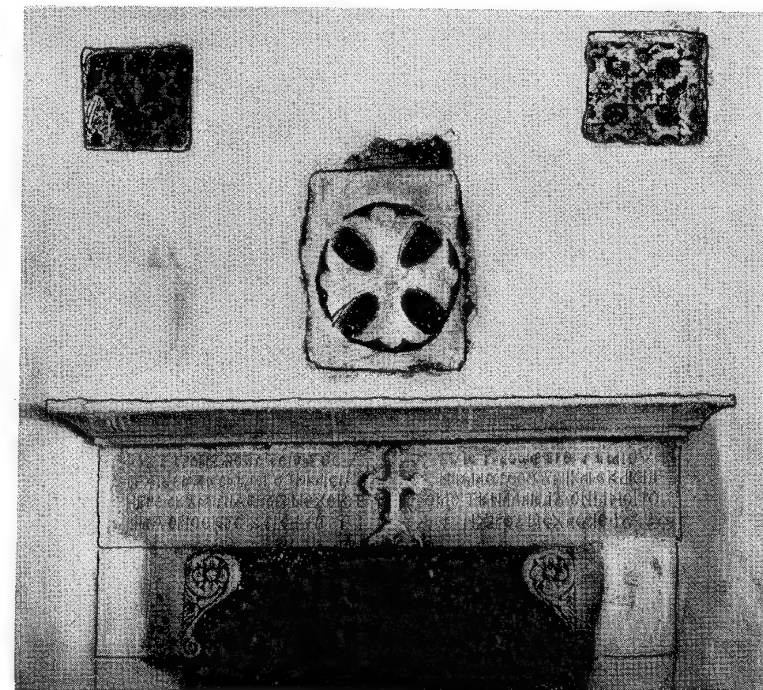
Εἰκ. 27. Ἅγ. Ἀθανάσιος Παροικιᾶς (ἀριθμ. τοπογρ. σχεδίου 14).

μόνον διὰ δύο μικρῶν ἀνοιγμάτων, ἐξ ὧν τὸ μὲν κατασκευάζεται εἴτε ὑψηλά (εἰκ. 17) εἴτε εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου, κλειόμενον διὰ διατρήτου πλακὸς φεγγίτου σχήματος ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (εἰκ. 28) τὸ δὲ κατὰ τὸ ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 17). Ὁ σημερινὸς ἐν τούτοις ἐπισκέπτης θὰ συναντήσῃ συχνάκις καὶ μεγαλύτερα παράθυρα κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου. Ταῦτα ὅμως ἔχουσιν ἀνοι-

¹ Βλέπε σχετικῶς Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν τῷ περ. *L'hellénisme contemporain* τοῦ 1953, σ. 182.

χθῇ μεταγενεστέρως, ὡς ἀποδεικνύει οὐ μόνον τὸ μέγεθός των ἀλλὰ καὶ τὸ εὐθύ, ἀντὶ τοῦ κυκλικοῦ, ὑπέρθυρον αὐτῶν (εἰκ. 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 27).

Ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως οἱ μονόκλιτοι ναοὶ παρουσιάζουσι δύο συστήματα. Κατὰ τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν ἡ κάλυψις τοῦ ὀρθογωνίου χώρου των γίνεται, ὡς καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διὰ συνεχοῦς κανονικῆς καμάρας, ἡ ὁποία σπανίως μὲν παρουσιάζει ἡμικυκλικὴν κατακό-

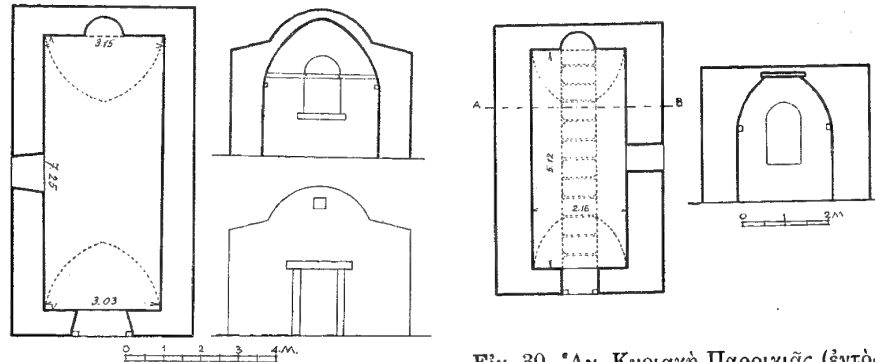
Εἰκ. 28. Φεγγίτης Ἅγ. Ἀρτεμίου Παροικιᾶς, ἐν σχήματι ἰσοσκελοῦς διατρήτου σταυροῦ.

ρυφον τομήν (εἰκ. 19), συνήθως δὲ εἶναι ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφος ἢ καὶ παραβολικὴ (εἰκ. 13, 14, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 27, 29), οὐδέποτε δ' ἐν Πάρῳ στηρίζεται ἐπὶ σφενδονίων ἢτοι ἐνισχυτικῶν ζωνῶν.

Ἡ καμάρα αὕτη, καλυπτομένη ἐξωτερικῶς διὰ παχέος, στεγανοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἐμφανίζεται, ὡς ἤδη εἶπομεν, μὲ τὸ πραγματικόν της αὐστηρῶς γεωμετρικὸν σχῆμα (εἰκ. 29 καὶ 31), ἐπικαθιμένη ἐν ἐσοχῇ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀνευ τῆς παρεμβολῆς γείσου (κορνίζας) (εἰκ. 29, 31).

Ἡ δευτέρα παραλλαγή στεγάσεως ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν νησιωτικὴν μεταβυζαντινὴν παράδοσιν. Αὕτη ἀντὶ ὀλοκλήρου θόλου χρησιμοποιεῖ — προφανῶς χάριν ἀποφυγῆς κατασκευῆς τῶν δαπανηρῶν ξυλοτύπων — τμήματα μόνον παραβολικοῦ θόλου, κατασκευαζόμενα κατὰ τὰς δύο μακρὰς

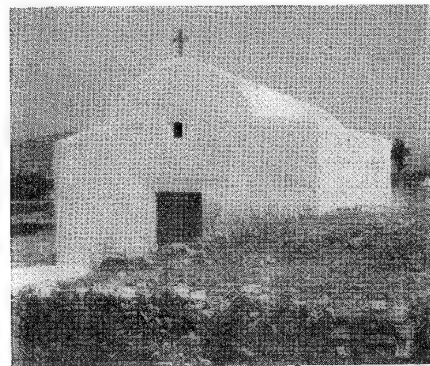
πλευράς και δὴ κατὰ τὸν ἐκφορικὸν τρόπον, ἤτοι διὰ μεγάλων, ἀργιλοσχιστολιθικῶν πλακῶν τοποθετουμένων ἐν ἐπεξοχῇ, διηκουσῶν ὅμως μόνον μέχρις ὕψους τινός, τοῦ περαιτέρω μεταξύ των καταλειπομένου κενοῦ καλυ-

Εἰκ. 29. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

Εἰκ. 30. Ἁγ. Κυριακή Παροικιάς (ἐντὸς τοῦ κτήματος Οἰκονομίδου).

πτομένον εἴτε διὰ χονδρῶν, ὀριζοντίων σχιστολιθικῶν πλακῶν (στεγάδια)¹ (εἰκ. 30) εἴτε διὰ παχέων κορμῶν δένδρων (δοκάρια) (εἰκ. 16, 32, 33, 34, 35, 36), ὁπότε τὸ γεφυρούμενον κενὸν εἶναι εὐρύτερον. Ὑπεράνω τῶν ὀριζοντίων τούτων τμημάτων τίθενται δύο στεγανὰ στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἀποτελεῖται

Εἰκ. 31. Ἀποψὶς Ἁγ. Θωμᾶ, ὀλίγον ἔξω τῆς Παροικιάς.

ἐξ ἀσβεστοσκυροδέματος, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ μείγματος ἀσβέστου, θηραϊκῆς γῆς καὶ θαλασσίας ἄμμου. Τὰ στρώματα λοιπὸν ταῦτα σχηματίζουν δῶμα, τὸ λεγόμενον (ἡ)λιακόν, τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται, μὲ ἐλαφρὰν ἐκατέρωθεν κλίσιν χάριν ἐκροῆς τῶν ὑδάτων, οὐ μόνον ἄνωθεν τῶν στεγαδίων ἢ δοκαρίων ἀλλ' ἐν μέρει

καὶ ἄνωθεν τῶν ἐκφορικῶν τμημάτων τοῦ θόλου, ὁπότε τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ναοῦ λαμβάνει ἐν συνόλῳ μορφὴν ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου (εἰκ. 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38).

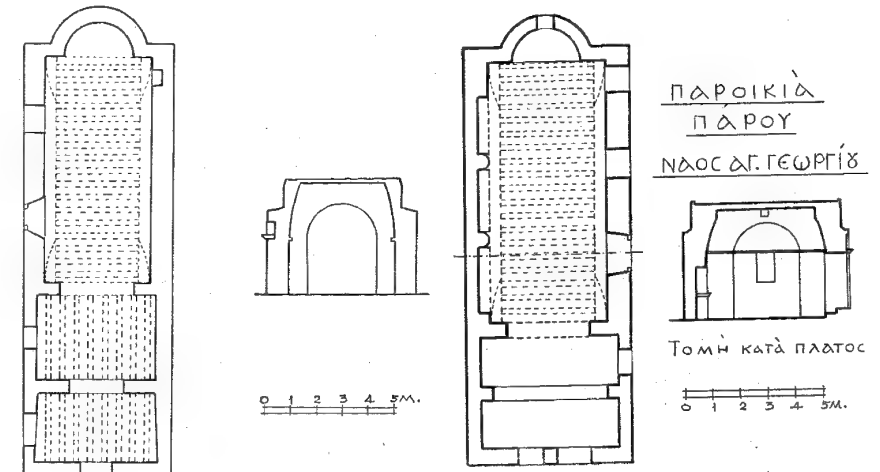
¹ Ἡ ὀνομασία αὕτη επικρατεῖ εἰς ὅλας τὰς Κυκλάδας (Σῦρον, Π. Ζεργλέντη, Μαντροκάθισμα κλπ. Ἐρμούπολις 1923, σ. 4) καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Τήνον (Χ/φον Ἰ. Βογιατζίδη, Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν ἀρ. 361 σ. 218) πβλ. καὶ Δ. Βασιλειάδην, Τεχν. Χρον. 1955, τευχ. 369-370 σ. ἀνατ. 4.

Ὁ δεύτερος οὗτος τρόπος στεγάσεως ἔχει πιστοποιηθῇ καὶ δι' ἄλλας νήσους τῶν Κυκλάδων, ὡς π.χ. τὴν Τήνον¹, τὴν Κέα², τὴν Ἀνδρον³, τὴν

Εἰκ. 32. Μεταμόρφωσις Παροικιάς (10).

Εἰκ. 33. Τρεῖς Ἱερόραχοι Παροικιάς (2).

Εἰκ. 34. Ἁγ. Βηθλεὲμ Παροικιάς (32).

Εἰκ. 35. Ἁγ. Γεώργιος Παροικιάς (31).

Κύθον⁴, ἐφηρημόσθη δ' ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Εὐβοίαν⁵ καὶ τὴν Κρή-

¹ Δ. Β. Βασιλειάδην, Εἰσαγωγή στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1955, σ. 62 σημ. 2 καὶ σ. 70 εἰκ. 62, σ. 71 εἰκ. 63.—Τεχν. Χρον. 1962, τευχ. 211-212 σ. 5 εἰκ. 8. ² Δ. Β. Βασιλειάδης, ἔ.δ. σ. 67 εἰκ. 61.

³ Δ. Η. Κωνσταντινίδης, Θεολογία ΚΕ' (1954) σ. 632 (Ἁγ. Θέκλα).

⁴ Δ. Β. Βασιλειάδης, Πεφ. Ζυγός 1962, τευχ. 78, σ. 3 εἰκ. 2.

⁵ Προφήτης Ἡλίας ἐπὶ τῆς Ὀχης. Fr. Johnson, American Journal of Archaeology, 1925, σ. 407.

την¹, αποτελεί δὲ λείψανον παναρχαίας—προϊστορικής—παραδόσεως τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Κρήτης², ὁφειλομένης εἰς τὸ εἶδος τοῦ χρησιμοποιηθέν-

Εἰκ. 36. Ἑσωτερικὸν μονοκλίτου βασιλικῆς (Ἁγ. Μαρίας)
μὲ ψευδόθολον καὶ δοκάρια τοῦ δώματος.

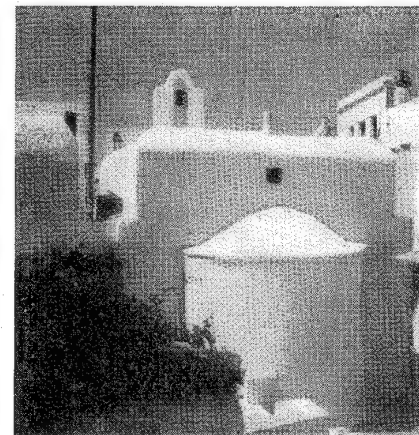
τος καὶ ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους εὗρισκομένου ἀρ-

¹ Τίμιος Σταυρὸς ἐπὶ τῆς Ἰδης. Στ. Ξανθοῦ δίδης, *The vaulted Tombs of Mesara*, London 1924, σ. 36.

² Ἀ. Ὁρλάνδου, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* τ. Β', 1958, σ. 289.

γυλικοῦ ἢ μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου ἐξαγομένου εὐκόλως εἰς πλάκας.

Μίαν παραλλαγὴν τῆς ἀπλῆς μονοκλίτου βασιλικῆς παρουσιάζει μικρὸς ἡρειπωμένος ναὸς, εὗρισκόμενος εἰς θέσιν Φλουριά, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου (Ἁγ. Ἀντωνίου). Ὁ ναὸς αὐτός (εἰκ. 39) ἔχει κατὰ τὰλλα τὴν αὐτὴν μορφήν καὶ οἱ συνήθεις μονόκλιτοι, καμαροσκεπεῖς ναοί, τοὺς ὁποίους περιεγράψαμεν ἀνωτέρω, παρουσιάζει ὅμως διαφορὰν ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς· διότι ἀντὶ μιᾶς ἐμφανίζει δύο κόγχας: μίαν μεγάλην τετράγωνον πρὸς βορρᾶν, μὴ ἀξονικῶς

Εἰκ. 37. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Βηθλεὲμ
Παροικιάς ἀπὸ Ἀνατολῶν.

Εἰκ. 38. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου
Παροικιάς ἀπὸ ΝΑ.

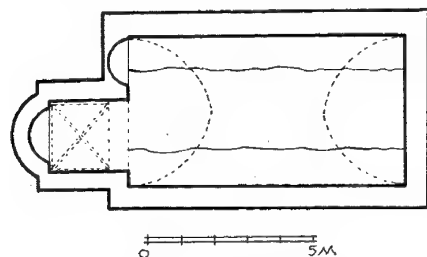
τοποθετημένην καὶ ἐξέχουσαν τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ κατὰ 2.10 μ. καλυπτομένην δ' ὑπὸ παλίνου γοτθικοῦ σταυροθολίου (ἦτοι μετὰ νευρώσεων ἢ βεργίων) καὶ μίαν μικροτέραν ἡμικυκλικὴν πρὸς νότον, ἐσκαμμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 39). Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὴν περίπτωσιν μονοκλίτου ναοῦ μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, προωρισμένων προφανῶς δι' ὁμόστεγον λειτουργίαν τῶν καθολικῶν καὶ τῶν ὀρθοδόξων, περίπτωσιν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν μόνον ἐνταῦθα παρατηροῦμεν ἐν Πάρῳ. Καὶ τοῦτο διότι ἐν Πάρῳ, ἀνέκαθεν ἐλάχιστοὶ καθολικοὶ ὑπῆρξαν¹—σήμερον δὲ πλέον οὐδεὶς—ἐν ᾧ τοῦναντίον εἰς ἄλλας νήσους: Κύθνον, Σίφνον, Σέριφον καὶ Ἰδίαν τὴν Τήνον, τὰ παραδείγματα μονοκλίτων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ ἀφθονοῦσιν, ὥς ἀπέδειξεν ἡ μελέτη τοῦ ἀρίστου μαθητοῦ μου ἀρχιτέκτονος κ. Δημ. Βασιλειάδη². Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν ᾧ

¹ Pitton de Tournafort, *Relation d'un voyage au Levant*, Lyon 1717, σ. 245.

² Περ. Ζυγὸς τευχ. 78 τοῦ Μαΐου-Ἰουνίου 1962.

εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Βασιλειάδη παρατεθέντων παραδειγμάτων αἱ δύο κόγχαι τοῦ ἱεροῦ εἶναι περίπου ἴσαι ἢ ἀκριβῶς ὅμοιαι, ἐν καὶ μόνον παρουσιάζει διάταξιν παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἡμετέραν, τὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ καὶ Ἀγ. Παντελεήμονος εἰς Ἀξάμπελα τῆς Σίφνου (ξ.ἀ. εἰκ. 10).

Εἰκ. 39. Ὁ φραγκικὸς ναὸς τῆς Φλουριάς Μαρπήσης.

γάλους φραγκικοὺς ναοὺς, ὥς π.χ. τὸν τοῦ Ζαρακά (Στυμφαλίας)¹, συνδεδυασμένον ὅμως ἐνταῦθα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἡμικυκλικὴν κόγχην. Ἀλλ' ἡ τετράγωνος, διὰ βεργωτῶν σταυροθολίων ἐφωδιασμένη, κόγχη εἶναι ἐνταῦθα ἡ δεσπόζουσα.

2) **Δίκλιτοι βασιλικαί.** Ὁ συχνάκις ἐν Πάρῳ ἀπαντῶμενος τύπος τῆς δικλῖτου βασιλικῆς² παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαιρούμενον διὰ μιᾶς ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς διηκούσης τοξοστοιχίας εἰς δύο — ἰσοπλατῇ ἢ ἀνισοπλατῇ — πλάγια κλίτη, ἑκάτερον τῶν ὁποίων, φέρον ἰδιαίτεράν καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κλίτους τοποθετημένην θύραν εἰσόδου ἐπὶ τοῦ δυτικῆς τοῦ τοίχου, καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἢ ἐσκαμμένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικῆς τοίχου κόγχην ἱεροῦ. Ἡ στέγασις τῶν δύο κλιτῶν γίνεται καὶ εἰς τὸν τύπον τοῦτον κατὰ τοὺς δύο τρόπους τοὺς ὁποίους ἐγνωρίσαμεν καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους, ἥτοι ἄλλοτε μὲν κατὰ τὸν νησιωτικόν, δι' ὀριζοντίου δώματος (λιακοῦ) βαίνοντος ἐπὶ ψευδοθόλου μὲ ξύλινα δοκάρια τοποθετούμενα καθέτως πρὸς τὴν τοξοστοιχίαν³, συνηθέστερον ὅμως διὰ χωριστῆς δι' ἑκαστον κλίτος κτιστῆς καμάρας, τομῆς ἡμικυκλικῆς (εἰκ. 40, 49) ἢ ἐλαφρῶς τεθλασμένου (εἰκ. 41) ἢ παραβολοειδοῦς τόξου⁴ (εἰκ. 46).

Σπανίως τὰ δύο κλίτη ἔχουσι πρὸς δυσμᾶς κοινὸν νάρθηκα ἀρχικῶς

¹ Ἀ. Ὁράνδου, Ἡ φραγκικὴ ἐκκλησία τῆς Στυμφαλίας, ἐν *Mélanges O. et M. Merlier* τόμ. III, Athènes 1957, σ. 101 εἰκ. 1.

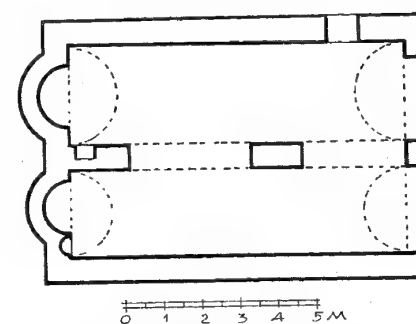
² Ἐνδεκα ἐν ὅλῳ παραδείγματα κατέγραψα.

³ Μετόχι Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου (1612) εἰκ. 42.

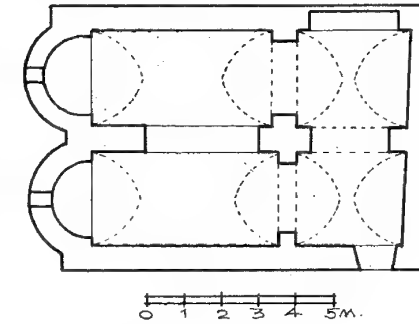
⁴ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου Τσηπίδου (Μαρπήσης) (εἰκ. 46).

κατασκευασθέντα καὶ στεγαζόμενον μὲ κτιστὸν θόλον¹ (εἰκ. 41, 48). Ὅπως δὲ καὶ εἰς τοὺς μονοκλίτους, ὁ νάρθηξ προσετέθη μεταγενεστέρως χάριν ἐπεκτάσεως, ἐκαλύφθη δὲ διὰ δώματος ἐπὶ δοκαρίων ἐν ᾧ τὰ κλίτη καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν² (εἰκ. 49).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χωρίζουσαν τὰ κλίτη τοξοστοιχίαν αὕτη ἄλλοτε μὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐν μόνον, μεγάλου ἀνοίγματος (2.50 ἕως 3.15 μ.) τόξον³ (βόλτο) (εἰκ. 41) σχήματος, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, χαμηλωμένου, ἄλλοτε δὲ ἐκ δύο ἴσου ἀνοίγματος μικροτέρων τόξων, στηριζομένων ἀφ' ἑνὸς ἐπὶ δύο ἄκρων παραστάδων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ κίονος τοποθετουμένου ἐν τῷ μέσῳ⁴ (εἰκ. 42,

Εἰκ. 40. Μάρπησα: Ἀγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου.

Εἰκ. 41. Λεῦκες: Ἀγ. Αἰκατερίνη.

44, 45) ἢ καὶ ἐπὶ ὀρθογωνίου κτιστοῦ πεσσοῦ⁵ (εἰκ. 40). Ὅσῳς τὸ στήριγμα εἶναι μαρμάρινος κυλινδρικός κίων, οὗτος φέρει συνήθως βάσιν, στέφεται δ' ὑπὸ κολουροπυραμιδοειδοῦς, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κιονοκράνου (εἰκ. 42), κοσμουμένου ἐνίοτε καὶ δι' ἀναγλύφων φυλλωμάτων (εἰκ. 54). Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν⁶ ἔχομεν τρίτοξον κιονοστοιχίαν (εἰκ. 47), ἥτις ὅμως δὲν εἶναι ἀρχική, ἀλλὰ προέκυψε πιθανώτατα ἐκ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου, ὁπότε ἀντὶ μὲν τοῦ κατεδαφισθέντος τοίχου κατεσκευάσθησαν ἀνὰ ἐν ἀπὸ ἑκάστου μακροῦ τοίχου ἐγκάρσιον τόξον, ἀγόμενον πρὸς ἐνδιάμεσον στήριγμα ἀντικαταστήσαν τὴν ἀντίστοιχον δυτικὴν παραστάδα ἥτοι, ἐνταῦθα, ὀκτάγωνον κίονα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ

¹ Λεῦκες: Ἀγ. Αἰκατερίνη (εἰκ. 42) καὶ Χριστός (εἰκ. 43).

² Λεῦκες: Ἀγ. Βηθλεὲμ καὶ Ἀγ. Στέφανος (εἰκ. 49), Ἀγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος.

³ Λεῦκες: Ἀγ. Αἰκατερίνη (εἰκ. 41).

⁴ Μετόχι Μ. Πάτμου εἰς Παροιαν (εἰκ. 42), Ἀγ. Γεώργιος καὶ Νικόλαος Δραγουλά (εἰκ. 45), Ἀγ. Ἀνάργυροι Νεκροταφείου Μαρπήσης (εἰκ. 44), Εἰσόδια Θεοτόκου (Μεσοπορτίτσα) Μαρπήσης (εἰκ. 46).

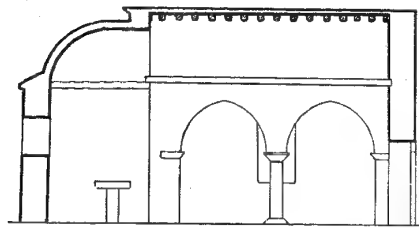
⁵ Ἀγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου Μαρπήσης (εἰκ. 40).

⁶ Πέρα Παναγία εἰς τὰ Μάρμαρα (εἰκ. 47).

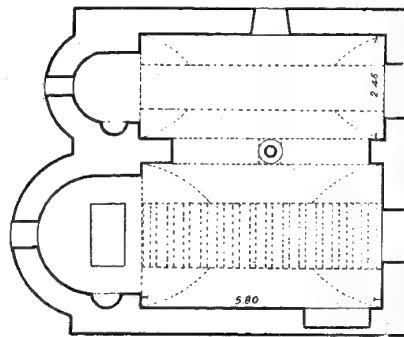
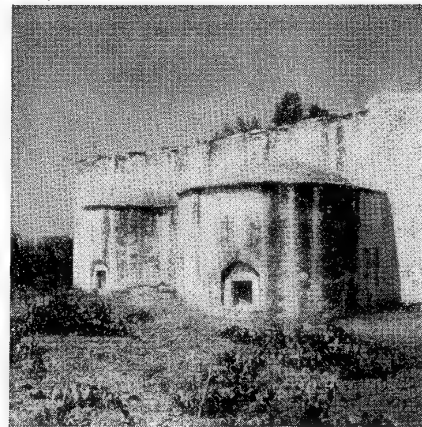

έστηρίχθη τὸ ἀπὸ τῆς παραστάδος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος πρὸς αὐτὴν βαῖνον τόξον τῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 47).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ σχῆμα τῶν τόξων, τοῦτο εἰς μὲν τὰ παλαιότερα παραδείγματα (Μετόχι Μ. Πάτμου, εἰκ. 42) εἶναι ὑψηλὸν ἡμικυκλικὸν καὶ ἐλαφρῶς τεθλασμένον, εἰς δὲ τὰ μεταγενέστερα εἶναι τόξον χαμηλωμένον¹ (εἰκ. 44, 45, 47) ἢ ἔχει τὸ σχῆμα λαβῆς κανίστρου². Χαρακτηριστικὸν τῆς

Εἰκ. 42 καὶ 43. Κάτοψις καὶ ὄψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας καὶ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Παροιικιάς (Μετοχίου Μ. Πάτμου).

διαμέσου τοξοστοιχίας τῶν δικλίων βασιλικῶν τῆς Πάρου εἶναι ὅτι αἱ πρὸς ἀνατολὰς παραστάδες αὐτῆς εἶναι πάντοτε συμμετρικαὶ πρὸς τὰς πρὸς δυσμὰς, χωρὶς νὰ σχηματίζουν τοίχωμα χωρίζον τὰ δύο ἱερά καὶ διατηρούμενον δι' ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας, ὡς συμβαίνει εἰς πλείστους δικλίτους ναοὺς τῶν Κυκλάδων³ (Ἀνδρου, Τήνου, Σίφνου, Κύθνου, Κιμώλου). Κατὰ

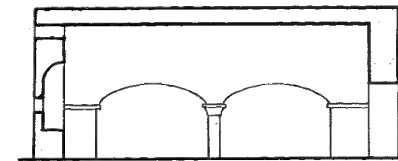
¹ Πέρα Παναγιά Μαριμάρων, Ἀγ. Ἀνάργυροι, Ἀγ. Ἄννα καὶ Κοίμησις Θεοτόκου Μαρπησσης, Ἀγιοι Γεώργιος καὶ Νικόλαος Δραγουλά.

² Ἀγ. Αἰκατερίνη εἰς Λεῦκες.

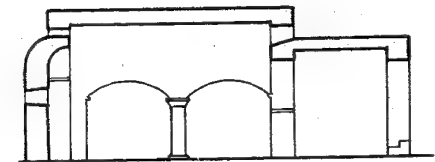
³ Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἰς μὲν τὸ ἄρθρον τοῦ Δ. Η. Κωνσταντινίδου (Τεχν. Χρον. 1954, τευχ. 363-4 σ. 241 ἐξ.) διὰ τὸν ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Παναχράντου τῆς Ἀνδρου, εἰς δὲ τὸ τοῦ Δ. Βασιλειάδου (Γύρω ἀπὸ τίς δικλίτες μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς τῶν Κυκλάδων, Τεχν. Χρονικά τοῦ 1962, Γεν. τ. 211-212 εἰκ. 3, 4, 5, 7, 9, 17, 18, 20, 21), διὰ τοὺς ναοὺς Τήνου, Σίφνου, Κύθνου, Κιμώλου καὶ εἰς Τεχν. Χρον. 1955, τευχ. 309-70 δι' ἄλλους δικλίτους ναοὺς τῆς Ἀνδρου.

τοῦτο λοιπὸν ἢ κάτοψις τῶν ναῶν τῆς Πάρου ἐμφανίζεται ἀπλουστερά καὶ μὴ τονίζουσα ἰδιαιτέρως τὸν χωρισμὸν τῶν δύο ἱερῶν.

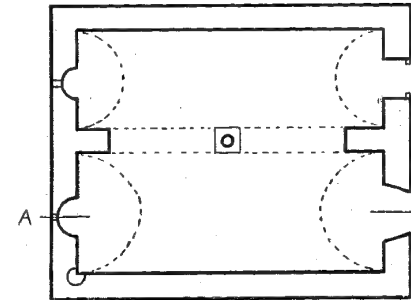
Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων ὑπάρχουν καὶ

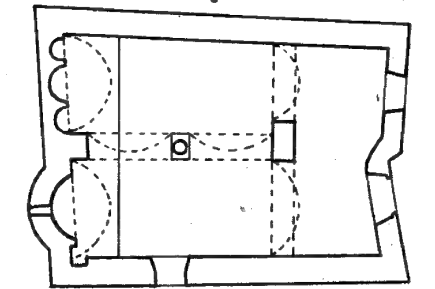
0 1 2 3 4 5 M.

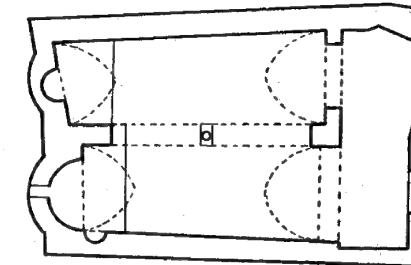
0 1 2 3 4 5 M.

Εἰκ. 44. Μάρπησσα: Ἀγ. Ἀνάργυροι Νεκροταφείου.

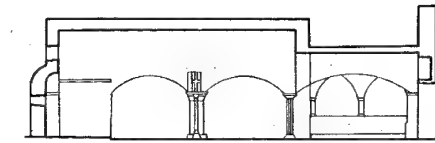

Εἰκ. 45. Δραγουλάς: Ἀγ. Νικόλαος καὶ Γεώργιος.

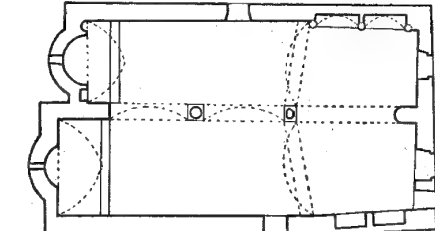

0 1 2 3 4 5 M.

Εἰκ. 43. Μάρπησσα: Εἰσόδια Θεοτόκου (Μεσοπορίτισσα ἢ Ἀναπλιώτισσα).

0 1 2 3 4 5 M.

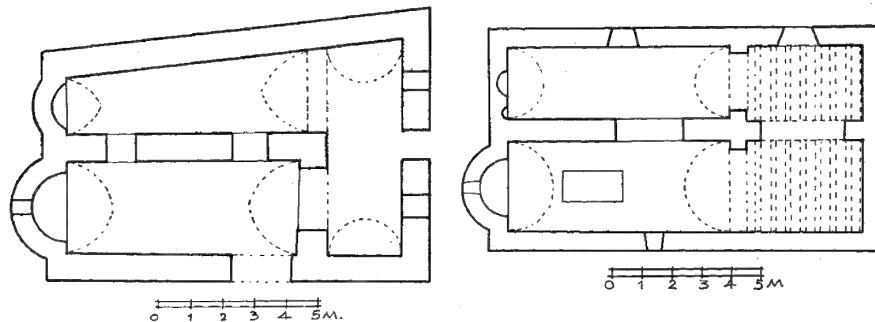
Εἰκ. 47. Μάρμαρα: Πέρα Παναγιά.

ἄλλα τινὰ δικλίτων ναῶν, τὰ ὅποια ὁμοῦς προῆλθον ἀναμφιβόλως διὰ προσθήκης κλίτους εἰς προϋπάρχοντα μονόκλιτον ναόν. Παραδείγματα τούτου παρέχουν αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Χριστοῦ, τῆς Ἀγ. Βηθλεὲμ καὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου εἰς Λεῦκες (εἰκ. 48, 49, 50), ἐνθα εἰς τὸν ἀρχικῶς μονόκλιτον καὶ θολωτὸν ναὸν προσεκολλήθη ἄλλος μονόκλιτος, τῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ

τῶν δύο ἐπιτευχθείσης διὰ διανοίξεως ἐπὶ τοῦ ἐνὸς τοίχου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἐνὸς ἢ δύο στενῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Τὸ νεώτερον κλίτος, ὡς καὶ ὁ μεταγενεστέρως προστεθεὶς νάρθηξ τῶν δύο κλιτῶν, ἐκαλύφθησαν ἄλλοτε διὰ κτιστῆς καμάρας (εἰκ. 48, 49) καὶ ἄλλοτε διὰ δώματος (εἰκ. 49, 50).

Ἐκ προσθήκης ἐπίσης κλίτους ἀπέβησαν δίκλιτοι καὶ ἄλλοι μονόκλιτοι ναοί, ὡς π.χ. ὁ εἰς Παροικιὰν ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἀρτεμίου, ὅστις ἐπεκοινώνησε πρὸς τὸ νοτίως αὐτοῦ προστεθεὶς κλίτος διὰ χαμηλοῦ ἀνοιγματος ἀνοιχθέντος παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον.

Ὁ εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς

Εἰκ. 48. Λεῦκες:
Χριστός (Μεταμόρφωσης).

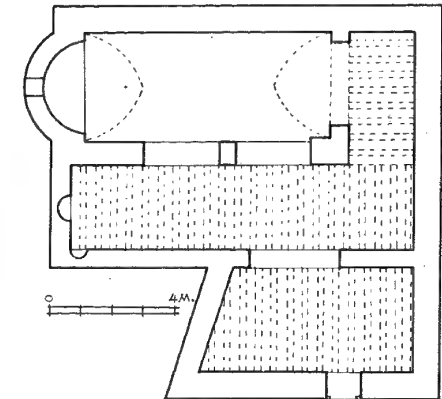
Εἰκ. 49. Λεῦκες: Ἁγ. Βηθλεὲμ
καὶ Ἁγ. Στέφανος.

ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου σπανίως ἐφαρμοσθεὶς τύπος τῆς δικλίτου βασιλικῆς, ἀνεπτύχθη καὶ ἠυδοκίμησε κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς κυρίως χρόνους εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους (Χίον, Ἄνδρον, Τήνον, Κύθον, Πάρον, Σίφνον, Κίμωλον, Θήραν), τὴν Δωδεκάνησον¹ καὶ τὴν Κρήτην². Λόγω τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς

¹ Ρόδος: Ε. Dyggve, Lindos III, σ. 527, σημ. 42, Πάτμος: ναὸς Ἁγ. Βασιλείου καὶ Θαλελαίου (κατ' ἰδίαν παρατηρήσεις) καὶ Ἁγ. Σαμφών (εἰκὼν αὐτοῦ παρὰ Α. Χατζηνικολάου, Πάτμος, Ἀθήνα 1957, πίν. 85).

² Οἱ τοιοῦτου τύπου ναοὶ ὀνομάζονται σήμερον ἐν Κρήτῃ *διμάτρυροι*, ἐπειδὴ τιμῶνται εἰς αὐτοὺς συνήθως δύο μάρτυρες ἅγιοι. Ὁ G. Gerola, Monumenti Veneti dell' isola di Creta τ. II ἀναφέρει τοὺς ἐξῆς: Ἁγ. Ἰωάννου καὶ Ἁγ. Τριάδος (εἰκ. 147), Ἁγ. Γεωργίου καὶ Κωνσταντίνου (εἰκ. 149), Κερὰς (εἰκ. 151), Ἀρχ. Μιχαὴλ εἰς Βλαχιάνα (εἰκ. 157), Παναγίας εἰς Κούμια (εἰκ. 27), Παναγίας τῆς Μ. Ἱερουσαλὴμ (εἰκ. 274), Παναγίας Φανερωμένης Σητείας (εἰκ. 276), Ἁγ. Πνεύματος Κρετσᾶς (εἰκ. 283), Παναγίας Προδρόμου καὶ Ἁγ. Φανουρίου εἰς Βαλαμόνερο (εἰκ. 294). Εἰς τοὺς ἀνωτέρω προστέθη καὶ τοὺς ἐξῆς: Παναγία Καρδιώτισσαν, ἡμίσειαν ὥραν πρὸς Β. τῶν Βόρων (Μεσαρᾶς), Ἁγ. Τίτον Τυμπακίου καὶ Ἁγ. Τριάδα παρὰ τὴν γνωστὴν ὁμώνυμον μινωικὴν ἑπαυλιν.

ὁποίας εὐρέθησαν αἱ νῆσοι αὗται, ὑποκείμεναι ἐπὶ πολλούς, ἀπὸ τοῦ 1207, αἰῶνας εἰς Λατίνους δυνάστας καὶ ὑφιστάμεναι ἐπὶ μακρὸν τὴν ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἀσκουμένην τάσιν ἐκλατινισμοῦ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν κατοίκων των, ὑπεχρεοῦντο συχνάκις νὰ ἀνεγείρουν ναοὺς μετὰ σχεδὸν ἱκανοποιούν τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας τοῦ τε ὁρθοδόξου καὶ τοῦ καθολικοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος, ἥτοι κατὰ τρόπον, ὥστε ἐκάτερον αὐτῶν νὰ δύναται νὰ ἐκκλησιάζεται ἐν τῷ αὐτῷ μὲν ναῷ, ἀλλ' εἰς δύο κεχωρισμένα αὐτοῦ κλίτη, ἄλλοτε κατὰ διαφόρους ἡμέρας καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν αὐτήν. Ποῖον ὅμως ἐκ τῶν δύο τούτων κλιτῶν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τοὺς ὁρθοδόξους καὶ ποῖον διὰ τοὺς καθολικοὺς ἀποτελεῖ θέμα πρὸς ἐξέτασιν. Εἰς τὴν Χίον¹ τὸ νότιον κλίτος, εὐρύτερον πάντοτε τοῦ βορείου, προωρίζετο διὰ τὴν ὁρθόδοξον λατρείαν. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πάρου τὰ δύο κλίτη σπανίως εἶναι ἰσοπλατῇ καὶ μετὰ ἰσοῦψεῖς τὰς θολωτὰς στέγας των (Ἁγ. Αἰκατερίνη εἰς Λεῦκες 2,50-2,55 μ.)² συνήθως ἐδῶ τὸ βόρειον κλίτος εἶναι μεγαλύτερον τοῦ νοτίου³ καὶ εἰς τοῦτο νομίζω ὅτι θὰ ἐλειτουργοῦν, πλὴν τινῶν ἐξαιρέσεων (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου, σ. 148) οἱ ὁρθόδοξοι ἱερεῖς, ἀφ' οὗ, ὡς καὶ ἀνωτέρω (σ. 137 καὶ σημ. 1) εἵπομεν, οἱ ὁρθόδοξοι εἶχον τὴν ὑπεροχὴν ἐν Πάρῳ, ἐλάχιστοι δὲ ἦσαν οἱ καθολικοί.

Εἰκ. 50. Λεῦκες: Ἁγ. Δημήτριος.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΔΙΚΛΙΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΩΝ

Ἡ ἐντὸς ὁρθογωνίου χώρου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ὁρθογωνίου τοποθέτησις σειρᾶς στηριγμάτων (ξυλίνων ἢ λιθίνων) καὶ ἡ διὰ ταύτης διαίρεσις τοῦ ἀρχικοῦ ἐνιαίου χώρου εἰς δύο κατὰ μῆκος ἰσοπλατῇ κλίτη, ἔχει

¹ Αἰ.μ. Σάργου, Ἑλ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΘ' (1919), σ. 203 καὶ 204, ἐνθα καὶ πλεῖστα παραδείγματα δικλίτων ναῶν.

² Ὡς ἀποδεικνύει ὁ κάτωθι πίναξ πλάτους κλιτῶν:

Χώριον	Βόρειον	Νότιον	Χώριον	Βόρειον	Νότιον
Παροικία: Μετόχι Μ. Πάτμου	3.42	2.45	Μάρπησσα:		
Λεῦκες: Ἁγ. Βηθλεὲμ	3.00	2.30	Εἰσόδια	2.95	2.80
Χριστός	2.95	2.00	Ἁγ. Ἄννα-Κοίμησις	2.95	2.55
Ἰω. ὁ Χρυσόστομος	2.00	2.45	Ἁγ. Ἀνάργυροι	3.14	2.70

ὡς ἀφειρητὴν κατασκευαστικούς αποκλειστικῶς λόγους καὶ συγκεκριμένως τὴν στήριξιν τῶν δοκῶν τῆς ὀριζοντίας ὀροφῆς ἢ καί, μέσῳ τούτων, τῆς κορυφαίας δοκοῦ δικλινοῦς στέγης μεγάλων ὀπωσθήποτε ἀνοιγμάτων.

Τὸ σύστημα τοῦτο στηρίζεως ἐφηρμοσθῆ ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὑπαρξίς του εἰς τὴν ὑστεροελλαδικὴν οἰκίαν Β τοῦ παρὰ τὴν Κόρινθον Κοράκου¹, εἰς τὸ «μέγαρον» C τῆς 6ης (ὁμηρικῆς) πόλεως τῆς Τροίας² καὶ εἰς τὸν ὁμηρικόν, ὑπὸ τὸ Τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνας ναὸν τῆς Δήμητρος³.

Ἡ χρῆσις τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας ἐξηκολούθησε πυκνὴ κατὰ τὴν πρῶτον καὶ τὴν κυρίως ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν εἰς τοὺς σηκοὺς τῶν διαδεχθέντων τὰ μέγαλα ναῶν, οἵτινες τότε κατασκευάζοντο στενομήκεις. Παραδείγματα τῶν ἀναφέρω τὸν ἐν Σπάρτῃ νυὸν τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος⁴ (9ου ἢ 8ου αἰ.), τὸν ναὸν τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος ἐν Δελφῶν τῆς Κρήτης⁵ (περὶ τὸ 750), τὸν ναὸν Α τοῦ Πριναῖ τῆς Κρήτης⁶ (ἀρχῶν 7ου αἰ.) τὸ Ἡράκλειον τῆς Θάσου⁷ (περὶ τὸ 700), τὸν ὑπὸ τῶν Σαμίων ἀρχιτεκτόνων Ροίκου καὶ Θεοδώρου οἰκοδομηθέντα ναὸν τῆς Ἥρας ἐν Σάμῳ⁸, τὸν ἐν Θέρμῳ τῆς Αἰτωλίας ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος⁹, τὸν ἐν Ποσειδωνίᾳ (Paestum) τῆς Ν. Ἰταλίας ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος¹⁰ (τὴν λεγομένην βασιλικήν) (6ου αἰ.), τὸ μικρὸν μέγαρον τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ἐν Σικελίᾳ Σελινοῦντος¹¹, τὸν ἐν Νεανδρείᾳ τῆς Αἰολίδος ναόν¹², τὸν ἐν Λοκροῖς Ἐπιζεφυρίοις τῆς Κάτω Ἰταλίας ναὸν¹³ κλπ.

Ἐν τούτοις ἡ τοποθέτησις ἀξονικῆς κιονοστοιχίας παρουσίαζε τοῦτο τὸ μέγα μὴ ἀνέκμημα: ὅτι ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὸν σηκὸν διὰ τῆς μιᾶς καὶ

¹ C. W. Blegen, Korakou, Boston-New York 1921, εἰκ. 112.

² W. Dörpfeld, Troja und Ilion, Athen 1912, εἰκ. 16 καὶ Blegen-Caskey-Rawson, Troy τόμ. III, 1953, εἰκ. 448.

³ Κ. Κουρουγιώτης, Ἀρχ. Δελτίον 14 (1931-32), παράρτ. σ. 3 εἰκ. 3. Εἰκὼν τοῦ αὐτοῦ καὶ παρὰ G. Mylonas, Eleusis, Princeton 1961, εἰκ. 11.

⁴ R. M. Dawkins, Artemis Orthia, 1929, σ. 10.

⁵ Σπ. Μαρινάτος, B.C.H. LX, 1936, πίν. XXVII.

⁶ L. Pernier, Annuario della Scuola Arch. Italiana di Atene τ. I, 1914, εἰκ. 43.

⁷ M. Launey, Études Thasiennes. Le sanctuaire d'Héraclès, Paris 1944, εἰκ. 11.

⁸ E. Buschor, Ath. Mitt. LV, 1930, σ. 61 εἰκ. 29.

⁹ Γ. Σωτηριάδης, Ἀρχ. Ἐφ. 1900, πίν. ἐναντὶ σ. 175.

¹⁰ P. Koldewey-Puchstein, Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien, πίν. 2.

¹¹ Koldewey-Puchstein, ἔ.δ. κεμένον σ. 92 εἰκ. 64.

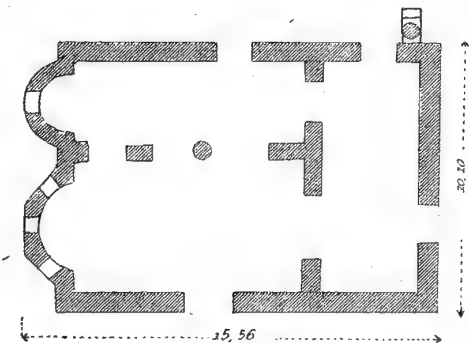
¹² R. Koldewey, Neandria, 51tes Winckelmannsprogramm, Berlin 1891, εἰκ. 55.

¹³ Koldewey-Puchstein, ἔ.δ. πίν. 1.

μόνης εἰς τὸ μέσον τῆς στενῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς τοποθετουμένης θύρας δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντικρύξῃ ἀκωλύτως τὸ κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀπέναντι στενῆς πλευρᾶς ἰδρυμένον ἄγαλμα τῆς θεότητος, ἐπειδὴ παρενεβάλλετο ἡ σειρὰ τῶν κίωνων. Πρὸς θεραπείαν τοῦ κακοῦ τούτου οἱ σηκοὶ τῶν ναῶν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν κλασσικὴν, διηρυνήθησαν, ὅποτε πρὸς στήριξιν τῶν δοκῶν τῆς στέγης ἐχρησιμοποιήθησαν ἄντὶ μιᾶς ἀξονικῆς δύο κατὰ μῆκος σειραὶ στηριγμάτων, τοῦ σηκοῦ ἀποβάντος οὕτω τρικλίτου, μὲ τὸ μεσαῖον κλίτος πολὺ εὐρύτερον τῶν δύο πλαγίων καὶ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς θεότητος ὁρατὸν εὐθὺς ἅμα τῇ εἰσόδῳ εἰς τὸν σηκόν.

Παρὰ ταῦτα ἡ ἀξονικὴ κιονοστοιχία δὲν ἐξέλιπεν ὁλοσχερῶς· ἐμφανίζεται εἰσέτι σποραδικῶς, οὐχὶ ὅμως πλέον εἰς σηκοὺς ναῶν, ἀλλ' εἰς ἄλλης χρήσεως οἰκοδομήματα, ὡς π.χ. εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Ὀλυμπίας¹ (5ου π.Χ. αἰ.) καὶ ἀργότερον (2ον μ.Χ. αἰ.) εἰς τὴν ἐν Θήρᾳ δι' ἐπιγραφῆς βασιλικὴν ὀνομαζομένην στοάν². Τὴν αὐτὴν ἀποχὴν ἀπὸ τῆς χρήσεως τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας παρουσιάζουν καὶ αἱ χριστιανικαὶ βασιλικαί, αἵτινες ἢ μονόκλιτοι πάντοτε εἶναι ἢ τρικλίτοι ἢ πεντάκλιτοι, ἀφήνουσαι ἐλευθέραν εἰς τὸν εἰσερχόμενον τὴν θέαν τοῦ ἱεροῦ. Ὅπως δ' ὅμως εἰς τὰ ἀρχαῖα οὕτω καὶ εἰς τὰ χριστιανικὰ κτήρια, γίνεται οὐχὶ σπανίως χρήσις τῆς ἀξονικῆς κιονοστοιχίας διὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ κτήρια, ὡς π.χ. εἰς βυζαντινὰ μοναστηριακὰ ἐστιατόρια³, κινστέρνας⁴, βορδοναρεῖα⁵ κλπ. τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως⁶.

Ἐξαιρετικῶς εἰς τὰς ὑπὸ μακρὰν φραγκικὴν κυριαρχίαν διατελεσάσας νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὡς καὶ τὴν Αἴγιναν⁷, λόγῳ τῆς ἀνάγκης ταυτοχρόνου λατρείας

Εἰκ. 51. Ἁγ. Γεώργιος καὶ Δημήτριος Ἡλείας κατὰ Le Bas.

¹ Olympia, Die Ergebnisse der Ausgrabungen, Berlin 1892, πίν. LV.

² Hiller von Gärtringen, Thera I, Berlin 1899, σ. 219.

³ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ², 1958, εἰκ. 56.

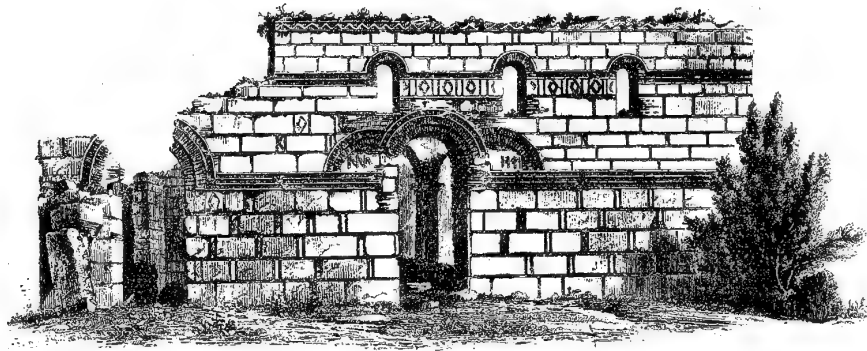
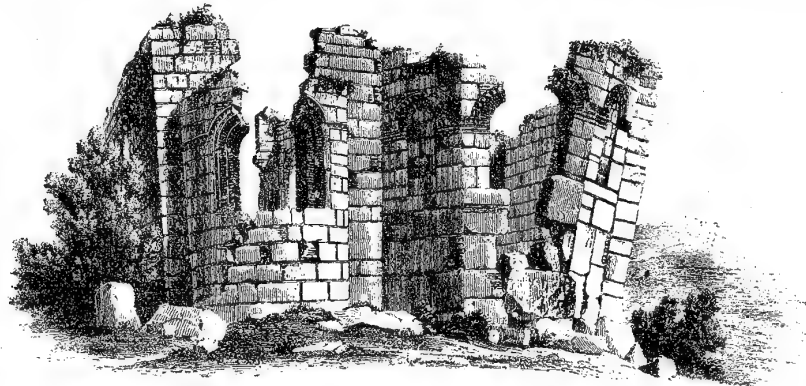
⁴ Α. Ὁρλάνδου, ἔ.δ. εἰκ. 130, Friedrich, Ath. Mitt. 1905, σ. 264 εἰκ. 7.

⁵ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ² εἰκ. 147.

⁶ Παραδείγματα ἀξονικῆς κιονοστοιχίας εἰς φραγκικὰ κτήρια παρέσχεν ἱκανῶς ὁ Δ. Βασιλειάδης (Τεχν. Χρον. 1955, τεύχ. 369-70 σ. 5 σημ. 4, 5, 6).

⁷ Ν. Ε. Μουτσόπουλου, Ἡ Παλαρχώρα τῆς Αἰγίνης, Ἀθήναι 1962, 103 καὶ 216.

τοῦ τε ὁρθοδόξου καὶ τοῦ καθολικοῦ κλήρου, κατεσκευάσθησαν δίκλιτοι ναοί, ὡς τοὺς ἐγνωρίσαμεν ἄνωτέρω, εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε διὰ προσθήκης δευτέρου πλαγίου κλίτους παρὰ τὸ ὑπάρχον ἀρχικόν. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ παλαιότε-

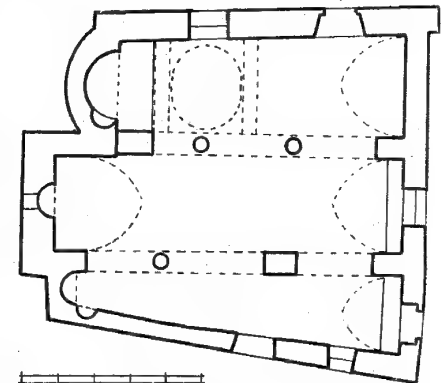
Εἰκ. 52. Ἀνατολικὴ καὶ νοτιὰ ὄψεις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ Ἁγ. Δημητρίου κατὰ Le Bas.

ρον παράδειγμα δίκλιτου ναοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Εἶναι δὲ τοῦτο ὁ ἐν Ἡλείᾳ διπλοῦς ναὸς τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, τὴν κάτοψιν καὶ τὰς ὄψεις τοῦ ὁποῖου (Α. καὶ Ν.), παρέσχεν εἰς ἡμᾶς πρὸ ἑνὸς καὶ πλέον ἡδὴ αἰῶνος ὁ Le Bas¹ (εἰκ. 51, 52). Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο, δυνά-

¹ Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure. Itinéraire. 1re partie, Paris 1843, πίν. 17, ὅθεν αἱ ἡμέτεραι εἰκόνες 51 καὶ 52. Προσθέτω ἐνταῦθα, ὅτι δίκλιτος μὲ χωριστὰς θολωτὰς ὀροφὰς ναὸς, τοῦ 14^{ου} αἰ., ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ Γεράκι, ὁ τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Εἰκόνα τῆς προσόψεως καὶ τοῦ ἱεροῦ του, ὅπερ παρουσιάζει μίαν μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα εἰς τὸ βόρειον κλίτος, ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ' (1937), σ. 196-97.

μενον, λόγῳ τοῦ πλινθοπερικλείστου συστήματος τῆς τοιχοδομίας του καὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν του κοσμημάτων (εἰκ. 52), νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 12^{ον} ἢ τὸ βραδύτερον εἰς τὸν 13^{ον} μ.Χ. αἰῶνα¹, ὅτε καὶ ἡ Ἡλεία ἐφραγκοκρατεῖτο, τὰ δύο κλίτη εἶναι ἀνόμοια² διότι τὸ μὲν βόρειον εἶναι εὐρύτερον τοῦ νοτίου, ἢ δὲ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ του εἶναι ἡμικυκλική, ἐν ᾧ ἡ τοῦ νοτίου εἶναι ἡμιεξάπλευρος. Τὴν αὐτὴν διαφορὰν πλάτους καὶ ὕψους τῶν δύο κλιτῶν ἐπιστοποιήσαμεν καὶ δι' ὄλους σχεδὸν τοὺς δίκλιτους ναοὺς τῆς Πάρου.

Κατὰ τ' ἄνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ δίκλιτου ναοῦ, ὅστις ἐφηρμόσθη κατὰ τὴν 2^{αν} μ.Χ. χιλιετηρίδα εἰς φραγκοκρατουμένας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκ γενετῆς ἐνιαῖος καὶ ὁργανικὸς χῶρος, οἷος ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλ' ὡς συμπτωματικὸς, προελθὼν ἐκ τῆς προσκαίρου ἀνάγκης τῆς συγχρόνου ἢ παραλλήλου τελέσεως τῆς λατρείας δύο διαφόρων χριστιανικῶν δογμάτων ἐντὸς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κτηρίου, τελέσεως, τὴν ὁποίαν ζητῶς ἀναφέρουν οὐ μόνον παλαιοὶ περιηγηταὶ ἀλλὰ καὶ αἱ ἐκθέσεις τῶν Ἀποστολικῶν Ἐπισκεπτῶν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ G. Hofmann².

Εἰκ. 53. Μάρπησσα (Τσηπίδο) Ἑὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

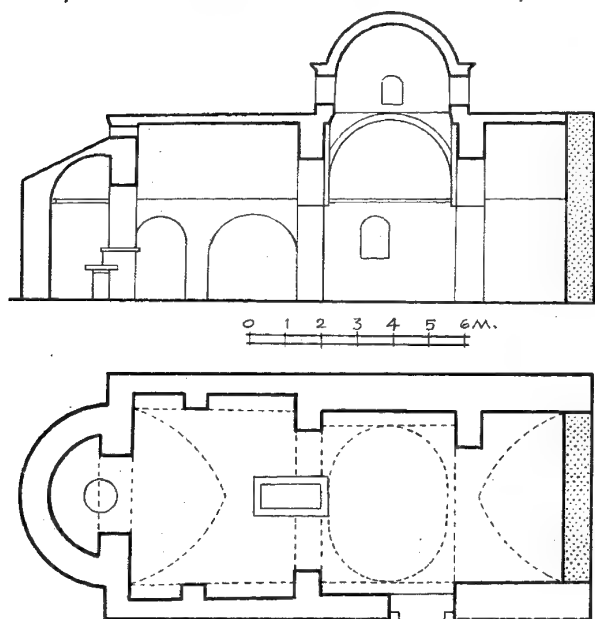
3) **Τρίκλιτοι βασιλικά.** Αὗται εἶναι σπανιώταται ἐν Πάρῳ. Ἐν μόνον παράδειγμά των ἡδυνήθην νὰ εὔρω, ἐν Μαρπήσῃ, τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 53), ἀλλὰ καὶ τοῦτο παρουσιάζει τοιαύτην ἀρρυθμίαν σχεδίου, ὥστε νὰ ἀμφιβάλλῃ τις ἂν ἐκτίσθῃ ἐξ ὑπαρχῆς ὡς τρίκλιτος βασιλική. Πράγματι ἕκαστον τῶν τριῶν αὐτοῦ κλιτῶν καταλήγει μὲν πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχην ἱεροῦ, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἡ μὲν τοῦ βορείου κλίτους εἶναι ἐσκαμμένη εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἢ τοῦ μέσου προβάλλει ὡς μέγα ὀρθογώνιον φέρον ἐσωτερικῶς μίαν πολὺ μικρὰν ἡμικυκλικὴν κοιλότητα καὶ τέλος ἡ τοῦ νοτίου — ἡ μόνη κανονικῶς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν διαμορφωμένη — παρουσιάζει ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν γραμμὴν.

¹ Ὡς τόσα ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἡλείας (π.χ. ἡ Καθολικὴ τῆς Γαστούνης). Εἰς τὸν αὐτὸν 12^{ον} αἰῶνα τοποθετεῖται καὶ ὁ ἐν Θήρᾳ, παρὰ τὴν Περίσαν, δίκλιτος ναὸς τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (Ι. Ν. Κουμανούδης, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθήναι 1960, σ. 17).

² Vescovadi Cattolici della Grecia, Roma 1936-38, τ. I 49, 50, 66, 68, 86, 87, τ. II 78, 116, 163, τ. IV 48, 54, 106.

Διαφορὰ παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὸ μῆκος καὶ τὴν στέγην τῶν κλιτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν βόρειον καὶ τὸ μέσον, περίπου ἰσομήκη, καλύπτονται διὰ κτιστῶν καμαρῶν, τομῆς τεθλασμένου ἡμικυκλίου, τὸ δὲ νότιον εἶναι βραχύτερον τῶν λοιπῶν, φέρον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ καμάρας τροῦλλον (εἰκ. 53) βαίνοντα ἐπὶ τεσσάρων τόξων, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο διήκουν ἐγκαρσίως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο εἶναι κατεσκευασμένα τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ

Εἰκ. 54. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Ἀναργύρων Παροικιάς.

χωρίζοντος τὸ νότιον κλίτος ἀπὸ τοῦ μέσου, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ ἑξωτερικοῦ νοτίου τοίχου.

Ἄφ' ἑτέρου αἱ χωρίζουσαι τὰ κλίτη δύο κιονοστοιχίαι οὐτε συμμετρίαν τοποθετήσεως τῶν στηριγμάτων των παρουσιάζουν, οὔτε ἀπόλυτον ὁμοιότητα αὐτῶν· διότι ἡ μὲν νοτία ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν χαμηλωμένων τόξων βαινόντων ἐπὶ δύο κίωνων στεφομένων ὑπὸ κολουροπυραμιδοειδῶν κionoκράνων, κο-

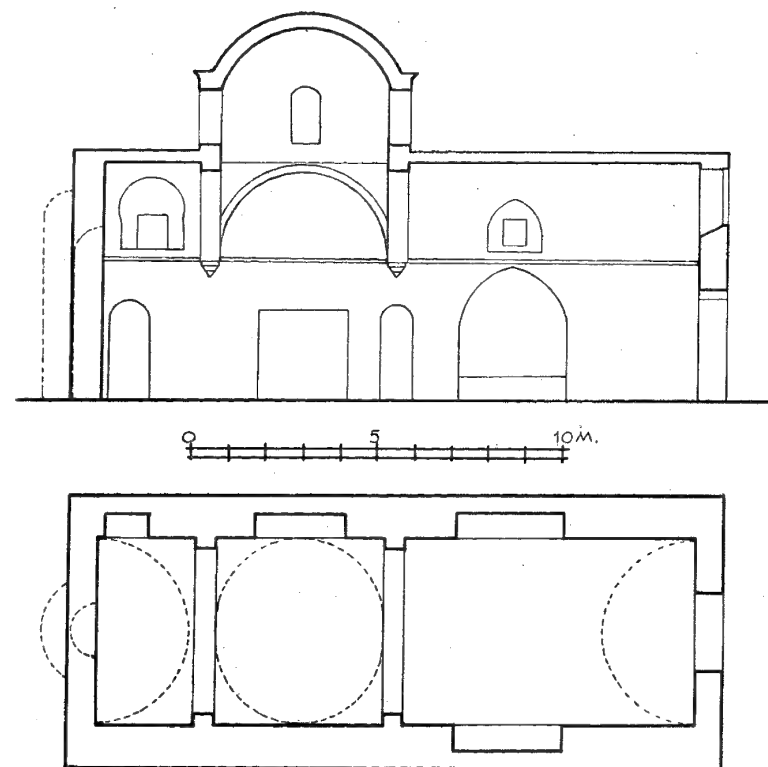
σμουμένων δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύφων φυλ-

λαμάτων, ἡ δὲ βόρειος ἐξ ἑνὸς κίονος καὶ ἑνὸς ὀρθογωνίου πεσσού (εἰκ. 53). Τὴν ἀκανονιστίαν ταύτην τῆς κατόψεως μὲ βραχύτερον τὸ νότιον κλίτος παρουσιάζουν καὶ δίκλιτοι ναοί, ὡς ὁ τοῦ Μετοχίου τῆς Μ. Πάτμου καὶ τῆς Πέρα Παναγιάς τῶν Μαρμάρων ἐν Πάρῳ (εἰκ. 42 καὶ 47) δυνατόν δὲ αὕτη νὰ προέρχεται ἐξ ἡδελημένης διαφορᾶς διαρθρώσεώς τοῦ διὰ τὸ καθολικὸν δόγμα προοριζομένου νοτίου τμήματος ἀπὸ τοῦ διὰ τὸ ὀρθόδοξον βορείου. Τὴν ὑπόθεσίν μου δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ φραγκίζον ὀρθογώνιον σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ μέσου κλίτους, ζωνηρῶς ἀντιτιθέμενον πρὸς τε τὴν πατροπαράδοτον, βυζαντινὴν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα καὶ τὸν βυζαντινὸν τροῦλλον τοῦ νοτίου κλίτους. Κατ' ἐξαιρέσιν λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἐνταῦθα οἱ καθολικοὶ κατεῖχον τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ ναοῦ.

II. ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΤΡΟΥΛΛΟΥ

Οἱ τρουλλαῖοι ναοὶ δὲν σπανίζουν ἐν Πάρῳ, διαστέλλονται δὲ εἰς τὰς ἐξῆς παραλλαγάς:

1) **Μονόκλιτοι τρουλλαῖαι βασιλικαί.** Τοιούτων ἔχομεν πλείονα παραδείγματα¹, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὴν μορφήν καμαροσκεπάστου μονο-

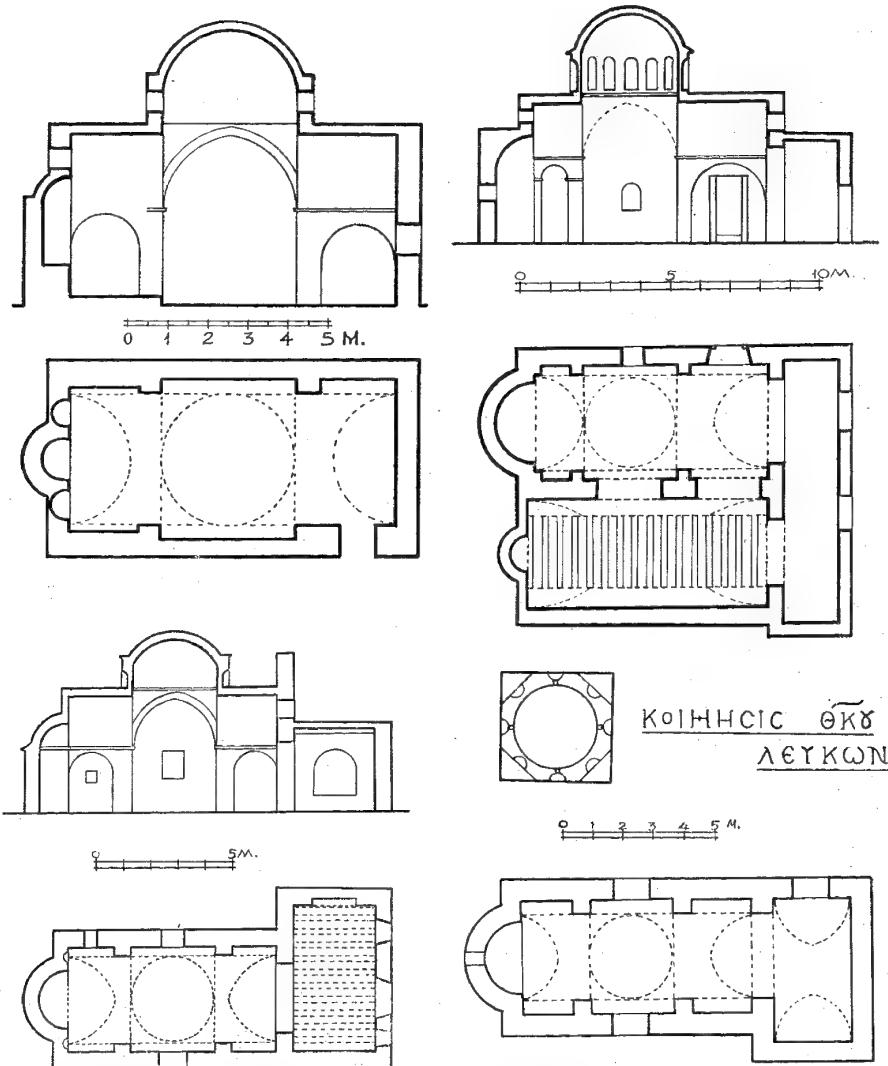

Εἰκ. 55. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Φραγκομοναστηρίου τῆς Παροικιάς.

κλίτου βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ καμάρα δὲν εἶναι συνεχῆς, ἀλλὰ διακόπτεται περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους της ἐπὶ μῆκος ἴσον πρὸς τὸ πλάτος της, ἄνωθεν δὲ τοῦ οὗτω δημιουργουμένου κενοῦ τοποθετεῖται τροῦλλος, ὅστις

¹ Παροικιά: Ἁγ. Κωνσταντίνος Κάστρου (εἰκ. 25), Ἁγ. Τριάς (εἰκ. 57), Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Εὐαγγελίστρια (εἰκ. 58), Φραγκομοναστήριον (εἰκ. 55), Ἁγ. Ἀναργυροὶ (εἰκ. 54), Μεταμόρφωσις. Νάουσα: Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Θεοσκεπάστος. Μάρμαρα: Ταξιάρχης (εἰκ. 56). Λεῦκες: Κοίμησις Θεοτόκου (εἰκ. 59). Δραγουλᾶ: Ἁγ. Ἰωάννης, Ζωοδόχος Πηγή. Μάρπησσα: Νότιον κλίτος βασιλικῆς Εὐαγγελισμοῦ (εἰκ. 53).

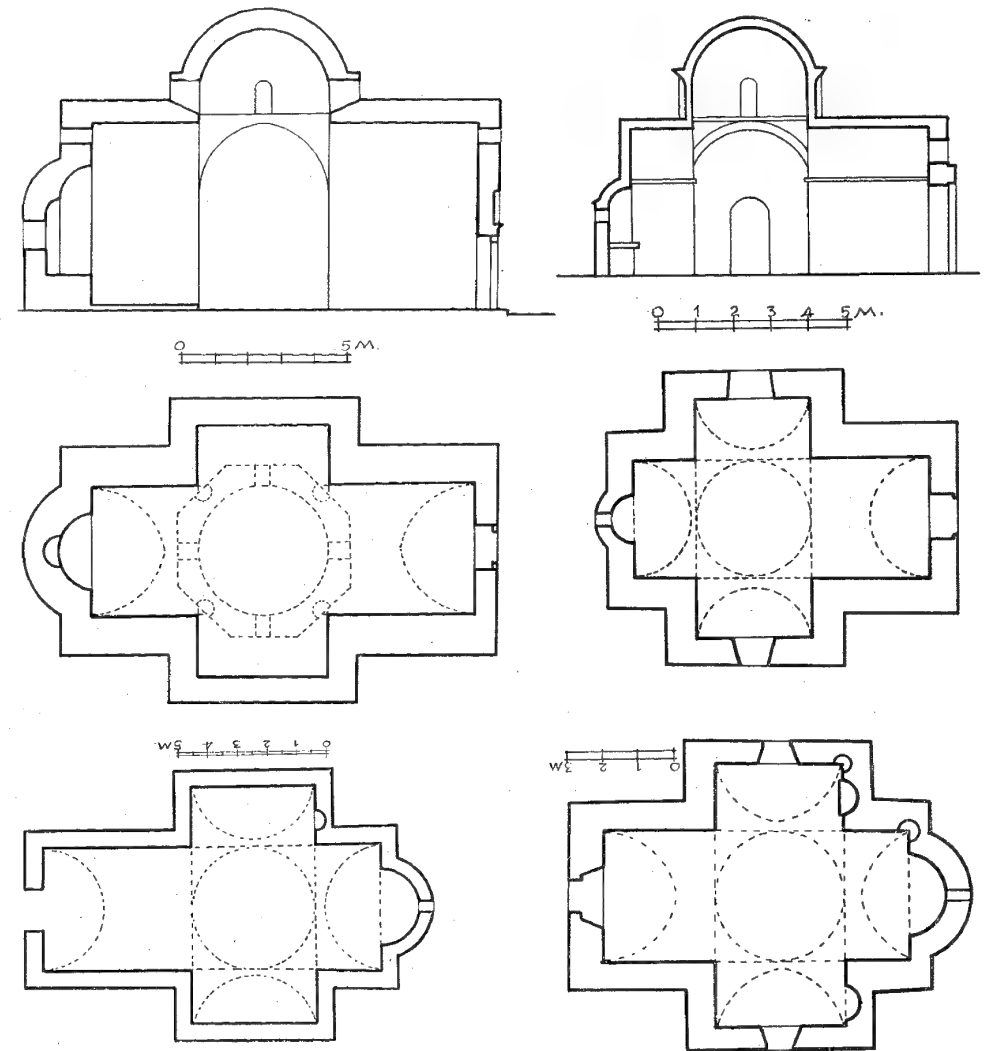
ἀφ' ἑνὸς μὲν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ μετώπου τῆς διακοπτομένης κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 56, 57, 58, 59) ἢ ἐπὶ ἐγκαρσίων

Εἰκ. 56. Μάρμαρα: Ταξίαρχης. Εἰκ. 57. Ἁγ. Τριάς καὶ Ἁγ. Παρασκευὴ Παροιkiaς.
Εἰκ. 58. Εὐαγγελίστρια Παροιkiaς. Εἰκ. 59. Κοίμησις Θεοτόκου εἰς Λεῦκες.

σφενδονίων (εἰκ. 55), ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπὶ δύο, μικροῦ βάθους, ἐγκαρσίων καμαρῶν κατασκευαζομένων ἐπὶ ἐλαφρῶν (0.25-0.30 μ.) ἔσοχῶν τῶν κατὰ μῆκος τοίχων (εἰκ. 56-59). Τὰ ὑπόλοιπα πλάγια τοιχώματα τῆς βασιλικῆς διαρθροῦνται συνήθως μὲ τυφλὰς ἀψίδας (εἰκ. 56, 57, 58, 59). Ὅσον

δ' ἀφορᾷ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ αὕτη ἄλλοτε μὲν εἶναι μεγάλη, ἐξέχουσα ἡμι-κυκλικῶς πρὸς ἀνατολὰς (εἰκ. 54, 56, 57, 58, 59) ἄλλοτε δὲ μικρὰ¹, σκα-

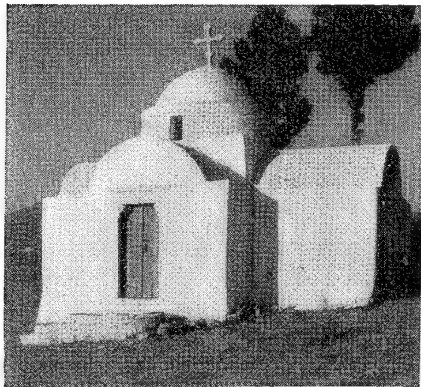
Εἰκ. 60. Καθολικὸν Μ. Λαγγουβάρδας. Εἰκ. 61. Ἁγ. Νικόλαος Παραλίας Παροιkiaς.
Εἰκ. 62. Ἁγ. Ἀθανάσιος Ναούσης. Εἰκ. 63. Παναγία 'στὸ Καινούργιο.

πομένη εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Φραγκομονάστηρο εἰκ. 55).

¹ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ παρουσία μικρῶν κογχῶν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς εἰς τὸ ἀντίστοιχον κλίτος τελείσεως τῆς καθολικῆς λατρείας.

Ὁ τροῦλλος εἶναι συνήθως ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνος, διατρυνώμενος ὑπὸ τεσσάρων στενῶν παραθύρων τοποθετουμένων εἰς τὰς πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος ἀντιστοιχούσης πλευράς (εἰκ. 64). Εἰς τὰς ὑπολοίπους πλευράς τοῦ ὀκταγώνου κατασκευάζονται συνήθως τυφλά, διακοσμητικὰ κογχάρια, ἡμικυκλικῆς ὀριζοντίας τομῆς (εἰκ. 59, ἄνω ἀριστερά, καὶ 65).

2) *Ἐλεύθεροι σταυροί*. Τοῦ τύπου τούτου ὑπάρχουσιν ἐν Πάρῳ ἀρκετὰ παραδείγματα¹, πάντα μονόκλιτα. Εἰς ταῦτα τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι πάντοτε μακρότερον τῶν λοιπῶν, ἢ δὲ ἐξοχή τῶν πλαγίων σκελῶν

Εἰκ. 64. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Ἑλένης Ἀνατ. Παροικίᾳς ἀπὸ Λυσμῶν.

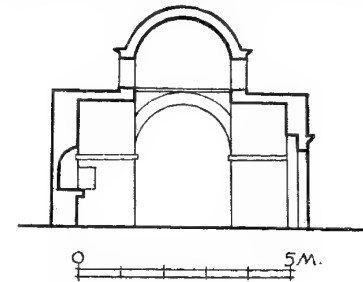
Εἰκ. 65. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ Ἀγ. Μοδέστου εἰς Τσηπίδο.

μικροτέρα ἢ τὸ πολὺ ἴση πρὸς τὴν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ἐν κατόψει τὸ σχέδιον τοῦ ἀτόπως ὀνομαζομένου λατινικοῦ σταυροῦ. Οἱ θόλοι τῶν σκελῶν εἶναι πάντοτε κτισταί, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφοι καμάραι, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων τοποθετεῖται ὁ τροῦλλος. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶναι συνήθως ἡμικυκλική καὶ ἐξέχουσα πρὸς ἀνατολὰς, σπανίως δὲ σκάπτεται εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου (εἰκ. 66). Πρόσθετος μεταγενέστερος νάρθηξ σπανίζει. Ὁ τροῦλλός των διαμορφοῦται ὡς καὶ ὁ τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν (εἰκ. 64, 65) εἶναι δὲ ἄλλοτε κυλινδρικός (εἰκ. 64) καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνος (εἰκ. 65). Εἰς τινες σταυρικοὺς ναοὺς (ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν στὸ

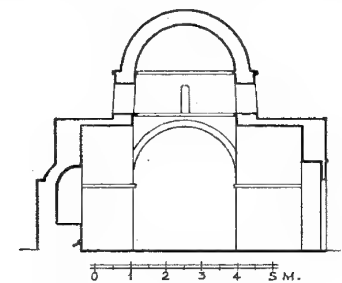
¹ Καθολικὸν Μ. Λαγγουβάργας (εἰκ. 60). Παροικία: Ἀγ. Ἑλένη (εἰκ. 66) (ἰδιοκτησία Βαρούχα, ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς), Ἀγ. Ἑλεῦσα, Ἀγ. Νικόλαος παραλίας (εἰκ. 61), Ἀγ. Φωκᾶς ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου, ἐνθα σήμερον ὁ φάρος.—Νάουσα: Ἀγ. Ἀθανάσιος (εἰκ. 62), Τσηπίδο (Μάρπησσα) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Ἀγ. Μόδεστος (εἰκ. 65), Ἀγ. Γεώργιος, Ἀγ. Ἀνάργυροι (Ν. Πάρος) (εἰκ. 68), Ἀγ. Νικόλαος. Καλογεριά: Τίμιος Σταυρός. Κακοπεριά: Ἀγ. Ἰωάννης. Καινούργιο: Παναγία (εἰκ. 63).

Καινούργιο εἰκ. 63), ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παρεῶν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἀνοίγονται κογχάρια, ὑποδηλοῦντα τὴν αὐτόθι τέλεσιν χωριστῆς λειτουργίας, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθόσον τὸ ἐπὶ τοῦ βορείου οὐνοδεύεται καὶ ὑπὸ μικροτέρας κόγχης οἶονεὶ προθέσεως (εἰκ. 63).

Μίαν ἐμφανεστέραν ἀπόδειξιν τελέσεως ἰδίας λειτουργίας εἰς τὰ πλάγια διαμερίσματα παρέχουσι δύο ἄλλοι ναοί, ἐξ ὧν ὁ μὲν τῆς Ἀγ. Ἑλένης

Εἰκ. 66. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἑλένης Ἀνατ. Παροικίᾳς.

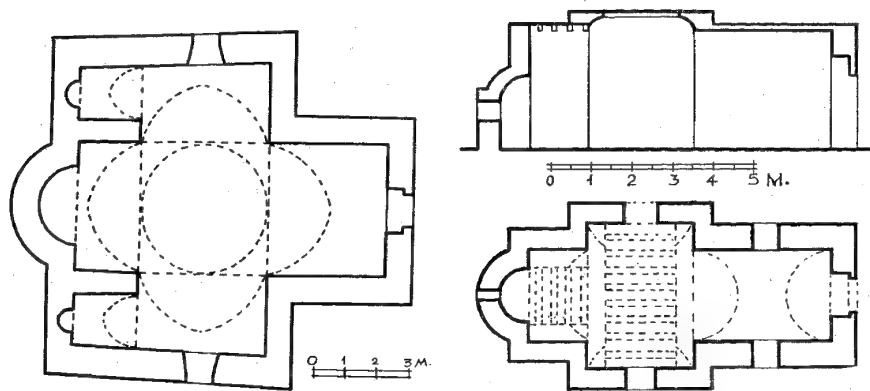
Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Λουκά (πρώην Ἀγ. Γεωργίου).

(εἰκ. 66) παρουσιάζει ἐπέκτασιν τοῦ νοτίου σκέλους καὶ παρ' αὐτὸ προσθήκην νοτίου παρεκκλησίου, πιθανῶς χάριν τῶν καθολικῶν, οἱ δὲ τοῦ Ἀγ. Λουκά (Παπαδοπούλου, πρώην Ἀγ. Γεώργιος εἰκ. 67) καὶ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς νήσου (εἰκ. 68) ἀνὰ ἐν ἑκατέρωθεν τοῦ κυρίως (μέσου) ἱεροῦ, παρεκκλήσιον μετὰ κόγχης. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τὰ παρεκκλήσια δὲν συγκοινωνοῦσι διὰ θύρας μετὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ ἀλλὰ χωρίζονται ἀπ' αὐτοῦ δι' ὀλοσώμου τοίχου, ὥστε δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τυχὸν ὡς πρόθεοις καὶ διακονικὸν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ.

Εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ δύναται νὰ ὑπαχθῇ, ἀπὸ ἀπόψεως κατόψεως, καὶ ὁ βορειοανατολικῶς τῆς Παροικίᾳς, εἰς τὸ κτῆμα τοῦ ἱατροῦ Πατέλλης, κείμενος ναὸς τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς (εἰκ. 69). Τούτου τὸ μὲν δυτικὸν σκέλος καλύπτεται ὑπὸ κτιστῆς, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφου καμάρας,

τὸ δὲ ἀνατολικὸν διὰ ψευδοθόλου μὲ δοκάρια, ἀντὶ ὅμως τρούλλου ἔχομεν ἐδῶ ἐγκαρσίον ψευδοθόλον διήκοντα ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ βορείου μέχρι τοῦ ἄκρου τοῦ νοτίου σκέλους καὶ καλυπτόμενον διὰ ξυλίνων δοκαρίων (εἰκ. 69). Ἐπειδὴ δ' ἡ ἐγκαρσία αὐτὴ ὀροφὴ εἶναι τοποθετημένη κατὰ τι ὑψηλότερον τῶν ἄλλων, δύναται ὁ ναὸς οὗτος νὰ θεωρηθῇ ὡς εἰδὸς τι σταυροεπιστέγου, παραδείγμα τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἄλλο παρουσιάζεται ἐν Πάρῳ.

3) **Τρίκογχοι.** Ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ μονοκλίτου ἐλευθέρου σταυροῦ ἀποτελοῦσιν οἱ τρίκογχοι μονόκλιτοι. Οὗτοι παρουσιάζουν τὰ πλάγια σκέλη τοῦ σταυροῦ διαμορφωμένα οὐχὶ ὀρθογωνίως ἀλλ' ἡμικυκλικῶς (εἰκ. 70

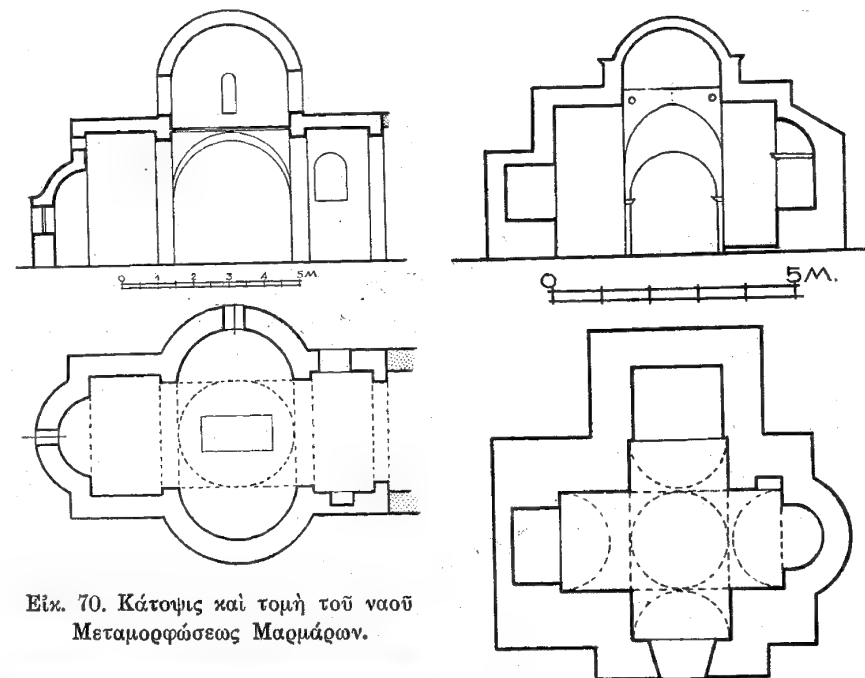
Εἰκ. 68. Ἁγ. Ἀνάργυροι, τοῦ Ν. τμήματος τῆς Πάρου, νῦν Ἀγ. Χαράλαμπος.

Εἰκ. 69. Ναὸς Ἀγ. Παρασκευῆς, κτήματος Πατέλλης.

καὶ 73). Κατὰ τὰ λοιπὰ οὐδόπως διαφέρουν τῶν ἀπλῶν μονοκλίτων σταυρικῶν ναῶν. Παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου συνήντησα ἐν Πάρῳ μόνον δύο, ἀμφότερα εἰς τὸ χωρίον Μάρμαρα: τὴν Μεταμόρφωσιν (εἰκ. 70) καὶ τὸν ἡρειπωμένον σήμερον Ἀγ. Σάββαν (εἰκ. 73).

4) **Σταυροειδὲς ἐγγεγραμμένοι.** Τοῦ τύπου τούτου ὑπάρχουσιν ἱκανὰ παραδείγματα εἰς τε τὴν Παροικιὰν καὶ τὰ ἄλλα χωρία τῆς νήσου. Τινὰ ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουν μίαν μεταβατικὴν μορφήν ἀπὸ τοῦ ἐλευθέρου πρὸς τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρόν, ὡς π.χ. ὁ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 71, 72) καὶ ὁ ἐν Παροικίᾳ τῆς Ἀγ. Ἐλεούσης, τῶν ὁποίων ἐν σκέλος τοῦ σταυροῦ (νότιον ἢ δυτικόν) ἔξέχει τοῦ εἰς ὃ ἐγγράφεται ὁ ναὸς ὀρθογωνίου, τὰ δὲ γωνιαῖα διαμερίσματα πληροῦνται δι' ὀλοσώμου τοιχοποιίας. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως παραδείγματα παρουσιάζουν τὸν καθαρὸν σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον τύπον, ὅστις προτιμᾶται ἰδιαίτερος διὰ τὰ καθολικὰ μονῶν, ὡς π.χ. τῆς εἰς Μαρᾶθι Μ. τῶν Ἀγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου (εἰκ. 76), τῆς Μ. Ἀγ. Ἀντωνίου Κεφάλου

(εἰκ. 78), τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου (εἰκ. 95), τῆς Μ. Ἀγ. Γεωργίου Μεροβιγλίου ἐπὶ λόφου ἔξω τῆς Ναούσης κλπ.

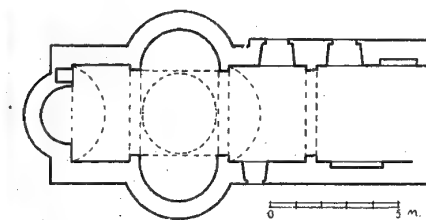

Εἰκ. 70. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Μεταμορφώσεως Μαρμάρων.

Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Εἰκ. 72. Ὁ τρούλλος τοῦ ἔξω τοῦ Τσηπίδου ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

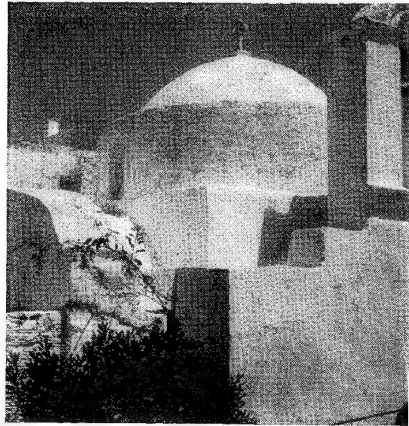

Εἰκ. 73. Κάτοψις τοῦ ἡρειπωμένου ναοῦ Ἀγ. Σάββα Μαρμάρων.

Οἱ ναοὶ τοῦ τύπου τούτου ἄλλοτε μὲν ἔχουσι τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ των μεγάλας, ἡμικυκλικὰς καὶ ἐξεχούσας (Ἀγ. Μαρίνα εἰς Μάρμαρα, εἰκ. 81, Ἀγ. Γεώργιος Μεροβιγλίου Ναούσης), ἄλλοτε μεγάλας τετραγώνους καὶ ἐξεχούσας (Ἀγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78), συνηθέστερον ὅμως

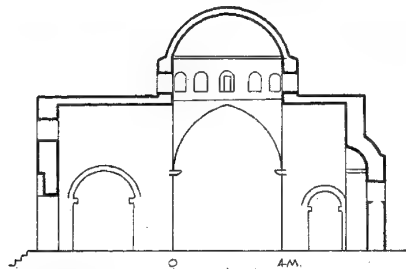
μικρὰς καὶ ἐσκαμμένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Ταξιάρχαι καὶ

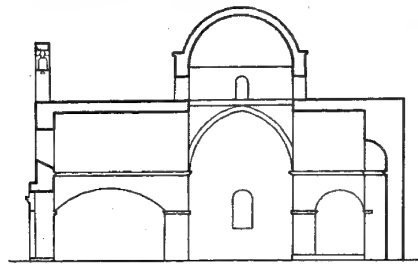
Εἰκ. 74. Ὁ κυλινδρικός τρούλλος τοῦ ναοῦ τῆς Ἑλεούσης καὶ Ἀγ. Παρασκευῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 75. Ἡ μετὰ ὀκταγωνικοῦ τρούλλου μονόκλιτος τρουλλαία βασιλικὴ τοῦ Ταξιάρχου τῶν Μαριμάρων.

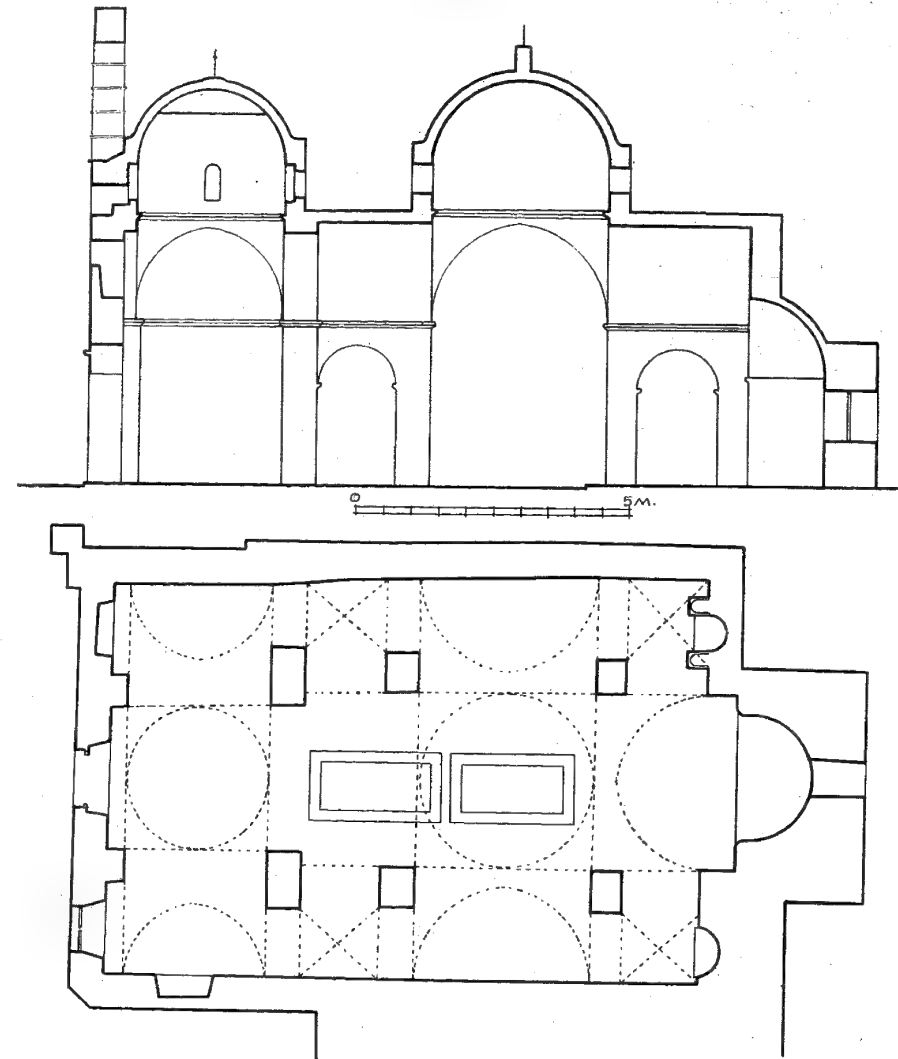
Εἰκ. 76. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθεολικοῦ τῆς Μ. Ἀγ. Μηνᾶ.

Εἰκ. 77. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Λαγγουβάδας).

Εἰσόδια Θεοτόκου Παροικιᾶς, εἰκ. 79 καὶ 80, Ἀγ. Ἀπόστολοι, Μετόχι Λαγγουβάδας, εἰκ. 77). Ἐνίοτε προσκολλᾶται πρὸς δυσμὰς καὶ νάρθηξ

εἴτε ἐξ ἀρχῆς (Ἀγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78), εἴτε μεταγενεστέρως (Ἀγ. Μαρίνα Μαριμάρων, εἰκ. 81). Ὁ νάρθηξ μάλιστα τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου φέρει

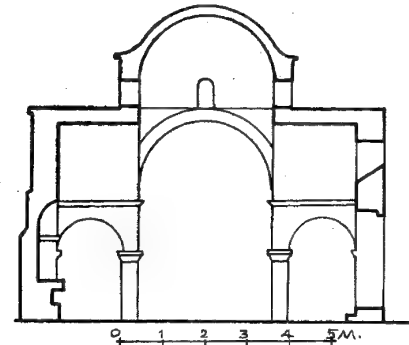

Εἰκ. 78. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου Κεφάλου.

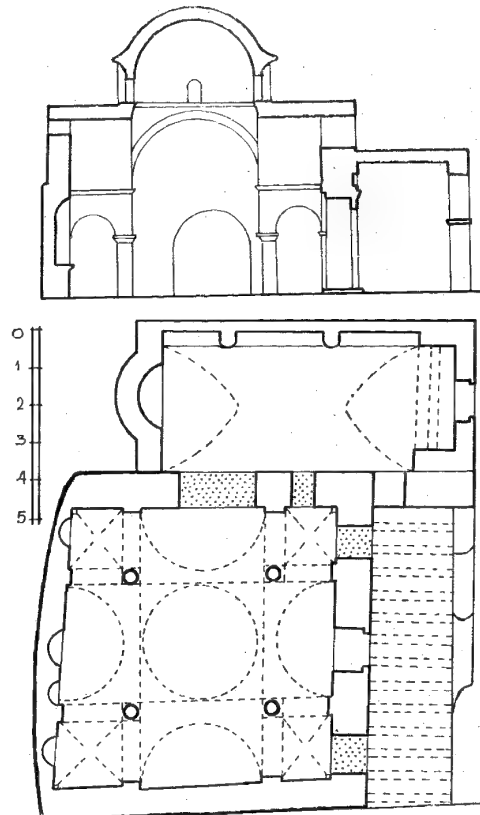
ἐν τῷ μέσῳ καὶ τρούλλον, καθιστῶν οὕτω τὸν ναὸν τοῦτον μοναδικὸν ἐν τῇ νήσῳ παράδειγμα ναοῦ μετὰ δύο τρούλλων (εἰκ. 78).

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τρούλλους των, οὗτοι εἶναι ἄλλοτε χαμηλοὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὅλον ὄγκον τοῦ κτηρίου (εἰκ. 72, 74), καὶ ἄλλοτε κανονικοὶ (εἰκ. 86),

ἐν ᾧ εἰς τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς εἶναι μᾶλλον βαρεῖς (εἰκ. 75). Τὸ δὲ σχῆμα τῆς σφενδόνης τῶν εἶναι ἄλλοτε κυλινδρικών (εἰκ. 64, 65 καὶ 74) καὶ ἄλλοτε ὀκτάγωνον (εἰκ. 75), διατυπώμενον συνήθως ὑπὸ τεσσάρων μόνων μικρῶν παραθύρων. Ὅλως κατ' ἐξαίρεσιν ὁ τρούλλος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου εἰς Μαράθι καὶ ὁ τῆς Ἀγ. Τριάδος Παροιικῆς παρουσιάζουν ἐσωτερικῶς συνεχῇ διακοσμητικὰ κογχάρια κατὰ τὴν σφενδόνην

Εἰκ. 79. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ
Εἰσοδίων Θ/κου Παροιικῆς.

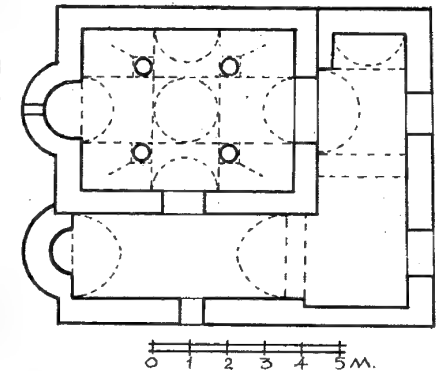

Εἰκ. 80. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Ταξιαρχῶν τῆς ἀγορᾶς Παροιικῆς.

(εἰκ. 57 καὶ 76). Τὰ ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου εἶναι ἄλλοτε κίονες (εἰκ. 79, 80, 81) καὶ ἄλλοτε πεσσοὶ τετράγωνοι (εἰκ. 77, 78 καὶ Ἀγ. Γεωργίου Μεροβιγλίου Ναούσης) ἢ καὶ γωνιώδεις (εἰκ. 76).

Τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου, οἵτινες ἔχουν περίπου τετράγωνον σχῆδιον, καλύπτονται κατὰ διαφόρους τρόπους. Οὕτω τῶν μὲν καθολικῶν τῶν μονῶν καλύπτονται συνήθως τὰ μὲν δυτικὰ διὰ κυλινδρικών καμαρῶν (εἰκ. 76, 77), τὰ δὲ ἀνατολικά ἄλλοτε διὰ καμαρῶν (Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, εἰκ. 77) καὶ ἄλλοτε διὰ σταυροθολίων (Ἀγ. Ἀπό-

στολοι Μετ. Λαγγουβάδας, εἰκ. 77. Εἰς πολλοὺς ὁμῶς ναοὺς προτιμᾶται ἡ διὰ σταυροθολίων κάλυψις καὶ τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων (Ἀγ. Ἀντώνιος Κεφάλου, εἰκ. 78, Ταξιαρχαὶ καὶ Εἰσόδια Παροιικῆς, εἰκ. 79 καὶ 80), Καθολικὸν Μ. Ἀγ. Ἀνδρόν, εἰκ. 95, Ἀγ. Παντελεήμων Κώστου κλπ.). Τέλος ἄπαξ μόνον (Ἀγ. Μαρίνα Μαρμάρων, εἰκ. 81) συναντῶμεν κάλυψιν τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων διὰ θόλου, ὅστις κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν ἀνήκει εἰς σταυροθόλιον, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ εἰς μοναστηριακὸν θόλον, καὶ τοῦτο διότι προκύπτει ἐκ τῆς καθέτου συναντήσεως δύο κυλινδρικών, ὅποτε τὸ διαγώνιον τόξον τῆς τομῆς παρουσιάζει κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὸν κίονα ἥμισυ αὐτοῦ ἐξέχουσαν ἀκμὴν, κατὰ δὲ τὸ πρὸς τὴν γωνίαν τῶν τοίχων εἰσέχουσαν. Καὶ ἡ μὲν ἐξέχουσα ἀκμὴ ἀφάθη ὁρατὴ, ἐν ᾧ ἡ εἰσέχουσα ἀπεκρύφθη διὰ κονιάματος. Τούτου ἕνεκα ἐν τῇ παρασχεθείσῃ κατόψει (εἰκ. 81) ἐδηλώθη μόνον ἡ ἐξέχουσα ἀκμὴ, ἥτοι ἡ τοῦ ἡμίσεος σταυροθολίου¹.

Εἰκ. 81. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἀγ. Μαρίνας Μαρμάρων.

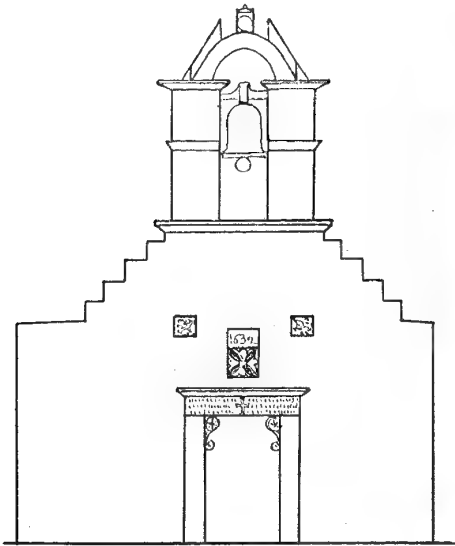
Ὁ ἐφαρμοσθεὶς εἰς τὴν Πάρον τύπος ἐγγεγραμμένου τρουλλαίου ναοῦ ἀνήκει γενικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν Γ' τῆς κατατάξεως, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τ. Ε' (1939-40) σ. 7, δὲν παρουσιάζει δηλαδὴ τοίχους χωρίζοντας τὸ ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι, ὅπως εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς (ἀπλᾶς καὶ τρουλλαίας), οὕτω καὶ εἰς τοὺς σταυρικούς ἐγγεγραμμένους ναοὺς προσεκολλήθησαν ἀργότερον πλαγίως παρεκκλήσια, πιθανώτατα χάριν χωριστῆς λατρείας, συγκοινωνήσαντα μετ' αὐτῶν δι' ἀνοιγμάτων ἐπὶ τῶν μεσοτοιχῶν, ὥς π.χ. εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα καὶ τοὺς Ταξιαρχὰς τῆς ἀγορᾶς τῆς Παροιικῆς (εἰκ. 57, 80), τὴν Ἀγ. Μαρίναν εἰς τὰ Μάρμαρα (εἰκ. 81) κλπ.

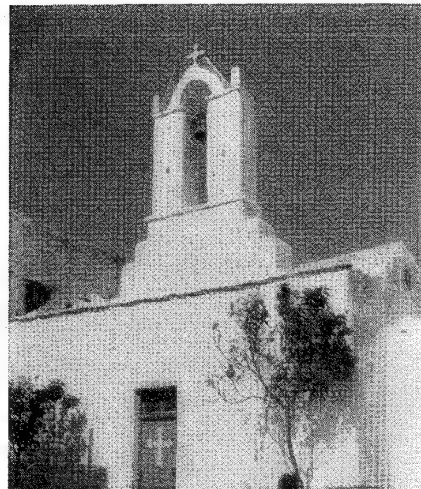
¹ Παρομοίαν διαμόρφωσιν γωνιαίων διαμερισμάτων παρουσιάζουν καὶ οἱ ἐν Νάξῳ ναοὶ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Διασορίτου καὶ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Ἡγῆ. Βλ. σχετικῶς Γ. Δημητρουκάλλη, Ὁ ναὸς Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Διασορίτη Τραγαίας Νάξου (Τεχν. Χρονικὰ 1962, τεύχ. 217 σ. 18 εἰκ. 4). Σημειωτέον, ὅτι τοιοῦτους θόλους παρουσιάζει καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Καταπολιανὴ τῆς Πάρου κατὰ τὰς εἰσεχούσας γωνίας τῶν πλαγίων κλιτῶν, τοῦ τε ἰσογείου καὶ τοῦ γυναικωνίτου (πβλ. Jewell-Hasluck, The Church of our Lady of the hundred Gates in Paros, London 1920, πίν. 1, 2 καὶ 10).

ΤΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ

Συνηθέστατον στοιχείον τῆς ἐξωτερικῆς διαμορφώσεως τῶν ναῶν ἀποτελεῖ τὸ κωδωνοστάσιον. Τοῦτο οὐδέποτε κατασκευάζεται ἐν Πάρῳ ὡς αὐτοτελής, παρὰ τὸν ναόν, πύργος, ἀλλὰ τοποθετεῖται πάντοτε, ὡς ἐλαφρὸν καὶ οἷονεϊ δισδιάστατον κατασκεύασμα, ἐπὶ τινος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἢ καὶ θόλων τοῦ ναοῦ, συνήθως μὲν ὑπεράνω καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς προσόψεως—ὅταν αὕτη εἶναι ἐλευθέρα (εἰκ. 82 καὶ 87)—οὐχὶ σπανίως δὲ ὑπεράνω μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν (εἰκ. 83) ἢ τοῦ θολωτοῦ (βορείου ἢ νοτίου) σκέλους

Εἰκ. 82. Πρόσοψις τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἀρτεμίου τῆς Παροικιᾶς.

Εἰκ. 83. Ἡ πλαγία ὄψις τοῦ ναοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς ἀγορᾶς Παροικιᾶς.

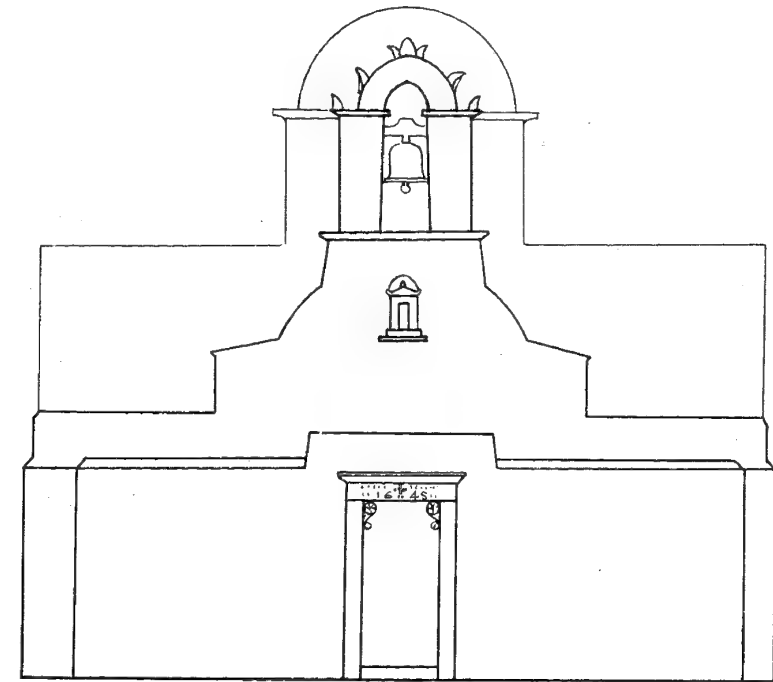
τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 84 καὶ 86), ὁσάκις καὶ ἡ εἴσοδος γίνεται ἀπὸ τῆς ἀντιστοίχου πλευρᾶς.

Εἰς τὴν περίπτωσιν μεταγενεστέρας προσθήκης νάρθηκος τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἀρχικῆς προσόψεως παραμένει συνήθως εἰς τὴν θέσιν του, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Ἀποκεφαλιστῆ Παροικιᾶς, τὴν Παναγίαν Ἀναπλιώτισσαν καὶ τὸν Εὐαγγελισμὸν Τσηπίδου καὶ ἄλλους.

Ὁ ἀπλούστερος καὶ παλαιότερος ἅμα τύπος κωδωνοστασίου συνίσταται ἐκ δύο ὀρθίων, ὀρθογωνίου τομῆς, κτιστῶν ποδαρικῶν—ἄλλοτε ὀλοσώμων (εἰκ. 6, 37, 38, 83, 84, 87) καὶ ἄλλοτε κατατεμνομένων ὑπὸ 2 ἢ 3 ἔγκαρσιων, ὀριζοντίων καὶ ἐξεχουσῶν πλακῶν (εἰκ. 82 καὶ 85)—τεθειμένων εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, συνενουμένων δ' ἄνω δι' ἡμικυκλικὸν τό-

ξου Καὶ ἄλλοτε μὲν τὸ τόξον τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ ἀκρωτηρίων (εἰκ. 12, 83, 84, 86) πολὺ συχνὰ δὲ καὶ ὑπὸ δύο κεκλιμένων γείσων ἐφαπτομένων αὐτοῦ ἐκατέρωθεν, οἷονεϊ ἀρχῆς τινος γείσου διακεκομένου ἀετώματος, προφανῶς κατὰ μίμησιν ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς ὑστερογενοῦς μπαρόκ (εἰκ. 27, 82, 83, 87).

Σπανιώτερον τὸ ἀπλοῦν κωδωνοστάσιον παρουσιάζει δύο ἐπάλληλα

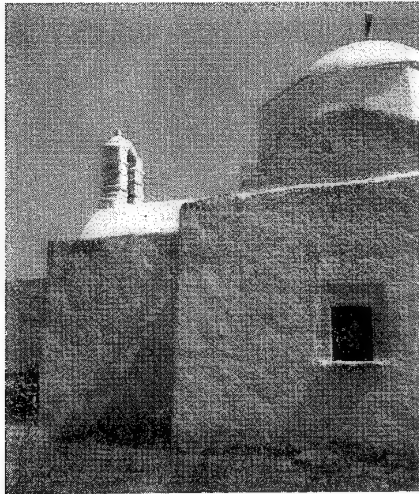
Εἰκ. 84. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων Θεοτόκου τῆς Παροικιᾶς.

τοξωτὰ ἀνοίγματα (Καθολικὸν Μ. Ταξιάρχου ἐπὶ ὑψώματος μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης, εἰκ. 88).

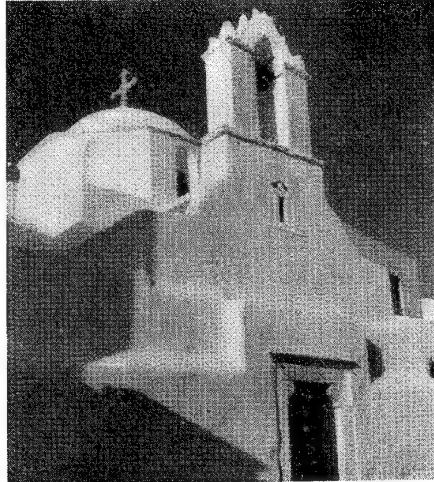
Εἰς τина μεταγενέστερα παραδείγματα τὰ ποδαρικά, ἀντὶ νὰ κατασκευάζωνται κτιστὰ καὶ ὀλοσώμα, διαλύονται εἰς τέσσαρα ἕκαστον λεπτὰ στηρίγματα ἐκ μαρμάρου ἢ πώρου, διακοπτόμενα καὶ πάλιν ὑπὸ ὀριζοντίων ἐξεχουσῶν πλακῶν, προφανῶς χάριν εὐσταθείας τῶν τετρακιονίων ποδαρικῶν. Ἡ λύσις αὕτη ἀποτελεῖ ἀγνὸν δημιούργημα τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Εἰς κάπως μεγαλυτέρων διαστάσεων ναοὺς ἀντὶ ἐνὸς ἔχομεν δύο παρατεθειμένα τόξα βαίνοντα ἐπὶ τριῶν ποδαρικῶν, ἄλλοτε ὀλοσώμων μετὰ (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου εἰκ. 90) ἢ ἄνευ (μικροὶ Ἀγ. Ἀνάργυροι Παροικιᾶς) ἐγκαρσίων πλακῶν καὶ ἄλλοτε διαλελυμένων εἰς τέσσαρα λεπτὰ

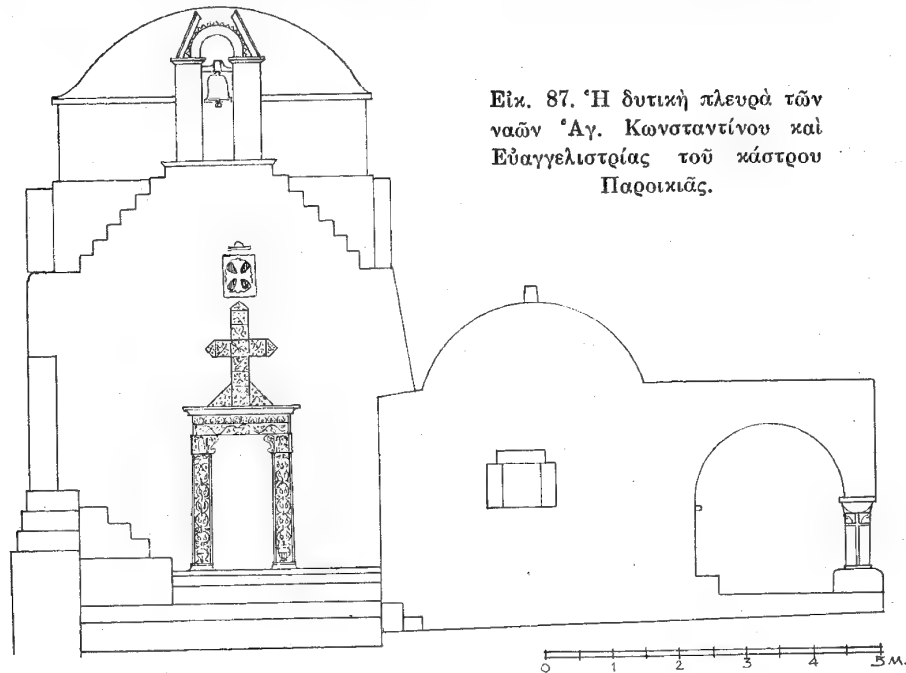
στηρίγματα διακοπτόμενα υπό όριζοντίων, ορθογωνίων ή λοξής τομής πλα-

Εικ. 85. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Καινούργιο.

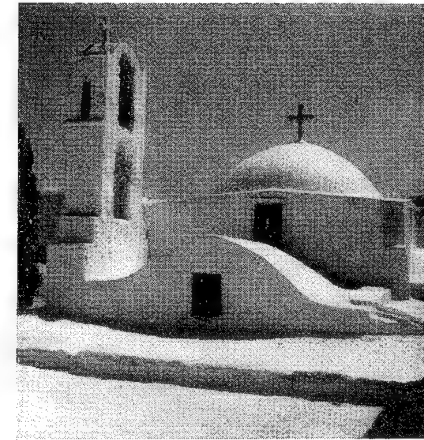

Εικ. 86. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων Παροικιᾶς.

Εικ. 87. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῶν ναῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Εὐαγγελιστρίας τοῦ κάστρου Παροικιᾶς.

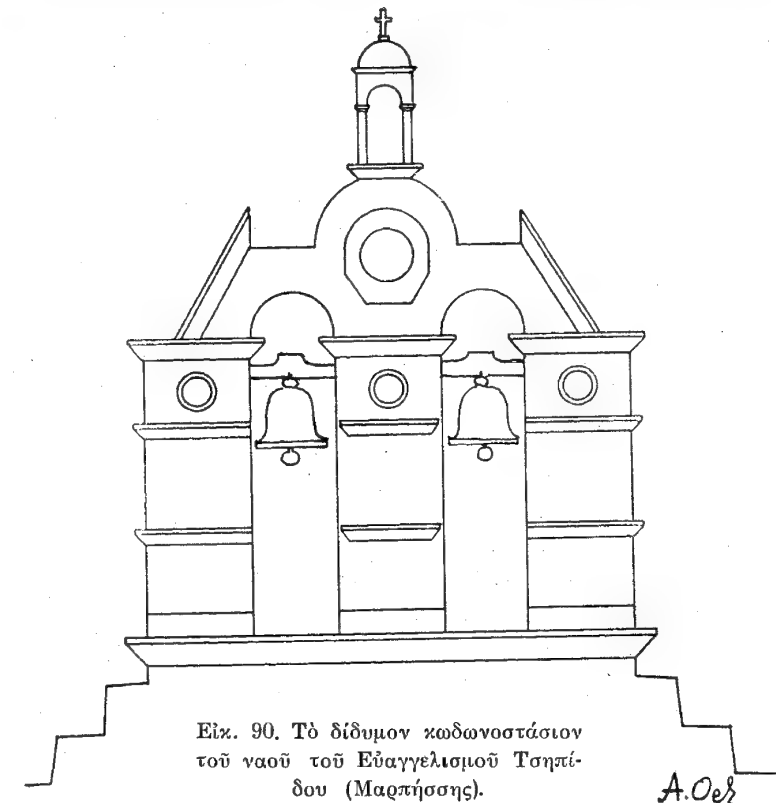
κῶν, δι' ὧν παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ἐπαλλήλων πατωμάτων (Καταπολιανή,

Εικ. 88. Ὁ τροῦλλος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τῆς μετὰ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης μονῆς τοῦ Ταξιάρχου.

Εικ. 89. Τὸ δίδυμον κωδωνοστάσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λαγγουβάρας.

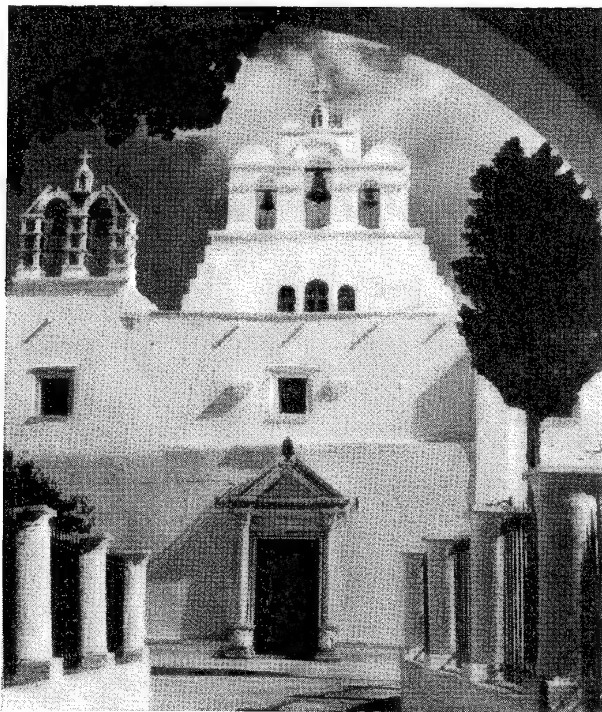

Εικ. 90. Τὸ δίδυμον κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Τσηπίδου (Μαρπήσης).

A.Οελ

είκ. 91, ἀριστερᾷ). Τὰ κεκλιμένα ἀετωματοειδῆ γείσα δὲν ἐλλείπουνσι καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσιν ταύτην, τιθέμενα ὑπεράνω τῶν ἄκρων ποδαρικῶν, ἐν ᾧ ὑπὲρ τὸ μεσαῖον κατασκευάζεται σταυρὸς βαίνων ἄλλοτε ἐπὶ ἀπλῆς βάσεως, ἄλλοτε ἐπὶ τετρακιονίου πυργίσκου (είκ. 91) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ πλαισίου κυκλικοῦ

Εἰκ. 91. Ἡ μεταγενεστέρα πρόσοψις τῆς Καταπολιανῆς.

ἀνοίγματος (ὀφθαλμοῦ) (είκ. 90). Ὁ ἐντελὴς λαϊκὸς τύπος οὗτος τοῦ κωδωνοστασίου συναντᾶται καὶ εἰς τὴν Μύκονον¹.

Μία τελευταία καὶ συνθετωτέρα παραλλαγή κωδωνοστασίου, ἐφαρμοζομένη εἰς μεγάλης κλίμακος ναοὺς, ὡς π.χ. εἰς τὴν μεταγενεστέραν πρόσοψιν τῆς Καταπολιανῆς (είκ. 91, μέσον) παρουσιάζει σύνθεσιν ἐκ τριῶν τόξων ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικῶν. Ἐκ τῶν τόξων τούτων τὸ μέσον εἶναι ὑψηλότερον τῶν δύο ἄκρων, πάντα ὅμως δὲν εἶναι ἐδῶ ἐλεύθερα ἀλλ' ἐγγράφονται ἐντὸς ὀρθογωνίου θριγκοῦ στεφομένου ὑπὸ γείσου, αἱ δὲ γεννήσεις των βαίνουν ἐπὶ λοξομήτων ὑφαψιδίων. Δὲν λείπουν δ' ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ τρίδυμα

¹ Ἰ. Ν. Κουμανοῦδης, Ἡ λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, Ἀθῆναι 1960, εἰκ. 170.

κωδωνοστάσια τὰ κεκλιμένα γείσα, τοποθετούμενα ὅμως μόνον εἰς τὰ ἄκρα τῶν πλαγίων τόξων (είκ. 91).

Ὅταν τὸ κωδωνοστάσιον—ἀπλοῦν, δίδυμον ἢ τρίδυμον—τοποθετεῖται εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ δὲν βαίνει ἐπὶ ἀπλοῦ ὀρθογωνίου βάθρου, —ὡς συμβαίνει ἐνίοτε¹ ὅταν κατασκευάζεται εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν (είκ. 5 καὶ 84, 86),—ἀλλὰ συντίθεται ὀργανικώτατα μὲ τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τῆς προσόψεως διαμορφωμένην ἀπὸ τῆς στάθμης τῶν γεννήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ θόλου καὶ ἄνω εἰς βαθμιδωτὸν τραπέζιον, μὲ τὰς ὀριζοντίας πλευρὰς τῶν βαθμίδων ἐλαφρῶς κεκλιμένας χάριν ἐκροῆς τῶν ὑδάτων (είκ. 12, 82, 87, 90, 91). Ἡ τοιαύτη συγκλίνουσα πρὸς τὰ ἄνω καὶ στεφομένη ἀπὸ τὸ κωδωνοστάσιον βαθμιδωτὴ διάταξις τῆς προσόψεως ἐφηρμοσθῇ καὶ εἰς ναοὺς ἄλλων νήσων τῶν Κυκλάδων (Μύκονον², Νάξον³, Σέριφον⁴, Ἴον, Ἀμοργὸν καὶ Σαντορήνην⁵), εἰς τὰς τρεῖς ὅμως τελευταίας οὐχὶ μὲ τὴν ἰδίαν ἔντασιν ὡς εἰς τὰς γειτονικὰς πρὸς τὴν Πάρον νήσους. Ἀποτελεῖ πάντως χαρακτηριστικὴν διαμόρφωσιν τῶν προσόψεων καὶ παραδόσιν πλέον διὰ τὴν λαϊκὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν δύο πρώτων νήσων καὶ ἰδίᾳ τῆς Πάρου.

ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

Ἡ Πάρος εἶχεν ἀφθονίαν μοναστηρίων κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους⁶. Ἐκ τούτων τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον εἶναι τὸ καὶ σήμερον ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ, ἐντὸς ὀρεινῆς πτυχῆς, μεταξὺ Παροικίας καὶ Ναούσης ἱδρυμένον καὶ εἰς μνήμην τῆς Παναγίας, Ζωοδόχου Πηγῆς⁷ τιμώμενον, πατριαρχικὸν δὲ σταυροπήγιον⁸ καὶ τῆς Λαγγυοβάρδας⁹, λόγῳ τῆς

¹ Τοῦναντίον τρίβαθμον βάθρον κωδωνοστασίου παρουσιάζεται καὶ εἰς τὴν πλαγίαν ὄψιν, ὡς εἰς τοὺς ναοὺς Ἀγ. Νικολάου Παροικίας (είκ. 83) καὶ Ἀγ. Μαρίνας τῶν Μαρμάρων.

² Δ. Βασιλειάδης, Τὸ ἀχειροποίητο σύμπλεγμα τῆς Παραπορτιανῆς Μυκόνου, Ἀθῆναι 1961, ναῖσκος Ἀγ. Στάθης, εἰκ. 14 καὶ σ. 20.

³ Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθῆναι, ἄν. χρόν. σ. 93. Γ'. Μελισσηνοῦ, Ἡ Νάξος, Ἀθῆναι 1958, σ. 140 (Ἀγ. Κυριακή).

⁴ Παρατήρησις τοῦ συγγραφέως εἰς δύο τρουλλαίους ναοὺς τῆς Σεριφου. Βλ. καὶ φωτογρ. Μ. Ταξιαρχῶν εἰς Ἐφημ. Κυκλαδικὸν Φῶς, φύλ. Μαρτίου 1962, σ. 3.

⁵ Ἰ. Κουμανοῦδης, ἔ.δ. εἰκ. 275 καὶ 276 (Ἀγ. Ἰωάννης καὶ Παναγία Οἶας).

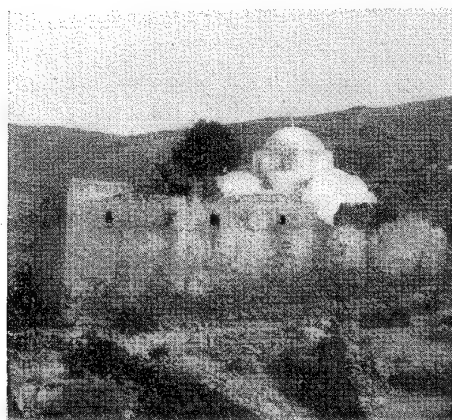
⁶ Περί τὰς 35 μόνάς ἀριθμεῖ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα κατάλογον ὁ Ἐ. Δράκος (Ἱερ. Σύνδ. τ. Ε', 1899, σ. 245-219) καὶ 16 ὁ Tournefort (ἔ.δ. 246-7).

⁷ Βλέπε σχετικῶς τὴν μονογραφίαν τοῦ ἄλλοτε γυμνασιάρχου Πάρου Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἱστορία τῆς ἐν Πάρῳ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926.

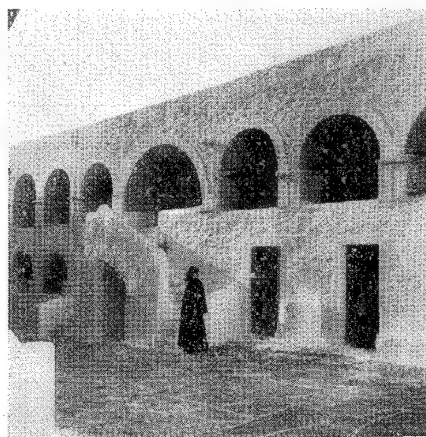
⁸ Τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Παΐσιου, τοῦ ἔτους 1652, δι' οὗ ἡ μονὴ κηρύσσεται πατριαρχικὸν σταυροπήγιον, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Α. Ζακυθινόυ (Ἑλληνικά τ. 2 σ. 157-158).

⁹ Περί τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως καὶ τῆς ὀρθῆς γραφῆς αὐτῆς (Λαγγυοβάρδα) διέλαβεν ὁ Ἀ. Φ. Κατσουρός (περ. Πλάτων τ. ζ' 1954, 110-113).

τοποθεσίας ἐν ἣ εὐρίσκεται, ἐπονομαζόμενον. Ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων μοναστηρίων, κατεσπαρμένων εἰς ἀπόμερα, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, καὶ δυσπρόσιτα σημεῖα τῆς νήσου, ἄλλα μὲν ὁπωσδήποτε εὐημεροῦν, ὡς τὸ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου μοναστήριον τῶν Ἀγ. Θεοδώρων, ἄλλα δὲ κατοικοῦνται ὑπὸ ἐνὸς ἢ δύο μοναχῶν καὶ τέλος ἄλλα ἔχουσι τελείως ἐγκαταλειφθῆ, περιελθόντα εἰς παριανὰς οἰκογενεῖας, αἵτινες ἐπιμελοῦνται τῶν ἐκκλησιῶν τῶν¹. Πρέπει ἄλλως τε νὰ σημειωθῇ, ὅτι πολλὰ ἐκ τῶν μοναστηρίων ἀνῆκον ἀνέκαθεν εἰς ἐντοπίας οἰκογενεῖας, μέλη τῶν ὁποίων ἱε-

Εἰκ. 92. Ἡ ἄλλοτε Μονὴ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων (Νοτίου τμήματος τῆς Πάρου). Σήμερον Ἀγ. Χαράλάμπου.

Εἰκ. 93. Αἱ ἐπ' ἀλλήλοις τοξοστοιχίαι τῆς αὐλῆς τῆς Μ. Λαγγουβάργδας (τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ ἱσογείου ἔχει παραμορφωθῆ μεταγενεστέρως).

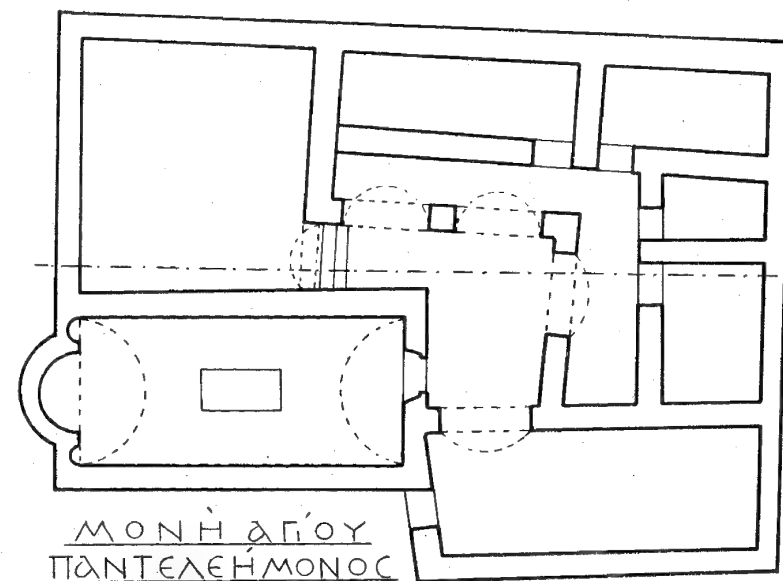
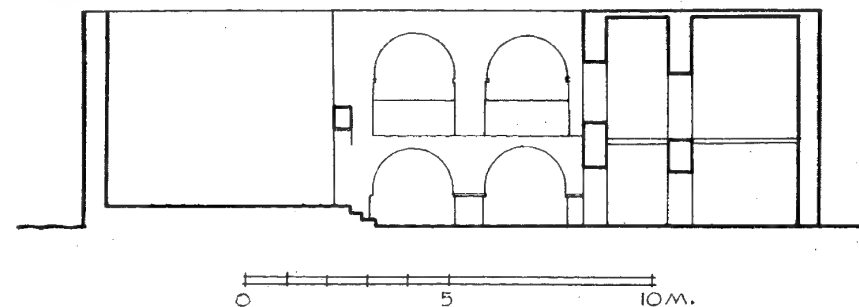
ρωμένα διετέλεσαν ἱδρυταὶ καὶ ἡγούμενοι αὐτῶν. Τρανὸν παράδειγμα τοιούτων παρέχει τὸ παρὰ τὸ Μαράθι μοναστήριον τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, ὅπερ, ὡς ἐκ σωζομένων ἐν τῇ μονῇ πατριαρχικῶν γραμμάτων καὶ σιγιλλίων² συνάγεται, ἦτο ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας Νταμία, μέλος τῆς ὁποίας ὑπῆρξε καὶ ὁ ἱδρυτὴς αὐτοῦ ἱερομόναχος Ἡσαΐας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κτηριολογικὴν διάταξιν τῶν μονῶν, ἥτις καὶ κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, αὕτη ἀκολουθεῖ καθ' ὅλα πιστῶς τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν παράδοσιν. Παρουσιάζει δηλαδὴ ἐν κατόψει τὸ σχέδιον κλειστοῦ πανταχόθεν ὀρθογωνίου, μὲ μίαν μόνην θολωτὴν ἢ ἀπλὴν το-

¹ Τοιαῦτα εἶναι π.χ. τὰ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου καὶ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

² Πατριαρχῶν: Ραφαήλ (1604), Νεοφύτου (1793) καὶ Σαμουήλ (1797). Ἄλλο σχετικὸν γράμμα τοῦ πατρ. Σωφρονίου (1777) ἀπόκειται ἐν τῇ Ἑθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων (Σπ. Λάμπρος, Ν. Ἑλλ. Γ', 392, Δ. Ζακυθηνός, Ἑλληνικά Δ' 235-238).

ξωτὴν εἴσοδον εἰς τινὰ τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου παρατάσσονται εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον οἱ βοηθητικοὶ τῆς μονῆς χώροι, ἀνευ ἐξωτερικῶν παραθύρων (εἰκ. 92), εἰς δὲ τὸν ὄροφον—ἐνα συνήθως—τὰ κελλία τῶν μοναχῶν, μὲ τινὰ ἐνίοτε ἐξωτερικά, μικρὰ παρά-

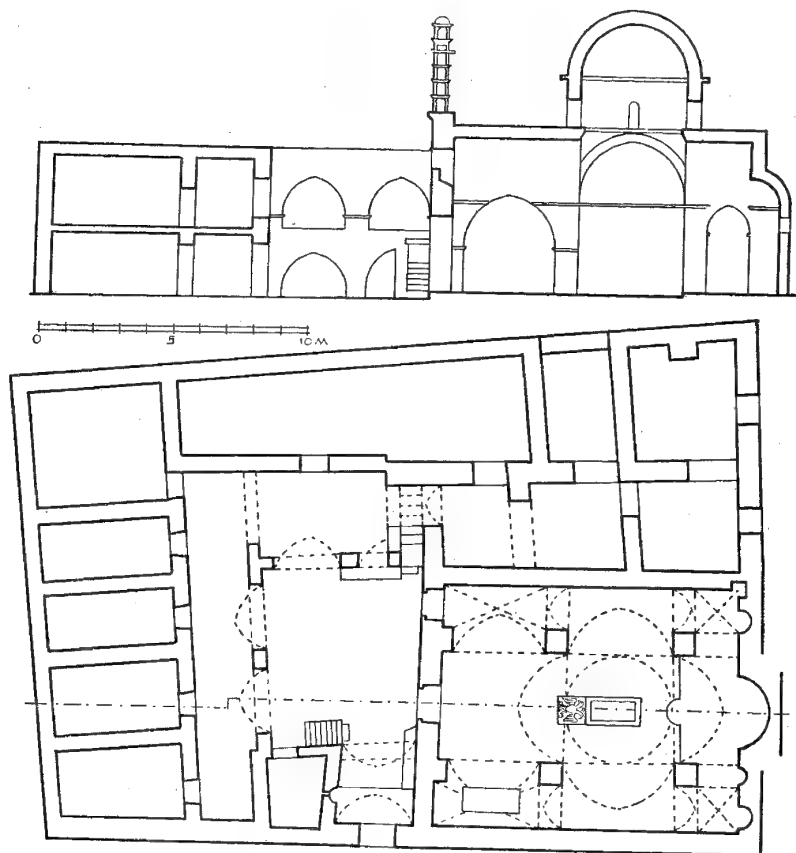

Εἰκ. 94. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ παρὰ τὸν Δραγουλᾶν μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Παντελεήμονος.

θυρα (εἰκ. 92). Βοηθητικοὶ χώροι καὶ κελλία βλέπουσι πρὸς ὑπαίθρον ἐσωτερικὴν αὐλὴν μέσῳ τοξωτῶν περσσοστοιχιῶν, τὰ τόξα τῶν ὁποίων ἄλλοτε μὲν εἶναι ἡμικυκλικά (εἰκ. 93, 94) ἄλλοτε δ' ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα (εἰκ. 95, 96). Ἡ κάλυψις τῶν τε βοηθητικῶν χώρων καὶ τῶν κελλίων γίνεται συνήθως διὰ ξυλίνων ὀροφῶν μὲ δοκάρια σχηματίζοντα δώματα, πολὺ δὲ σπα-

νιότερον διὰ κτιστῶν κομαρῶν. Ἡ εἰς τὸν ὄροφον ἀνοδος γίνεται συνήθως διὰ κτιστῶν ἐξωτερικῶν κλιμάκων, εἴτε εὐθειῶν εἴτε καμπτομένων κατ' ὀρθήν γωνίαν (εἰκ. 97, τομή), εἴτε καὶ γυριστῶν, ὥς ἐν τῇ μονῇ Λαγγουβάρδας (εἰκ. 93).

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς εἰς μὲν τὰ μεγάλα μοναστήρια ἴσταιται ἐν τῷ

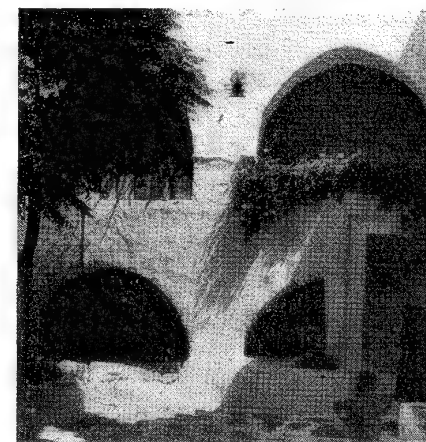
Εἰκ. 95. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου.

μέσῳ τῆς αὐλῆς πανταχόθεν ἐλεύθερον (Λαγγουβάρδας), εἰς τὰ μικρὰ δὲ μόνον ἢ πρόσοψις τοῦ καὶ ἐνίοτε μία τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ εἶναι ἐλεύθεραι, αἱ δὲ ἄλλαι καταλαμβάνουν μίαν τῶν ἀνατολικῶν γωνιῶν τοῦ ὀρθογωνίου (βόρειον ἢ νοτιαν), βλέπουσαι πρὸς πολὺ μικρὰν αὐλήν, ἥτις καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν περιοριζομένην ἐνίοτε εἰς 35 μόλις τετραγωνικὰ μέτρα

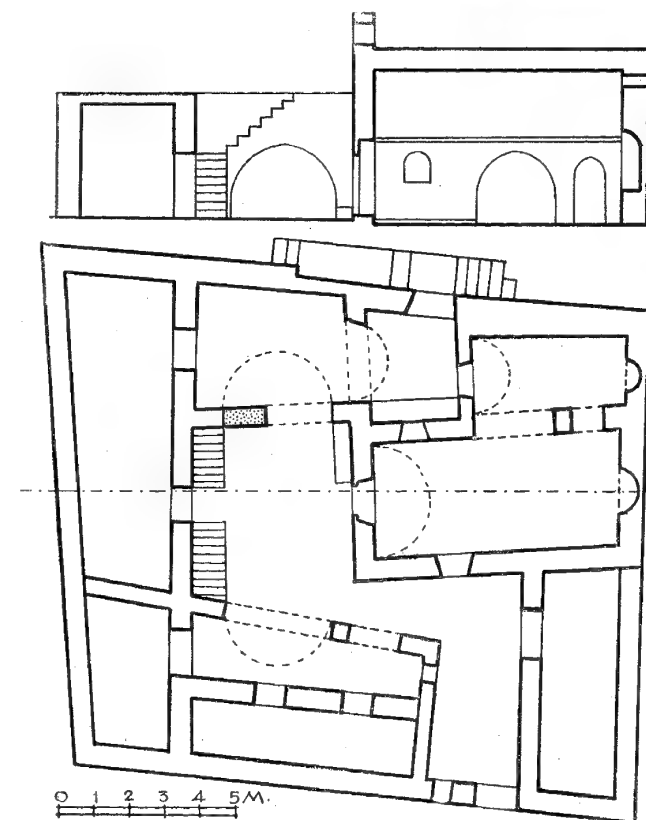
(Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου εἰκ. 95, Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου παρὰ τὴν Νάουσαν εἰκ. 95, Μ. Ἀγ. Παντελεήμονος παρὰ τὸν Δραγουλᾶν εἰκ. 94).

Μοναὶ τινες φέρουσιν ἐξωτερικῶς ὑπεράνω τῶν εἰσόδων τῶν καὶ ζεματίστρας ἢ φονιάδες (Μ. Ἀγ. Μηνᾶ εἰς Μαράθι), ἀκόμη δ' ὑψηλότερον καὶ πολεμίστρας (Μ. Ταξιάρχου μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ καθολικὸν τοῦτο ἄλλοτε μὲν παρουσιάζει τὴν μορφήν θολωτῆς ἢ μετὰ δώματος μονοκλίτου βασιλικῆς, συνήθως δὲ ὅπως ἔχει

Εἰκ. 96. Ἡ αὐλὴ τῆς Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου.

Εἰκ. 97. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ παρὰ τὴν Νάουσαν μονυδρίου Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

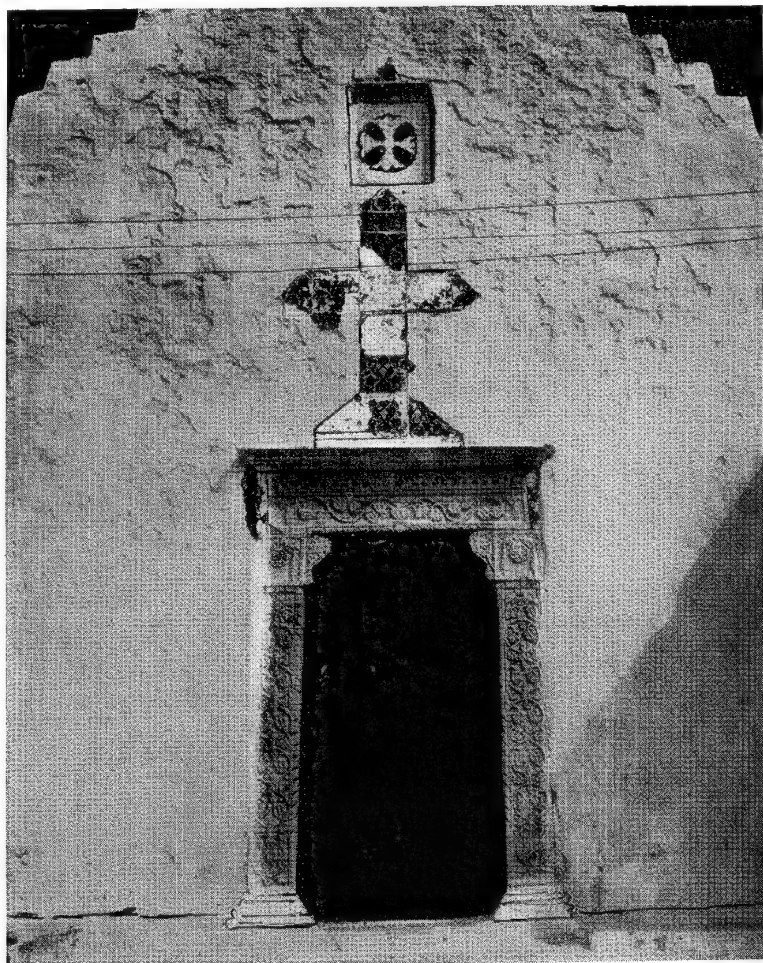
τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τεσσάρων στηριγμάτων, συνήθως πεσσῶν.

Εἰς τὸ δάπεδον τῶν καθολικῶν συχνάκις παρατηροῦνται πλάκες καλυπτῆριοι τάφων, φέρουσαι ἀνάγλυπτα κοσμήματα (Μ. Ταξιάρχου, μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης) (εἰκ. 4) ἢ καὶ οἰκόσημα (Μ. Ἀγ. Ἀντωνίου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'
Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

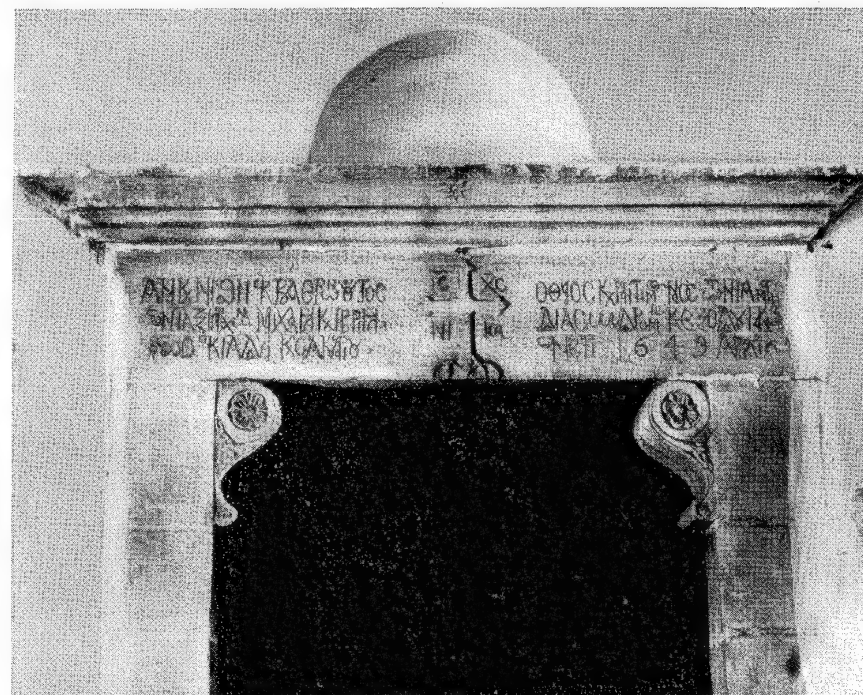
Ἡ Πάρος ἔχει, ὡς γνωστόν, ἀφθονίαν λευκοῦ μαρμάρου καταλλήλου πρὸς λάξευσιν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ φύσις παίζει ἀναμφισβητήτως σπουδαῖον μέρος

Εἰκ. 98. Τὸ θύρωμα τοῦ ναοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου τοῦ κάστρου Παροικιάς.

εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης—ὅπως καὶ εἰς τὴν διάπλασιν τῶν ψυχῶν—εἶναι πολὺ εὐνόητον, ὅτι, ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν νῆσον αὐτὴν ἔξοχοι τεχνίται τοῦ μαρμάρου καὶ ἀνεπτύχθη μία καλλιτεχνικὴ καὶ τεχνικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία διετερήθη ἀδιάσπαστος μέχρι καὶ τῆς σήμερον ἀκόμῃ. Ἐνα

κρίκον ἀκριβῶς τῆς παραδόσεως αὐτῆς διαπιστώνομεν ὑφιστάμενον καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὰ πλούσια θυρώματα καὶ τὰ τέμπλα τῶν ναῶν, εἰς τὰ λαμπρὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν ἀρχοντικῶν καὶ εἰς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέτωπα τῶν δημοσίων κρηνῶν (εἰκ. 9), ὅλα στολισμένα μὲ ἐξάίρετα σκαλιστὰ κοσμήματα καὶ πρόστυπα ἀνάγλυφα, μαρτυροῦντα ὅχι μόνον τὴν δεξιότεχνίαν ἀλλὰ καὶ τὸ βαθὺ διακοσμητικὸν αἶσθημα τῶν ἐν-

Εἰκ. 99. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ μαρμαρίνου θυρώματος τοῦ ἐν Παροικίᾳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

τοπίων μαρμαραρίων ποὺ τὰ ἐξετέλεσαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, παρὰ τὰς δυσμενεῖς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας διετελεῖ ἡ νῆσος.

Καὶ περὶ μὲν τῆς διακοσμήσεως τῶν ἀρχοντικῶν καὶ τῶν κρηνῶν ἴσως πραγματευθῶμεν ἄλλοτε διεξοδικώτερον, ἐνταῦθα δὲ θὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν· διότι οἱ ναοὶ κυρίως ἀποτελοῦσι τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης.

Γλυπτὸς διάκοσμος ἐφηρμοσθή εἰς τὰ ἐξῆς μαρμαρίνα στοιχεῖα τῶν ναῶν: 1) τὰ θυρώματα τῆς εἰσόδου, 2) τὰ κιονόκρανα τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων, 3) τὰ τέμπλα καὶ 4) τὰς καλυπτηρίους πλάκας τῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ τάφων. Ἐκαστον τῶν στοιχείων τούτων θὰ ἐξετάσωμεν χωριστά.

1) *Θυρώματα*. Ἐν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχείον τοῦ ναοῦ εἰς τὸ ὁποῖον ἐδόθη ὅλως ἰδιαιτέρα προσοχὴ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου. Αὕτη περιεβάλλετο συνήθως ὑπὸ μαρμαρίνου πλαισίου ἀποτελουμένου ἐκ δύο ὀρθίων, ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος, παραστάδων καὶ ἑνὸς ὀριζοντίου ὑπερθύρου στεφομένου ὑπὸ ἐλαφροῦ γεισώματος. Μεταξὺ παραστάδων καὶ ὑπερθύρου μεσολαβοῦσι πάντοτε ἀνὰ εἰς ἐκατέρωθεν κιλλίβας (φουρούσι) κοσμούμενος διὰ μεγάλου ρόδακος (εἰκ. 98, 99, 102, 104, 105).

Ἡ ἀπλουστερά μορφή θυρώματος παρουσιάζει τὰς μὲν παραστάδας ἀκοσμήτους, τὸ δὲ ἐπιστυλίον φέρον ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον τὸν ἀποτρέποντα τοὺς κακοὺς δαίμονας σταυρόν, ἄλλοτε ἐλεύθερον (εἰκ. 28, 84 καὶ 99) καὶ ἄλλοτε ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ἐξέργου στεφάνου μετ' ἀναγλύπτων φύλλων. Εἰς τὰς τέσ-

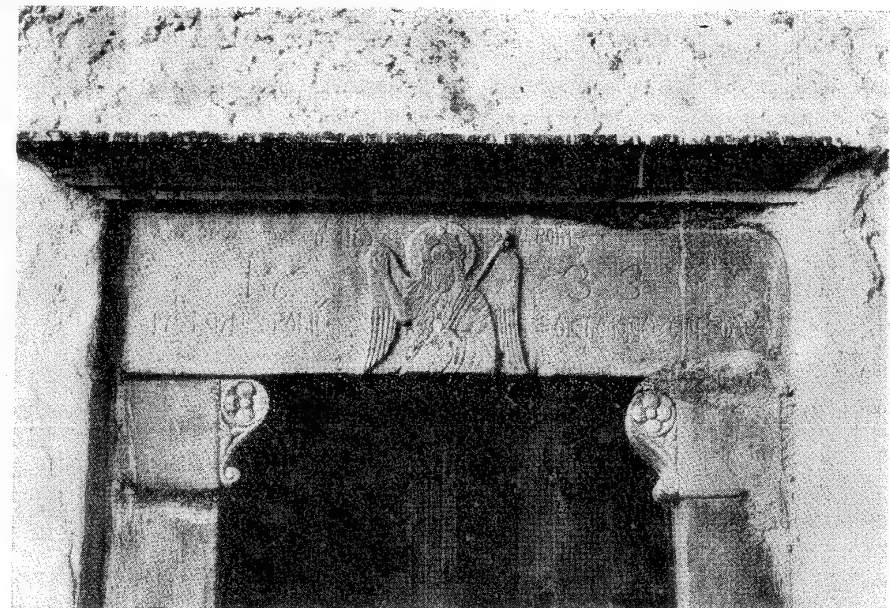
Εἰκ. 100. Προτομή τῆς δεομένης Παναγίας ἀνωθεν τοῦ θυρώματος τοῦ ἐν Παροικίᾳ ναοῦ Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς.

Εἰκ. 101. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνος 100.

Εἰκ. 101. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνος 100.

σαρὰς ὀρθὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ σκαλίζεται συνήθως ἡ συντετμημένη ἐπι-

Εἰκ. 102. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ θυρώματος τοῦ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν ἐξωκκλησίῳ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, μετὰ τὴν ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παράστασιν τοῦ Προδρόμου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐπιστυλίου.

Εἰκ. 103. Τμήμα τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ ἐν Παροικίᾳ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων φέρον ἀνάγλυφους τὰς εἰκόνας τῶν Ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ.

γραφή $\frac{IC}{NI} \frac{XC}{KA}$, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ χαράσσεται, εἰς δύο ἡμίση, εἴτε ἡ ἀναφέρουσα τὸν κτήτορα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἰδρύσεως ἢ ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ ἐπιγραφή, εἴτε καὶ μόνον τὸ ἔτος καὶ ἡμερομηνία.

Τέλος τὸ στέφον τὸ ὑπέρθυρον γείσον ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ ἐν ἐλαφρῶς κοῖλον κυμάτιον βαῖνον ἐπὶ μιᾷ ἢ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν (εἰκ. 98 καὶ 99). Ἐξαιρετικῶς εἰς τὸν ναὸν Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροι-

Εἰκ. 104. Ὁ ἀρχάγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογεριά.

κιᾶς τὰ κυμάτια τοῦ γείσου εἶναι ἀδρότερα (κοιλόκυρτον ἐπὶ σπείρας (εἰκ. 100), φέρουσι δὲ προσθέτως ὑπεράνω των καὶ δεύτερον πλατύ, κυματοφόρον διάζωμα, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῦ εἰκονίζεται, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος, ἐντὸς κύκλου, προτομή τῆς Παναγίας, ὑψούσης τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δεήσεως (εἰκ. 101). Αἱ λεπτομέρειαι τῶν πτυχῶν τοῦ μαφορίου τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τῆς ἐδηλώθησαν διὰ χα-

ρακτῶν γραμμῶν (εἰκ. 101) καὶ μὲ ἐλαχίστην πλαστικότητα.

Εἰς ἄλλα παραδείγματα ἀντὶ σταυροῦ ἐτέθη εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐπιστυλίου ἀνάγλυφος ἢ προτομή ἢ καὶ τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς εὐρισκόμενον ἐξωκκλήσιον τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου βλέπομεν εἰκονισμένον μέχρι περίπου τῶν γονάτων τοῦ τὸν Προδρόμον, περωτόν (ὡς συνηθίζετο μετὰ τὴν Ἀλωσιν), ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένον, ὑψοῦντα τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα διδασχῆς, κρατοῦντα δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μακρὰν ράβδον (εἰκ. 102). Αἱ τρίχες τῆς ἀτημελήτου κόμης καὶ τοῦ γενείου αὐτοῦ ὡς καὶ αἱ τοῦ τριχίνου ἐσωτερικοῦ τοῦ σάκκου ἐδηλώθησαν κατὰ φύσιν διὰ λεπτῶν χαρακτῶν γραμμῶν, ἐν ᾧ τὸ κάτω μέρος τῶν πτερόγων τοῦ εἶναι ἐσχηματοποιημένον (εἰκ. 102). Ὡσαύτως εἰς τὸ ὑπέρ-

θυρον τοῦ ἐν Παροικιᾷ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων παρεστάθησαν ὁλόσωμοι οἱ δύο ἱατροὶ ἄγιοι, Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός, οὐχὶ πλέον εἰς ἐπίπεδον (πρόστιπον) ἀνάγλυφον ἀλλ' εἰς περισσότερον ἕξεργον (εἰκ. 103) τὸ δὲ γείσον εἶναι καὶ ἐδῶ ἀδρότερον. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή κατανέμεται εἰς δύο ἡμίση ἐκατέρωθεν τοῦ ἀναγλύφου, τοῦθ' ὅπερ, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, συμβαίνει πάντοτε καὶ ὅταν δηλαδὴ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐπιστυλίου εἰκονίζεται σταυρός.

Εἰκόνες ὁμοῦς ἀγίων δὲν τοποθετοῦνται πάντοτε μόνον εἰς τὸ ἐπιστύλιον ἢ ὑπὲρ αὐτό. Γλύφονται καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν παραστάδων, εἰς τὸν λίθον ἀκριβῶς ἐκείνον, ὁ ὁποῖος, χάριν εὐσταθείας τοῦ κιλλίβαντος, κατασκευάζεται ἐξ ἐνὸς μετ' αὐτοῦ τεμαχίου (εἰκ. 104). Εὐστοχώτατα μάλιστα εἰκονίζεται συνήθως εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος

Εἰκ. 105. Ἡ Παρθένος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐκ τοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογεριά.

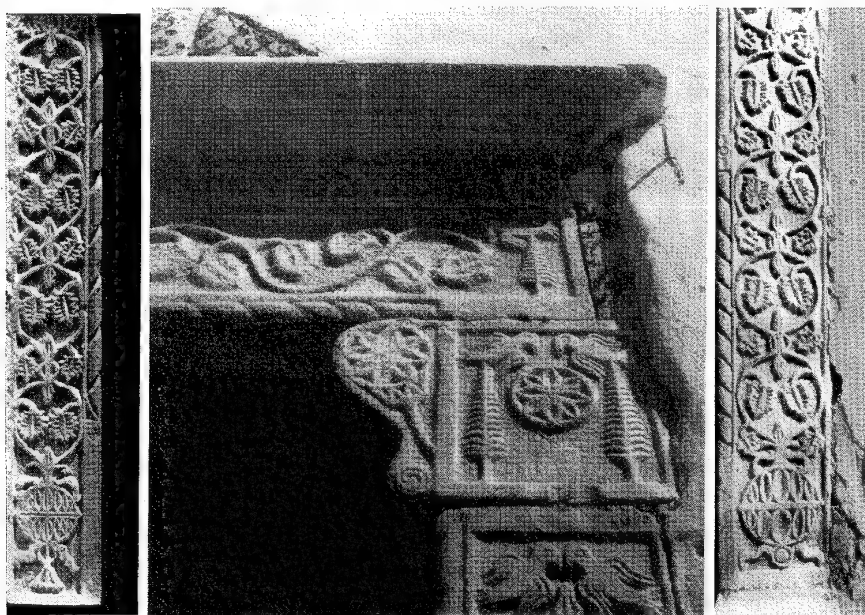
(εἰκ. 104) καὶ τὴν Παρθένον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς (εἰκ. 105), εἰκονιζομένους ἀμφοτέρους μὲ τὴν πατροπαράδοτον κίνησιν, ἥτοι τὸν ἀρχάγγελον βαῖνοντα ὀρμητικῶς πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τείνοντα τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν δεξιᾷ εἰκονιζομένην καὶ ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν κλίνουσας Παναγίαν. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς εἰκόνας ὁ τεχνίτης ἠθέλησε νὰ παραστήσῃ προοπτικῶς καὶ τὸ βάθος, τὴν τρίτην δηλαδὴ διάστασιν, σχεδιάσας πρὸς τοῦτο μίαν μὲν ὀριζοντίαν γραμμὴν ὑψηλότερον τῶν ποδῶν τῶν θείων προσώπων, ὅπισθεν δ' αὐτῶν, ὀρθογώνια, αὐστηρῶς μὲν ἐσχηματοποιημένα¹ ἀλλὰ προοπτικῶς ἀποδιδόμενα οἰκήματα, εἰς δὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ δένδρον ἐσχηματοποιημένον, προσέτι δὲ καὶ τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ ἐξερχομένην ἀπὸ τόξον κύκλου κλείον

¹ Ὅμοια ἐσχηματοποιημένα οἰκοδομήματα βλέπομεν καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10 βυζαντινοῦ ὁμοφορίου τῆς Μ. Πάτμου (Clara Rhodos VI-VII, 1933, εἰκ. 68 καὶ ἰδίᾳ 72) πβλ. καὶ Ο. Tafrall, Le trésor byz. du monastère de Poutna ἀρ. 107).

τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς εἰκόνης καὶ ρίπτουσιν, ὥς συνήθως βλέπομεν εἰς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, δέσμην ἀκτίνων πρὸς τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας. Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ αἱ ἄλλαι λεπτομέρειαι τῶν εἰκόνων ἀπεδόθησαν διὰ χαρακτῶν γραμμῶν.

Ἀναγλύφους εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ συνήντησα ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ εἰς Καλογερίᾳ (εἰκ. 104, 105) (1/4 τῆς ὥρας

Εἰκ. 106. Διακόσμησις θυρωμάτων. Ἀριστερᾷ Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου, ἐν τῷ μέσῳ καὶ δεξιᾷ Ἀγ. Κωνσταντίνου Παροικίᾳς.

Ν. τῆς Παροικίᾳς), ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαγγουβάρδας, ἔνθα ὁμως δυστυχῶς ἀκαλαίσθητοι χεῖρες ἔβαψαν αὐτὰς διὰ χρωματιστοῦ ἐλαιοχρώματος!

Εἰς πλουσιωτέρους ναοὺς ἡ διακόσμησις τοῦ θυρώματος εἶναι ἀφθονωτέρα, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς τε παραστάδος καὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 106). Αἱ παραστάδες τῶρα ἐφοδιάζονται δι' ἰωνικῶν βάσεων, ὁ δὲ κορμός των περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου, ἡ πρὸς τὸ ἀνοιγμὰ πλευρὰ τοῦ ὁποῦ διαμορφοῦται ὡς σπείρα κοσμουμένη δι' ἑλικοειδοῦς ταινίας (γούμενα) (εἰκ. 106), στολίζεται δὲ μὲ ρυθμικῶς συμπλεκόμενους φυλλοφόρους, κυματιστοὺς βλαστοὺς, ἐκφυομένους ἀπὸ ἀγγείου λαξευομένου εὐθὺς ὑπὲρ τὴν βάσιν (εἰκ. 106) καὶ ἀνερχομένους καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ. Ἀντὶ ἐπικράνου τίθεται ἐνίοτε, παραπλευρῶς τῶν ἀπαραιτήτων καλλιβάντων καὶ ἐντὸς ἰδιαιτέρου πλαισίου, σύνθεσις ἀποτελουμένη ἐκ δύο

ἐκατέρωθεν κυπαρίσσων καὶ ἐνὸς ἐν τῷ μέσῳ ὀκταφύλλου ρόδακος¹ ἄνωθεν καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποῦ εἰκονίζονται πετῶντα δύο πτηνὰ, ἐν ᾧ εἰς τὴν κάτωθεν ἀκόσμητον ἐπιφάνειαν τίθεται τὸ σύμπλεγμα τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἀγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κά-

Εἰκ. 107. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ θυρώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες.

στρου Παροικίᾳς, ἔνθα τὸ κάτωθεν συμπίλημα, κατανεμόμενον εἰς τὰ δύο ἐκατέρωθεν ἐπίπεδα, ἔχει ὡς ἐξῆς: $\left[\begin{array}{c} \Delta \\ \Upsilon \end{array} \right] - \kappa \begin{array}{c} \Gamma \\ \rho \end{array}$.

Ὅμοιαν περίπου πρὸς τὰς παραστάδας διακόσμησιν φέρει καὶ τὸ ὑπερθύρον μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τοῦτο οἱ κυματιστοὶ βλαστοὶ ἐκφύονται ἀπὸ ἀγγείου εὐρισκόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ ὑπερθύρου, ἀπλοῦνται δὲ συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν χωρὶς νὰ συμπλέκωνται (εἰκ. 106, μέσον).

Πανομοιότυπον διακόσμησιν παραστάδων πρὸς τὴν τοῦ θυρώματος τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου παρουσιάζει καὶ τὸ πλάγιον θύρωμα τοῦ καθολικοῦ τοῦ παρὰ τὴν Νάουσιν μονυδρίου τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέου (εἰκ. 106, ἀριστερᾷ).

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου

¹ Ὅμοια περίπου διακόσμησις τοῦ ἄνω μέρους παραστάδος εὐρίσκεται εἰς θύρωμα ναοῦ τῆς Νάξου. Βλέπε σχετικὴν εἰκόνα παρὰ C. P a p p a s, L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades, Paris 1957, εἰκ. 97.

² Τὸ ἀριστερὸν ἡμῖς τοῦ συμπιλήματος δὲν πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ Μελέτιος, ὡς γράφει ὁ Γιά ν ν ης Μ ι χ α η λ ῖ δ ης (Μιά ἐκκλησιὰ στὴν Πάρο, 1951, σ. 7) Τὸ δεξιὸν βεβαίως λέγει Κονταράτος.

υπάρχει στενή ζώνη κοσμουμένη δια σειρᾶς καρδιοσχημῶν ἀνθεμίων, μετὰ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ τὸ ἐξέχον γείσον (εἰκ. 105).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως τῶν κοσμημάτων Ἀγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἀγ. Ἀνδρέου, αὕτη ἀκολουθεῖ τὴν καθαρῶς λαϊκὴν ἐκτέλεσιν ἥτοι τὴν μὲ τὰ κάθετα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐπίπεδα τῶν περιγραμμάτων τῶν καθ' ἕκαστον θεμάτων.

Εἰκ. 108. Λεπτομέρεια κατακόρυφου πλαισίου τοῦ ναοῦ Ἀγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες.

Διάφορον οὐ μόνον σύνθεσιν ἀλλὰ καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως παρουσιάζει ἄλλο πλούσιον θύρωμα: τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Θεοδοσίας εἰς Λεῦκες (εἰκ. 107). Τοῦτο δὲν ἔχει τὴν αὐστηρῶς ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν τῶν προηγουμένων, ἀλλ' ἀποτελεῖται, κατὰ δυτικὰ προφανῶς πρότυπα¹, ἐκ συνεχοῦς κατακόσμου πλαισίου. Καὶ αἱ μὲν κατακόρυφοι πλευραὶ τοῦ πλαισίου τούτου κοσμοῦνται διὰ βλαστῶν — προφανῶς ἀμπέλου² — συμπλεκόμενων οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζουν κύκλους, ἕκαστος τῶν ὁποίων περικλείει μέγα πολύφυλλον ἄνθος (εἰκ. 108), ἡ δὲ ἄνω ὀριζοντία πλευρὰ διὰ δύο κλάδων φυλλοφόρων κυματιστῶν βλαστῶν, ἐκφυομένων ἀπὸ ἀγγείου εἰκονιζομένου ἐν τῷ μέσῳ καὶ ἀπλουμένων ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, περιβαλλόντων δ' ὡσαύτως ἄνθος, πληροῦν ὁλόκληρον τὸ κενόν (εἰκ. 107).

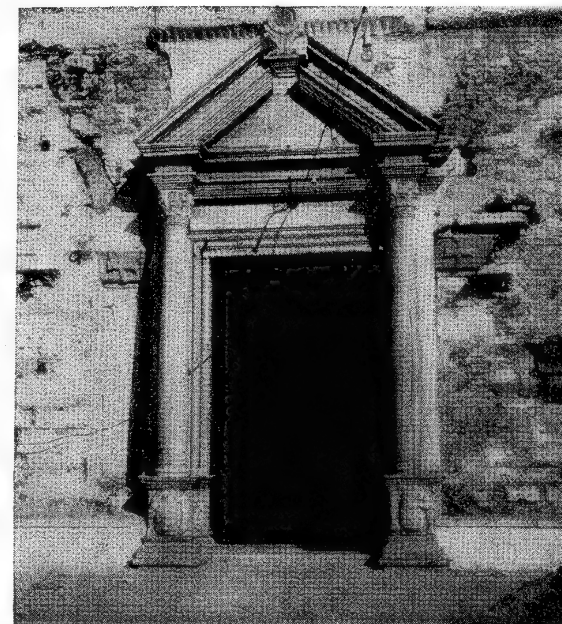
Πλὴν ὅμως τῶν φυτικῶν κοσμημάτων τὸ θύρωμα τῆς Ἀγ. Θεοδοσίας παρουσιάζει καὶ ζωικὰς παραστάσεις. Οὕτω εἰς μὲν τὰς παραστάδας τὴν σειρὰν τῶν κυκλικῶν βλαστῶν διακόπτουσι, παρεμβαλλόμεναι ἐν τῷ μέσῳ περίπου τοῦ ὕψους, ὁλόσωμοι μορφαὶ ἀγγέλων³, εἰκονιζομένων κατὰ μέτω-

¹ Βλέπε ἀνάλογα θυρώματα τῆς Δύσεως παρὰ G. V. Rivoira, *Le origini dell' architettura Lombarda*, Milano 1908, εἰκ. 274 (Duomo Μοδένας, 12^{ου} αἰ.) καὶ 289 (Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Ἀμβροσίου τοῦ Μιλάνου, 11^{ου} αἰ.).

² Ὡς μαρτυροῦσιν αἱ ὀστειγγες καὶ οἱ βότρες, οἱ κρεμάμενοι ἀπὸ τὰς παρυφᾶς τῶν κύκλων (εἰκ. 108).

³ Πιθανότατα τοῦ συνήθους φύλακος τῆς πόλης ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

πον, εὐλογούντων διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς καὶ κρατούντων διὰ τῆς ἀριστερᾶς σκῆπτρον (εἰκ. 108), ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου εἰς τὰ ἄκρα τοῦ ὑπερθύρου, ἐντὸς χωριστῶν τετραγώνων πλαισίων, παρεστάθη ἀνὰ εἰς δικέφαλος αἰετὸς (εἰκ. 107), Οὐ μόνον δὲ τὰ θέματα ἀλλὰ καὶ ἡ τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν κοσμημάτων διαφέρει τῆς τῶν προηγουμένων· διότι ἀντὶ τῆς μετὰ καθέτων ἐπιπέδων, ἥτις ἐφηρμοσθῇ εἰς ἐκεῖνα, ἠκολουθήθη ἐδῶ τεχνικὴ ἀπομιμωμένη προφανῶς σύγχρονα χρυσόπαστα ὑφάσματα, ὥς προκύπτει ὄχι μόνον

Εἰκ. 109. Τὸ πρὸ τῆς νεωτέρας προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς κατασκευασθὲν τὸ 1678 μνημειῶδες θύρωμα (ὑψ. 4,80 μ.).

ἐκ τῆς φουσκωτῆς ἐκτελέσεως τῶν μορφῶν καὶ τῶν κοσμημάτων ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς προφανοῦς ἀποφυγῆς κενῶν, ἥτοι ἀκοσμητῶν ἐπιφανειῶν, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωξεν ἐνταῦθα ὁ τεχνίτης.

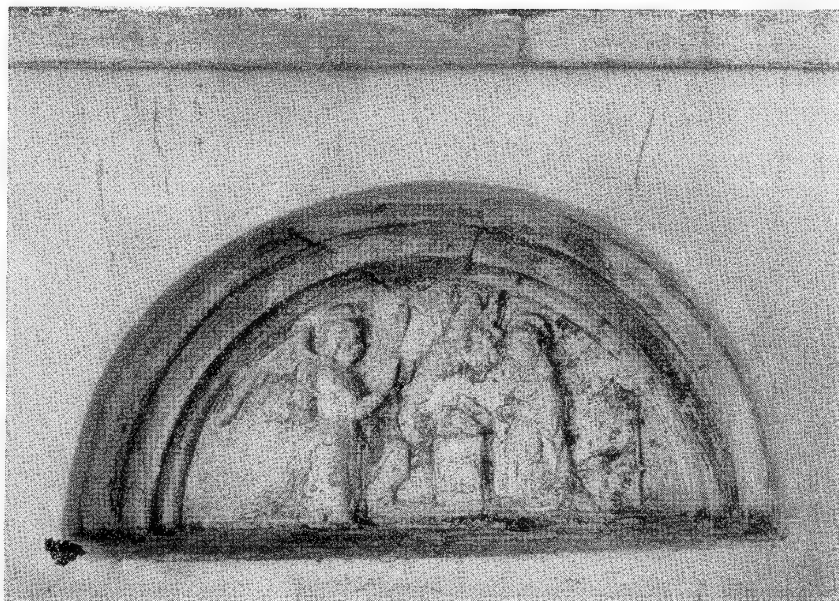
Δεῖγμα μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως θυρώματος, ρυθμοῦ νεο-μπαρόκ, δεικνύον τὴν καὶ περὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐμπειρίαν τῶν ἐντοπιῶν μαρμαραγίων, παρέχει εἰς ἡμᾶς τὸ πρὸ τῆς κεντρικῆς θύρας τῆς μεταγενεστέρας προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς κατασκευασθὲν μαρμάρινον ἀρχιτεκτόνημα (εἰκ. 109). Τοῦτο, κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰετώματος αὐτοῦ χαραγμένην ἐπιγραφὴν, ἐξετελέσθη τὸ 1678, δαπάναις τοῦ *Δημητρίου Χαμάρτον*¹, ὑπὸ τοῦ δι' ἄλλης εὐθὺς ἄνωθεν τῆς πρώτης χαραγμένης

¹ Περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Χαμάρτων βλ. Ν. Α. Βέη ν, *Οἱ Χαμάρετοι*, Ἀθήναι 1903. Μνεῖται τῆς οἰκογενείας καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 4 καὶ 23 ἐπιγραφάς.

ἐπιγραφῆς κατονομαζομένου «μάστορη Μιχέλη Γασπαροπούλου.»

Ὡς βλέπει τις ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνος τὸ περιβάλλον τὸ ὀρθογώνιον ἄνοιγμα τῆς θύρας ἀρχιτεκτόνημα τοῦτο ἔχει, συμφώνως πρὸς παλαιὰ πρότυπα τῆς Ἀναγεννήσεως. τὸ σχέδιον ναῖσκου, ἀποτελουμένου ἀπὸ δύο ἐν προχωρήσει ἀρραβδῶτους κίονας, βαίνοντας ἐπὶ ὑψηλῶν βάθρων διακοσμημένων διὰ χονδροειδῶν ἀναγλύφων¹, στεφομένους ὑπὸ κορινθιακῶν κιονοκράνων καὶ βαστάζοντας τεθλασμένον θριγκόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου

Εἰκ. 110. Ἀνάγλυφον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ μεταγενέστερου νάρθηκος τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τῆς Ναούσης.

βαίνει τριγωνικὸν ἀέτωμα μὲ διπλοῦν κεκλιμένον γεῖσον διακοπτόμενον κατὰ τὴν κορυφὴν ἵνα περιλάβῃ τὸ στέφον τὴν ὅλην σύνθεσιν ἀκρωτήριον².

Περατοῦντες τὸν περὶ γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν προσόψεων λόγον θ' ἀναφέρωμεν μίαν ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν ἀναγλύφου διακοσμοῦντος οὐχὶ

¹ Αἱ ἐφ' ἐκάστου βάθρου τῶν κίωνων χονδροκομμένοι καὶ ἐν ἐξέρῳ ἀναγλύφῳ εἰκονιζόμενοι γονατισταί, ἀτλαντοεῖδεις μορφαί, θεωροῦνται παλαιόθεν ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς εἰκονίζουσαι τὸν φθονερὸν πρωτομάστορα καὶ τὸ ἀδικοσκοτωμένο μαστορόπουλο τῆς γνωστῆς παλαιᾶς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει διὰ τὴν Καταπολιανὴν ἡδὴ τὸ 1687 ὁ Bern. Randolph, Arcipelago σ. 22. Βλ. σχετικῶς καὶ Jewell-Haskell, The Church of Our Lady of the hundred Gates in Paros σ. 6 καὶ Ἀθ. Ταρσοῦλη, Τὰ ἄσπρα νησιά, Ἀθήνα ἀν. χρ. σ. 67.

² Τὸ θύρωμα αὐτὸ ἀπεμακρύνθη τὸ 1961, ὅτε ἐγένετο ἡ ἀποκατάστασις τῆς παλαιᾶς προσόψεως τῆς Καταπολιανῆς. Θὰ στηθῇ ὁμως ἐκ νέου εἰς ἄλλην θέσιν.

πλέον τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου ἀλλὰ τὸ τύμπανον τυφλοῦ τόξου εὐρισκομένου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ τοίχου τοῦ μεταγενεστέρου (1785) νάρθηκος τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Ναούσης. Τὸ ἔξεργον τοῦτο καὶ καλῆς τέχνης πλὴν ἐλαφρῶς βεβλαμμένον γλυπτὸν εἰκονίζει (εἰκ. 110) κατὰ ἐντελῶς δυτικὴν τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν ἐκτελέσεως, τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, μὲ τὸν Ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἀριστερᾷ γονατιστὸν, προσβλέποντα καὶ ὑψοῦντα τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὴν ἀπέναντί του, γονατιστὴν ὁμοίως καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους, εἰκονιζομένην Παναγίαν. Ἡ τοιαύτη στάσις τῶν δύο κυρίων προσώπων τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, οὐδέποτε ἀπαντωμένη εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν, εἶναι τουναντίον συνήθης εἰς τὴν δυτικὴν¹.

Τοιούτου ἀγνώως φραγκικοῦ χαρακτήρος γλυπτὸν εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Νάουσαν, διότι τὸ Καστέλλον τῆς Ἀγούσης (Ausa, Agusa) εἶναι τὸ μόνον μέρος τῆς Πάρου, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἀποκλειστικῶς καθολικὸς ναὸς, ὁ μονοκάμαρος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὁ μόνος ἀναφερόμενος ὑπὸ τῶν ἐκθέσεων τῶν Ἀποστολικῶν Ἐπισκεπτῶν τοῦ 17ου αἰῶνος¹. Ὁ ναὸς ὅμως οὗτος τὸ 1744 εἶχε πλέον ἐρειπωθῆ² καὶ ἀχρηστευθῇ, φαίνεται δ' ὅτι ἐξ αὐτοῦ παρελήφθη τὸ ἐξεταζόμενον γλυπτόν, ἐντειχισθὲν τὸ 1785 εἰς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα τοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν γλυπτικὴν διακόσμησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἥτις εἶναι ἄλλοτε μαρμαρίνη καὶ ἄλλοτε ξυλίνη.

Ἡ μαρμαρίνη διακόσμησις ἐφημερόσθη:

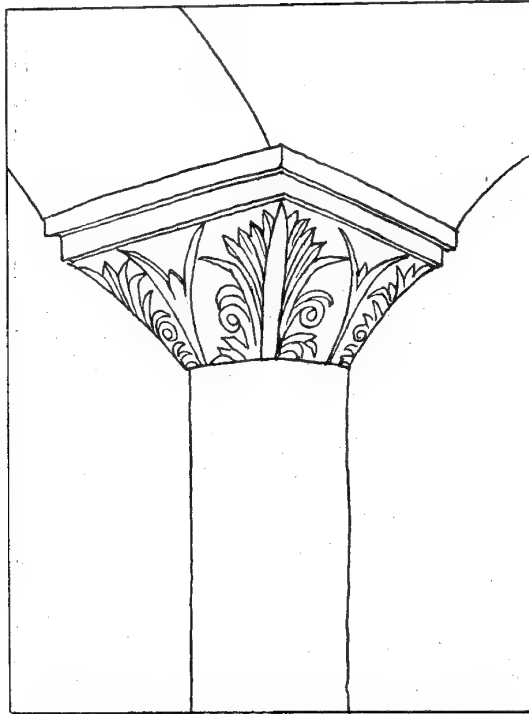
α) Εἰς τὰ **κιονόκρανα** τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων. Μαρμαρίνοι κυλινδρικοὶ κίονες, περιέργως, δὲν συνηθίζοντο πολὺ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὴν πολυμάρμαρον Πάρου. Τοὺς συναντῶμεν πρᾶγματι μόνον εἰς τινὰς δικλίτους ναοὺς (εἰκ. 42, 44, 45, 46, 47, 53), εἰς τοὺς δύο τετρακιονίους ναοὺς τῆς Παροικιᾶς (Ταξιάρχας, εἰκ. 79 καὶ Εἰσόδια τῆς

¹ Ἀναλόγου δυτικῆς ἀντιλήψεως εἶναι καὶ φορητὴ εἰκὼν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἀποκειμένη εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τῆς Ναούσης. Εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην ἐκατέρωθεν τοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τοποθετημένου ἐπὶ λίχνου θείου βρέφους εἰκονίζονται γονατιστοὶ ἐκατέρωθεν καὶ τὸ βρέφος ἀμφότεροι προσβλέποντες, ὁ Ἰωσήφ (ἀριστερᾷ) καὶ ἡ Παρθένος (δεξιᾷ). Γονατιστὰ ἐπίσης εἰκονίζονται καὶ ἄλλα πρόσωπα τῆς εἰκόνος (εἰς τῶν ποιμένων καὶ τρεῖς ἄνδρες).

² Ἐκθεσις Bernardo τοῦ 1652 (Hofmann, Vescovadi Cattolici κλπ. IV σ. 95). Ἐκθεσις Giustiniani τοῦ 1700 (Hofmann, ἔ.δ. σ. 144).

³ Ἐκθεσις Castelli τοῦ 1744 (Hofmann, ἔ.δ. σ. 162). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκθέσεων μανθάνομεν καὶ πόσον ἐλάχιστοι σχετικῶς πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους ἦσαν οἱ καθολικοὶ τῆς Ναούσης. Πράγματι τὸ μὲν 1700 ἦσαν 10 καθολικοὶ πρὸς 500 ὀρθοδόξους, τὸ δὲ 1710, 11 καθολικοὶ πρὸς 400 ὀρθοδόξους. Βλ. σχετικῶς καὶ Π. Γρηγορίου, Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὀρθοδόξων, Ἀθήναι 1958, σ. 15, 16, 19.

Θεοτόκου, εικ. 80) και εις την Ἀγ. Μαρίναν τῶν Μαρμάρων (εικ. 81). Εἰς τὰ τετράστυλα καθολικὰ τῶν μονῶν ἀντὶ κόνων ἐχρησιμοποιήθησαν κτιστοὶ πεσσοί, φέροντες ὡς στέψιν ἄλλοτε τετραγώνου τομῆς ἐξέχουσαν πλάκα καὶ ἄλλοτε λοξότμητον ταινίαν. Εἰς τινὰς περιπτώσεις οἱ κυλινδρικοὶ κορμοὶ ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων κτισμάτων, ὡς συνέβη π.χ. εἰς τὴν Ἀγ.

Εἰκ. 111. Κιονόκρανον μετ' ἀναγλύφου διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ Τσηπίδου.

Μαρίναν τῶν Μαρμάρων, ὅπου οἱ κίονες ἔχουν διάμετρον (0.56 μ.) δυσαναλόγως μεγάλην ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕψος των¹.

Ἡ ἀπλουστερά μορφή κίονος ἀποτελεῖται ἐξ ἀρραβδῶτου κορμοῦ μετὰ ἢ ἀνευ βάσεως, στεφομένου ὑπὸ χαμηλοῦ, ἀνεστραμμένου κολουροπυραμιδοειδοῦς κιονοκράνου παραμένοντος ἀκοσμήτου (εικ. 79, 80). Ὅσάκις ὑπάρχει βάσις αὕτη εἶναι ἢ ἀπλὴ τετράγωνος πλίνθος ἢ λαμβάνει καὶ αὕτη τὸ σχῆμα ἐπιμήκους κολούρου πυραμίδος (εικ. 42). Εἰς ἐξαιρετικὰς μόνον περι-

¹ Εἰς τὴν Πέρα-Παναγίαν τῶν Μαρμάρων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στηρίγματα καὶ πάλιν παλαιότερα μέλη: διαχωριστικὸς κιονίσκος παραθύρου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἀρχαῖος ὀκτάγωνος κορμὸς (εικ. 47).

πτώσεις (Εὐαγγελισμὸς Τσηπίδου, Ἀγ. Μαρίνα Μαρμάρων) τὸ κιονόκρανον λαμβάνει «καλαθοειδῆ» ἢ «τεκτονικὴν» μορφήν, ὅποτε ἡ ἐπιφάνειά του κοσμεῖται δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων φύλλων ἐκφυλισμένης ἀκάνθης (εικ. 111).

β) Εἰς τὰ τέμπλα. Ἡ μαρμαρογλυπτικὴ ἐπίδοσις τῶν Παρίων μαρμαρῶν καταφαίνεται κυρίως εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα, διὰ τὰ ὁποῖα πλὴν τῆς διακοσμητικῆς ἀπητεῖτο καὶ συνθετικὴ ἱκανότης.

Τοιαῦτα μαρμάρινα τέμπλα, κατασκευαζόμενα συνήθως δαπάναις πλου-

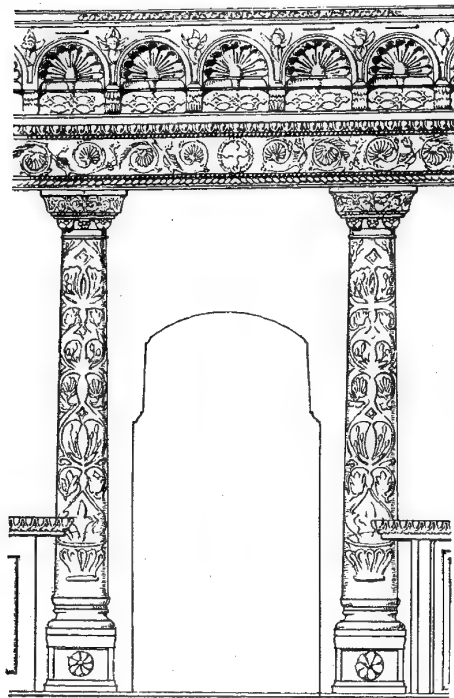
Εἰκ. 112. Τὸ μαρμάρινον εἰκονοστάσιον Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικιᾶς.

σίων ιδιωτῶν, κοσμοῦσι κυρίως ναοὺς τῆς Παροικιᾶς, ἄλλοτε μικροὺς μονοκλίτους (Ἀγ. Μαρίνα, εικ. 36, Παναγία Σεπτεμβριανή, εικ. 112) ἢ βασιλικὰς καὶ σταυρικοὺς μετὰ τρούλλου (Ἀγ. Ἀνάργυροι Παροικιᾶς καὶ Μαρμάρων) καὶ ἄλλοτε μεγάλους, ὡς ἡ Καταπολιανή, τῆς ὁποίας τὸ μὲν τέμπλον τοῦ προσηγνημένου Ἀγ. Νικολάου (εικ. 115) κατεσκευάσθη ὁλόκληρον τὸ 1611, τὸ δὲ παλαιοχριστιανικὸν εἰκονοστάσιον τοῦ κυρίως ναοῦ μετεσκευάσθη καὶ συνεπληρώθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εικ. 113).

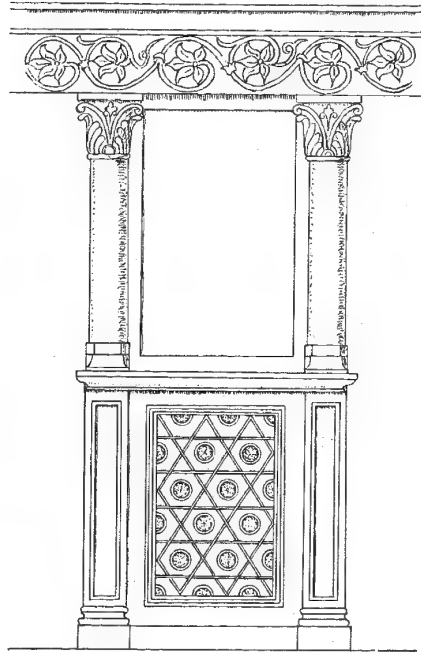
Ἡ σύνθεσις τῶν τέμπλων τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἔχει δηλαδὴ καὶ αὕτη τὴν μορφήν κιονοστοιχίας ἀποτελουμένης συνήθως ἀπὸ ἐξ κιονίσκους βαίνοντας ἐπὶ ἰσαρίθμων πεσίσκων καὶ στηριζούσης συνεχῇ ὀριζόντιον θριγκόν (εικ. 112,

113, 115). Ἐκ τῶν πέντε μετακιονίων διαστημάτων τῆς κιονοστοιχίας τὸ μὲν μέσον καὶ τὸ ἄκρον βόρειον ἀφίενται ἐλεύθερα, ἵνα χρησιμεύσουν τὸ μὲν ὡς Ὡραία Πύλη, τὸ δὲ ὡς πύλη τῆς προσκομιδῆς, (εἰκ. 112, 115), τὰ δὲ ὑπόλοιπα μετακίονια φράσσονται κάτω μὲν διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, ἄνω δὲ διὰ τῶν φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν θριγκόν, οὗτος ἄλλοτε μὲν ἀποτελεῖται, ὡς εἰς τὰ

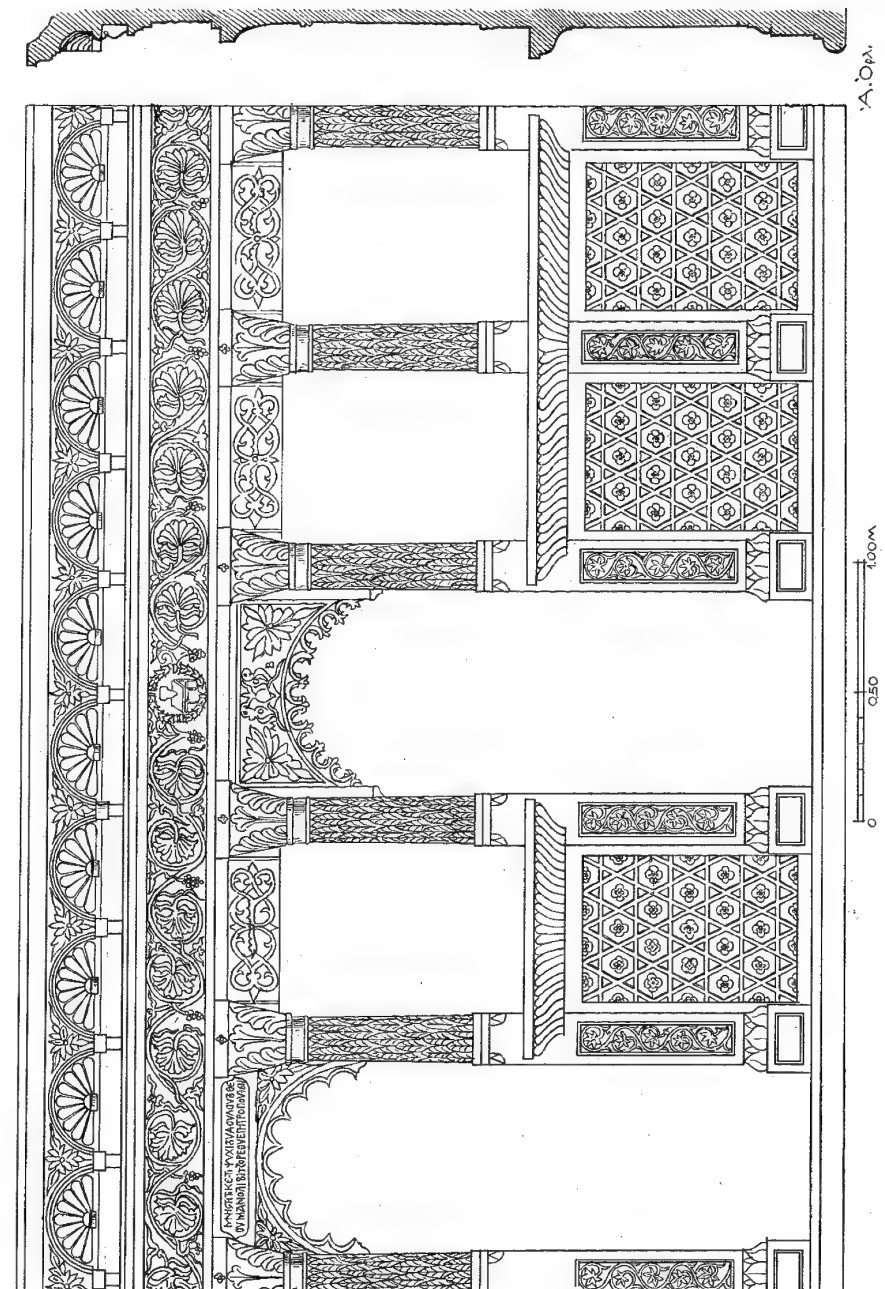
Εἰκ. 113. Τμήμα τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου τῆς Καταπολιανῆς.

Εἰκ. 114. Τμήμα τέμπλου δεικνύον τὸ κόσμημα τοῦ θωρακίου καὶ τοῦ ἐπιστυλίου.

βυζαντινὰ τέμπλα, μόνον ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ ἐνὸς στέφοντος, συνήθως κοίλου, κυματίου (cavetto) (Ἁγ. Μαρίνα, εἰκ. 114) ἄλλοτε ὅμως καὶ ἐκ προσθέτου ζωφόρου ἢ στέψεως ἀποτελουμένης ἐκ σειρᾶς ἀναγλύπτων κογχαρίων (ἀχιβάδες) κατὰ μίμησιν ξυλίνων προτύπων τῆς Τουρκοκρατίας (Σεπτεμβριανή, εἰκ. 112, Καταπολιανή, εἰκ. 114, Ἁγ. Νικόλαος, εἰκ. 115).

Πλὴν τῆς προσθήκης τῆς ἐκ κογχυλίων ζωφόρου ἀπόκλινει ἀπὸ τῆς διαρθρώσεως τῶν βυζαντινῶν προτύπων παρουσιάζουν τὰ ἐξεταζόμενα τέμπλα καὶ κατὰ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα 1) τὸ ἔχον κυματοφόρον γείσον, τὸ ὁποῖον στέφει τὰ θωράκια (εἰκ. 113, 115) σχηματίζουν πλουσίαν βάσιν διὰ τὰς λατρευτι-

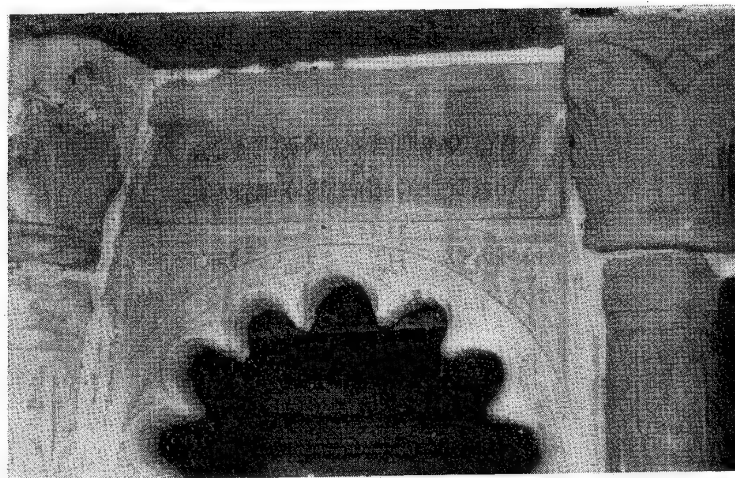

Εἰκ. 115. Τὸ μαρμαρίνον τέμπλον τοῦ προσηγημένου εἰς τὴν Καταπολιανὴν ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ἔτους 1611.

κὰς εἰκόνας καὶ 2) τὰ δαντελλωτὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν πυλῶν (εἰκ. 112, 115, 116), τὰ ὁποῖα προφανῶς μιμοῦνται ἀνάλογα ξύλινα ὑπέρθυρα σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Τὰ ὑπέρθυρα ταῦτα συνδυάζονται συνήθως καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν ἀναγράφουσιν τὸν χορηγὸν καὶ τὸ ἔτος τῆς κατασκευῆς τοῦ τέμπλου (εἰκ. 5, 112, 115, 116).

Πολὺ περισσότερον τῆς συνθέσεως ἀπομακρύνεται τῆς βυζαντινῆς ἢ διακόσμησις τῶν τέμπλων καὶ ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ ὡς

Εἰκ. 116. Τὸ δαντελλωτὸν ὑπέρθυρον τῆς πύλης τῆς προσκομιδῆς Παναγίας τῆς Σεπτεμβριανῆς Παροικίας καὶ ἡ ὑπεράνω αὐτοῦ ἐπιγραφή.

πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν, ἀκολουθοῦσα σύγχρονα καλλιτεχνικὰ ρεύματα.

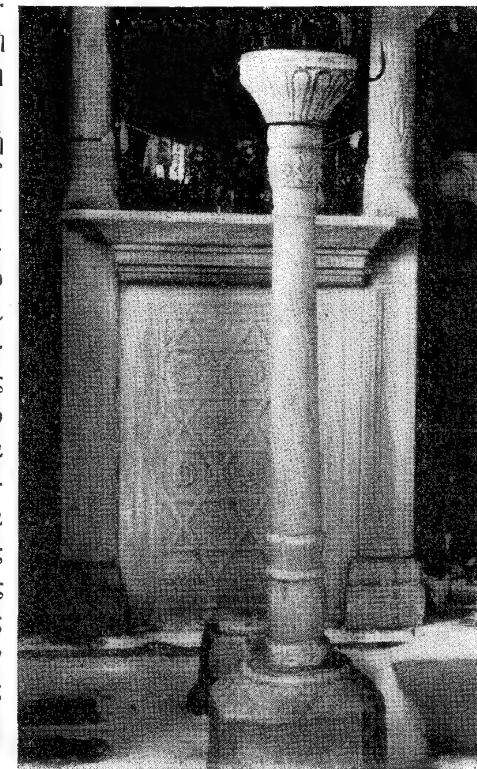
Οὕτω τὰ μὲν θωράκια κοσμοῦνται μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα συνηθίζοντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας (εἰκ. 113, 115, 117) ἤτοι ἐξάγωνα δημιουργούμενα διὰ τῆς πλοκῆς τριγῶνων, περικλείοντα δὲ ἀναγλύφους ρόδακας (εἰκ. 113), οἷα συναντῶμεν συνήθως εἰς τὰς χρωματιστὰς ὁροφάς (ταβάνια) ναῶν καὶ σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκτελεσμένα διὰ λεπτῶν ξυλίνων πῆξεων. Οἱ πεσσίσκοι βαίνουνσιν ἐπὶ ὀρθογωνίων βάσεων τῇ μεσολαβήσῃ ἀνεστραμμένου λεσβίου κυματίου, μετὰ ἢ ἀνευ ἀναγλύφων φύλλων (εἰκ. 113, 115). Ἡ προσθία τῶν ἐπιφάνεια ἄλλοτε κοσμεῖται διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ (εἰκ. 115) καὶ ἄλλοτε μένει ἀκόσμητος (εἰκ. 112).

Οἱ κιονίσκοι βαίνοντες ἐπὶ ὀκταγώνων βάσεων μετ' ἀποφύσεων, οἷας συναντῶμεν εἰς μουσουλμανικὰ μνημεῖα, στέφονται ἀπὸ κορινθιάζοντα μετὰ ἢ ἀνευ γωνιαίων ἐλίκων κιονόκρανα μὲ ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτα φυλλώματα, οἷα ἐφηρμοζόντο κατὰ κόρον κατὰ τὸ δεῦτερον ἥμισυ τῆς 2^{ας} χιλιετηρίδος εἰς τε

τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Τέλος οἱ κορμοὶ τῶν ἄλλοτε μένουσιν ἀκόσμητοι καὶ ἄλλοτε κοσμοῦνται διὰ μεγάλων, ὀρθίων φύλλων δάφνης (εἰκ. 115).

Τὸ ἐπιστύλιον ὡσαύτως κοσμεῖται μὲν διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἄλλα τὰ ἄνθη τὰ ὁποῖα περικλείουν αἱ κυματώσεις του ἔχουν ἐντελῶς ἀνατολικὸν σχέδιον (εἰκ. 115) ἢ δὲ ἐκτέλεισις τῶν δὲν εἶναι ἢ βυζαντινὴ μὲ τὰ λοξὰ ἐπίπεδα ἄλλ' ἢ Δυτικὴ μὲ τὰ κάθετα.

Ἡ ξενικὴ ἐπίδρασις—ιδίᾳ ἢ τοῦ μπαρόκ—καταφαίνεται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸ μεταγενέστερον τέμπλον τῆς Καταπολιανῆς¹ (εἰκ. 113, 118). Τοῦ τέμπλου τούτου ὁ μὲν σκελετός (κίονες, θωράκια καὶ ἐπιστύλιον) εἶναι ὁ ἀρχικὸς παλαιοχριστιανικὸς, προσθῆκαι δ' εἰς αὐτὸν εἶναι: ἢ ἐκ κογχυλίων ἄνω ἀπόληξις καὶ τὰ ξύλινα γλυπτὰ πλαίσια τῶν φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων, τὰ ὁποῖα, ἐπὶ χροσὰ ἀρχικῶς ὄντα, ἐβάφησαν ἐσχάτως λευκά, ἵνα φανῶσι καὶ αὐτὰ ὡς μαρμάρινα. Καὶ τὰ ἀρχικὰ ὅμως μέλη του δὲν ἔμειναν ὡς εἶχον ἄλλ' ἐδέχθησαν τὸν συνήθη εἰς τὰ ἔργα τοῦ μπαρόκ φόρτον, φυτικῶν ιδίᾳ, κοσμημάτων, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδ' αὐτῶν τῶν κιονοκράνων, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 118.

Εἰκ. 117. Θωράκιον τέμπλου καὶ μαρμάρινον μανουάλι (Ναοῦ Σεπτεμβριανῆς Παροικίας).

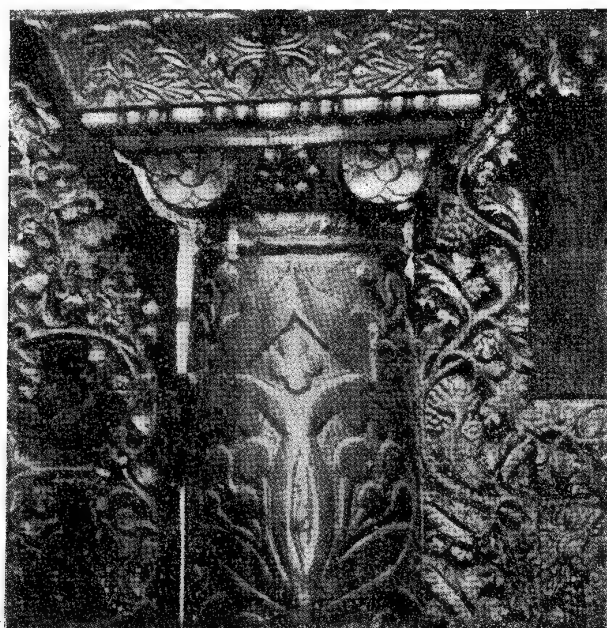
Συναφῇ πρὸς τὰ μαρμάρινα τέμπλα εἶναι καὶ τὰ μαρμάρινα κηροπήγια (μανουάλια) (εἰκ. 117) ἀποτελούμενα ἐξ ὑψηλῆς ὀκταγώνου βάσεως, κορμοῦ μετ' ἰδιαίτερας βάσεως καὶ κιονοκράνου καὶ στέψεως ἐν σχήματι ἀνεστραμμένου κολούρου κώνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐγχαρακτῶν φύλλων (εἰκ. 117). Τινὰ τῶν μανουαλίων τούτων

¹ Τὸ πλήρες ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον ὁλοκλήρου τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Jewell Haslück (The Church κλπ. σ. 37 εἰκ. 30), φωτογραφία του δ' ἐπιτυχῆς ὑπὸ Th. Blancard, Le Mavroyeni, Paris 1909, πίν. ἔναντι σ. 338. Ἡ ἐν εἰκ. 115 παρεχομένη πρόσοψις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγ. Νικολάου τὸ πρῶτον ἐνταῦθα δημοσιεύεται κατὰ σχέδιον τοῦ συγγραφέως.

φέρουν κατὰ τὴν βάσιν των ἐπιγραφὴν ἀναγράφουσιν τὸν ἀναθέσαντα καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀναθέσεως, ὡς π.χ. τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας, ὅπερ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν *Βοντζαρ[ᾱς] 1634*.

Συγγενὴς πρὸς τὴν γλυπτικὴν τῶν τέμπλων εἶναι καὶ ἡ τοῦ μικροῦ κιβωρίου (εἰκ. 119), τὸ ὁποῖον, κατὰ προφανῆ μίμησιν τοῦ γειτονικοῦ με-

Εἰκ. 118. Τμήμα ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου τέμπλου τῆς Καταπολιανῆς.

γάλου, ἐτοποθετήθη εὐθὺς πρὸ τῆς μικρᾶς κόγχης τῆς προθέσεως εἰς τὸ κυρίως βῆμα τῆς Καταπολιανῆς.

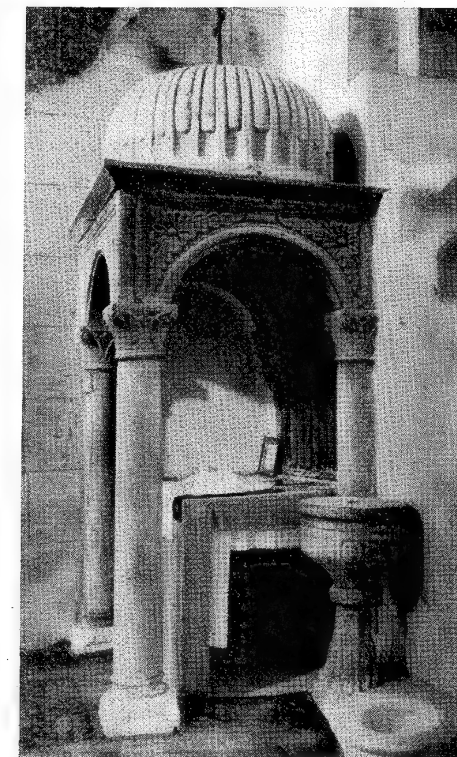
Ἐκ τῶν τεσσάρων κιονίσκων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ κιβώριον τοῦτο οἱ μὲν δύο ἐμπρόσθιοι ἴστανται ἐλεύθεροι, οἱ δὲ δύο ὀπίσθιοι ἔχουν κατὰ τὸ $\frac{1}{8}$ ἐντοιχισθῆ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ. Ἀποτελοῦνται δ' οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ α) ἐξ ἰωνικῆς βάσεως μετὰ τετραγώνου πλίνθου φερούσης φύλλα κατὰ τὰς γωνίας β) ἐξ ἀρραβδώτου κορμοῦ με ἐλαφρὰν μείωσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ γ) ἐκ κορινθιάζοντος κιονοκράνου κοσμουμένου διὰ φύλλων ἀκάνθης καὶ ἐλίκων ἐκφυομένων ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κιονοκράνου συναντωμένων δ' ἀνὰ δύο κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβacos (εἰκ. 119). Ἐπὶ τῶν τεσσάρων στηριγμάτων βαίνουνσιν ἰσάριθμα τόξα, ἐξ ὧν τὰ τρία ὁρατὰ το-νίζονται κατὰ τὴν παρυφὴν των διὰ σπειροειδοῦς ἐξογκώματος, τὸ δλον τοῦτο κατασκευάσμα στέφεται ὑπὸ ὀριζοντίου γείσου ἔχοντος τὴν μορφήν

λοξομήτου ταινίας, αἱ δὲ μεταξὺ τῶν τόξων καὶ τοῦ γείσου δημιουργοῦ-μεναι τριγωνικαὶ ἐπιφάνειαι κοσμοῦνται διὰ ροδάκων, τῶν ὁποίων τὰ φύλλα προεκτεινόμενα πληροῦσι τὰς δύο ὀξείας γωνίας τοῦ τριγώνου. Τέλος ὑπεράνω τοῦ γείσου ἐτοποθετήθη ὑπερυψωμένος ἡμισφαιρικὸς οὐρανίσκος, ὅστις, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ γειτονικοῦ παλαιοχριστιανικοῦ, κοσμεῖται ἐξωτερικῶς διὰ ραβδώσεων, αἵτινες κάτω μὲν εἶναι κοί-λαι, ἄνω δὲ κυρταί (εἰκ. 119). Ὁ οὐρανίσκος ὅμως αὐτὸς ἐπικάθη-ται ἅπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν τεσσάρων τόξων, ἄνευ δηλαδὴ τῆς παρεμβολῆς λοφίων, εἰς τρόπον ὥστε ἐσω-τερικῶς ὁ κύκλος τῆς βάσεώς του νὰ ἐγγράφεται εἰς τὸ τετράγωνον σχηματιζομένων κατὰ τὰς τέσσα-ρας γωνίας τεσσάρων ὀριζοντίων τριγώνων ἀμέσως ὁρατῶν κάτωθεν.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης ἀπὸ ἀ-πόψεως συνθέσεως εἶναι καὶ ἡ πα-ραπλεύρως τοῦ κιβωρίου ἱσταμένη, ἀπιοειδοῦς μορφῆς μαρμαρίνη λε-κάνη (εἰκ. 119) λαξευμένη ἐξ ἐνὸς τεμαχίου μετὰ τῆς βάσεως αὐτῆς ἐχούσης τὴν μορφήν βαλουστίου (balustre). Τόσον ἡ ἐξωτερικὴ ἐπι-φάνεια τῆς κοιλίας τῆς λεκάνης, ὅσον καὶ ἡ τοῦ στηρίγματος αὐ-τῆς φέρουσι διακόσμησιν ἐκ χαρα-κτῶν ὀρθίων φύλλων, ἡ δὲ λεία ἄνωτάτη στεφάνη αὐτῆς καταλαμβάνεται ὑπὸ ἐπιγραφῆς.

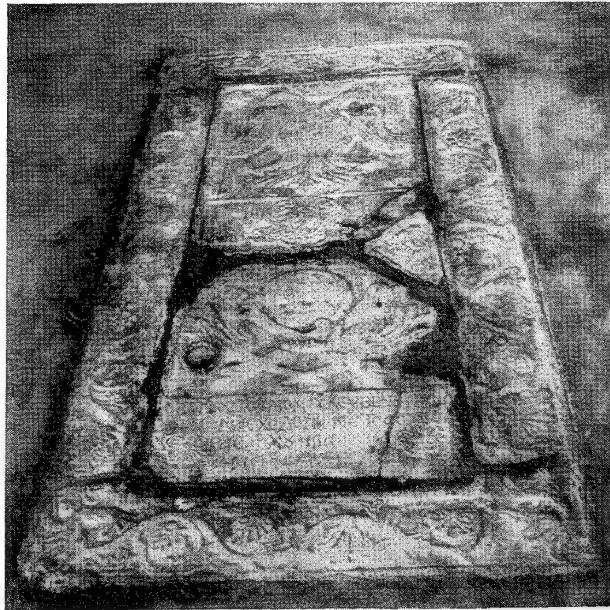
δ) Εἰς τὰς *καλυπτηρίους πλάκας* τῶν τάφων τῶν κητόρων ἢ καὶ ἄλλων συγγενῶν αὐτῶν, οἵτινες κατεσκευάζοντο εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἐκ μαρμα-ρίνων πλακῶν δάπεδον τῶν ναῶν.

Ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ εἵπομεν (σ. 120) οἱ τάφοι τῶν κητόρων ἐτοποθε-τοῦντο πάντοτε εἰς τὸ ἐπιφανέστατον σημεῖον τοῦ δαπέδου ἤτοι κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους αὐτοῦ ὅταν ἦτο βασι-λική, ἀκριβῶς δὲ κάτωθεν τοῦ τρουλλοῦ του ὅταν ἦτο τρουλλαῖος. Τῶν συγγενῶν προσώπων οἱ τάφοι ἐτοποθετοῦντο εἴτε κατὰ προέκτασιν τοῦ τάφου κητόρος εἴτε εἰς τὰ πλάγια.

Εἰκ. 119. Τὸ πρὸ τῆς προθέσεως τῆς Καταπολιανῆς μικρὸν κιβώριον.

Οἱ τάφοι λοιπὸν αὐτοί, καλύπτονται διὰ πλακῶν, αἵτινες φέρουσι, κατὰ δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν, πλουσίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ πλάκες εἶναι τετράγωνοι, ὁπότε κοσμοῦνται μόνον δι' ἐνὸς μεγάλου δικεφάλου ἀετοῦ (εἰκ. 3), τοῦ γνωστοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας συμβόλου τῆς ἀναστάσεως τοῦ Γένους, ἄλλοτε δὲ ὀρθογώνιοι, μέσων διαστάσεων 1.00×2.00 μ. Τὴν ὅλην πλάκα περιθέει πλαίσιον πλάτους περίπου

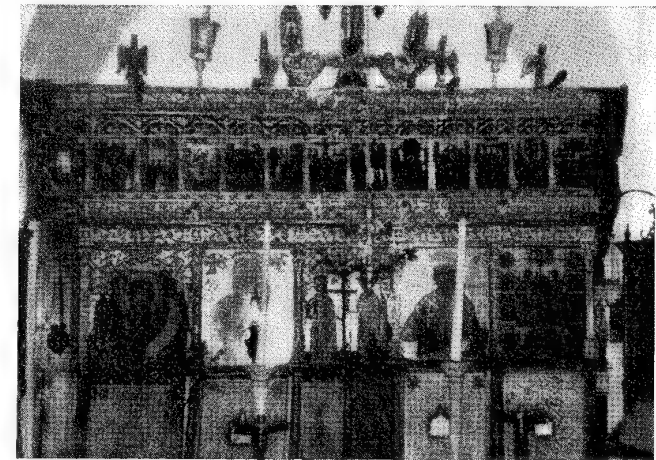

Εἰκ. 120. Καλυπτήριος πλάξ τοῦ κτήτορος τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων Παροικιᾶς περιλαμβάνουσα δικέφαλον ἀετόν, νεκροκεφαλὴν καὶ ἐπιγραφὴν.

0.20 μ. κοσμοῦμενον συνήθως διὰ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἀπὸ τῶν ἐλιγμῶν τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἄνθη ἢ βότρες (εἰκ. 4 καὶ 120). Ἡ ἐντὸς τοῦ πλαισίου αὐτοῦ ἐπιφάνεια διαιρεῖται συνήθως εἰς δύο ἢ καὶ τρεῖς τετράγωνα περίπου διαμερίσματα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἄλλοτε εἰς τὸ ἄνω καὶ ἄλλοτε εἰς τὸ κάτω ἐξ αὐτῶν ἐσχηματοποιημένος δικέφαλος ἀετός, εἰς δὲ τὰ ἄλλα εἴτε α) ἀγγεῖον (γλάστρα) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ριπιδιοειδῶς κλάδοι, εἴτε β) κυπαρίσσια ἢ γ) οἰκόσημον (εἰκ. 4) ἢ τέλος δ) κράνιον μετὰ ζεύγους χιαστῶν ὀστέων κνήμης (εἰκ. 120) συνοδευόμενον ἄλλοτε ὑπὸ ἐμμέτρου καὶ ἄλλοτε ὑπὸ πεζῆς ἐπιγραφῆς, ἀναγραφούσης τὸ ὄνομα τοῦ κτήτορος καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου αὐτοῦ (εἰκ. 120) ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπὸ ἐπιγράμματος εἰς ἀρχαῖζουσαν γλῶσσαν συντεταγμένου.

Ἡ *ξυλόγλυπτος διακόσμησις* ἐμφανίζεται φυσικὰ εἰς ἀντικείμενα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ναῶν: τέμπλα, δεσποτικοὺς θρόνους, ἀρτοφόρια, ἐπιταφίους κλπ.

Καὶ τὰ μὲν *τέμπλα* ἔχουσι τὸν συνήθη ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῆς διθύρου κιονοστοιχίας, βασταζούσης ἄλλοτε ἀπλούστερον καὶ ἄλλοτε συνθετώτερον θριγκόν, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου τίθεται εἴτε ἀπλὴ στέψις ἐκ σειρᾶς κογχαρῶν (ἀχιβάδες) ὅπως εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα – εἴτε καὶ ὑψηλὸν δωδεκάορτον (εἰκ. 121) στεφόμενον ἀπὸ ἰδιαιτέραν κορνίζαν, ἣτις καὶ ἀπο-

Εἰκ. 121. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου Παροικιᾶς.

τελεῖ τὴν τελικὴν ἀπόληξιν τοῦ ἀρχιτεκτονήματος. Ἐπὶ τῆς τελευταίας αὐτῆς ὀριζοντίας στέψεως τοποθετοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μὲν μέγας σταυρὸς φέρων ἐξωγραφημένον τὸν Ἑσταυρωμένον καὶ τὰ σύμβολα τῶν 4 Ἑθαγγελιστῶν καὶ πατῶν ἐπὶ δύο ὀριζοντίως ἐκατέρωθεν διευθυνομένων δρακόντων ἐπὶ τῶν πρὸς τὸν σταυρὸν στρεφόμενων κεφαλῶν τῶν ὁποίων ἴσταται ἀνὰ ἓν εἰκονίδιον, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἡγαπημένου μαθητοῦ Ἰωάννου. Ἐκατέρωθεν δὲ τῆς περιγραφείσης συνθέσεως τοποθετοῦνται ἐνίοτε κατ' ἀποστάσεις ξυλόγλυπτοι ὄρθιοι ἀετοί, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἔτοιμοι νὰ πετάξουν, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ τέμπλον Ἀγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (εἰκ. 121).

Καὶ τὰ μὲν κάτω θωράκια τοῦ τέμπλου συνήθως ζωγραφοῦνται διὰ γεωμετρικῶν, μάλιστα δὲ φυτικῶν κοσμημάτων, σπανιώτερον δὲ καὶ διὰ σκηνῶν ἐκ τῆς Δημιουργίας, ὡς εἰς τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἀγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. Οἱ δὲ ἄνωθεν λεπτοὶ κιονίσκοι, τὸ ἐπιστύλιον καὶ ἡ συνήθως κυρτὴ ζωφόρος κοσμοῦνται διὰ πυκνῶν καὶ βαθέως ἐσκαμμένων γλυφῶν ἐκ φυτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κοσμημάτων,

συνήθως ἀμπέλου, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται καὶ πτηνὰ ραμφίζοντα τὸν καρπὸν. Ἀφ' ἑτέρου αἱ θύραι φέρουσιν ἄνω τοξωτὰ δαντελλωτὰ ὑπέρθυρα – ὡς εἶδομεν εἰς τὰ μαρμάρινα τέμπλα – τοξωτὴν δ' ἐπίσης ἀπὸ ληξιν μὲ ἀχιβάδες φέρουσιν ἐπίσης καὶ οἱ πίνακες τοῦ δωδεκαόρου.

Τὰ ξύλινα τέμπλα συχνὰ ἐπεχρυσούντο, λαμβάνοντα οὕτω ἓνα θερμὸν τόνον, ἁρμονιζόμενον πρὸς τοὺς χρυσοὺς κάμπους τῶν μεγάλων φορητῶν

Εἰκ. 122. Τμήμα ἐκ τῆς ξυλογλύπτου διακοσμήσεως τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου τῆς Καταπολιανῆς.

λατρευτικῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι γεμίζουν τὰ μεταξύ τῶν κιονίσκων διαστήματα καὶ εἶναι συνήθως ἔργα ἐπιτελείων ἀγιογράφων.

Τὴν αὐτὴν καὶ τὰ τέμπλα πλουσίαν γλυπτικὴν διακόσμησιν παρουσιάζουν καὶ οἱ **δεσποτικοὶ θρόνοι**. Δεῖγμα ἀπὸ τὰς πλαγίας παρειὰς ἐνδὸς τοιοῦτου δεσποτικοῦ (Καταπολιανῆς) παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκ. 122. Ἐντὸς σκαλιστοῦ, κυματοφόρου πλαισίου εἰκονίζεται, συμμετρικῶς διατεταγμένον ἑκατέρωθεν τοῦ κατακορύφου ἄξονος, ζευγὸς ἐκ δύο φυλλοφόρων ἀνελισσομένων ἐλίκων, συνενουμένων ἄνω καὶ κάτω διὰ δακτυλίων. Ἐκάστη τῶν τεσσάρων ἐλίκων περιβάλλει μέγα ἄνθος, ὅπερ κάτω μὲν εἶναι πολύφυλλος ρόδαξ (ροζέττα), ἄνω δὲ ἄνθος ἡλιοτροπίου (εἰκ. 122). Εἰς τὰ μεταξύ τῶν ἐλίκων κενὰ εἰκονίζονται ἀνὰ ἓν πτηνόν, τὸ μὲν ραμφίζον τὰ φύλλα, τὸ δὲ μὲ τὰς πτέρυγας ἀνοικτάς, ἔτοιμον νὰ πετάξῃ.

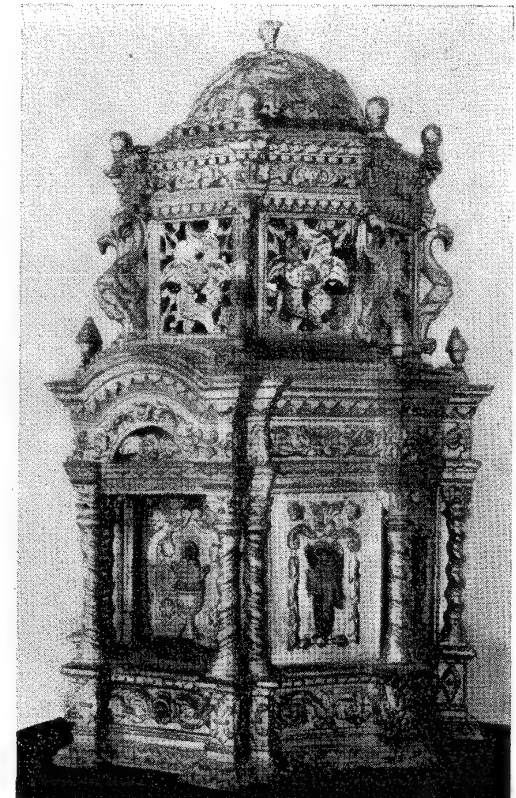
Ἡ ὥραία καὶ πληθωρική αὕτη σύνθεσις, μὲ τοὺς βαθέως ἐσκαμμένους καὶ κινημένους βλαστοὺς τῶν ἐλίκων, τὰ κατὰ φύσιν καὶ μὲ πολλὴν ζωντάνειαν ἀποδιδόμενα πτηνὰ καὶ ἡ ἀρίστη τεχνικὴ ἐκτέλεσις τῶν μαρτύρουσιν, ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὸ ἔργον ἐπιδέξιος τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ πρότυπόν τι ρυθμοῦ ὑστέρας ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως, τὸ ὁποῖον ἐπιτυχέστατα ἀντέγραψεν.

Ἄλλο δεῖγμα γλυπτικῆς δεξιότητος, ρυθμοῦ μπαρόκ καὶ αὐτό, παρέχει μέγα (διάμ. 0.47×ὑψ. 0.90 μ.), **ἀρτοφόριον** (εἰκ. 123), ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν μικρὰν «βυζαντινὴν» συλλογὴν, ἣτις φιλοξενεῖται εἰς τὰ βόρεια ἰσόγεια κελλία τῆς Καταπολιανῆς.

Τὸ ἀρτοφόριον τοῦτο ἀπομμεῖται ἐν σμικρῷ διώροφον, ὀκτάγωνον οἰκοδόμημα, ρυθμοῦ μπαρόκ. Τέσσαρες τῶν πλευρῶν τοῦ ἰσογείου του διαμορφωμέναι μὲ στρεπτοὺς κατὰ τὰς γωνίας κίονας βαστάζοντας καμπύλον θριγκόν, σχηματίζουν τὰ πλαίσια ἰσαριθμῶν γραπτῶν εἰκόνων, εἰκονίζουσιν τὸν ζωφόρον ἄρτον, αἱ δὲ λοιπαὶ ἀγγέλους (εἰκ. 123). Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον, ὅστις εὐρίσκεται ἐν ἔσοχῇ, ἐκάστη πλευρὰ τοῦ ὀκτάγωνου φέρει κατὰ μὲν τὰς γωνίας ὀρθοὺς ἐξέργους κύκλους, στηρίζοντας τὸν ὀριζώντιον θριγκόν, ἐν δὲ τῷ μέσῳ ὀρθογώνιον πῖνακα κοσμούμενον μὲ βαθέως ἐσκαμμένα καὶ τεταραγμένα διακοσμητικὰ θέματα.

Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα στέφεται ὑπὸ κατακόσμου ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἵσταται σταυρός.

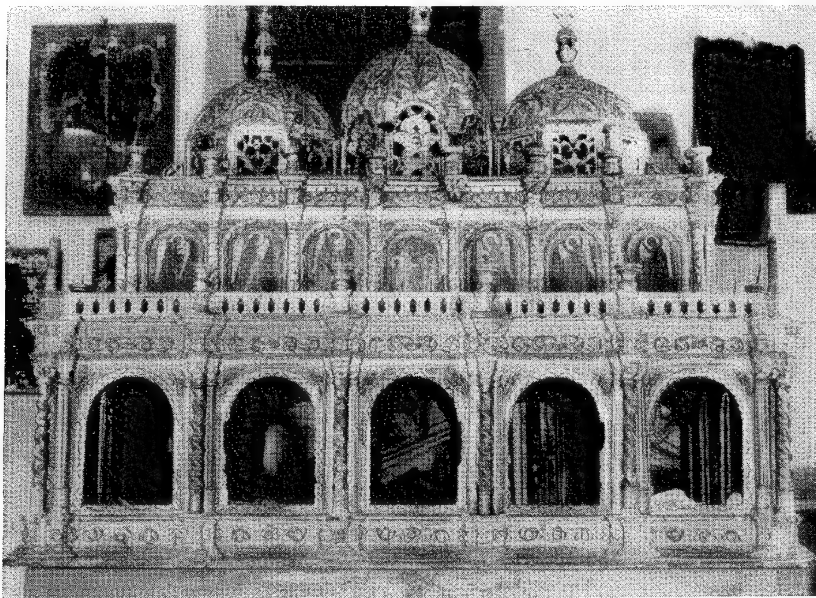
Ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας, ὅχι τόσο διὰ τὴν ξυλόγλυπτον ἐργασίαν του, ὅσον διὰ τὸ ἰδιόρρυθμον σχέδιόν του, εἶναι μέγας (μήκους 1.50 μ.) ξύλινος **ἐπιτάφιος**, ἀποκείμενος σήμερον εἰς τὴν «βυζαντινὴν» συλλογὴν τῆς Καταπολιανῆς. Ὁ ἐπιτάφιος λοιπὸν οὗτος—ὅμοιος τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται, ἐξ Ἀγ. Ἀντωνίου τοῦ Κεφάλου προσερχόμενος, καὶ εἰς τὸν ναὸν

Εἰκ. 123. Ἀρτοφόριον ἐν τῷ βυζαντινῷ μουσεῖῳ τῆς Πάρου.

τῆς Παναγίας εἰς τὰ Μάρμαρα — ἀπομεινται διώροφον, ρυθμοῦ παρὸν κτήριον, στεφόμενον ὑπὸ τριῶν κατὰ παράταξιν τρούλλων. Αἱ μακραὶ πλευραὶ του παρουσιάζουσι εἰς τε τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν ἐν ἔσοχῃ ὄροφον πρόσοψιν μετὰ κόνων βασταζόντων θριγκὸν ἐν προχωρήσει. Τὰ μεταξὺ τῶν κόνων διαστήματα σχηματίζουν κάτω μὲν τοξωτὰ ἀνοίγματα κενά,

Εἰκ. 124. Ξυλόγλυπτος ἐπιτάφιος (κουβούκλιον) τοῦ μουσείου τῆς Καταπολιανῆς.

ἵνα διὰ μέσου αὐτῶν διακρίνεται ὁ ὀριζοντίως ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐστρωμένος χρυσόπαστος ἐπιτάφιος, ἄνω δὲ ὁμοία ἀνοίγματα πληρούμενα ὁμοῦ δι' εἰκονιδίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν μέσον ἐκάστης μακρᾶς πλευρᾶς εἰκονίζει ἀντιστοίχως τὴν Σταύρωσιν καὶ τὴν Ἀκρὰν Ταπείνωσιν, τὰ δὲ λοιπὰ δλα ἀγγέλους ἐστραμμένους πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένον ἢ τὸν ἐν Ἀκρᾷ ταπεινώσει Χριστόν.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἐπιταφίου καλύμματος ἔχει πιθανῶς μικρασιατικὴν τὴν προέλευσιν. Ὁμοίου ἀκριβῶς σχεδίου ἀλλὰ λαϊκῆς μᾶλλον ἐκτελέσεως ἐπιτάφιον κάλυμμα συνήντησα καὶ εἰς τὸν ἐν Παιραιῖ συνοικισμὸν τῶν ἐκ Νικαίας προσφύγων (ναὸν Ἀγ. Ἰωάννου), οἵτινες τὸν εἶχον μετακομίσει ἐνταῦθα ἐκ τῆς ἐγκαταλειφθείσης πατρίδος των.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Αἱ ΚΤΗΤΟΡΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Ἀναπόσπαστον στοιχεῖον τῶν περιγραφέντων θυρωμάτων τῆς προσόψεως ἢ καὶ τῶν ἀπλῶν μαρμαρίνων ὑπερθύρων τῶν ναῶν ἀποτελοῦσιν αἱ ἐπ' αὐτῶν λαξευόμεναι ἐπιγραφαί, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἰσοδυναμοῦσι πρὸς ἀληθῆ κοσμήματα τῶν ὑπερθύρων.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων αἱ μὲν ἀπλούστεραι ἀναγράφουν μόνον ἓνα, τετραψήφιον βεβαίως, ἀραβικὸν ἢ καὶ διὰ στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου ἀριθμὸν, δηλοῦντα τὸ ἔτος τῆς ἀνεγέρσεως ἢ τῆς ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ, συνοδευόμενον ἐνίοτε καὶ ὑπὸ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ μηνὸς καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἢ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου ἢ τέλος καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ κτήτορος.

Ὁ τετραψήφιος ἢ τετραστοίχειος ἀριθμὸς τοῦ ἔτους μοιράζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς δύο ἡμίση, ἕκαστον τῶν ὁποίων χαράσσεται ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὑπερθύρου σχεδὸν πάντοτε λαξευομένου σταυροῦ, ἀποτροπαίου τῶν κακῶν δαιμόνων, ὡς ἄλλωστε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὑπὸ ἢ παρὰ τὸν σταυρὸν χάραξις τῆς συντετηγμένης ἐπιγραφῆς Τ Τ Δ Φ. ἥτις, ὡς γνωστόν, ἐρμηνεύεται: «τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν». Τὸν αὐτὸν δ' ἀναμφιβόλως ἀποτροπαιὸν χαρακτήρα ἐνέχει καὶ ἡ ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ σταυροῦ σχηματιζομένων τεσσάρων ὀρθῶν γωνιῶν χαρασσομένη, ἐν συντημῇ ὡσαύτως, ἐπιγραφή IC - XC - NI - KA (= Ἰησοῦς Χριστὸς νικά).

Πλὴν ὁμοῦ τῶν ἀπλῶν καὶ λαϊκῶν αὐτῶν ἐπιγραφῶν πολὺ συχνὰ συναντῶμεν καὶ συνθετωτέρας καὶ «λογιωτέρας» γεγραμμένας μὲ καλλιτεχνικοὺς βυζαντινοὺς χαρακτήρας καὶ μὲ πολλὰς συντομογραφίας, ἀποτελούμενας δὲ ἐκ δύο ἢ τριῶν στίχων, οἵτινες καὶ πάλιν μοιράζονται εἰς δύο ἡμίση, ἐκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ λαξευομένου σταυροῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τελευταῖον τοῦτον παρατηροῦμεν, ὅτι ἄλλοτε μὲν ἴσταται ἐλεύθερος, πατῶν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς βάσεως καὶ ἔχων τὰ ἄκρα τῶν τριῶν κεραιῶν αὐτοῦ ὕδιαμορφωμένα ὡς τριφυλλὰ (εἰκ. 99, 126, 134), ἄλλοτε δὲ ἐγγράφεται ἐντὸς κύκλου, ὁπότε ἀποβαίνει ἰσοσκελὲς· ὁ δὲ περιβάλλων αὐτὸν κύκλος ὅτε μὲν εἶναι ἀπλῆ, χαραγμένη γραμμὴ (εἰκ. 130), ὅτε δ' ἀπομεινται στρεπτὸν σχοινίον (εἰκ. 140) ἢ στέφανον ἐκ φύλλων ἢ ἀνθέων (εἰκ. 137).

Αἱ συνθετωτέραι ἐπιγραφαὶ ἄρχονται σπανιώτερον μὲν μέ τὴν φράσιν ἀνγέρεθι ἐκ βάθρων ὁ θεὸς καὶ πάντιμος οὗτος ναὸς τοῦ Ἁγίου κλπ., συνηθέστερον δὲ μὲ τὴν φράσιν ἀνεκαινίσθη ὁ θεὸς ναὸς κλπ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ρῆμα ὁμοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἐσῆμαινε πάντοτε ἀνακαινισμὸν προϋπάρχοντος ναοῦ, ἀλλ' ἐκ βάθρων ἀνέγερσιν· κατήντησε δηλαδὴ τὸ ἀνε-

καινίσθη να είναι τυπική αρχική τῶν ἐπιγραφῶν ἔκφρασις ἀντὶ τοῦ ἀνηγέρθη. Ἐπανειλημμένως ἐπίσης ἀντὶ ἐκ βάθρων ἐγράφη ἐκ βόθρου, δῆθεν ἐπὶ τὸ ἐλληνοπρεπέστερον¹ (πβλ τοὺς ἀριθμ. 8, 41, 63 καὶ 74).

Ἐκ τῶν κατωτέρω δημοσιευμένων 72 ἐπιγραφῶν μία καὶ μόνη ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰ. ἢ ὑπ' ἀριθμ. 77 αἱ δὲ λοιπαὶ πᾶσαι εἶναι ὀλίγαι μὲν τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος, πολλαὶ δὲ τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει εὐημερίαν τῆς νήσου κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους πρὸ πάντων δὲ τὴν ἐλευθερίαν ἀνεγέρσεως χριστιανικῶν ναῶν, ἐπιτευχθεῖσαν, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 117), δυνάμει εἰδικῶν προνομίων (ἀχτιναμέ) παρασχεθέντων εἰς τὰς νήσους ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Γ' τὸ 1580.

Κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων τῶν ναῶν, συνηθίζοντο καὶ εἰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου (π.χ. τὴν Μύκονον, τὴν Νάξον κλπ.) μᾶς εἶναι δὲ πολύτιμοι ὅχι μόνον διότι χρονολογοῦσιν ἀκριβῶς τοὺς ναοὺς, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι χαραγμένοι, ἀλλὰ καὶ διότι μᾶς παρέχουν τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τοὺς ἀνήγειραν, πολλὰ τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ἄγνωστα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου ἢ κατεῖχον ἀνώτερα ἐν αὐτῇ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα.

Κατάλογον τῶν προσώπων τούτων παρέχομεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τεύχους, εἰς δὲ τὸ προσεχὲς τεῦχος, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ πραγματευθῶμεν περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν τῆς Πάρου, θέλομεν παραθέσει καὶ κατάλογον τῶν τε ζωγράφων, οἱ ὅποιοι ἐφιλοτέχνησαν τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς φορητὰς εἰκόνας τῶν ναῶν, ὡς καὶ τῶν ἀφιερωτῶν τῶν εἰκόνων τούτων.

Τὰς κτητορικὰς ἐπιγραφάς, πλὴν τῶν τῆς Καταπολιανῆς, αἱ ὁποῖαι ἐδημοσιεύθησαν λεπτομερέστερα καὶ ἐπιστημονικώτατα ὑπὸ τοῦ F. W. Hasluc², δημοσιεύομεν κατὰ χωρία καὶ περιοχάς, ἀρχόμενοι ἀπὸ τὴν σημερινὴν πρωτεύουσιν τῆς νήσου Παροικιάν, ἣτις ἔχει τοὺς περισσότερους ναοὺς. Ἐκάστου δὲ πάλιν χωρίου ἢ περιοχῆς τὰς ἐπιγραφὰς παραθέτομεν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν.

¹ Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνίοτε μάλιστα ἀντὶ βάθρων, γράφεται καὶ βαράθρων! Πβλ. Ν. Βέην ἐν Glotta IX, 1918, 109-112.

² The Church of Our Lady of the Hundred Gates, London 1920, σ. 70-75. Τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Καταπολιανῆς εἶχε δημοσιεύσει πρὸ τοῦ Hasluc καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐτ. Α', 1901, σ. 106-107) καὶ τινες αὐτῶν παλαιότερον ὁ Μ. Κρίσπης (Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα, Ἀθήναι 1908-1914, σ. 273). Τὰς χρονολογίας ἀνεγέρσεως μονῶν τῆς Πάρου παρέσχε τὸ 1899 καὶ ὁ Ε. Ἰ. Δράκος (Ἱερὸς Σύνδεσμος Ε', 1899, σ. 245-249), ὀλίγας δὲ σχετικὰς πρὸς αὐτὰς κτητορικὰς ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Ἐμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γράμμ. Β', 1934-35, σ. 240 ἐξ.).

Α) ΠΑΡΟΙΚΙΑ

1) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (πρὸς ἀνατολὰς τῆς Χώρας).

Ὑπερθυρον 1.74×0.205 .

$$\begin{array}{c|c} \delta \Theta(\epsilon) o & \lambda \acute{o} \gamma o s \\ \hline 15 & 89 \end{array}$$

2) Παναγία Σεπτεμβριανή (Γενέσιον τῆς Θεοτόκου).

Ἀνωθεν τῆς πλαγίας θύρας καὶ κάτωθεν τῆς προτομῆς τῆς δεομένης Παναγίας (εἰκ. 125).

+ Ω ΠΑΝΥΜΗΝΤΕ ΜΗΝΠΡΩΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΥΧΟΥ 1592

Εἰκ. 125.

+ Ω πανύμνητε μῆ(τε)ρ ὑπὲρ τῶν τιμώντων σε εὐχου 1592.

Σαγκριώτης, Μεσ. Γράμ. Β', 1934-35, σ. 250.

3) Ναὸς Μεταμορφώσεως, παρὰ τὴν Καταπολιανήν.

Ὑπερθυρον πλαγίας θύρας 1.42×0.22 .

$$\begin{array}{c|c} 15 & 95 \end{array}$$

4) Παναγία Σεπτεμβριανή (Γενέσιον Θεοτόκου).

Ἀνωθεν τῆς θύρας προσκομιδῆς τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου (εἰκ. 116).

Ἀνεκ(αι)νίστη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς τῆς ὑπεραγίας δεσπίνης ἡμῶν Θεοτόκ(ου) καὶ ἀπαρθένου Μαρίας διὰ συνδρομῆς κ(αι) ἐξόδ(ου) - - - - Χαμαρη. ἐτελιώθη - - - - τοῦ ἔτου(ς) - - - - ΑΦ45 (;) ἰνδ. α'.

Τὸ ὄνομα Χαμαρη τοῦ 3ου στίχου θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναγνωσθῇ Χαμάριου, τῆς γνωστῆς παριανῆς οἰκογενείας, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα μέλη ὑπῆρξαν κτήτορες ναῶν ἢ ἀφιερῶται εἰκόνων. Πβλ. ἐπιγραφὴν τῆς Καταπολιανῆς (Hasluc, σ. 71 ἀρ. 15) καὶ τὴν ἡμετέραν ὑπ' ἀριθμ. 23 (δρα σχετικῶς τοὺς ἐν τέλει τοῦ τεύχους τούτου ὡς καὶ τοῦ ἐπομένου παρατιθεμένους πίνακας). Περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Χαμαρέτων δρα Ν. Βέην, Οἱ Χαμάρετοι (βιβλιογραφικὸν καὶ γενεαλογικὸν σημείωμα Ἀθήναι 1903 καὶ Δ. Βαγιακάκον (Πελοποννησιακὰ τ. Γ' σ. 216).

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἔτος ΑΦ45=1596 τοῦτο δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰνδικτιῶνα α' ἀλλὰ πρὸς θ', ἐὰν δὲ πάλιν τὸ τελευταῖον γράμμα θεωρηθῇ ὡς κατάληξις -στῷ καὶ πάλιν τὸ 1590 δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἰνδ. α' ἀλλὰ πρὸς γ'.

- 5) "Αγ. Νικόλαος, παρὰ τὴν Καταπολιανήν. Ἐπὶ τῆς προσόψεως

$$\begin{array}{c|c} IC & XC \\ \hline NI & KA \\ \hline TT \Delta \Phi & \end{array} = \begin{array}{c} \text{Ἰησοῦς Χριστός} \\ \text{Νικᾶ} \\ \text{Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρεττουσιν} \end{array}$$

- 6) Μετόχι Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.

Ὁ δίκλιτος ναὸς του (εἰκ. 41, 42) σήμερον τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Προφήτου Ἡλία καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας τοῦ Προφήτου Ἡλία.

16 Προ(ό)δ-(ρο)μος 12

Τὸ ἐν Πάφῳ Μετόχιον τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀναφέρεται καὶ ἐν σιγίλλῳ τοῦ 1624 τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως (Miklosich-Müller, Acta et diplomata τ. 6 σ. 294).

- 7) Μετόχι Μ. Θεολόγου Πάτμου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου βορείου κελλίου τῆς Μονῆς 1.20×0.27.

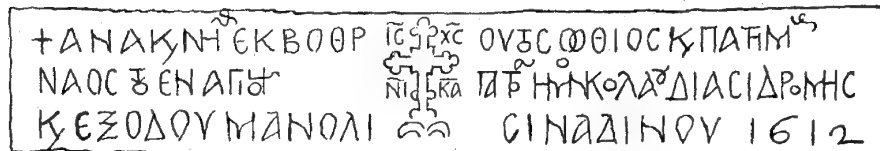
1613

† Φιλόθεος ἱερομόναχος

Καζανόβ(ας)

Ὁ ἱερομόναχος Φιλόθεος Καζανόβας δὲν εἶναι ἄλλοθεν γνωστός. Τὸ ὄνομα ὅμως Καζανόβα συναντᾶται καὶ εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1737 ('Ιακ. Βι-σβίτζη. Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάφῳ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα σ. 168).

- 8) Ἀγ. Νικόλαος Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 126).

Εἰκ. 126.

$$\begin{array}{c|c} IC & XC \\ \hline NI & KA \\ \hline \text{† ἀνακαινήθ(η) ἐκ βόθρ(ου)} & \text{οὗτος ὁ θῖος κ(αὶ) πάτμ(ος)} \\ \text{ναὸς τοῦ ἐν ἀγίοις} & \text{πατρ(ός) ἡμῶν Ν(ι)κολάου} \\ & \text{διὰ σιδρομῆς} \\ \text{κ(αὶ) ἐξόδου Μανόλι} & \text{Συναδινού 1612} \end{array}$$

- 9) Ἀγία Τριάς. Ὑπερθύρον 1.35×0.23.

$$\begin{array}{c|c} \text{† Δέησης τοῦ δού-} & \text{λου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου} \\ \text{ιερέως} & \text{Γρηγόρη} \\ \hline 16 & 26 \end{array}$$

Τὸ ὄνομα Γρυπάρης σύννητες καὶ ἐν Μυκόνῳ καὶ ἐν Σίφνῳ (Γ. Πετρο-

πούλου, Νομικά ἔγγραφα Σίφνου τῆς Συλλογῆς Γ. Μαριδάκη, τεύχ 1, 1956, σ. 501).

- 10) Ἀγ. Ἀρτέμιος. Ὑπερθύρον 1.34×0.23 (εἰκ. 28).

$$\begin{array}{c|c} \text{† Ὁ κτιόρων κάλληστος εἶ} & \text{δ νεὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος} \\ \text{Ἀρτεμίου | πέφικε καὶ παν-} & \text{IC | XC τεβλόγον τὴν κλίσιν Νικόλαος} \\ \text{Ρούσου τοῦ πίκλι ἐκκλησία(ν) |} & \text{NI | KA ἤγειρε ἐκ τῶν γριπίδο(ν) κό-} \\ \text{πας μόχθις τε ὁμοῦ τε κ' ἀνα} & \text{NI | KA λομάτο(ν). ὃν ἰ ἄνο πρό|νια} \\ \text{δόρισε ἐκτίσι καὶ εἰσαγάγι} & \text{ἤχιρὸ τόπο χλόεις 1632} \end{array}$$

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀκαταλήπτου διὰ τὸν χαράξαντα πρωτοτύπου τινὸς ἐπιγράμματος, συνταχθέντος παρὰ τινος «λογίου» καὶ ἀποβάντος τυπικοῦ διὰ κτητορικᾶς ἐπιγραφᾶς, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπανάληψις του καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς (ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ταξιάρχου Κουνάδου καὶ τῆς παρὰ τὸ Μαράθι Μονῆς τῶν Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, κατωτέρω ἀρ. 27 καὶ 60). Οὐ μόνον δ' ἐν Πάφῳ ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐπανευρίσκομεν τὴν αὐτὴν διατύπωσιν, ὡς π.χ. εἰς τὴν Μύκονον (Ἀγ. Ἐλεοῦσα) (βλ. Ν. Δ. Ἀγγελετάκη εἰς Ἑφημερίδα Νέα Μύκονος φύλ. Νοεμβρίου 1962, σ. 3). Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συνήθειαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιουμένην ἔκφρασιν τοῦ πίκλι, αὕτη ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, π.χ. παρὰ Γ. Παχυμέρη (2 σ. 385 Βόννης): Μελετᾷς τοῦ πίκλην. Παράβαλε καὶ τὰς ἡμετέρας ὑπ' ἀριθμ. 13, 27, 38, 41, 54, 75 ἐπιγραφὰς.

- 11) Ἀγία Ἐλένη. Ὀλίγον πρὸς ἀνατολὰς τῆς Καταπολιανῆς.

Νῦν ἰδιοκτησία κ. Εἰρήνης Βαρούχα Χριστοδουλοπούλου.

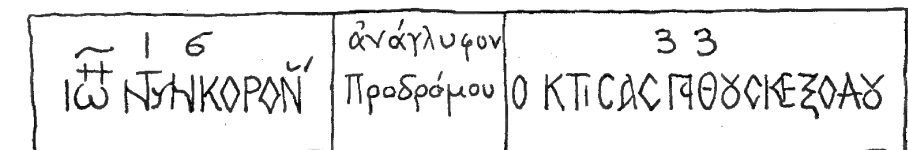
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

$$\begin{array}{c|c} \text{Οὗτος ὁ ναὸς ὃν προσεύχεσθε} & \text{πάντες Κωνσταντίνου κ(αὶ)} \\ \text{Ἐλένης οἶκος τοῦ Θ(εο)ῦ} & \text{κ(αὶ) προσ|ευχῆς ὑπάρχει} \\ \text{μηδεὶς εἰσέλθῃ μνησικάκος} & \text{ἐνθάδε κ(αὶ) λάβει ἄρὰν ἀντὶ} \\ \text{τῆς εὐλογίας | ὅσπερ Ἰούδας} & \text{ὁ τοῦ Χ(ριστ)οῦ προδότης· ὁ} \\ \text{πιῶν τὴν ἔξοδον} & \text{Τζάνες Τζαν(ε)τάκ(ης).} \\ \hline A X & A B (=1632) \end{array}$$

Ἡ φράσις: οὗτος ὁ ναὸς . . . οἶκος τοῦ Θεοῦ καὶ προσευχῆς ὑπάρχει, μηδεὶς εἰσέλθῃ κλπ. εὐρίσκεται σχεδὸν ἀπαράλλακτος καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς συνοικίας Ἀγ. Θωμᾶ τῆς Καστοριάς (Ὁ γ λ ἄ ν δ ο ς, Α.Β.Μ.Ε. τ. Δ', 158).

- 12) Ἀγ. Ἰωάννης. 10' Ἀνατολικῶς τῆς Καταπολιανῆς.

Ὑπερθύρον εἰσόδου (εἰκ. 127).

Εἰκ. 127.

1 6 3 3

16

προτομή του Προδρομού (Εικ. 102)
---

 3 3
Ιω(άννης) Ντανκορόν(ιας) δ κτίσας πάντους κ(αι) ἐξόδου.

Ἡ οἰκογένεια Ντανκορόνια εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ πολλῶν νοταριακῶν ἐγγράφων τῆς Νάξου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1538 (Ι. Βισβίτζη, Νοταρ. ἐγγράφα Νάξου, Ἀρχ. Ἱστορ. Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τεύχος 4, 1951. σ. 14 κλπ.) Τὸ ὄνομα ἀπαντᾶται καὶ εἰς Σίφνον (Γ. Πετροπόπουλος, ἔ.δ. σ. 505).

- 13) **Καταπολιανή.** Ἐπὶ ἀδημοσιεύτου λοξοτήτου κοσμήτου, ἐξαχθέντος ἐκ τοῦ κατεδαφισθέντος μεταγενεστέρου τοίχου τῆς προσόψεως. 1.64×0.12 .

1633. *Στεφανῆς τοῦ πίκλι Βουτζαρᾶς
Γεωργιλᾶς Ἀβάζος κτήσις.*

Τὸ ὄνομα Βουτζαρᾶς ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Πάρου (Hasluc, ἀρ. 14, 15, 19 καὶ ἡμέτεροι ὑπ' ἀρ. 14, 15, 41) μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς, ὡς π.χ. Βιτζορέος (Hasluc σ. 70 ἀρ. 9) καὶ Βυτζαρᾶς εἰς εὐθύμειν τοῦ 1717 (Ἑμμ. Κριαράς, Ἀθηνᾶ τ. 48, 1938, 153) καὶ (Ἰακ. Βισβίτζης, Κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 152) εἰς νεώτερα δ' ἐγγράφα (1815) καὶ Βιτζαρᾶς (Ν. Κυπραίου, Τὰ Πάρια σ. 104). Τὸ ὄνομα Γεωργιλᾶς, μεγεθυντικὸν τοῦ Γεώργιος εἶναι ἤδη ἐν χρήσει κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (Γεωργιλᾶς). Βλ. σχετικῶς Γ' Βαγιακάκου, Πελοποννησιακὰ τ. Γ' σ. 195. Τέλος τὸ ὄνομα Ἀβάζος εἶναι σὺνήθης ἐν Σαντορήνῃ.

- 14) **Εὐαγγελίστρια.** Εἰς τὴν βάσιν μαρμαρίνου μανουαλίου.

1 6 3 4
Βουτζαρ(ᾶς)

- 15) **Εἰσόδια Θεοτόκου.** (Ἱδιοκτησία οἰκογενείας Γράβαρη).
Ὑπέρθυρον. 1.35×0.21 .

Ἀναγνó	στης Βουτζαρᾶς
1 6	4 5 Μαῦ 2

- 16) **Εὐαγγελίστρια.** Ὑπέρθυρον εἰσόδου.

X X X X	T T Δ Φ Θ Θ Θ Θ
† Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων ναὸς τῆς Κυρίας Θ(εοτό)κου Πέτρου Γαλανοῦ κ(αι) τῆς	οὗτος ὁ θεῖος κ(αι) πάντιμος διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου συμβίας αὐτοῦ Ξένης.

XXXX = Χριστὸς Χριστιανοῖς χάριν χαρίζεται.

TTΔΦ = Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες φρίττουσιν. ΘΘΘΘ = Θεοῦ θεὰ θεῖον θαῦμα. Νικόλαός τις Γαλανὸς ἀναφέρεται εἰς ἐγγράφον τῆς Πάρου τοῦ 1740 (Βισβίτζης, Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ σ. 177).

- 17) **Ναὸς Ταξιαρχῶν Ἀγοράς.** Ὑπέρθυρον εἰσόδου (εἰκ. 99).

1.30×0.26 .

Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων οὗ τῶν Παμεγήσι ων Ταξιαρ- συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Ἰα- σακελαρίου ἐν ἔτει	IC XC NI KA	τος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς χῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ διὰ κώβ(ου) ιερέως Σκιαδᾶ καὶ 1649 Ἀπριλίου 21.
---	----------------	---

Ὁ Σαγκριώτης (ἔ.δ. σ. 250) γράφει, ὅπως ἐσφαλμένως, ὅτι ἡ ἐπιγραφή λέγει: ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων δαπάναις Μιχαὴλ Κρίστη 1649.

- 18) **Ἅγιος Νικόλαος.** Ὑπέρθυρον 1.20×0.23 .

Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρων οὗ ὁς τοῦ (ἐν ἀγ)ίους Νικολάου Ματθέου Παντουβάν(η)	—	τος ὁ θῖος κ(αι) πάντιμος να- διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου καὶ τῆς συμβίου αὐ(τοῦ ---)
---	---	--

- 19) **Ἅγ. Μαρίνα.** Εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀρκοσολίου τοῦ νάρθηκος.

1 6 7 4		
† Ὁ παμπλά νε τοῦ βίου πλά κ(αι) γηρεῶν, ὄπλα δραμὸν ἡμὲ λάρνακα κ(αι)	Οἰκόσημον Τζώρτζη Μάσος 1 6 7 4	νέστατε χρό- νε τῶ(ν) νέον ἐμπεκτὰ καὶ μηδέτη κ(αι)ρῶ πλάκα βαρηχοῦσαν.

Ὁ αὐτὸς Γεώργιος Μάσος ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν τῆς Καταπολιανῆς τοῦ ἔτους 1698 (Hasluc, σ. 71 ἀρ. 17). Ἀναστάσιος δέ τις Μάσος ἀναφέρεται τὸ 1821 (Ἡπειρ. Χρον. 5 σ. 108).

- 20) **Ἅγ. Ἀθανάσιος.** Ὑπέρθυρον 1.40×0.24 .

Ὡ θειότατι κὲ ιεροτάτι τρις Τριμιθοῦντος βοιδήσεται τοῦ ρον) 1692	IC XC NI KA	ιεράρχαι Ἀλεξανδρεῖ(ας) καὶ ὁ ἀνακαινιστέντος ΠαπαΙω(άν- Καρυστινοῦ Χορεπισκόπου.
---	----------------	---

Ὁ αὐτὸς «χορεπίσκοπος Παροιαιᾶς Πάρου Καρυστινὸς» ὑπογράφεται εἰς δύο ἐγγράφα, τῆς 19 Ἰαν. 1694 καὶ τῆς 5 Φεβρουαρίου 1695, δημοσιευθέντα ὑπὸ Πετ. Ζερλέντη, Περὶ σωματεμπορίας ἐν περ. Παρνασσός (1888) σ. 248-9.

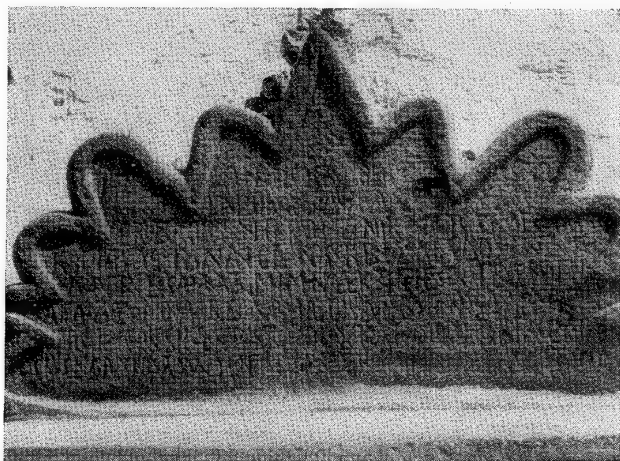
- 21) **Ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν.** Ὑπέρθυρον 1.40×0.22 .

1 6	9 3
Π(α)π(ᾶ) Ἰακ(ώ)β(ου)	Μπηζάτζου

Τὸ ἐπώνυμον Μπηζάτζας ἀπαντᾷ εἰς ἐγγράφον τῆς Πάρου τοῦ 1733 (Ι. Βισβίτζης, Τὸ κληρον. δίκαιον ἐν Πάρῳ κλπ. σ. 160).

22) Εὐαγγελισμὸς τοῦ Κάστρου.

Ἐπὶ ἀνθεμιοειδοῦς στέψεως τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 128).

Εἰκ. 128.

1 7 5 2

Ὁ ναὸς οὗτος ὁ θεῖος τῆς | Παρθένου διὰ δαπάνης |
ἐκ βάθρων ἀνηγέρθη τοῦ Νικολάου Σκοριδήλη |
καὶ Μαρίας Ἰουλιανῆς, γένος ἐκ Βυζαντίδος, συζύγου |
λαμπρῶς εἰς ἀθάνατον μνήμην δεκτὸν γενέσθαι ...

Παν[α]ρία τὸ θερμὸν αὐτῶν εὐλαβείας ὡς δῶρον γενόμενον |
Χριστέ μου μεσήτης πρὸς τὸν Θεὸν ... καὶ στήναι τῇ κρίσει τῇ φοβερᾷ
ὡς εὐσπλαχνος ..... φύλαξ βοηθός μου τῆς σωτηρίας.

Τὸ ὄνομα Σκοριδίλης εἶναι συνηθέστατον εἰς τὰς Κυκλάδας.

23) Ἀγ. Βηθλεέμ. Ὑπερθύρον 1.57 × 0.18.

1779 Νοεμβρίου
ὁ ναὸς
διὰ δαπάνης

ἑτελιόθη
τῆς Βηθλέμης
καὶ ἐξόδου Δημητρίου
Χαμάτου

Ὁ ναὸς τῆς Ἀγ. Βηθλεέμ ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1668 εἰς τὴν διαθήκην τοῦ
Ἀναγνώστη Σπανοῦ βλ. Ἀντ. Κατσουρόν, Λαγγουβάρδα ἐν περ. Πλά-
των 5', 1951, σ. 111.

24) Ἀγ. Ἀνάργυροι. Τρουλλαία βασιλική.

Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίας πλακὸς τοῦ κτήτορος (εἰκ. 120). Ἀχρόνιστος.

Τάφος τοῦ μὸν κέκενθεν ἄπνο | ον δέμας

Χ(ριστ)ὲ δὲ πν(εῦμα) ἐς τὰς σὰς χεῖ-
ρας δέχου — Μανου(ή)λ Ἀλησάφης

Ἄλλος Ἀλησάφης, ὁ Γεώργιος, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 35 ἐπι-
γραφὴν τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου (σήμερον Ἀγ. Λουκά) ΒΑ. τῆς Παροικιᾶς,
(βλέπε ἀριθμ. 35). Ἐπίσης «Οἰκονόμος Ἀλησάφης ἀρμπίτρος καὶ κριτής» ὑπο-
γράφει εἰς ἔγγραφον τῆς 21 Μαρτίου 1731 συνταχθὲν ἐν Πάρῳ (Ι. Τ. Βι σ β ί ζ η
Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῶν συζύγων ἐπὶ ἀτέκνου γάμου εἰς τὴν Πάρῳ,
Ἐπετ. Ἀρχ. Ἰστ. Ἑλλήν. Δικ. τ. 8, 1958, σ. 158), Σμαράγδης δὲ τις Ἀλησάφης
ἀναφέρεται ὡς μάρτυς εἰς ἀπόφασιν διαζυγίου τοῦ 1709 (Βα σ. Β. Σφυρόερα,
Γάμοι καὶ διαζύγια στὴν Νάξο τοῦ 12' καὶ 13' αἰ., περ. Κυκλαδικὰ τ. 1, 1956,
σ. 44). Τὸ ὄνομα Ἀλησάφης εἶναι μητρωνυμικὸν παραγόμενον ἐκ τοῦ Ἑλισά-
βετ. Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν συντάκτην τοῦ Μεσ. ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας
Ἀθηνῶν κ. Βασ. Σφυρόεραν.

25) Ναὸς Ἐσταυρωμένου τοῦ Κάστρου.

Ὡς τελευταίαν ἐπιγραφὴν τῆς Παροικιᾶς παραθέτω τὴν χαραγμένην
ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς (1.00 × 0.33) ἐντοιχισμένης δεξιᾷ τῆς εἰσόδου τοῦ
ἐπὶ τοῦ κάστρου ναοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου (εἰκ. 129).

Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἔχει ὡς ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 129.

Εἰκ. 129.

Ἡ πρώτη σειρὰ ΤΤΔΦ ἀναγινώσκεται: Τοῦτον τὸν τύπον δαίμονες
φροῖττουσιν.

Τῆς δευτέρας τὸ μὲν τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ ἀναγινώσκω Π(α)π(ᾱ) Μᾱρ-
(κος), τὸ δὲ δεξιὸν δὲν δύναμαι νὰ ἀποκρυπτογραφήσω.

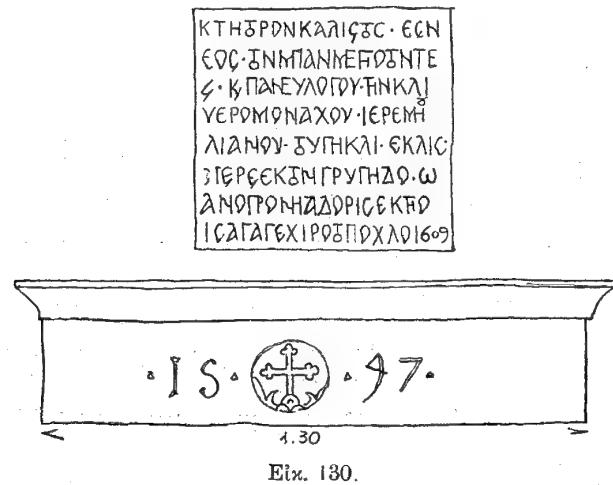
Ἡ τρίτη (ΑΦΙΔ), ἂν δὲν εἶναι πάλιν συγκεκομένον τι ἐκκλησιαστι-
κὸν ρητὸν ἀλλὰ χρονολογία, θὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸ ἔτος 1514 καὶ θὰ χα-
ρακτηρίσῃ τοῦτου ἔνεκα ὡς ἀρχαιοτέραν ὅλων τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἥτις
δι' αὐτὸ καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ πρώτη κατὰ σειρὰν εἰς τὸν κατάλογον.
τοῦτον, ὡς χαραχθεῖσα πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως τῶν νήσων (1537)

B) ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ

26) **Μονή Ταξιάρχου.** Εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου Κουνάδου ἢ Προφήτου Ἡλίου.

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 130, κάτω).

1 5 — 9 7

Οὐχὶ 1547 ὥς λέγει ὁ Σαγκριώτης, Ἰστ. Μ. Λογκοβάργας σ. 106.

27) **Μονή Ταξιάρχου** (ὡς ἄνω).

Εὐθύς ὑπὲρ τὸ ὑπέρθυρον ἐπὶ ὀρθογωνίου πλακὸς (εἰκ. 130, ἄνω).

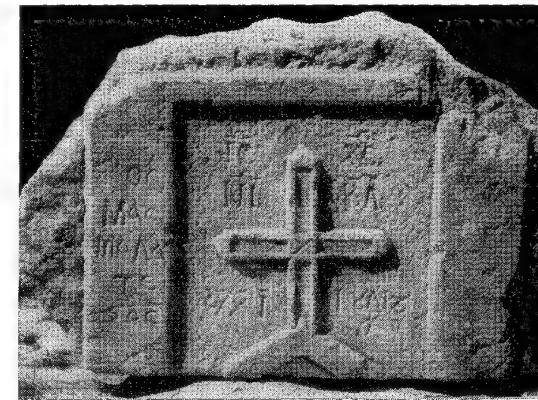
Κτητόρον κάλιστος ἐσ(τι) ν-
εὸς τῶμ πανμεγίστον τε
κ(αὶ) πανευλόγου τήν κλῆ(σιν)
ὑερομονάχου Ἱερεμίου (Ἀγαλ-
λιανοῦ τοῦ πηκλι ἐκλις(ίαν)
ἤγερε ἐκ τῶν γρουπήδο. ᾧ
ἄνο πρόνηα δόρισε ἐκ τῇ
ισάγαγε χροῶ τόπο χλοῦ 1609.

Τὸ ἐπώνυμον τοῦ Ἱερεμίου συνεπλήρωσα εἰς Ἀγαλλιανοῦ βασισθεὶς οὐχὶ μόνον ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ Μ. Φανερωμένης τῆς Νάξου ἀποκειμένου ἀδημοσιεύτου κτηματολογίου τοῦ 1743, ὅπερ ἀναφέρει ἡγούμενον τοῦ Ταξιάρχου τὸν Παχώμιον Ἀγαλλιανόν (πβλ. Ἐμμ. Σαγκριώτην, Ἰστ. τῆς Ἱ. Μ. Λογγοβάργας σ. 107), ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ τοῦ σήμερον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀπο-

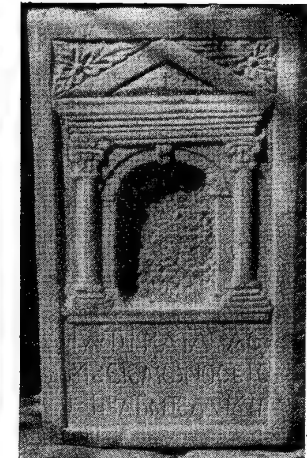
κειμένου σιγιλίου τοῦ Πατριάρχου Τιμοθέου τοῦ Β', τοῦ ἔτους 1614, ὅπερ ἀνακηρύσσει τὴν μονὴν τοῦ Ταξιάρχου πατριαρχικὸν σταυροπήγιον, ἀναφέρει αὐτὸν τοῦτον τὸν «ἱερομόναχον Ἱερεμίαν τὸν Ἀγαλλιανόν» (Δ. Α. Ζακνὺθ-νός, Ἑλληνικά τ. 2, 137). Ὁ Δράκος (Ι. Σ. 1899, 247) ἀνέγνωσε Διγανός.

28) **Μονή Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου** εἰς Κραῦγα.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἀποκειμένης ἐν τῇ αὐλῇ, ἄνω, δεξιᾷ, καὶ ἀριστερᾷ ἀποκεκρομένης (εἰκ. 131).

Εἰκ. 131.

Εἰκ. 132.

Κοσ	IC	XC
μᾶς	NI	KA
Μαλα	AX XI	Ιουλήου
τέ		ακ'
σας		

Κοσμᾶς Μαλατέστας
16 11 Ἰουλήου 21

Μακάριος τις Μαλατέστας ἐκ Ναούσης ἐγένετο ἡγούμενος τῆς ἐν Ἀγ. Ὁρει μονῆς τῶν Ἱβήρων, ὡς ἀναφέρεται ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀνωτέρω κτηματολογίῳ τοῦ 1743 (Σαγκριώτης, Ἰστ. Μ. Λογγοβάργας σ. 106). Ἀντώνιος δὲ Μαλατέστας ἀναφέρεται ἐν παριανῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1751 (Ι. Βισβίτζη, Τὸ κληρον. δίκ. 178).

29) **Μονή Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου** εἰς Κραῦγα.

Ἐπὶ ἐπιτυμβιον μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ διαστάσεων 0.62 x 0.93 (εἰκ. 132) εἰκονιζούσης ἄνω δικιδνιον ναῖσκον μετ' αἰτώματος, ἐν τῷ τυμπάνῳ τοῦ οὐοίου ἐχαράχθη IC † XC. Ὁ ναῖσκος χρησιμεύει ὡς πλαίσιον τοξωτῆς κόγχης τὸ βάθος τῆς οὐοίας εἶναι ἀνώμαλον. Αὕτη δυνατὸν νὰ περιεῖχεν εἰκόνα τινά. Εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀναγλύφου ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή:

† Αὕτη ἡ κατάπαυσής | μου εἰς αἰῶνος | Βισ-
κόντη Βατημπέλα 1611.

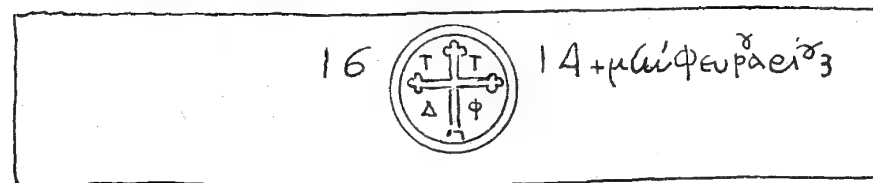
Πρόκειται πιθανώτατα περί ἐπιτυμβίου πλακὸς καθολικοῦ τινος. Ἡ λέξις
κατάπαυσις ἀπαντᾶται εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν : εἰς τὴν κατάπαυσίν σου,
Κύριε, ὅπου πάντες οἱ ἅγιοί σου ἀναπαύονται, ἀνάπαυσον καὶ τὴν ψυχὴν κλπ.

30) Μονὴ Εὐαγγελιστρίας εἰς θέσιν Χάλαρα, πρὸς Α. τῆς Παροικιᾶς.

Ὑπέρθυρον α χ ι β = 1612
Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 246.

31) Μ. Ἀγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Μ. Λαγγουβάρδας).

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸν ναόν (εἰκ. 133).

Εἰκ. 133.

16 — 14 μνη(ὸς) Φεβρουαρίου 3

32) Μ. Ἀγ. Ἀποστόλων (Μετόχι Μ. Λαγγουβάρδας).

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐν τῇ αὐλῇ, διαστάσεων 0.62 × 0.95.

Μνίσθιαι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ
δούλου σου Κωνσταντίου ἱε-
ρομονάχου † συνδρομητῇ
καὶ ὑπειρέτῃ τῆς μονῆς τῶν
πανεφήμων Ἀποστόλων.

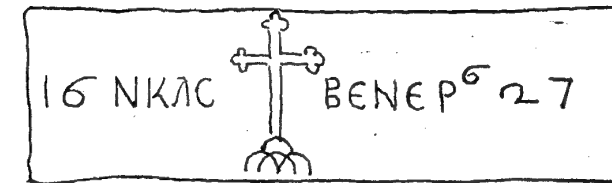
33) Παναγία εἰς τὸ Καινούργιο.

Ὑπέρθυρον ἀποκείμενον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ προαυλίου.

16 οἰκόση-
μον 18

34) Ναὸς Δευτέρας Παρουσίας. Ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς τοῦ κόλπου
τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ πλαγίου παραθύρου 1.28 × 0.22 (εἰκ. 134).

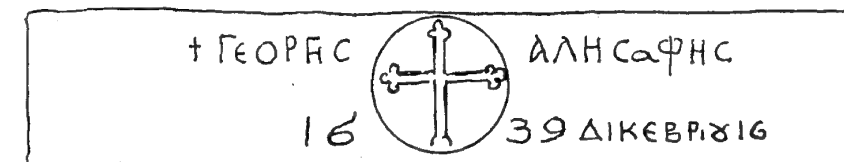
Εἰκ. 134.

16 ΝΚΛC — ΒΕΝΕΡΗC 27
16 Ν(ι)κ(ό)λ(α)ς Βενέρης 27

Τὸ ὄνομα Βενιέρης σύνηθες εἰς τὰς Κυκλάδας. Εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου
τοῦ 1734 ἀναφέρεται καὶ «χωρεπίσκοπος Βενιέρης» (Γακ. Βισβίτζη, Τὸ
κληρον. δίκ. ἐν Πάρῳ σ. 163) εἰς ἄλλο δὲ τοῦ 1716 ὁ Νικήτας Βενιέρης
(Βισβίτζης, ἔ.δ. σ. 154).

35) Ἀγ. Γεώργιος (νῦν Ἀγ. Λουκάς).

Ὑπέρθυρον (εἰκ. 135).

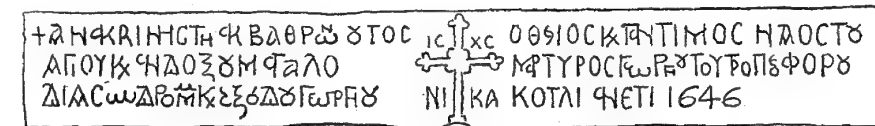

Εἰκ. 135.

† Γεόργης — Ἀλησάφης
16 39 Δικεβρίου 16

Σχετικῶς πρὸς τὸ ἐπώνυμον Ἀλησάφης βλέπε τὴν σημείωσιν τῆς ὑπ' ἀριθμ.
24 ἡμετέρας ἐπιγραφῆς.

36) Ἀγ. Γεώργιος (σήμερον Ἀγ. Λουκάς). Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου (εἰκ. 136).

Εἰκ. 136.

† Ἀνακαινήσθη ἐκ βάθρων
ναὸς τοῦ | ἁγίου κ(αι) ἐνδόξου IC XC οὗτος ὁ θεὸς κ(αι) πάντιμος
τοῦ τροπεοφόρου | διὰ συνδρο NI μεγαλομάρτυρος Γεωργίου
Κοτ(ί)λι ἐν KA μῆς κ(αι) ἐξόδου Γεωργίου
ἐτι 1646.

Πρόκειται περὶ μέλους τῆς ἱστορικῆς ἐν Πάρῳ οἰκογενείας Κονδύλη (Βλ.

σχετικῶς Ποπολάνου· Ψυχογιού, Ἡ Πάρος, 1937, σ. 95 καὶ Ε. Κριαρᾶν, ἐν Ἀθηνᾶ τ. 48, 1938, σ. 154), ἣτις ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς νήσου (Hasluck, σ. 72 ἀρ. 20 καὶ 20β καὶ ἡμετέραν ὑπ' ἀρ. 74).

37) Μ. Ἀγ. Ἀνδρέου. Ὑπέρθυρον τῆς κυρίας θύρας τοῦ ναοῦ 1.26×0.27 .

1 6	4 8
Ἀνεκαινίσθη ὁ θῦος οὗτος T	T κ(αι) πάνσεπτος να ὸς τοῦ
ἀγίου ἐνδόξου κ(αι) πανεφῆ	μου ἀποστόλου Ἀ νδρέου
Πρωτοκλήτου διὰ ἐξόδου Δ	Φ κ(αι) κόπου τοῦ ἐν ἱερομονά- χοις Παρθενίου Παραρᾶ.

Ὁ Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, 246 ἀναφέρει μόνον τὸ ἔτος. Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Παραρᾶς εἶναι σύνηθες ἐν Νάξῳ (Π. Ζερλέντιου, Φεουδαλικὴ πολιτεία Νάξου σ. 72, ἔτ. 1687: Θωμᾶς Παραρᾶς).

38) Μ. Λαγγουβάρδας. Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν.

1 6 5 7 Σετεβρίου

Δένσι(ς) τ(ῶν) δούλον τοῦ Θε(ο)ῦ Ὑοακὺμ μοναχοῦ
τὸ ἐπὶ κλυ Παλαιολόγου κ(αι) τὸν γονέον αὐτοῦ κ(αι) τὸν ἀδελ-
φ(ῶν) αὐτοῦ Χρηστοφόρου κ(αι) Νηκολάου.

Σαγκριώτης, Ἱστορία τῆς ἱ. μονῆς Λογκοβάρδας σ. 24. Ὁ Ἰωακείμ Παλαιολόγος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Παΐσιου τοῦ Α' τοῦ ἔτους 1652, δι' οὗ ἡ μονὴ ἀνεκηρύχθη πατριαρχικὸν σταυροπήγιον (Δ. Α. Ζακυθηνός, Ἑλληνικά 2, 157).

39) Μονὴ Ταξιάρχου, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Κουνάδου (Προφήτου Ἠλία).

Ὑπέρθυρον εἰσόδου εἰς τὴν μονὴν 1.12×0.235 .

A X	I C	X C	Π Δ	(=1684)
	N I	K A		

μηνὴ ὀκτοβρίου ἀ' ἐνεκαινή-
(χῶν) ἐκ χει(ρῶν) ----- κρανίον
καὶ δαστᾶ σθη (ἡ) θεία τῶν Ταξηαρ-
καὶ ἡγουμένου τοῦ
Ταξηάρχου.

Γ) ΠΕΡΙΟΧΗ ΝΟΤΙΩΣ ΚΑΙ ΝΟΤΑΝΑΤΟΛΙΚΩΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ

40) Θέσις Κακοπετριά. Ναὸς μονοκάμαρος μετὰ ψευδοθύλου,
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

1 6 — 1 8

41) Μονὴ Χριστοῦ Δάσους. Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.26×0.25 .

Ἀνακαινίσθη ἐκ βόθρου οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάντιμος | ναὸς
τοῦ τιμίου Προδρόμου διὰ συνδρομῆς κ(αι) ἐξόδου | ἀναξίου
δούλου αὐτοῦ Ἰακώβου ἱερομονάχου τὸ ἐπὶ κλη Βουτζαρᾶ
1 6 3 0

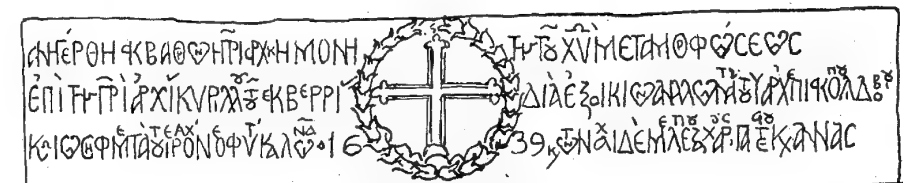
42) Μονὴ Χριστοῦ Δάσους (νῦν Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος. Προσάρ-
τημα τῆς Καταπολιανῆς. Ναὸς Ἀγ. Ἀρτεμίου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

α χ λ ς (=1636)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 246.

43) Ναὸς Μεταμορφώσεως εἰς θέσιν Κουκουμαβλιές, $\frac{1}{2}$ ὄραν ΝΔ. τῆς
τῆς Παροικίας.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου 1.38×0.27 (εἰκ. 137).

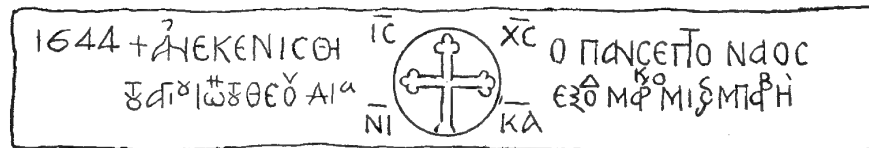
Εἰκ. 137.

Ἀνηγέρθη ἐκ βάνθρων ἡ Χ(ριστο)ῦ Μεταμορφώσεως ρίλλιον τοῦ ἐκ Βεργίας διὰ ὕπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Λιδό μετὰ τοῦ ἱερο(μον)άχ(ου) γοναί(ων) δὲ Μελετίου, Ζαχα	<table border="1" style="display: inline-table;"> <tr> <td style="padding: 5px;">I C</td> <td style="padding: 5px;">X C</td> </tr> <tr> <td style="padding: 5px;">N I</td> <td style="padding: 5px;">K A</td> </tr> </table>	I C	X C	N I	K A	π(ατ)ριαρχικὴ μονὴ τῆς τοῦ ἐπὶ τῆς π(ατ)ριαρχίας Κυ- ἐξ οἰκίων ἀναλωμάτων ὑπὸ βίου (;) κ(υρί)ου Ἰωσήφ Νεοφύτου Καλωνᾶ κ(αι) τῶν ροῦς, Πατέστου κ(αι) Ἀννας.
I C	X C					
N I	K A					

Κύριλλος ὁ ἐκ Βεργίας ἐπατριάρχευσε τρεῖς (Μ. Γεδεών, Πατρ. πίν. Κ/πολις 1885-90, σ. 558-559, 560-561, 567-568, Μητρ. Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατρ. Καταλόγους Κ/πόλεως, Κ/πολις 1935, σ. 108-112 καὶ 191). Ἡ τρίτη του πατριαρχεῖα ἔληξε τὸν Ἰούνιον τοῦ 1639. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιγραφή τῆς Μ. Μεταμορφώσεως θὰ ἐχαράχθη κατὰ τοὺς πρώτους ἔξ μῆνας τοῦ 1639. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄλλως ἀμαρτύρητον ἀρχιεπισκοπὴν Λιδοβίου (;), ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς ὁποίας Ἰωσήφ κατέβαλε τὴν δαπάνην ἀνεγέρσεως τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως, δὲν γνωρίζω ποῦ αὕτη ἔκειτο. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὄνομα Πατέστος, τοῦτο εἶναι παραλλαγή τοῦ Μπατίστας (=Battista) ἢτοι Βαπτιστής. Οὕτω Μαν-ρίκιος τις Πατίστας ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τῆς Πάρου τοῦ 1634 (Ἰάκ. Βισβίτης, Τὸ κληρον. δικαίωμα ἐν Πάρῳ σ. 163). Τὸ δὲ Καλλονᾶς εἶναι σύνηθες ἐν Νάξῳ ἀπὸ τοῦ 1540 (Βισβίτης, Ἀρχεῖον 54).

- 44) "Αγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος εἰς θέσιν Κακοπετριά, 30' νοτίως τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.40×0.22 (εἰκ. 138).

Εικ. 138.

1644 † Ἀνεκένισθη ὁ πάνσεπτος ναὸς | τοῦ ἁγίου
Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου διὰ | ἐξόδου Μάρκου
Μισομπαβῆ (;)

Τὸ ἐπώνυμον Μισομπαβῆς ἄλλοθεν ἀμαρτύρητον.

- 45) Ναὸς Τιμίου Σταυροῦ εἰς θέσιν Καλογέρια. 15' Νοτίως τῆς Παροι-
κιᾶς.

Ὑπερθύρον 1.50×0.31, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφος ἡ εἰκὼν τοῦ
Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 104 καὶ 105).

† Ἀνεκένισθη ἐκ βάθρων ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς |
τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ διὰ ἐξόδου καὶ συνδρομῆς
Νικολάου Κονταράτου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Εἰζύνης
ἐν ἔτι ΑΧΝΒ ἐν μηνὶ Μαρτίῳ κε'.

ΑΧΝΒ = 1652.

Ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενεῖας Κονταράτου ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ὑπ'
ἀριθμ. 57 καὶ Ἀγ. Κωνσταντίνου τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (βλ. σελ. 177 σημ. 2).

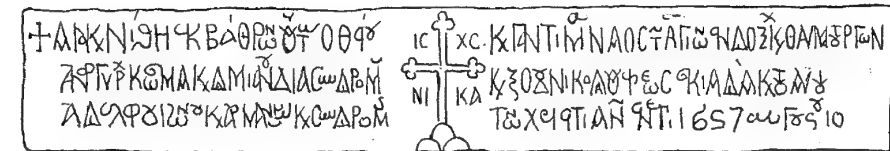
- 46) Ναὸς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου εἰς τοποθεσίαν Πισκοπιανά.
20' Νοτίως τῆς Παροικιᾶς. Ὑπερθύρον 1.07×0.21.

16 $\frac{IC}{NI} \frac{XC}{KA}$ 52

Παρθένι ος μοναχὸς

- 47) Μ. Ἀγίων Ἀναργύρων νῦν Ἀγ. Χαράλαμπος 2 ὥρας Νοτίως τῆς
Παροικιᾶς, εἰς θέσιν Δάφναις.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν. 1.40×0.25
(εἰκ. 139).

Εικ. 139.

† Ἀνακ(αι)νίσθη ἐκ βάθρων οὗτος ὁ θεῖος
καὶ πάντιμος ναὸς τῶν ἁγίων ἐνδόξ(ων) καὶ θαυματουργῶν |
Ἀναργύρων Κωσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ διὰ συνδρομ(ῆς) καὶ ἐξόδου
Νικολάου ἱερέως Σκιαδᾶ καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀδελφοῦ Ἰωάννου
καὶ Ἀρμά(νδου;) καὶ συνδρομ(ῆς) τῶν Χριστιανῶν ἐν ἔτι 1657
Αὐγούστου 10.

Ἐξ ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1658 (Α. Ζακυθηνού, Κατάλογος τῆς Συλλογῆς
Π. Ζερελέντη. Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 13, 1937, 237) μαρτυροῦνται ὅτι ὁ ἱερεὺς Νικό-
λαος Σκιαδᾶς διετέλεσε νοτάριος Παροικιᾶς. Ὡσαύτως ἀπὸ γράμμα τοῦ Δημάρ-
χου Πάρου πρὸς τὸ Β. Ἐπαρχεῖον Νάξου τοῦ ἔτους 1854, δημοσιευθὲν ὑπὸ
Th. Blancard (Les Manroyni σ. 857) μαρτυροῦνται, ὅτι ὁ Νικόλαος
Π. Μαυρογένης, διερχόμενος τοῦ Ὀθωμανικοῦ Στόλου, ἠγόρασε τὸ 1778 παρὰ
τοῦ Γεωργίου Σκιαδᾶ (ἀπογόνου βεβαίως τοῦ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἀναφε-
ρομένου κτήτορος ἱερέως Νικολάου Σκιαδᾶ) τὸ κατὰ τὴν θέσιν Δάφναις μο-
νύδριον τοῦ Ἀγ. Χαράλαμπος καὶ τὸ κατεῖχε μέχρι τοῦ 1793, ὅτε ἡ δόμνα
Μαρία, σύζυγος τοῦ Μαυρογένους, καὶ οἱ παῖδες αὐτῆς δι' ἐπισήμου ἐγγράφου,
ἀφιέρωσαν τὸ μονύδριον εἰς τὸν ναὸν τῆς Καταπολιανῆς.

48. Ἀγ. Νικόλαος τοποθεσίας Λάσους.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.00×0.20.

† Ἀνακ(αι)νήσθη ὁ πάντιμος ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου
διὰ ἐξόδου Γιακουμῆ καὶ Μαρίας ἐν ἔτι 1659.

49. Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος τοποθεσίας Λάσους.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακῆς ἐν τῇ αὐλῇ, διαστάσεων 1.14×0.24×0.13.

Κ(ύρι) ἐλέησον Κ(ύρι) ἐλέησον Κ(ύρι) ἐλέησον Ἀνθίμο ἱερομονάχῳ
Χ(ριστ) ἐλέησον Χ(ριστ) ἐλέησον Χ(ριστ) ἐλέησον Ἀθανασίῳ ἱερο-
μονάχῳ | Αἰωνία ἡ μνήμη, αἰωνία ἡ μνήμη Ἰωάννου ἀναξίου ἱερέως
1663.

50) Ναός Μεταμορφώσεως εἰς θέσιν Κουκουμαβλές.

Ἐπὶ πλακὸς 0.34×0.34.

Ἀνακ(αι)νίσθη ἐκ βάνθρον ὁ ναὸς τῆς Μεταμ|ορφώ-
σεως ἐν ἐξόδο μὲν τοῦ καλογήρου - - - -

1 6	8 6
-----	-----

51) Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος τοποθεσίας Δάσους.

Ἐπὶ πλακὸς πρὸ τῆς θύρας τῆς εἰσόδου 0.93×0.39.

† Ἐπίβλεπον ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέ-
ησόν με καὶ μνήσθητί μου
Κ(ύρι)ε ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλ-
είᾳ σου Ἰακώβου μοναχοῦ μοναχ-
οῦ ἀναξίου δούλου σου.

52) Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος τοποθεσίας Δάσους.

Ἀνωθεν τῆς ἐξωθύρας τοῦ περιβόλου. Ὑπέρθυρον 1.21×0.25.

† Ἰακώβου μοναχοῦ (ἐ)παρχειόντου.

53) Μ. Χριστοῦ τοποθεσίας Δάσους.

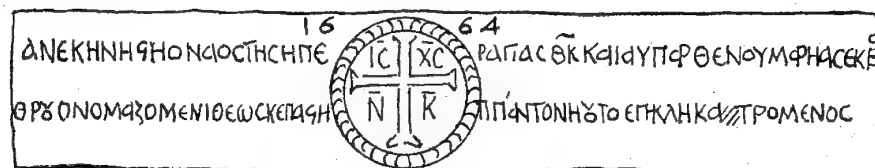
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

Παρθένιος ἱε	ρομόναχος
Μοσῶ	τος.

Μέλη τῆς οἰκογενείας Μοστράτου ἀναφέρονται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ εἰκό-
νων. Εἰς παριανὸν δὲ ἔγγραφον τοῦ 1733 ἀπαντᾷ ὁ Παπα-Θεοδωρῆς Μοστράτος
(Ι. Βι σ βί ζ η ς, Τὸ κληρον. δίκ. ἐν Πάρφ σ. 161). Τὸ ὄνομα ὑφίσταται καὶ
μέχρι σήμερον ἐν Πάρφ.

Δ) ΝΑΟΥΣΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΑ

54) Θεοσκέπαστος. Ὑπέρθυρον 1.12×0.23 (εἰκ. 140).

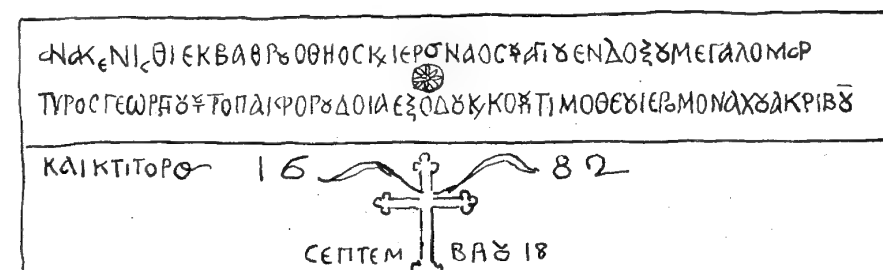

Εἰκ. 140.

Ἀνεκηνήστη ὁ ναὸς τῆς ἡπε $\frac{16}{NI} \mid \frac{64}{KA}$ ραγίας Θ(εοτό)κ(ου) καὶ ἀν-
παρθένου Μαρήας ἐκ βό- $\frac{16}{NI} \mid \frac{64}{KA}$ θρον ὀνομαζόμενι θεωσκέ-
παστη ἡπ(ὸ) Παπαντονήου τὸ ἐπήκλη Κα(σ)τρομένος

55) Μ. Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. ΝΑ. τῆς Ναούσης ἐπὶ τῆς κορυ-
φῆς λόφου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν (εἰκ. 141).

Εἰκ. 141.

Ἀνακενίσθη ἐκ βάνθρον ὁ θῆος κ(αι) ἱερὸς ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου
μεγαλομάρ|τυρος Γεωργίου τοῦ τροπαι(ο)φόρου διὰ ἐξόδου κ(αι) κό-
που Τιμοθέου ἱερομονάχου Ἀκριβοῦ.

16	82
Σεπτεμ	βρίον 18

Ὁ ἱερομόναχος Τιμόθεος Ἀκριβὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Πατρι-
άρχου Καλλινίκου τοῦ Β', τοῦ ἔτους 1691, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιχορηγεῖται εἰς τὸ
«εἰς τοποθεσίαν Ἀγούσης ἐν τῷ Μεροβίγλι καλουμένῳ» μονύδριον τοῦ Ἁγ.
Γεωργίου ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία (Δ. Ζακ ν θ η ὅ ς, Ἑλληνικά 2, 392). Δ ρ ᾱ
κ ο ς, I. Σ. 1899, σ. 246. Ἐξ ἀφιερωτικῆς δὲ ἐπὶ εἰκόνης ἐπιγραφῆς μανθάνομεν
ὅτι ὁ ἱερομόναχος Ἀκριβὸς διετέλεσε «χωρεπίσκοπος Ἀγούσης».

56) Μ. Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι. Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τῆς ἐξωθύ-
ρας τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς.

17	35
----	----

57) Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἐντὸς τῆς Ναούσης.

Ἐπιτύμβιος πλάξ τοῦ κτήτορος ἐπὶ τοῦ διαπέδου.

1687
Ἰω(άννης) Κ(ον)τ(α)ρ(ᾶτος).

58) Μ. Ἀγ. Ἀθανασίου. Παρὰ τὴν δυτικὴν εἴσοδον εἰς Νάουσαν.

Ἐπιτύμβιος πλάξ ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

Δικέφαλος αἰτὸς μὲ τὴν χρονολογίαν

1717

καὶ τὴν ἐπιγραφὴν Διὰ κόπου καὶ ἐξόδου ὑπὸ
Ἀμφιλοχίου ἱερομονάχου
πρότου ἀδελφοῦ.

Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου ἀνεκηρύχθη σταυροπήγιον διὰ σιγίλλιον τοῦ 1739 τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' (Δ. Ζακυθινός, Ἑλληνικά 2 σ. 422. Ὁ Ε. Δράκος (Ι. Σ. 1899 σ. 246) ἀναφέρει μόνον τὴν χρονολογίαν ἀχῆ (=1695), τὴν ὁποίαν δὲν εἶδον.

59) Ν. Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος.

Χοροπίσκοπος Γαλάντας

1785 Φαείου (;

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Γαλάντας συναντᾶται ὡς Γαλάντες μὲν εἰς ναξιακὸν ἔγγραφο τοῦ 1687 (Ζερενίου, Φεουδαλικὴ Πολιτεία Νάξου, σ. 70), ὡς Γαλάντης δὲ ἐν Ἀνδρῶ (Δ. Πασχάλης, Ἡμ. Μεγ. Ἑλλ. 1934, σ. 277).

Ε) ΜΑΡΑΘΙ

60) Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου.

Ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου εἰς τὸ καθολικόν. Διαστάσεις 0.50 × 0.42.

Ὡ κτήτορ κάλιστος ἐν-

στὶ ὁ νεὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος

Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντί-

ου τὴν κλῖσι Ἡσαΐας ἱερο-

μόναχος Νταμίας τοῦ πίκλι. Ἐκκλις(ίαν)

ἡ) γηρ' ἐκ τῶν γριπίδων ὧν ἄνω πρόν(οια)

Πλάξ κάτωθεν: Διαστάσεις 0.37 × 0.38.

Ἄορις ἔκτισε ὁ κτίσας

πόθου σὶν ἐξόδου κ(αὶ) κόπου, ἀγάλ-

ματα κ(αὶ) μέταλα κ(αὶ) ναὸ κ(αὶ) ἀβ-

λὴ κ(αὶ) πᾶν κυκλόθεν

κεκλισμένα. Ἔτους. 1617.

Ὁ Ε. Δράκος (Ι. Σ. 1899, σ. 247) δὲν ἀναφέρει τὰς ἄνω ἐπιγραφάς.

61) Μ. Ἀγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου. Ὑπὲρ τὴν Ὠραϊὰν Πύλην τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.

Ἔτος ἐκ Χ(ριστο)ῦ ἀχλς' ἐξοδο-
ς παρὰ τοῦ κτήτορος
ἐν ἱερομονάχοις Ἰσα-
ίου τοῦ Νταμίας κ(αὶ) κα-
θηγουμένου.

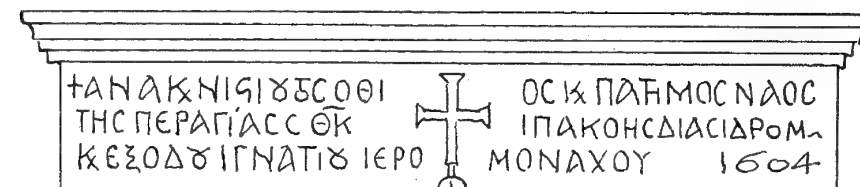
Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247 ἀτελέστατα

Ὁ ἱερομόναχος Ἡσαΐας Νταμίας ἢ Λαμίας ἢ Ταμίας ἀναφέρεται εἰς σιγίλλιον α) τοῦ 1604 τοῦ Πατριάρχου Κ/πόλεως Ραφαήλ τοῦ Α' (Ι. καὶ Α. Σακελίωρος, Κατάλογος Χ/φων Ἑθν. Βιβλ. 1892, 261) β) τοῦ 1773 τοῦ Πατριάρχου Σωφρονίου τοῦ Β' (Δ. Ζακυθινός, Ἑλληνικά τ. Δ' σ. 236) γ) τοῦ 1793 τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου (Γραμματοφυλάκιον τῶν ἐν Κ/πόλει Πατριαρχείων, Κώδιξ Η', σ. 186-187. Π. Ζερενίου, Ἱστορ. Ἐρευναὶ περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων κλπ. τ. Α' Ἐρμούπολις 1913, σ. 112) καὶ δ) τοῦ 1797 τοῦ Πατριάρχου Γερασίμου (Γραμματοφυλάκιον Πατρ. Κ/πόλεως Κώδιξ Η' σ. 281-82. Π. Ζερενίου, ἔ.δ. σ. 112.

ς' ΚΟΣΤΟΣ

62) Ἀγ. Ὑπακοή. 10' Δυτικῶς τοῦ Κόστου. Μετόχιον τῆς ἐν Ἀμοργῷ Μ. Χοζοβιώτισσης.

Εἰς τὸ πέρθυρον εἰσόδου 1.30 × 0.20 (εἰκ. 142).

Εἰκ. 142.

† Ἀνακ(αὶ)νίστι οὗτος ὁ
τῆς (ὑ)περαγίας Θ(εοτό)κ(ου)
κ(αὶ) ἐξόδου Ἰγνατίου ἱερο-

θῆος κ(αὶ) πάτημος ναὸς
ἱακοῆς διὰ σιδρομ(ῆς)
μονάχου 1604.

Ὁ Ε. Δράκος (Ι. Σ. 1899, σ. 247) ἀναφέρει μόνον τὸ ἔτος καὶ τοῦτο ἐσφαλμένον (1600 δέον 1604). Ναοὶ Παναγίας Ὑπακοῆς ὑπάρχουσι καὶ ἐν Μυκόνῳ (Μπαρκιά) καὶ Χίῳ.

63) Ἀγ. Μαρίνα.

Ἐπὶ ὑπερθύρου ἐντειχισμένου σήμερον εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς ἀνακαινισθείσης ἐκκλησίας.

1644. Μ(η)νή Ἀγούσι(ου) ιδ' ἀνακ(αι)νίστη ἐκ βόθρου ὁ
 θῖος ναὸς | τῆς ἀγίας μεγαλομάρτη(ρ)ος
 Μαρήνας διὰ ἐξόδου κ(αὶ) κόπου τοῦ
 Π(α)π(ᾶ) Πέτρου Κονταρ(άτ)ου.

Ζ) ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΕΥΚΩΝ

64) Μ. Ἀγ. Κυριακῆς. Νοτίως τῶν Λευκῶν εἰς θέσιν Λινοῦδια.

Ἐξ ὁδημοσιεύτου εἰσέτι σιγίλλου σωζομένου ἐν τῇ Μ. Φανερωμένης
 τῆς Νάξου, πληροφορούμεθα, ὅτι τὴν μονὴν ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων τὸ
 1665 ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος Ραγκούσης καὶ ὅτι αὕτη ἀνεκηρύχθη
 σταυροπήγιον Πατριαρχικόν. Εἶτα τὸν ναὸν αὐτῆς ἀνεκαίνισε τὸ ἀψη'
 (=1708) ὁ μοναχὸς Καλλίστρατος. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν ταύτην.
 Ε Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247.

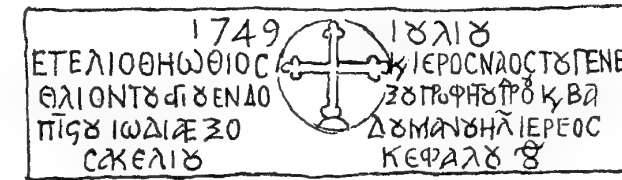
65) Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐπιλεγόμενη τοῦ Ἀβάτου. Κεῖται
 βορείως τῶν Λευκῶν εἰς θέσιν Κάραβος. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν μονὴν
 ταύτην, τῆς ὁποίας κατὰ Ε. Δράκον (Ἱερ. Συνδ. 1899, σ. 247)
 κτήτορες ὑπῆρξαν τὸ εὐσεβὲς ἀνδρόγυνον, ὁ Μιχαὴλ Γαβαλᾶς ὁ Κα-
 λόπλαστος, ὅστις ἀνεκαίνισε τὸ μοναστήριον τὸ ἀχιν' (=1656), καὶ
 ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἀνδριανή, ἥτις, χηρεύσασα, μετωνομάσθη εἰς μονα-
 χὴν Ἀθανασίαν καὶ ἔκτισε τὸν ναὸν τὸ ἀχιν' (=1659) ἡγουμενεύοντος
 Νεοφύτου. διὰ διαθήκης δὲ ἐκκληροδότησε τὸ σεμνεῖον εἰς δύο ἀνε-
 ψιὸς ἱερεῖς τὸ ἀχιν' (=1688). Κατὰ Ε. Δράκον (ἐνθ. ἀν.) σώζον-
 ται ὑπὲρ τοῦ μοναστηρίου τούτου 4 σιγίλλια 1) τοῦ ἀψοῦ (=1777)
 τῶν Πατριαρχῶν Γερασίμου, Σωφρονίου, Προκοπίου (1787) καὶ Νεο-
 φύτου (1800, 1803 καὶ 1813). Εἰς ταῦτα προσθέτω καὶ πέμπτον,
 τὸ ἀπολυθὲν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Καλλινίκου τὸ 1805, ὅπερ ἐδημο-
 σιεύθη ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου (Παρνασσὸς τ. 9, 1885, σ. 401-
 403), ἀπόκειται δὲ σήμερον ἐν τῇ μονῇ Χρυσοπηγῆς τῆς νήσου Σικί-
 νου. Ἐν αὐτῷ ἀναφέρεται ὡς ἡγούμενος τοῦ ἐν Πάρῳ μοναστηρίου
 τοῦ Ἀπάτου ὁ Γαβριὴλ Καλόπλαστος ἀπόγονος βεβαίως τῆς παλαιᾶς
 οἰκογενείας τοῦ κτήτορος.

66) Ἀγ. Σπυρίδων, ἐντὸς τῶν Λευκῶν.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου 1.20×0.21.

1 6 — 9 2

67) Γενέθλιον Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (σήμερον ὁ δίκλιτος ναὸς
 Ἀγ. Στεφάνου καὶ Ἀγ. Βηθλεέμ). Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ παραθύ-
 ρου τῆς νοτίας πλευρᾶς (0.80×0.215) (εἰκ. 143).

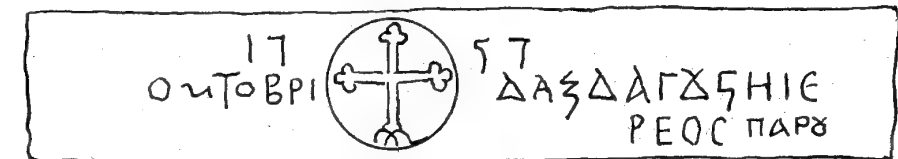
Εἰκ. 144.

1 7 4 9	Ἰουλίῳ
Ἐτελιώθη ὁ θῖος	κ(αὶ) ἱερὸς ναὸς τοῦ γενέ-
θλιον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προ-	φῆτου Προ(δρόμ)ου κ(αὶ) βα-
πιστοῦ Ἰω(άνν)ου διὰ ἐξό-	δου Μανουὴλ ἱερέος
σακελίου	Κεφάλου.

68) Ἀγ. Δημήτριος. Ὑπερθύρου τοῦ πλαγίου νόρθηκος.

1 7 5 6	Ἀγούσιον 18
ἔτελιώθη ὁ θεῖος κ(αὶ) ἱερὸς	ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυ-
ρος Διμητρίου διὰ ἐξόδου	κ(αὶ) πόνου Μάρκου ἱε-
ρέος	Ρούσου.

69) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου
 (εἰκ. 144).

Εἰκ. 144.

1 7 5 7	Οκτώβρι	δ(ι)ὰ (ἐ)ξ(ό)δ(ου)
		Ἀγουσῆ ἱερέος Πάρου.

Η) ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΡΑΓΟΥΛΑ

70) Ἀγ. Ἰωάννης (Μητρόπολις).

Ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίου πλακῆς τοῦ δαπέδου.

78) Παναγία ἡ Ἐξωχωριανή. 10' ἀνατολικῶς τοῦ Τσηπίδου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου

1 6 — 0 9

Ὁ ναὸς τῆς Ἐξωχωριανῆς ἐκηρύχθη πατριαρχικὸν σταυροπήγιον τὸ 1593 διὰ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' (Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6, 281), δι' ἑτέρου δὲ σιγίλλιον τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τοῦ 1624 (Miklosich - Müller, ἔ.δ. 6, 201) ὑπῆχθη ὡς μετόχιον εἰς τὴν Μ. Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.

79) Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου καὶ Ἀγ. Ἀννης (δίκλιτος).

Ἐπὶ πλακὸς διαστ. $0.47 \times 0.87 \times 0.07$.

† Φρατζένσκω(ς) Γρηπάρης
ἤκαμε τὸ παρὸν μνημίο(ν)
ἐπὶ ζόσις μου κ(αί) νὰ μὴ
ν τὸν ἀποξενόσι ὁ ἱε-
ρεὺς τοῦ ναοῦ· ἀπὸ τὴ γε-
νολογία αὐτοῦ. Ἔτους 1630.

80) Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὀλίγον ἀνατολικῶς τῆς Ἐξωχωριανῆς (εἰκ 72).

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ

Θεολόγου
κ(αί) Εὐ(αγ)γελιστοῦ
Ἰω(άννου) τοῦ Θεολόγου.

81) Μ. Ἀγ. Γεωργίου. 1 ὥραν ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου.

Ἀνακαινίσθη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Βλασίου
Βολονέλου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ Μαρκέτας
αχξδ (=1664)

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 247.

82) Ἀγ. Γεώργιος. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου

Ἐτελιώθη ὡς ναὸς τοῦ ἁγίου
Γεωργίου ὑπὸ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ
Ἀντονίου 1657 Ἰουλίου 3

83) Μ. Ἀποτομῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (μετοχίου τῆς Χο-
ζοβιτίσσης τῆς Ἀμοργοῦ). ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου.

Ἀνακαινίσθη ὁ θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου
τοῦ Προδρόμου διὰ συνδρομῆς Νικοδήμου ἱερομονάχου
καὶ Νικολάου καὶ Μαρίας. αχζ' (=1677).

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 248.

84) Ἀγ. Χαράλαμπος. Εἰς τὴν Ν. παρυφὴν τοῦ Τσηπίδου.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας.

1759 ἐκ(τί)σι ἡ ἐκκλίσια

85) Ἀγ. Μονή. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου. Νοτίως Τσηπίδου.

Ἀνεκαινίσθη ὑπὸ Ἀνθίμου ἱερέως
ἐν ἔτει αχπγ' (=1783).

Ε. Δράκος, Ι. Σ. 1899, σ. 248. Δὲν ἐπεσκέφθη τὴν μονὴν ταύτην.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Κλείων τὸ τεῦχος τοῦτο τοῦ Ἀρχείου ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω δύο λέξεις διὰ τὴν γοητείαν τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ παρατηρητοῦ οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου, ἰδίᾳ οἱ μεμονωμένοι.

Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως μᾶς σαγηνεύει εἰς τὴν θέαν τῶν ναῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ταπεινότης καὶ ἡ ἀπλότης των. Μὲ μικρὰς πάντοτε διαστάσεις κατασκευαζόμενοι οἱ ναοὶ αὗτοι δὲν ἔχουν ἐπάνω των τίποτε τὸ περιττόν, καμμίαν μορφολογικὴν ρητορείαν. Οὔτε κυμάτια, οὔτε γείσα, οὔτε ἀετώματα! Μία θεία ἀπλότης τοὺς διακρίνει, ποὺ δὲν εἶναι ἀπουσία τέχνης ἀλλ' ἀκριβῶς ἀποτελεσμα αὐτῆς· διότι ἡ ἀπλότης των αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν τῆς κατασκευῆς των. Ἡ ἐξωτερικὴ των μορφή εἶναι πράγματι ἡ καθαρὰ ἔκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς των διατάξεως, ἐπιτυγχανομένη μὲ αὐστηρῶς γεωμετρικοὺς ὄγκους — ὀρθογώνια ἢ ὀκτάγωνα πρίσματα, κυλίνδρους, ἡμισφαίρια — ποὺ ζυγίζονται ἐπάνω εἰς τὸ κτήριον μὲ θαυμαστὴν ἁρμονίαν καὶ συντίθενται ὡς μία μουσικὴ συμφωνία.

Ἀκόμη περισσότερον ἀναδεικνύονται οἱ στερεομετρικοὶ αὗτοι ὄγκοι μὲ τὴν ἄσπιλον λευκότητα τοῦ ἀσβεστοκονιάματος ποὺ τοὺς καλύπτει, ὅταν τὸ φῶς, τὸ ἔντονον μεσημβρινὸν φῶς τῶν νήσων, προσπίπτει ἐπ' αὐτῶν τοὺς φωτίζει ἐναλλάξ καὶ τοὺς σκιάζει καὶ ζωντανεύει τὰ σχήματά των.

Αὐτὴ δ' ἀκριβῶς ἡ ἄσπιλος λευκότης των, ποὺ τόσον συμβαδίζει μὲ τὴν ἀγιότητα τοῦ περιεχομένου των καὶ μὲ τὴν ἀγνότητα τοῦ αἰσθήματος τῶν κατασκευαστῶν των, προσδίδει ἐπὶ πλέον εἰς τοὺς ναοὺς αὐτοὺς καὶ μίαν συναρπαστικὴν γραφικότητα, ὅταν προβάλλονται, ὡς ἄγναι λευκαὶ ὀπτασίαι, ἐπάνω εἰς τὸν γαλάζιον οὐρανὸν ἢ τὴν βαθυκύανον γειτονικὴν θάλασσαν.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Ἀβάζος Γεωργιᾶς (1633) 13 200
Ἀγαλλιανὸς Ἱερεμίας ἱερομόν. (1609) 27 204
Ἀθανάσιος ἱερομόναχος (1663) 49 211
Ἀκριβὸς Τιμόθεος ἱερομόναχος (1682) 55 213
Ἀλησάφης Γεώργιος (1639) 35 207
Ἀλησάφης Μανουήλ 24 203
Ἀμφιλόχιος ἱερομόναχος (1717) 58 214
Ἀνθιμος ἱερεὺς (1783) 85 221
Ἄννα (1639) 43 209
Ἀντώνιος (1657) 82 220
Ἀντώνιος Κοντίλης (1684) 74 75 218, 219
Ἀντώνιος Χρησολουρᾶς 75 219
Αὐγουστῆς ἱερεὺς (1757) 69 217

Βατημπέλας Βιοκόντης (1611) 29 206
Βολονέλος Βλάσιος (1664) 81 220
Βενέρης Νικόλαος (1627) 34 207
Βισκόντης Βατημπέλας (1611) 29 206
Βουτζαράς (1634) 14 200
Βουτζαράς Ἀναγνώστης 1645 15 200
Βουτζαράς Ἰάκωβος ἱερομόναχος 41 209
Βουτζαράς Στεφανῆς (1633) 13 200

Γαβαλᾶς Μιχαήλ (1656) 65 216
Γαλανὸς Πέτρος 16 200
Γαλάντας χωρεπίσκοπος (1785) 59 214
Γεωργιᾶς Ἀβάζος (1633) 13 200
Γεώργιος (1657) 82 220
Γιακουμῆς (1659) 48 211
Γρηγόρης Γεώργιος ἱερεὺς (1626) 9 198
Γρηγόρης Φραντζέσκος (1630) 79 220

Δημήτριος Λουκῆς (1410) 77 219

Ζαχαροῦ (1639) 43 209

Ἡσαΐας ἱερομόναχος Νταμίας (1617) (1636) 60 214 61 215
Θεόδωρος Λιπράντης ἱερεὺς (1608) 73 218
Ἰάκωβος μοναχὸς 51 52 212
Ἰάκωβος ἱερομόναχος Βουτζαράς 41 209
Ἰγνάτιος, ἱερομόναχος (1604) 62 215
Ἰουλιανὴ Μαρία (1752) 22 202
Ἰωακείμ Παλαιολόγος μοναχὸς (1657) 38 208
Ἰωσήφ ἀρχιεπίσκοπος Λιδοβίου (;) (1639) 43 209

Καζανόβας Φιλόθεος ἱερομόναχος (1613) 7 198
Καλωνᾶς Νεόφυτος ἱερομόναχος 43 209
Καλόπλαστος (1656) 65 216
Καρυστινὸς Ἰωάννης ἱερεὺς, χωρεπίσκοπος (1692) 20 201
Καστροφωμένος Ἀντώνιος ἱερεὺς (1664) 54 213
Κονταράτος Ἰωάννης (1687) 37 204
Κονταράτος Νικόλαος (1652) 45 210
Κονταράτος Πέτρος ἱερεὺς (1644) 63 216
Κονταράτου Εἰρήνη (1652) 45 210
Κοντίλη Μαριέττα (1684) 74 218
Κοντίλης Ἀντώνιος (1684) 74 218
Κο(ν)τίλης Γεώργιος (1646) 36 207
Κύριλλος ὁ ἐκ Βεροίας Πατριάρχης Κ[π]όλεως (1639) 43 209
Κωνσταντία Λουκῆ (1410) 77
Κωνσταντῖος ἱερομόναχος 32 206

Λιπράντης Θεόδωρος ἱερεὺς (1608) 73
Λουκῆ Κωνσταντία (1410) 77 219
Λουκῆς Δημήτριος (1410) 77 219
Λουκῆς Ἰωάννης (1410) 77 219

Μαλατέστας Κοσμᾶς (1611) 28 205
Μανουήλ ἱερεὺς σακελίων Κεφάλου (1749) 67 217
Μαρία (1659) 48 211

Μαρία (1677) 83 221
Μᾶρκος ἱερεὺς (1514) 25 203
Μᾶρκος Ροῦσος ἱερεὺς (1756) 68 217
Μάσος Τζώρτζης (1674) 19 201
Ματθαῖος ἱερομόναχος Ραγκούσης 64 216
Μελέτιος (1639) 43 209
Μιοσομπαβῆς Μᾶρκος (1644) 44 210
Μοστράτος Παρθένιος ἱερομόν. 53 212
Μηζιάτζος Ἰάκωβος ἱερεὺς (1693) 21 201

Νεόφυτος ἡγούμενος (1659) 65 216
Νικόδημος ἱερομόναχος (1677) 83 221
Νικόλαος (1677) 83 221
Νικόλαος συγκτήτωρ Λαγγουβάδας (1657) 38 208
Νταμίας Ἡσαΐας ἱερομόν. (1617) 60, 61 214, 215
Ντανκορόνιας Ἰωάννης (1633) 12 200

Παντουβάνης Ματθαῖος 18 201
Παραρᾶς Παρθένιος ἱερομόναχος (1648) 37 208
Παρθένιος ἱερομόναχος (1655) 71 218
Παρθένιος μοναχὸς (1652) 46 210
Παρθένιος ἱερομόναχος Μοστράτος 53 212
Παρθένιος ἱερομόναχος Παραρᾶς (1648) 37 208

Πατέστος (1639) 43 219

Ραγκούσης Ματθαῖος ἱερομόναχος (1665) 64 216

Ροῦσος Μᾶρκος ἱερεὺς (1756) 68 217
Ροῦσος Νικόλαος (1632) 10 199

Σιναδινὸς Μανόλης (1612) 8 198
Σκιαδᾶς Ἀρμάνδος (;) (1657) 47 211
Σκιαδᾶς Ἰάκωβος ἱερεὺς (1649) 17 201
Σκιαδᾶς Ἰωάννης (1657) 47 211
Σκιαδᾶς Νικόλαος ἱερεὺς (1657) 47 211
Σκοριδίλης Νικόλαος (1752) 22 202

Τζανετάκης Τζάνες (1632) 11 199
Τιμόθεος Ἀκριβὸς ἱερομόναχος (1682) 55 213

Φιλόθεος Καζανόβας (1613) 7 198
Φραντζέσκος Γρηγόρης (1630) 79 220

Χαμάρης (1596;) 4 197
Χαμάρος Δημήτριος (1779) 23 202
Χριστόφορος Παλαιολόγος κτήτωρ Μ. Λογγοβάδας (1657) 38 208
Χρησολουρᾶς Ἀντώνιος 75 219

ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Θ' ΤΟΜΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

	Σελ.
1) Ὁ ἐν Εὐρυτανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς	3 - 20
2) Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παλαιοκατούνας	21 - 42
3) Ἡ παρὰ τὸ Ζαπάντι βασιλικὴ τῆς Μεγάλης Χώρας	43 - 53
4) Τὸ φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου	54 - 73
5) Ἡ ἐν Αἰτωλῷ μονὴ τῆς Μυρτιᾶς	74 - 112

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Εἰσαγωγή	113 - 126
Α) Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ	126 - 169
Β) Ἡ γλυπτικὴ διακόσμησης	170 - 194
Γ) Αἱ κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ	195 - 223